

नेपालको लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनामा पत्रपत्रिकाको योगदान

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत

पत्रकारिता तथा आमसञ्चार विषयमा विद्यावारिधि

उपाधिका लागि प्रस्तुत

शोधप्रबन्ध

शोधकर्ता

जगत नेपाल

विद्यावारिधि दर्ता नं. ५२/२०७२ माघे सत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०८० माघ २६

सिफारिसपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा समाजशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत (२०७२ माघे सत्र, रोल नं. ५२) विद्यावारिधिका शोधार्थी श्री जगत नेपालले 'नेपालको लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनामा पत्रपत्रिकाको योगदान' शीर्षकको शोधप्रबन्ध आवश्यक परिमार्जनसहित हाम्रो निर्देशन तथा सुपरिवेक्षणमा तयार गर्नु भएको हो । पत्रकारिता तथा आमसञ्चार विषयमा विद्यावारिधि उपाधिका लागि तयार गरिएको यस शोधप्रबन्धबाट हामी सन्तुष्ट भई अन्तिम स्वीकृतिका लागि त्रि.वि. मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, अनुसन्धान समितिसमक्ष सिफारिस गर्दछौं ।

शोधप्रबन्ध सिफारिस समिति

.....

डा. चिरञ्जीवी आचार्य

(शोधनिर्देशक)

.....

डा. मधुसुधन न्यौपाने

(सहशोधनिर्देशक)

मिति : २०८०-१०-२६

प्रतिबद्धता

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, डिन कार्यालयमा विद्यावारिधि उपाधिका लागि प्रस्तुत गरेको 'नेपालको लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनामा पत्रपत्रिकाको योगदान' शीर्षकको यो शोधप्रबन्ध मैले मेरा शोधनिर्देशक डा. चिरञ्जीवी आचार्य र सहनिर्देशक डा. मधुसुधन न्यौपानेको निर्देशनमा रही पूरा गरेको हुँ । अनुसन्धानका क्रममा उपयोग गरिएका स्रोत सामग्रीका लागि सबै अनुसन्धानकर्मी र लेखकप्रति आभारी छु । यस शोधप्रबन्धको निष्कर्ष मैले यस अधि कुनै प्रयोजनका लागि पेस गरेको छैन र यसको अंश अन्य कुनै पुस्तकमा प्रकाशन गरेको छैन ।

.....

जगत नेपाल

मिति : २०८०-१०-२६

कृतज्ञता

पत्रकारिता तथा आमसञ्चार विषयमा विद्यावारिधिका लागि 'नेपालको लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनामा पत्रपत्रिकाको योगदान' शीर्षकमा मलाई शोध गर्ने अवसर प्रदान गरेकोमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय डिनको कार्यालयप्रति धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छु । यो शोधप्रबन्ध तयार गर्ने क्रममा मार्गदर्शन गर्नुहुने शोधनिर्देशक सहप्राध्यापक डा.चिरञ्जीवी आचार्य र सहनिर्देशक डा. मधुसुधन न्यौपानेप्रति कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । बाह्य परीक्षकद्वय प्रा. डा. गंगाबहादुर थापा र डा. महेन्द्र विष्ट, आन्तरिक परीक्षकद्वय प्रा. डा. बन्नीनारायण गौतम, सहप्राध्यापक डा. कुन्दन अर्याल, पूर्वमौखिक परीक्षा (प्री भाइवा) का परीक्षक सहप्राध्यापक डा. ईश्वरीप्रसाद कँडेल, डिन प्रा. डा. कुशुम शाक्य, सहायक डिन प्रा.डा. दुविनन्द ढकाल, अनुसन्धान समितिका सदस्यहरू प्रा.डा. राजकुमार पोखरेल, प्रा.डा. खड्ग केसी, प्रा.डा. खगेन्द्रप्रसाद लुईटेल, प्रा. डा. विन्दु शर्मा, प्रा. डा. जीवलाल भण्डारी, डा. मृगेन्द्रबहादुर कार्की र डा. भीमराज सुवालले दिनुभएको अमूल्य सुझावका लागि उहाँहरूप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

शोधकार्यमा प्रेरणा दिने गुरुहरू प्रा.चिरञ्जीवी खनाल, प्रा.प्रबलराज पोखरेल, सहप्राध्यापक बन्नी पौडेलसहित पत्रकारिता विभागका सहकर्मीहरूप्रति आभारी छु । यस काममा महत्त्वपूर्ण सहयोग गर्नुहुने प्रा.डा. शान्तिकृष्ण अधिकारी र प्रा.डा. ध्रुवप्रसाद भट्टराई (वाल्मीकि विद्यापीठ), सहप्राध्यापक कुलप्रसाद लामिछाने, त्रिवि केन्द्रीय पुस्तकालयका मित्र नारायण न्यौपाने, डिन कार्यालयका अनिता खनाल, विजय घिमिरे, समृत तण्डुकार, कुबेर बुढाथोकी, रामशरण बोहोरा, दीपक खनाल र लोकेन्द्रबहादुर ओलीलाई धन्यवाद । शोधप्रबन्ध तयार गर्ने क्रममा मलाई सल्लाह, सुझाव दिनुहुने डा. डोलराज काफ्ले, डा.वासु हुंगेल, डा. तारानाथ घिमिरे, अतुल कोइराला, मानबहादुर थापा र डा. नवराज न्यौपानेलाई धन्यवाद । डिजाइनका लागि हरि फोटोकपीलाई धन्यवाद छ । शोधप्रबन्धको प्रबन्धन (वाइन्डिङ) र टइकण (टाइपिङ) कार्यमा गरेको आंशिक सहयोगका लागि विश्वविद्यालय अनुदान आयोगप्रति आभार प्रकट गर्दछु । यस अवसरमा पिताजी देवीप्रसाद र आमा नन्दकला तथा दाजुहरू ज्ञानमणि नेपाल र प्रा.डा. धनेश्वर नेपालप्रति नमन गर्दछु । श्रीमती निरुजा तथा छोरा आरोग्यलाई असीम आशीर्वाद छ ।

जगत नेपाल

विषयसूची

अनुमोदनपत्र	क
सिफारिसपत्र	ख
प्रतिबद्धता	ग
कृतज्ञता ज्ञापन	घ
विषयसूची	ङ
तालिका सूची	झ
शोधसार	१
परिच्छेद : एक	३
परिचय	३
१.१ पृष्ठभूमि	३
१.२ समस्या कथन	९
१.३ अध्ययनका उद्देश्यहरू	११
१.४ अध्ययनको महत्त्व	१२
१.५ सैद्धान्तिक अवधारणा (Theoretical Framework)	१४
१.६ अध्ययनको सङ्गठन	१५
परिच्छेद : दुई	१६
पूर्वकार्यको समीक्षा	१६
२.१ व्यवस्था परिवर्तन र मिडिया	१६
२.२ राजतन्त्रको उदय र पतन	३५
२.३ नेपालको शाहवंशीय राजतन्त्र	३९
२.४ कांग्रेस-कम्युनिस्टको सहकार्यमा जनआन्दोलन (२०४६)	६४
२.५ पञ्चायतको अन्त्य र प्रजातन्त्र पुनःस्थापना	६६
२.६ राजतन्त्रको वैधानिकतामा प्रश्न	१०२
२.७ राजाबाट निर्वाचित प्रधानमन्त्री बर्खास्त	१२१
२.८ संसद्वादी र माओवादीको मिलन	१२७

२.९ जनआन्दोलन र प्रतिनिधिसभाको पुनःस्थापना	१३६
२.१० संसद्द्वारा राजाका अधिकार कटौती	१४२
२.११ संविधानसभा निर्वाचन र गणतन्त्र स्थापना	१५५
२.१२ निष्कर्ष	१५८
परिच्छेद : तीन	१५९
अनुसन्धान पद्धति	१५९
३.१ अध्ययन क्षेत्र छनोटको औचित्य	१५९
३.२ अनुसन्धान ढाँचा	१६०
३.३ समग्रता र नमुना छनोट विधि	१६१
३.४ तथ्याङ्क सङ्कलन विधि	१६२
३.४.१ गुगल फर्म विधि	१६२
३.४.२ उद्देश्यमूलक अन्तर्वार्ता	१६३
३.४.३ सामूहिक अन्तर्वार्ता	१६४
३.५ तथ्याङ्क सङ्कलनका स्रोतहरू	१६४
३.५.१ प्राथमिक स्रोत	१६५
३.५.२ द्वितीयक स्रोत	१६५
३.६ तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रक्रियाका औजारहरू	१६६
३.७ अध्ययनको सीमाङ्कन	१६६
परिच्छेद : चार	१६८
पत्रपत्रिकाले प्रवाह गरेको सन्देश	१६८
४.१ राजतन्त्रको साख बढाउन सुझाव	१६८
४.२ शाही घोषणाको विरोध	१७७
४.३ प्रेस स्वतन्त्रताको पक्षमा सङ्घर्ष	१८४
४.४ संवैधानिक सीमाभित्र बस्न राजालाई सुझाव	१८८
४.५ प्रजातन्त्रको बाधक दरबार	१९१

४.६ प्रजातन्त्र र प्रेस स्वतन्त्रताको पक्षपोषण	१९४
४.७ जनआन्दोलनको पक्षमा जनमत निर्माण	१९५
४.८ असंवैधानिक कदम सच्याउन सुभाष	१९८
४.९ परिवर्तनको पक्षमा सन्देश प्रवाह	२०१
४.१० निष्कर्ष	२०८
परिच्छेद : पाँच	२०९
राजतन्त्रको पक्ष-विपक्षमा जनमत निर्माण	२०९
५.१ सत्य, तथ्य सूचना प्रवाह हुन नसक्दा राजतन्त्रलाई क्षति	२०९
५.२ निरङ्कुश राजतन्त्रको विरोध	२१४
५.३ नयाँ राजाबाट संवैधानिक भूमिकाको अपेक्षा	२१८
५.४ युवराज पारसको नकारात्मक पक्षको बढी प्रचार	२२१
५.५ राजा र राजतन्त्रबारे असन्तुलित समाचार	२२५
५.६ नेताका राजतन्त्रविरोधी अभिव्यक्तिलाई बढी महत्त्व र प्राथमिकता	२२७
५.७ जनमतको कदर र गणतन्त्रको पक्षपोषण	२२९
५.८ निष्कर्ष	२३३
परिच्छेद : छ	२३४
लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको पक्षमा जनमत निर्माण	२३४
६.१ गणतन्त्रको मुद्दामा बहस	२३४
६.२ जनप्रतिनिधिहरूको निर्णयमा स्वामित्व	२३७
६.३ गणतन्त्रका कारक राजा आफैँ	२३९
६.४ संसद्को मार्गचित्रलाई समर्थन	२४३
६.५ 'वेबि किड' को बहस	२४६
६.६ अन्तरिम संविधान र गणतन्त्रको अभ्यास	२५०
६.७ राजालाई कारबाही गर्न संसद्को निर्देशन	२५३
६.८ राजतन्त्रको अन्त्य र गणतन्त्रको स्थापना	२५५

६.९ निष्कर्ष	२६२
६.१०. प्रश्नहरूबीचको अन्तरसम्बन्ध : तथ्याङ्क विश्लेषण	२६३
परिच्छेद : सात	२७१
सारांश, निष्कर्ष र ज्ञानमा योगदान	२७१
७.१ सारांश	२७१
७.२ निष्कर्ष	२७४
७.३ ज्ञानमा योगदान	२७५
परिशिष्ट : प्रश्नावली	२७७
क) देवनागरीका सन्दर्भसामग्री	२८२
ख) रोमनका सन्दर्भसामग्री	२९९
ग) अन्तर्वार्ता	३०१

तालिका सूची

तालिका २.१ २००७ सालअघि प्रकाशित पत्रपत्रिकाको विवरण	२२
तालिका २.२ २०४६ देखि २०६५ सम्म दर्ता भएका पत्रिका	२६
तालिका २.३ शाही शासनकालमा पत्रकारहरूको अवस्था	३४
तालिका ४.१ दरबार हत्याकाण्डपछि, राजतन्त्रबारे जनमत	१७१
तालिका ४.२ पत्रपत्रिकामा राजा र राजतन्त्रको आलोचना	१८६
तालिका ४.३ निरङ्कुश बाटो त्याग्न राजालाई सुभावा	१८७
तालिका ४.४ जनताका अधिकार नखोस्न सचेत	१८८
तालिका ४.५ संवैधानिक सीमाभित्र बस्न सुभावा	१८९
तालिका ४.६ राजाका काम कारवाहीको सूचना प्रवाह	१९२
तालिका ४.७ राजनीतिक परिवर्तनमा पत्रपत्रिकाको योगदान	१९४
तालिका ४.८ राजालाई गल्ती सच्याउन सुभावा	१९५
तालिका ४.९ छापामाध्यमको बढी योगदान	१९६
तालिका ४.१० कुन पत्रिकाको कति योगदान	१९७
तालिका ४.११ संवैधानिक राजतन्त्रको निरन्तरता	२००
तालिका ४.१२ संविधानसभा निर्वाचन र मिडियाको सन्देश	२०५
तालिका ५.१ अपरिपक्व सूचना प्रवाह गर्ने पत्रपत्रिका	२११
तालिका ५.२ राजा र राजतन्त्रको आलोचना	२१५
तालिका ५.३ राजा र राजपरिवारका नकारात्मक पक्षलाई महत्त्व	२१६
तालिका ५.४ निरङ्कुश शासकका रूपमा राजाको छवि निर्माण	२१९
तालिका ५.५ राजा वीरेन्द्रको छवि	२१९
तालिका ५.६ राजा ज्ञानेन्द्रका नकारात्मक पक्षको बढी प्रचार	२२०
तालिका ५.७ युवराज पारसको छवि	२२१
तालिका ५.८ दीपेन्द्रको गुणगान	२२२

तालिका ५.९ राजतन्त्रको बदनामीमा राजा र युवराज बढी जिम्मेवार	२२२
तालिका ५.१० राजतन्त्रविरोधी भावना पैदा गर्ने पत्रिका	२२४
तालिका ५.११ राजाका कमजोरी	२२४
तालिका ५.१२ असन्तुलित समाचार र विचारको प्रवाह	२२५
तालिका ५.१३ समाचारको विश्वसनीयता	२२६
तालिका ५.१४ तथ्यमा आधारित समाचार	२२६
तालिका ५.१५ राजाको विरोध गर्ने नेतालाई प्राथमिकता	२२८
तालिका ५.१६ प्रजातन्त्रको पक्षमा पत्रपत्रिकाको अभियान	२२८
तालिका ५.१७ गणतन्त्रका पक्षमा जनमत	२३१
तालिका ५.१८ जनअधिकार स्थापित गर्न मतदान	२३२
तालिका ६.१ प्रजातन्त्र पुनःस्थापनापछि राजतन्त्र र गणतन्त्रको पक्षमा जनमत	२३४
तालिका ६.२ प्रजातन्त्र पुनःस्थापनापछि राजाबाट संवैधानिक भूमिकाको अपेक्षा	२३५
तालिका ६.३ प्रजातन्त्र पुनःस्थापनापछि राजालाई विष्णुको अवतार मान्ने नेपाली	२३५
तालिका ६.४ राजतन्त्रविरोधी जनमत र पत्रपत्रिकाको योगदान	२३८
तालिका ६.५ गणतन्त्रको सन्देश प्रवाह	२३८
तालिका ६.६ गणतन्त्रको पक्षपोषण गर्ने पत्रपत्रिका	२३९
तालिका ६.७ सत्य, तथ्य सूचनाको प्रवाह	२४०
तालिका ६.८ मिडियाले गणतन्त्रको पक्ष लिनुका कारणहरू	२४०
तालिका ६.९ राजा र युवराजको भूमिका बढी	२४१
तालिका ६.१० गणतन्त्रको पक्षमा पत्रपत्रिका	२४२
तालिका ६.११ गणतन्त्रका लागि संविधानसभामा मतदान	२४३
तालिका ६.१२ काइ स्कायर (x2) परीक्षणद्वारा प्रश्न नं १ र ५ (q1 & q5) बीचको अन्तरसम्बन्ध	२६३
तालिका ६.१३ काइ स्कायर (x2) परीक्षणद्वारा प्रश्न नं. १ र ५१ (q1 & q51) बीचको अन्तरसम्बन्ध	२६३

तालिका ६.१४ काइ स्कायर (χ^2) परीक्षणद्वारा प्रश्न नं. २ र ३ ($q2$ & $q3$) बीचको अन्तरसम्बन्ध	२६४
तालिका ६.१५ काइ स्कायर (χ^2) परीक्षणद्वारा प्रश्न नं. २ र ९ ($q2$ & $q9$) बीचको अन्तरसम्बन्ध	२६५
तालिका ६.१६ काइ स्कायर (χ^2) परीक्षणद्वारा प्रश्न नं. २ र ६ ($q2$ & $q6$) बीचको अन्तरसम्बन्ध	२६५
तालिका ६.१७ काइ स्कायर (χ^2) परीक्षणद्वारा प्रश्न नं. ४ र ८ ($q4$ & $q8$) बीचको अन्तरसम्बन्ध	२६६
तालिका ६.१८ काइ स्कायर (χ^2) परीक्षणद्वारा प्रश्न नं. २ र ३ ($q4$ & $q43$) बीचको अन्तरसम्बन्ध	२६६
तालिका ६.१९ काइ स्कायर (χ^2) परीक्षणद्वारा प्रश्न नं. ७ र ४९ ($q7$ & $q49$) बीचको अन्तरसम्बन्ध	२६७
तालिका ६.२० काइ स्कायर (χ^2) परीक्षणद्वारा प्रश्न नं. ८ र ५० ($q8$ & $q50$) बीचको अन्तरसम्बन्ध	२६८
तालिका ६.२१ काइ स्कायर (χ^2) परीक्षणद्वारा प्रश्न नं. २१ र ३४ ($q21$ & $q34$) बीचको अन्तरसम्बन्ध	२६८
तालिका ६.२२ काइ स्कायर (χ^2) परीक्षणद्वारा प्रश्न नं. २२ र २६ ($q22$ & $q26$) बीचको अन्तरसम्बन्ध	२६९
तालिका ६.२३ काइ स्कायर (χ^2) परीक्षणद्वारा प्रश्न नं. २२ र ४५ ($q22$ & $q45$) बीचको अन्तरसम्बन्ध	२६९
तालिका ६.२४ काइ स्कायर (χ^2) परीक्षणद्वारा प्रश्न नं. २४ र २८ ($q24$ & $q28$) बीचको अन्तरसम्बन्ध	२७०

शोधसार

यस शोधले 'नेपालको लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनामा पत्रपत्रिकाको योगदान' का विषयमा खोजी गरेको छ । समाजलाई सूचना, शिक्षा, मनोरञ्जन र अभिप्रेरणा दिनु पत्रपत्रिकाको मुख्य दायित्व हो । समाजका मुद्दाहरूमा बहस चलाएर जनमत निर्माण गरी लोकतान्त्रिक प्रक्रियालाई सबल बनाउन स्वतन्त्र प्रेसले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । मिडिया आवाजविहीनहरूको आवाज हो, शासकका काम कारवाहीमाथि निगरानी राख्ने, गलत कामको आलोचना गर्ने र जनताको पक्षमा वकालत गर्ने भूमिका पनि प्रेसको हो । मिडिया समाजको ऐना र इतिहासको अभिलेख पनि हो । मिडियाले समाचार र विचारको प्रवाह मात्र गर्दैन, आफ्ना पाठक, श्रोता र दर्शकलाई के सोच्न लगाउने भन्ने कुराको निर्धारण गर्दछ । मिडियाले निश्चित लक्ष्य र उद्देश्यका साथ सूचना र विचारको प्रवाह गरेर आफ्नो मुद्दा स्थापित गर्छ । यस अध्ययनबाट प्रजातन्त्र हरण गरी दरबारले पटकपटक निरङ्कुश शासन चलाएर नागरिकका अधिकार तथा प्रेस स्वतन्त्रतामाथि बन्देज लगाएका कारण नेपाली प्रेसले राजतन्त्रविरोधी मुद्दालाई महत्त्वका साथ स्थान दिएर लोकतान्त्रिक गणतन्त्रका पक्षमा जनमत बनाउन योगदान गरेको पाइएको छ । २००७ सालको क्रान्तिले स्थापना गरेको प्रजातान्त्रिक व्यवस्था राजाले २०१७ साल पुस १ मा समाप्त गरी निरङ्कुश पञ्चायती व्यवस्था चलाए । जनताले प्रजातन्त्र बहालीका लागि ३० वर्षसम्म सङ्घर्ष गर्नु पर्‍यो । २०४६ सालको जनआन्दोलनको सफलतापछि बनेको नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले प्रेस स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति गर्दै संवैधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातन्त्रलाई स्विकार गर्‍यो । २०६१ माघ १९ मा संविधानविपरीत कार्यकारी अधिकार हातमा लिएर उनले आफ्नै अध्यक्षतामा मन्त्रिमण्डल गठन गरी मिडियामा सैन्य सेन्सरसिप सुरु गरे । तथ्यमा आधारित भएर आलोचना गर्ने मिडियाको अधिकार कुण्ठित गर्दै पत्रपत्रिकालाई राजा र दरबारको गुणगान गर्ने प्रचलन बनाउन खोजियो । नेपाली पत्रपत्रिकाले राजाका काम कारवाहीबारे जनतालाई सुसूचित गर्दै निरङ्कुश राजतन्त्रको विरोधमा जनमत निर्माणमा योगदान गरे । राजा र राजपरिवारका नकारात्मक पक्षलाई उच्च प्राथमिकताका साथ स्थान दिएर आफ्नो अधिकारको रक्षाका लागि आन्दोलन गर्न प्रेरित गर्ने भूमिका खेले । प्रजातन्त्र र प्रेस स्वतन्त्रताको बाधक दरबार हो भन्ने मान्यता स्थापित गर्न योगदान गरे ।

त्यसै गरी राजतन्त्रको विरोध र गणतन्त्रको पक्षमा राजनीतिक दल, नागरिक समाज, पेसा व्यवसायी र जनताले सडकमा उठाएको मुद्दालाई आफ्नो मुद्दा बनाएर राजालाई विष्णुको अवतारका रूपमा पूजा गर्ने नेपाली समाजमा राजतन्त्र प्रजातन्त्रको बाधक हो भन्ने जनमत निर्माण गर्न पत्रपत्रिकाले योगदान गरे । २०६२-०६३ सालको जनआन्दोलनपछि राजाका अधिकार कटौती गरी मुलुकलाई संविधानसभाको निर्वाचनमार्फत गणतन्त्रमा लैजाने पुनःस्थापित संसद्को मार्गचित्रलाई आफ्नै अभियानका रूपमा महत्त्व दिएर लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनामा योगदान गरे ।

दरबार हत्याकाण्डपछि पत्रपत्रिकाले राजालाई दिएको सन्देशबारे अध्ययन गर्न, पत्रपत्रिकाले राजतन्त्रको पक्ष-विपक्षमा गरेको जनमत निर्माणबारे विश्लेषण गर्न र नेपाली पत्रपत्रिकाले लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको पक्षधरता लिनको कारण खोजी गर्न यस शोधमा सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक अध्ययन विधि अपनाइएको छ । यस क्रममा देशका सातै प्रदेशको प्रतिनिधित्व हुने गरी ५५७ जनामा सर्वेक्षण, ४२ जनासँग उद्देश्यमूलक अन्तर्वार्ता र तीनवटा समूहगत छलफल गरिएको छ । सर्वेक्षणबाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई एसपीएसएस-२५ सफ्टवेरको प्रयोग गरी तालिकामा विश्लेषण गरिएको छ । गुणात्मक विधिबाट सङ्कलन गरिएका तथ्याङ्कहरूलाई उद्देश्यबमोजिमका शीर्षकमा राखेर व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

नेपालमा लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको स्थापना एउटै क्रान्ति वा घटनाको परिणाम होइन । राजाहरूले पटकपटक प्रजातन्त्र र प्रेस स्वतन्त्रतामाथि अतिक्रमण गरेपछि नेपाली पत्रपत्रिकाले समाचार, विचार र सम्पादकीयमार्फत निरन्तर राजतन्त्रका काम कारवाही तथा राजाहरूबाट जनअधिकार खोसिएको विषयमा बहस चलाए । राजतन्त्रले कुन कालखण्डमा के गर्‍यो र जनताले कसरी प्रजातन्त्रको पक्षमा सङ्घर्ष गरे भन्नेबारे महत्त्वका साथ सूचना प्रवाह गरी के सत्य हो र के होइन भन्ने तथ्य स्थापित गर्न र राजालाई भगवान्को अवतार मान्ने नेपाली समाजको सामाजिक मूल्य, मान्यता, संस्कार र परम्परालाई पुनः परिभाषित गर्दै गणतन्त्रमा जान नेपाली प्रेसले प्रेरित गरेको थियो । सामाजिक निर्माणवादको सिद्धान्त अनुरूप पत्रपत्रिकाले राजतन्त्रको आवश्यकता र औचित्य, विषयवस्तुको महत्त्व, जनचाहना र आफ्नो प्राथमिकताका आधारमा निरन्तर बहस चलाएर नेपालका लागि प्रजातन्त्र र प्रेस स्वतन्त्रता अपरिहार्य छ तर राजतन्त्र नभए पनि मुलुक अघि बढ्न सक्छ भन्ने मान्यता स्थापित गर्दै लोकतान्त्रिक गणतन्त्रका पक्षमा जनमत निर्माण गर्न महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याए भन्ने शोधको निष्कर्ष छ ।

परिच्छेद : एक

परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

पत्रपत्रिकाले सत्य, तथ्य र विश्वसनीय समाचार सामग्रीको प्रवाहमार्फत समाजलाई सूचना, शिक्षा, मनोरञ्जन र अभिप्रेरणा दिन्छ। यसले समाजमा भए गरेका घटनाको सूचना मात्र दिँदैन, समाचार र विचारको प्रवाहमार्फत परिवर्तनका पक्षमा जनमत निर्माण गर्नसमेत सघाउँछ (खरेल, सन् २०१०, पृ. ११५)। यसले सामाजिक मूल्य, मान्यता र संस्कारलाई स्थापित गर्छ। समाजमा एकता र विभाजन ल्याउन सक्छ। पत्रपत्रिकाले पाठकलाई कुनै विषयमा कसरी सोच्ने भन्ने कुराको निर्धारण गर्दै एजेन्डा सेटिङ गर्छ। मिडिया समाजको ऐना र परिवर्तनको एउटा प्रमुख आधार पनि हो (म्याक्वेल, सन् २०१२, पृ. ८१-८२)। यसले मिडियाले समाजको हितका पक्षमा वकालत गर्नु पर्दछ। पार्थसारथी (सन् १९९७) का अनुसार मिडियाको पहिलो दायित्व जनभावना बुझ्नु र ती भावनालाई अभिव्यक्तिको माध्यम प्रदान गर्नु हो। दोस्रो, जनचाहनाको प्रतिनिधित्व गर्नु हो। तेस्रो, निर्भयतापूर्वक गलत कुराहरू उजागर गर्नु हो (पृ.१२१)। विश्वमा भएका ठुलाठुला राजनीतिक परिवर्तनमा मिडियाले जनमत निर्माणमा योगदान गरेको पाइन्छ। फ्रान्सका सम्राट् नेपोलियन बोनापार्टका अनुसार चारवटा विरोधी पत्रिका चार हजार सशस्त्र सैनिकभन्दा पनि डरलाग्दा हुन्छन् (देवकोटा, २०५९, पृ. १६)। नेपोलियनको भनाइमा उनी तोपभन्दा पत्रकारसँग बढी डराउँथे (विरही, २०६०, पृ. ३८८)।

मिडियाले आवाजविहीनको प्रतिनिधित्व गर्दै सरकारका काम कारवाहीको आलोचना गर्छ, निगरानी राख्छ र सरकारलाई जनताप्रति उत्तरदायी बनाएर विधिको शासन स्थापना गर्न सघाउँछ। अमेरिकी पूर्वराष्ट्रपति जेफरसनका अनुसार जुन देशमा स्वतन्त्र अखबार हुन्छ, नागरिक साक्षर र पढ्न सक्ने हुन्छन्, त्यहाँ सबै कुरा सुरक्षित रहन्छ। उनले भनेका छन् - यदि मलाई सरकार विनाको अखबार र अखबारविनाको सरकारमध्ये कुनै एक रोज्न भनियो भने विना हिचकिचाहट म पहिलो रोज्ने छु (देवकोटा, २०५९, पृ. १६)। अठारौं शताब्दीको अन्त्यतिर बेलायती विद्वान् एडमन्ड बर्कले पत्रकारितालाई राष्ट्रको चौथो अङ्गका रूपमा व्याख्या गरे (म्याक्वेल, सन् २०१२, पृ. १६८)। उनले बेलायती संसद्का सदस्यहरूलाई पत्रकार ग्यालरीतिर हेर्न अनुरोध गर्दै भनेका थिए, 'त्यहाँ बस्ने चौथो अङ्ग, राज्यका तीन

अङ्गभन्दा पनि महत्त्वपूर्ण छ' (पाठक, २०१४, पृ. १४३) । राज्यका तीन मुख्य अङ्ग कार्यपालिका र व्यवस्थापिका, न्यायापालिकालाई सन्तुलित र जवाफदेही बनाउन प्रेसले सशक्त भूमिका निर्वाह गर्ने भएकाले नै यसलाई चौथो अङ्ग मानिएको हो ।

मिडियाको महत्त्वलाई स्थापित गर्दै अमेरिकाले सन् १७९१ मा संविधानको पहिलो संशोधनमार्फत प्रेस तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतालाई सङ्कुचित गर्ने गरी संसद्ले समेत कानून बनाउन नपाउने व्यवस्था गर्‍यो (म्याक्वेल, सन् २०१२, पृ. १६९) । स्वतन्त्र भारतका प्रथम प्रधानमन्त्री जवाहरलाल नेहरूको भनाइमा लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको सफलताका लागि विविध विचारधाराको प्रतिनिधित्व गर्ने मिडिया हुनु आवश्यक छ । सबै अखबारले एउटै विचारधारालाई मात्र स्थान र महत्त्व दिने हो भने त्यो लोकतन्त्रका लागि सर्वाधिक घातक हुन्छ र प्रेसको भविष्य समेत रहँदैन (देवकोटा, २०५९, पृ. १७) । लोकतान्त्रिक समाजको विकासमा सबैखाले विचारमाथि बहस गर्ने फराकिलो 'पब्लिक स्फेयर' चाहिन्छ । बेलायतका पूर्वप्रधानमन्त्री विन्स्टन चर्चिलको भनाइमा प्रेसले जनताको स्वतन्त्रता रक्षाका लागि चौबिसै घण्टा नसुती अभिभावकको भूमिका निर्वाह गरिरहेको हुन्छ । (गौतम, कान्तिपुर : २०८० असार १८) ।

मिडियाले विनाबन्देज स्वतन्त्रतापूर्वक काम गर्ने वातावरण पाएको अवस्थामा मात्र देश र जनताको हित हुन्छ । मिसावटरहित सूचना र विचारको प्रवाहले प्रजातान्त्रिक पद्धतिलाई सबल र सक्षम बनाउन सक्छ । म्याक्वेल (सन् २०१२) का अनुसार कसैबाट प्रभावित नभएर विनापूर्वाग्रह सूचना तथा विचारको प्रवाह गर्नु मिडियाको धर्म हो । परिवर्तनको समयमा त भन्नु यो बढी जिम्मेवार हुनु आवश्यक छ (पृ. २०६) । प्रथम विश्वयुद्धपछि एक जना जर्मन सेनापतिले भनेका थिए - त्यो युद्धमा बेला यत विजयी हुनुमा त्यहाँका प्रधानमन्त्रीभन्दा पनि *लन्डन टाइम्स* पत्रिकाको बढी योगदान छ (विरही, २०६०, पृ. ३३८) । विश्वका राजनीतिक, सामाजिक र सांस्कृतिक परिवर्तनहरूमा जनतालाई जागरुक बनाउन मिडियाको भरपुर उपयोग भएको पाइन्छ । सन् १९१७ मा लेनिनले रुसी क्रान्तिको पक्षमा सैद्धान्तिक बहस चलाउन पत्रकारितालाई माध्यम बनाएका थिए (नेपाल, २०५७, पृ. ३) ।

त्यसै गरी अङ्ग्रेजविरुद्धको अहिंसात्मक क्रान्तिको सन्देश भारतीय जनतासम्म पुऱ्याउन महात्मा गान्धी *योड इण्डिया* र *हरिजन* जस्ता पत्रिकामा लेख्ने गर्थे । गान्धीले पत्रकारिता प्रवर्धनका लागि लेखेका थिएनन्, अङ्ग्रेजविरुद्ध जनताको साथ र समर्थन जुटाउन मिडियाको भरपुर उपयोग गरेका थिए (खरेल,

सन् २०१०, पृ. १९) । चीनमा माओत्से तुङले कम्युनिस्ट विचारधाराको प्रचारप्रसार गर्दै क्रान्तिलाई सफल बनाउन र संसारभर त्यसको सन्देश फैलाउन मिडियाको उपयोग गरेका थिए (नेपाल, २०५७, पृ. ३) । शिक्षा र चेतनाको विकास, सूचना प्रविधिका क्षेत्रमा भएको क्रान्ति आदि कारणले मिडियाको प्रभाव, पहुँच र शक्ति बढ्दो छ ।

एकातिर स्वतन्त्रता, मिडिया र प्रजातन्त्रबीच अन्तरसम्बन्ध रहँदै आएको छ भने अर्कातिर प्रारम्भिककालदेखि नै राजतन्त्र यी तीन विषयमा अनुदार रहेको पाइन्छ । गिसेली दार्शनिक सुकरातलाई देवी देवताको अपमान गरेको र युवालाई भ्रष्ट बनाएको आरोपमा राजपरिवारले जेल हाल्यो । देशद्रोहको मुद्दा लगाइएका उनलाई विष सेवन गरी मर्न बाध्य बनाइयो । तिनताका अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको मूल्य स्थापित भएको थिएन । त्यो घटनापछि युरोपका कैयौँ स्थानमा स्वतन्त्रताका पक्षमा सङ्घर्ष भए । न्यूथ (सन् २००१) का अनुसार सुकरातलाई मृत्युदण्ड दिइएको घटनापछि स्वतन्त्र रूपमा जन्मेको मानिसलाई स्वतन्त्रतापूर्वक विचार तथा अभिव्यक्ति राख्न पाउने अधिकार हुनुपर्छ भन्ने मान्यता स्थापित भयो (न्यूथ, सन् २००१) । राजालाई भगवान् मानेर पुज्ने र जनतालाई दास मान्ने त्यस युगमा सुकरातका चेला प्लेटोले अभिव्यक्ति प्रजातन्त्रको महत्त्वमा जोड दिएपछि स्वतन्त्रताको हक स्थापित गर्न विश्वमा भएका सङ्घर्षहरूको लामो इतिहास छ । स्वतन्त्रताको पक्षमा बेलायती जनताले गरेको त्याग र सङ्घर्षको प्रतिफलस्वरूप सन् १२१५ मा भएको महान् सम्झौता म्याग्नाकार्टाले राजा र सरकार कानुनभन्दा माथि हुन सक्दैन भन्ने मान्यता स्थापित गर्‍यो । म्याग्नाकार्टा आफैँमा एउटा यस्तो अधिकारपत्र थियो जसले राजालाई शक्तिको दुरुपयोग गर्नबाट रोक्‍यो (विलियम, सन् १९०५, पृ. ११८) । म्याग्नाकार्टा सम्झौता भएको झन्डै पाँच सय वर्षसम्म पनि बेलायतमा प्रकाशन स्वतन्त्रता थिएन ।

सन् १६४४ मा जोन मिल्टनले *एरियोपजेटिका* नामक आफ्नो कृतिमार्फत प्रेस स्वतन्त्रताको वकालत गर्दै भनेका थिए -हरेक नागरिकले आफ्नो चेतनाले भ्याएसम्म जान्ने, सुसूचित हुने, बोल्ने र स्वतन्त्रतापूर्वक छलफल गर्ने अधिकार पाउनुपर्छ (शर्मा, सन् २००४, पृ. ५७३०) । बेलायतमा सबैभन्दा पहिला उनले नै प्रेस स्वतन्त्रताको पक्षमा सशक्त आवाज उठाएका थिए (विष्ट, २०७४, पृ. ११) । मिल्टनको *एरियोपजेटिका* मा राजनीतिक प्रभाव थिएन तर त्यसले स्वतन्त्रताको सिद्धान्त स्थापित गर्दै प्रकाशनमाथिको प्रतिबन्ध हटाएर पत्रकारिताको आधारभूमि तयार पार्न भूमिका खेल्यो (दाहाल, २०६८, पृ.

३२) । सन् १७७६ मा संयुक्त राज्य अमेरिकाको एकीकरणका बेला भएको भर्जिनिया अधिकारपत्रले प्रेस स्वतन्त्रतालाई मानव स्वतन्त्रताको आधारस्तम्भ मान्दै सरकारले जनताको त्यो अधिकारमाथि कुनै पनि नाम र बहानामा अड्कुश लगाउन नपाउने घोषणा गर्‍यो । अमेरिकी संविधानको पहिलो संशोधन सन् १७९१ ले प्रेस तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतामाथि अड्कुश लगाउने गरी संसदले कानून बनाउन नपाउने व्यवस्था गरेको छ (अमेरिकी संविधानको पहिलो संशोधन, १८४८) । त्यसै गरी अमेरिकी संविधानले जन्मसिद्ध अधिकारको प्रत्याभूति गर्दै सबै मानिस प्रकृतिका सिर्जना हुनु, प्रकृतिले नै उनीहरूलाई जीवन, स्वतन्त्रता र खुसीको अपरिहार्य अधिकार प्रदान गरेको छ भन्ने मान्यता स्थापित गरेको छ । यसरी लामो सङ्घर्षबाट प्रेस तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता सुनिश्चित गर्दै विश्वभर प्रजातन्त्र र मिडियाको विकास भएको पाइन्छ ।

सन् १९४८ मा संयुक्त राष्ट्र सङ्घको महासभाबाट पारित मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा १९ मा भनिएको छ - प्रत्येक व्यक्तिलाई विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकार हुनेछ । यस अधिकारमा विनाहस्तक्षेप आफ्ना विचारहरू राख्न पाउने स्वतन्त्रता, सिमानाको बन्देजविना कुनै पनि माध्यममार्फत सूचना र विचारहरू प्राप्त गर्ने, खोज्ने तथा प्रसार गर्ने स्वतन्त्रतासमेत समावेश हुनेछ भनिएको छ (नेपाल कानून आयोग, २०२१) । पक्षराष्ट्रका नाताले राष्ट्र सङ्घको घोषणापत्र मान्नु नेपालका लागि बाध्यकारी भए पनि राजाले त्यसलाई बेवास्ता गरे । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को प्रस्तावनामै प्रत्येक नागरिकको आधारभूत मानवअधिकार सुरक्षित गरी स्वतन्त्रता र समानताको आधारमा नेपाली जनताका बीच भ्रातृत्व र एकता कायम गरी बालिग मताधिकार, संसदीय शासन प्रणाली, संवैधानिक राजतन्त्र तथा बहुदलीय प्रजातन्त्रलाई सुदृढीकरण गर्ने प्रतिबद्धता जनाइएको थियो । प्रजातन्त्र प्रवर्धनका लागि स्वतन्त्र प्रेस र स्वतन्त्र प्रेसको विकासका लागि प्रजातान्त्रिक व्यवस्था आवश्यक पर्छ । दाहाल (२०६८) का अनुसार प्रजातान्त्रिक शासन प्रणालीमा व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिकाको जति महत्त्व हुन्छ, स्वच्छ जनमत निर्माण गर्न प्रेस उत्तिकै आवश्यक छ (पृ. १८) । म्याक्वेल (२०६७) का अनुसार मिडियाले आफ्ना पाठक, श्रोता, दर्शकलाई समाजका मुद्दाहरूबारे जानकारी मात्र गराउँदैन त्यस विषयमा के सोच्ने र कसरी सोच्ने भन्नेसमेत तय गर्छ (पृ. ५१२) ।

म्याकम्वस् र श (सन् १९७२) का अनुसार मिडियाले निश्चित लक्ष्य र उद्देश्यका साथ सूचना र विचारको प्रवाह गरेर आफ्नो मुद्दा स्थापित गर्छ (पृ. १७६-१८७)। एमसीनयर (सन् २०११) का अनुसार प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्थामा स्वतन्त्र र व्यवसायिक मिडियाले समाजको पहरेदारी गर्छ, सरकार तथा राजनीतिक दलका मुद्दा र कार्यक्रमलाई जनता माझ पुऱ्याउँछ, छलफल र बहसमार्फत स्वस्थ जनमत निर्माणमा योगदान गर्छ भने नियन्त्रित र उत्तरदायित्व विनाको प्रेस प्रजातन्त्रका लागि घातक हुन्छ (पृ. २०)। जेम्स मेडिसन भन्छन् - सत्य, तथ्य सूचना प्राप्त गर्ने साधन विनाको सरकार खोक्रो ढ्वाड वा विघटनको सुरुवात हो (दाहाल, २०६८, पृ. ४९)।

राणाकालयता नेपाली समाजको रूपान्तरण, जनचेतना अभिवृद्धि र राजनीतिक परिवर्तनमा मिडियाको ठुलो योगदान छ (राई, २०७९, पृ. ११३-११४ र रेग्मी, २०७९, पृ. १३९)। मुलुकको पहिलो राजनीतिक दल नेपाल प्रजापरिषद्ले राणाविरोधी लेख रचना प्रकाशन गर्ने जिम्मेवारीका साथ आफ्ना सदस्य दशरथ चन्दलाई भारत पठाएको थियो। चन्द, सेवा सिंहको नामले पटनाबाट प्रकाशित हुने *जनता साप्ताहिक*मा लेख छपाएर त्यसका कटिड हुलाकमार्फत नेपाल पठाउँथे। त्यस बेला राणाविरोधी जनमत बनाउन भारतीय पत्रिकाले सहयोग पुऱ्याए जसका कारण २००७ सालको क्रान्तिका लागि अनुकूल वातावरण बन्न सहज भएको थियो (जोशी, २०४८, पृ. ७६)। राणा शासन अन्त्य भई मुलुकमा प्रजातन्त्र स्थापना भएपछिका दिनमा स्वतन्त्रताको निर्बाध उपभोग गर्न पाए पनि आर्थिक स्रोत, बजार, दक्ष जनशक्ति र प्रविधिको अभावमा मिडियामैत्री वातावरण बनिसकेको थिएन। २००७ देखि २०१७ को बीचमा पत्रपत्रिका प्रकाशन हुने र बन्द हुने क्रम चलिरह्यो। सङ्ख्या बढे पनि व्यावसायिक पत्रकारिताको विकास हुन सकेन। २०१७ साल पुस १ मा राजा महेन्द्रले प्रजातान्त्रिक व्यवस्था समाप्त गरी सुरु गरेको निर्दलीय पञ्चायती शासनमा राजसंस्थाप्रति आस्थावान् हुने संस्कृतिको पत्रकारिता विकास गर्ने नीति राज्यले लियो (खड्का, २०७७, पृ. २१)। पञ्चायती व्यवस्था र नेपालीलाई एक अर्काको पूरकका रूपमा प्रचार गर्दै 'सबै नेपाली पञ्च, सबै पञ्च नेपाली' भन्ने भाष्य खडा गर्न खोजेको बेला कडा सरकारी नियन्त्रणका बीच साप्ताहिक पत्रिकाले प्रजातन्त्रको पक्षमा जनमत बनाउन भूमिका खेले (रिसाल, हिमालखबर : २०७५ कात्तिक १०)।

पूर्वअमेरिकी राष्ट्रपति रिचर्ड निक्सनका अनुसार देश दुनियाँमा भएको प्रगति मिडियाका लागि समाचार नहुन सक्छ। किनभने त्यो राज्य र सरकारको दायित्व नै हो। जनचाहनाको प्रतिनिधित्व गर्नु प्रेसको धर्म हो त्यसैले जनताले पाएको दुःख र कष्ट महत्त्वपूर्ण समाचार हो (नेपाल, २०७२, पृ. २१५)। पञ्चायतको पतनपछि बनेको नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले प्रेस स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति गर्दै धारा १३ मा छापाखाना र पत्रपत्रिकासम्बन्धी हकको व्यवस्था गर्‍यो। कुनै समाचार, लेख वा अन्य कुनै पाठ्यसामग्री प्रकाशन पूर्वप्रतिबन्ध लगाउन नपाउने, छापाखाना बन्द वा जफत गर्न नपाउने र पत्रिकाको दर्ता खारेज गर्न नपाउने व्यवस्था भयो। संविधानको यही व्यवस्था र मिडियामैत्री वातावरणमा नेपाली प्रेसले फस्टाउने अवसर पायो। व्यावसायिक सञ्चार गृहहरूका बीच प्रतिस्पर्धा हुन थालेको, मिडियामा दक्ष जनशक्ति आकर्षित भएको र आम जनताका लागि विश्वसनीय सूचना प्राप्त गर्ने स्रोत पत्रपत्रिका बनिरहेको अवस्थामा २०६१ माघ १९ गते प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवालाई बर्खास्त गरी संवैधानिक हैसियतमा रहेका राजा आफैँ कार्यकारी प्रधानमन्त्री बने। नेपाली मिडियाले इतिहासमा कहिल्यै नभोगेको सैन्य सेन्सरसिपको सामना गर्नु पर्‍यो।

नेपाली पत्रकारहरूको छाता सङ्गठन नेपाल पत्रकार महासङ्घले माघ २० गते राजाको कदमलाई प्रजातन्त्र र नागरिक अधिकारविरुद्ध गरिएको 'कु' को संज्ञा दिएर कडा विरोध जनायो। राजाको कदमलाई ऐतिहासिक महाभूलको संज्ञा दिँदै महासङ्घले एक्काइसौँ शताब्दीमा राजाको हुकुमी शासनबाट मुलुकले प्रगति र प्रजातन्त्र हासिल गर्छ भन्ने कुरामा कदापि विश्वास गर्न नसकिने बतायो (नेपाल पत्रकार महासङ्घ, २०६१ माघ २०)। समाचार लेखेको भरमा पत्रकारहरूलाई थुन्ने, टाउकोमा ताकीताकी प्रहार गर्ने, रिपोर्टिङका लागि घटनास्थलमा जान नदिने, क्यामरा, रेकर्डर लुट्ने जस्ता काम भए (नेपाल, २०६३, पृ. २०)। पौड्याल र मैनाली (२०६४) का अनुसार राजाको अध्यक्षतामा सरकार बनेको भए पनि यथार्थमा त्यो सैनिक शासन थियो। त्यसैले शाही कदमको आलोचना गर्ने धेरै पत्रिका बन्द भए (पृ. १)। आलोचना गर्न पाउने अधिकार हरण भएका कारण पत्रपत्रिकाले स्वतन्त्रतापूर्वक लेख्न पाएनन् र सम्पादकीय नेतृत्वले आफ्नो व्यावसायिक कर्तव्य पूरा गर्न नसक्ने बाध्यात्मक अवस्था सिर्जना भयो (दाहाल, हिमालखबर पत्रिका : २०६१ फागुन १-१५, पृ. ७)।

नेपाली प्रेस संविधान र कानूनले दिएको स्वतन्त्रता उपभोग गर्नबाट वञ्चित भयो । एफएम रेडियोलाई समाचार प्रसारणमा पूर्णतः रोक लगाइयो । टेलिफोन र इन्टरनेट सम्पर्क विच्छेद गरी देशलाई बन्दी बनाइयो (पत्रकार महासङ्घ, २०६१ माघ २२) । *न्यूयोर्क टाइम्स* (अमेरिका) का लागि काम गरेका स्ट्यानफोर्ड विश्वविद्यालयका प्राध्यापक अवेलेका अनुसार राज्यले जिम्मेवारी पूरा नगर्नु, अन्याय, अत्याचार, अव्यवस्था हुनु, कानून उल्लङ्घन हुनु समाचार हो । मिडिया शासकको इसारामा चल्नु हुँदैन । जनचाहना र भावनालाई महत्त्वका साथ आफ्ना समाचार र विचारमा स्थान दिनु उसको धर्म हो (नेपाल, २०७२, पृ. २१३) ।

१.२ समस्या कथन

राणाहरूले १०४ वर्षसम्म दरबारभित्र सीमित गरेका राजा त्रिभुवनलाई २००७ सालको क्रान्तिमार्फत जनताले गद्दीको वास्तविक हकदार बनाए । संवैधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातन्त्रसहितको शासन प्रणालीअनुसार मुलुकलाई अधि बढाउने भनेर जनतासँग भएको सहमति राजा त्रिभुवन र उनका उत्तराधिकारी महेन्द्रबाट पालना भएन । संविधानसभा निर्वाचन गरी जनप्रतिनिधिले बनाएको संविधानबाट मुलुकको शासन सत्ता सञ्चालन गर्ने त्रिभुवनको बाचाविपरीत सङ्क्रमणकाल लम्ब्याउँदै दरबारले संविधानसभा निर्वाचन हुन नदिएर दलहरूलाई थकाउँदै २०१५ सालमा संसद्को चुनाव स्विकार्न बाध्य बनायो ।

मुलुकमा भएको पहिलो संसदीय चुनावमा दुई तिहाइ बहुमतका साथ विजयी बीपी कोइरालाको नेतृत्वको सरकार र संसद् भङ्ग गरी २०१७ साल पुस १ मा राजाले निरङ्कुश शासनको सूत्रपात गरे । राजनीतिक दलमाथि प्रतिबन्ध लगाइयो । प्रेसमा कडा सेन्सरसिप सुरु भयो । विरोधी पत्रिका बन्द गरिए । राजा र पञ्चायतको गुणगान गर्ने पत्रकारिताको विकास राज्यको नीति बन्यो । २०२८ साल माघ १७ गते राजा महेन्द्रको निधनपछि, वीरेन्द्र राजा बने । बेलायत, अमेरिका र जापान जस्ता प्रजातान्त्रिक मुलुकहरूमा उच्च शिक्षा हासिल गरेका उनले नेपाललाई प्रजातान्त्रीकरणतर्फ लैजाने जनताको अपेक्षा थियो तर नयाँ राजासमेत निरङ्कुश शासन व्यवस्थालाई बलियो बनाउनेतर्फ केन्द्रित भए (आचार्य, २०७०, पृ.४२) । २०४६ सालको जनआन्दोलनका क्रममा जनताले देशभर राजतन्त्रविरोधी नारा लगाए । जनतालाई अधिकार नदिने हो भने मुलुक गणतन्त्रको बाटोमा जान सक्छ, भनेर राजा वीरेन्द्र प्रजातन्त्र पुनःस्थापना

गर्न बाध्य भए । २०४७ सालको संविधानले संवैधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातन्त्रलाई स्विकार गर्दै प्रेस स्वतन्त्रता सुनिश्चित गर्‍यो । पञ्चायतकालमा जस्तो कुनै पनि समाचार, विचार तथा सामग्री प्रकाशन गर्नुपूर्व प्रतिबन्ध लगाउन सकिने, पत्रिकाको दर्ता खारेज गर्न सकिने र प्रेसमाथि ताला लगाउन सकिने व्यवस्थाको अन्त्य भएकाले छापा माध्यममा लगानीको वातावरण बन्यो र छोटो अवधिमा मिडियाले उद्योगको स्वरूप धारण गर्न सक्यो (आचार्य, २०७०, पृ.४२) । मुलुकमा संवैधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातन्त्रको अभ्यास प्रारम्भ हुँदै गर्दा २०५८ जेठ १९ को दरबार हत्याकाण्डमा राजा वीरेन्द्रको वंशनाश भएपछि गद्दीको उत्तराधिकारी बनेका राजा ज्ञानेन्द्र संवैधानिक राजतन्त्रको सीमाभित्र बस्न चाहनेन् । दरबार हत्याकाण्डपछि राजतन्त्रको अन्त्य भयो भनेर चलेका अफवाह र हत्याकाण्डमा नयाँ राजाको हात छ भनेर चलाइएका हल्लाका कारण राजतन्त्रप्रतिको जनआस्था र विश्वास कमजोर भएको थियो (दीक्षित, हिमालखबर पत्रिका : २०८०, असोज ११) । दरबारले समयमै घटनाबारे सत्य, तथ्य सूचना सार्वजनिक गर्न सकेन । मूलधारका पत्रपत्रिकाले जनताको सर्वाधिक चासो रहेको दरबार हत्याकाण्डबारे सत्य, तथ्य, विश्वसनीय सूचना दिन नसकेका कारण नेपाली समाजमा हल्ला र षड्यन्त्रका कथा जनमत निर्माणको आधार बने ।

राजालाई भगवान्को अवतार ठान्ने नेपाली समाजमा वीरेन्द्रको हत्यासँगै राजतन्त्र समाप्त भयो भन्ने सन्देश प्रवाह भयो (फुयाल, गोरखापत्र : २०८० जेठ १५) । नेपाली जनताको ठुलो हिस्सा संविधान मिचेर निरङ्कुश बन्ने राजाको कदमलाई स्विकारन तयार भएन । त्यस्तो अवस्थामा राजसंस्थाको गरिमा बढाउनेतर्फ केन्द्रित हुनुपर्ने राजा निर्वाचित प्रधानमन्त्रीको अपमान गर्ने, राजनीतिक दलको आन्तरिक मामिलामा खेल्ने, संसद्वादी र माओवादीलाई एक अर्काको त्रास देखाएर दरबारको शक्ति बढाउने, निर्वाचित संसद् भङ्ग गराउने र जननिर्वाचित प्रधानमन्त्रीलाई बर्खास्त गरी आफूखुसी सरकार बनाउने र विघटन गर्ने राजनीतिक अभ्यासमा लागे । राजाको आफ्नै व्यवहारले राजतन्त्रप्रतिको जनआस्थालाई झनै कमजोर बनायो (लुइँटेल, सेतोपाटी : २०७१ माघ १९) । राजाले २०६१ माघ १९ मा शाही घोषणामार्फत मुलुकको कार्यकारी अधिकार लिएर आफ्नै अध्यक्षतामा मन्त्रपरिषद् गठन गरी निरङ्कुश शासनको सुरुआत गरे । एक सातासम्म मिडियामा सैन्य सेन्सरसिप भयो । त्यससिद्ध प्रकाशकहरूलाई शाही कदमको विरोधमा लेखे पत्रिका बन्द गरिदिने धम्की दिएर सञ्चारगृहबाट सेना फिर्ता गरियो । शाही

सरकारले एकद्वार विज्ञापन नीति लागु गर्दै निरङ्कुशताको समर्थन गर्ने मिडियालाई मात्र विज्ञापन दिने गरी स्वतन्त्र सञ्चार माध्यममाथि आर्थिक नाकाबन्दी लगायो । राजाबाट बारम्बार धोका भएपछि जनता प्रजातन्त्रको बाधक दरबार हो भन्ने तहमा पुगे र २०६२-०६३ को जनआन्दोलनमा गणतन्त्रको मुद्दा जोडतोडका साथ उठ्यो । राजनीतिक दलका युवा विद्यार्थी, नागरिक समाज, बुद्धिजीवी, पेसा व्यवसायीलगायत नेपाली समाजको ठुलो तह र तप्का गणतन्त्रको पक्षमा गइसक्दा समेत नेपाली कांग्रेस र नेकपा एमालेलगायतका मुख्य दलको नेतृत्व संवैधानिक राजतन्त्रकै पक्षमा थियो । व्यावसायिक मिडियाले तत्कालीन संविधानअनुसार संवैधानिक राजतन्त्रको स्थायित्वका पक्षमा समाचार, विचार, सम्पादकीय लेखिरहेको थियो । त्यति बेलासम्म नेपाली पत्रकारहरूको छात्रता संगठन नेपाल पत्रकार महासङ्घ लोकतन्त्रको पक्षमा आन्दोलित भइसकेको थियो । पत्रपत्रिकाले राजतन्त्रविरोधी समाचार र विचारलाई उच्च महत्त्वका साथ स्थान दिन थाले । जनआन्दोलनमा गणतन्त्रको मुद्दा जोडतोडका साथ उठेपछि राजा प्रतिनिधिसभा पुनःस्थापना गर्न बाध्य भए । त्यति बेलासम्म पनि दलहरू संवैधानिक, सेरिमोनियल, सांस्कृतिक, बेबि किड नाम दिएर कुनै न कुनै स्वरूपको राजतन्त्र राख्ने पक्षमै थिए । राजाले दलहरूको प्रस्ताव अस्वीकार गरेकाले संवैधानिक राजतन्त्र पक्षधर दलहरूसमेत गणतन्त्रमा जान बाध्य भए । राजनीतिक दल, नागरिक समाज र जनस्तरबाट उठेका मुद्दालाई पत्रपत्रिकाले महत्त्वका साथ स्थान दिन थाले । यो अध्ययन निम्न अनुसन्धान प्रश्नमा केन्द्रित छ :

- १) राजाले शासन सत्ता लिएपछि पत्रपत्रिकाले कस्तो सन्देश प्रवाह गरे ?
- २) पत्रपत्रिकाले राजतन्त्रको पक्ष-विपक्षमा कसरी जनमत निर्माण गरे ?
- ३) लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनामा पत्रपत्रिकाले किन योगदान गरे ?

१.३ अध्ययनका उद्देश्यहरू

राजाले जनताका प्रजातान्त्रिक अधिकार खोसेर चलाएको शासनविरुद्ध राजनीतिक दलहरूले २०६२-०६३ को जनआन्दोलन चलाए । त्यति बेलासम्म आइपुग्दा राजनीतिक दलको मूल नेतृत्व संवैधानिक राजतन्त्रको पक्षमा रहे पनि नागरिक समाज, बुद्धिजीवी, युवा विद्यार्थी, पेसा व्यवसायी भने राजतन्त्रले पटकपटक प्रजातन्त्रमाथि आक्रमण गरेकाले गणतन्त्रमा जानुपर्छ भन्ने पक्षमा थिए । राजाले शासनसत्ता लिएपछि मिडियामा सैन्य सेन्सरसिप सुरु गरेकाले प्रजातन्त्रको अभावमा मिडियामैत्री वातावरण हुन

सकदैन भनेर पत्रपत्रिकाले राजतन्त्रविरोधी विचारलाई महत्त्वका साथ स्थान दिए । यस अध्ययनका उद्देश्य यस प्रकार छन् :

- १) राजाले शासन सत्ता हातमा लिएपछि पत्रपत्रिकाले प्रवाह गरेको सन्देशबारे अध्ययन गर्नु ।
- २) पत्रपत्रिकाले राजतन्त्रको पक्ष-विपक्षमा गरेको जनमत निर्माणबारे विश्लेषण गर्नु ।
- ३) पत्रपत्रिकाले लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनामा गरेको योगदानबारे खोजी गर्नु ।

१.४ अध्ययनको महत्त्व

यो अध्ययन लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनाका लागि भएको सङ्घर्ष र गणतन्त्रका पक्षमा जनमत बनाउन पत्रपत्रिकाले गरेको योगदानबारे रुचि राख्ने राजनीतिकर्मी, अध्येता, पत्रकार तथा नेपालको राजनीति र पत्रकारितामा रुचि राख्नेहरूका लागि उपयोगी हुने छ । राणाहरूले खोपीको देवताका रूपमा राखेका राजा त्रिभुवन २००७ सालमा गद्दी त्याग गरी भारतको शरणमा गएका थिए । २००७ को क्रान्तिमार्फत जनताले उनलाई पुनः गद्दीको उत्तराधिकारी बनाएका थिए । गद्दीमा पुनःस्थापित भएपछि राजाले संविधानसभा निर्वाचन गरी जनप्रतिनिधिले बनाएको संविधानबमोजिम मुलुकलाई अधि बढाउने भनेर दिएको बचनविपरीत दरवारले संविधानसभा निर्वाचन टारेर संसद्को चुनाव स्विकार्न दलहरूलाई बाध्य बनायो । प्रजातन्त्र खोसेर राजाले चलाएको निरङ्कुश शासनविरुद्ध जनताले गरेको सङ्घर्ष र बलिदान अनि राजालाई विष्णुको अवतार मानेर पूजा गर्ने नेपाली समाजलाई गणतन्त्रमा लैजान राजनीतिक दल, नागरिक समाज, पेसाकर्मी र आम जनताले गरेको योगदान तथा राजतन्त्रबारे जनताले उठाएका आवाजलाई उच्च प्राथमिकताका साथ स्थान दिएर मुलुकमा गणतन्त्र स्थापनाको वातावरण बनाउन नेपाली प्रेसले गरेको योगदानबारे बुझ्न चाहनेहरूका लागि यो अध्ययन उपयोगी हुन सक्छ ।

त्यसै गरी २०५८ जेठ १९ को दरवार हत्याकाण्डपछि समयमै सत्य, तथ्य सूचनाको प्रवाहमा दरवार र सरकार कसरी चुक्यो, मूलधारका मिडियाले जनताको सूचनाको भोक मेटाउन नसक्दा बजार हल्ला र षड्यन्त्रका कथाले कसरी जनमत निर्माण भयो, राजा र राजतन्त्रको बदनाम गर्न विद्रोही नेकपा माओवादीले कसरी आधारहीन सूचना प्रवाह गर्‍यो, मूलधारका मिडियामा कसरी समाचार र विचार प्रवाह भए र यी घटनाक्रमले राजतन्त्रप्रतिको आस्था र विश्वास कसरी खण्डित हुन पुग्यो भन्ने जस्ता विषयमा जान्न चाहनेहरूका लागि यो शोध उपयोगी हुन सक्छ ।

राजा वीरेन्द्रको हत्यापछिका दिनमा जनतामा कस्तो सन्देश प्रवाह हुन पुग्यो र नेपाली मिडियाले जनताको सूचनाको प्यास मेटाउने गरी सूचना प्रवाह गर्न नसक्नुको कारण के थियो अनि दरबार हत्याकाण्डका विषयमा नेपाली मिडियाले किन दुधको दुध पानीको पानी हुने गरी छलफल, बहस चलाउन सकेन भन्ने विषयमा शोधले तथ्य सङ्कलन गरेको छ ।

राजा ज्ञानेन्द्रले संवैधानिक सीमा मिचेर कसरी प्रजातन्त्रलाई कमजोर बनाउन र दरबारमा शक्ति केन्द्रित गर्न खोजे र जनताका प्रजातान्त्रिक अधिकार खोसेर राजाले सैन्य सेन्सरसिप चलाएपछिका दिनमा नेपाली मिडियाले के कस्ता चुनौतीहरूको समाना गर्नु प्यो भन्ने प्रश्नको समाधान गरी राजाको शासनकालमा प्रेस स्वतन्त्रता र नागरिकका प्रजातान्त्रिक अधिकार रक्षाका लागि प्रेसले गरेको सङ्घर्ष, सात संसद्वादी दलको आह्वानमा २०६२-०६३ मा भएको जनआन्दोलन, संसद्को पुनःस्थापना र पुनःस्थापित संसद्ले राजालाई अधिकारविहीन बनाउँदै मुलुकलाई क्रमिक रूपमा संविधानसभा निर्वाचनमा लागेर शान्तिपूर्ण रूपमा राजतन्त्रको अन्त्य गरी लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापना गर्दाका घटनाक्रमलाई बुझ्न यो शोध उपयोगी हुने छ ।

वारम्बार जनताका अधिकार खोसेर दरबार बलियो बनाउन खोज्दा राजतन्त्रले के कस्ता चुनौतीको सामना गर्नु प्यो ? राजा र जनताबीच कुन तहको अविश्वास पैदा भयो ? राजाले शासन सत्ता हातमा लिएपछि नेपाली मिडियाले के कस्तो सन्देश प्रवाह गर्‍यो ? प्रजातन्त्र र प्रेस स्वतन्त्रताको पक्षमा नेपाली प्रेसले गरेको सङ्घर्ष बुझ्न र मिडियाको सूचनामा विश्वास नगर्दा राजतन्त्रले कस्तो मूल्य चुकाउनु प्यो ? भन्ने विषयमा जान्न चाहनेहरूका लागि पनि यो शोध उपयोगी हुन सक्छ ।

त्यसै गरी भविष्यमा नेपालको राजनीति, प्रजातान्त्रिक आन्दोलनको इतिहास, राजतन्त्रको उत्थान र पतन तथा नेपाली प्रेसले प्रजातन्त्रको पक्षमा गरेको सङ्घर्षबारे अध्ययन गर्न चाहनेहरूका लागि शोध उपयोगी हुन सक्छ । संवैधानिक राजतन्त्रमा विश्वास गर्ने राजनीतिक शक्तिहरू किन र कसरी गणतन्त्रको पक्षमा गए र स्थापनाकालदेखि संवैधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातन्त्रमा विश्वास गर्दै आएको दल नेपाली कांग्रेस र त्यस पार्टीका सभापति तथा तत्कालीन प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइराला किन र कसरी गणतन्त्र कार्यान्वयनको निर्णयमा पुगे भन्ने जिज्ञासाको समाधान गरी नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनको

इतिहास, राजतन्त्रको उत्थान र पतन तथा नेपाली मिडियाको विकासक्रम र यसले गरेको योगदानबारे अध्ययन गर्न चाहनेहरूका लागि पनि यो शोध उपयोगी हुन सक्छ ।

नेपाली मिडियाले किन र कसरी गणतन्त्रको मुद्दालाई साथ दियो र राजतन्त्रको अन्त्यका समयमा जनमत निर्माणमा पत्रपत्रिकाले कस्तो योगदान गरे भन्ने विषयमा केन्द्रित रहेर गरिएको प्रस्तुत विश्लेषणात्मक शोधले अध्येताहरूलाई राजनीतिक व्यवस्था परिवर्तनमा मिडियाको भूमिकाबारे बुझ्न मद्दत पुग्ने छ । सरकार र राजनीतिक दलहरूलाई भावी दिनमा मिडिया कसरी परिचालन गर्ने भन्ने विषयमा ज्ञान दिन समेत यो शोध उपयोगी हुन सक्छ । राजनीति र मिडियाबारे चासो राख्ने अध्येताहरू, राजनीतिकर्मी र मिडियाकर्मीका लागि पनि यो शोध उपयोगी हुन सक्छ ।

१.५ सैद्धान्तिक अवधारणा (Theoretical Framework)

यो शोध सामाजिक निर्माणवादको सिद्धान्त (Social Constructionism) मा आधारित छ । यस सिद्धान्तले ज्ञान समाजबाट निर्माण हुन्छ भन्ने मान्यता राख्दछ । मानिसहरूको दैनिक व्यवहार, घटनाक्रम, समाजको विकासक्रम र परिवर्तनमा मिडियाको शक्तिशाली र हस्तक्षेपकारी प्रभाव रहेको हुन्छ भन्ने मान्यता राख्छ । सामाजिक संरचना, शक्ति र विचारहरू मानव समाजद्वारा सिर्जित हुन्छन्, समय, सम्बन्ध र क्रियाकलापका माध्यमबाट ज्ञान निर्माण हुन्छ । निरन्तरको छलफल, बहस, विचारविमर्श, व्यक्तिका अनुभव, भोगाइबाट ज्ञानको पुनर्निर्माण वा पुनरुत्पादन हुन्छ (वर्जर र लकम्यान, सन् १९९१, पृ.१३-३०) समाजको सम्भावना र विकल्पहरूमा दल, नागरिक समाज, दबाव समूह, मिडियाको भूमिका हुन्छ । प्रजातान्त्रिक शासन प्रणालीमा राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक मुद्दामाथिको छलफल र बहसमा जनताको सहभागिता अनिवार्य हुन्छ । मिडियाले समाजका मुद्दामा बहस चलाएर स्वस्थ विचार निर्माणमा योगदान गर्छ ।

हावरमासका अनुसार जनतामा सूचनाको निर्बाध प्रवाह, उनीहरूको चासो र सरोकारका माझ सूचना पहुँचको सुनिश्चितता आवश्यक छ (एमसी नयर, २०६८, पृ.२०) । आमसञ्चार माध्यमले समाचार, विचार, बहस, छलफललाई आफ्नो महत्त्व र प्राथमिकताक्रमका आधारमा प्रवाह गरी सामाजिक निर्माण प्रक्रियामा सघाउ पुऱ्याउँछ र समाजलाई नयाँ राजनीतिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक प्रणालीतर्फ लैजाने वातावरण तयार पार्छ । म्याक्वेले (२०६९) को विचारमा

राष्ट्रवाद, देशभक्ति, सामाजिक सद्भाव, द्वन्द्व र विश्वाससम्बन्धी अवधारणाहरू मिडियाको अविचलित र निरन्तर प्रचार प्रसारबाट परिष्कृत हुँदै विकसित भएका हुन्। मिडियाले समाजमा भएका विचारहरूलाई छलफल, बहसमार्फत स्वीकार वा अस्वीकारगर्छ, सामाजिक वास्तविकता निर्माणका लागि बहस, छलफलमार्फत तथ्यहरूको व्याख्या गर्छ जसमा सम्पूर्ण समाजको विचार तथा भावना प्रतिबिम्बित नहुन पनि सक्छ (पृ.१००-१०१)।

समाजका मूल्य, मान्यता र संस्कार कुनै निश्चित वास्तविकताभन्दा पनि समाजद्वारा निर्मित विषय हुन् जसका लागि मिडियाले सामग्री प्रदान गर्दछ। मिडियाले महत्त्व र आफ्नो प्राथमिकताक्रममा छनोट गरी निश्चित अर्थहरूमा पुनरुत्पादन गर्दछ। त्यसैले समाजमा विकसित भएका मूल्य, मान्यता र सिद्धान्तहरू सबै सामाजिक भोगाइ र पुनर्व्याख्याका परिणाम हुन् (म्याक्वेल, सन् २०१२, पृ.१००-१०१)।

१.६ अध्ययनको सङ्गठन

शोधप्रबन्धलाई विषयवस्तुको प्रकृति र अध्ययनका आधारमा सहज र सरल रूपमा प्रस्तुतीकरण गर्न सकियोस् भन्ने उद्देश्यले सात परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ। पहिलो परिच्छेदमा परिचय, दोस्रो परिच्छेदमा सन्दर्भ सामग्रीको अध्ययन, तेस्रो परिच्छेदमा अनुसन्धान ढाँचा, चौथो परिच्छेदमा उद्देश्य १ को तथ्याङ्क विश्लेषण, पाँचौँ परिच्छेदमा उद्देश्य २ को तथ्याङ्क विश्लेषण, छैटौँ परिच्छेदमा उद्देश्य ३ को तथ्याङ्क विश्लेषण र सातौँ परिच्छेदमा अध्ययनको सार, निष्कर्ष र ज्ञानमा योगदानलाई समावेश गरिएको छ।

परिच्छेद : दुई

पूर्वकार्यको समीक्षा

२.१ व्यवस्था परिवर्तन र मिडिया

प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणाले वि.सं १९०८ मा बेलायत भ्रमणबाट फर्किँदा साथमा ल्याएको पहिलो आधुनिक छापाखाना *गिट्टे प्रेस* बाट मुलकी ऐन छापियो । त्यसपछि वि.सं १९५५ मा पहिलो पत्रिका *सुधासागर* मासिक र वि.सं १९५८ मा *गोर्खापत्र* साप्ताहिक प्रकाशन भयो । प्रधानमन्त्री देवशमशेरले 'गोर्खापत्र' को प्रकाशन आरम्भ गरेको कट्टरपन्थी राणाहरूलाई मन परेको थिएन । त्यसैले पनि *गोरखापत्र* प्रकाशन भएको केही दिनपछि उनी आफ्नै भाइ चन्द्रशमशेरको षड्यन्त्रबाट सत्ताच्युत गरिए (देवकोटा, २०५९, पृ. २८-२९) । चन्द्रशमशेरको ३१ वर्षे शासनकालमा देशभित्र स्वतन्त्रताको आवाजलाई दबाएर राखियो । कुनै नयाँ पत्रिका प्रकाशन भएनन्, भएको एउटा *गोर्खापत्र* समेत मर्नु न बाँच्नुको अवस्थामा पुग्यो । राणाहरूको कोपभाजनमा परी प्रवास पुगेका नेपालीहरूले वि.सं. १९७२ मा बनारसबाट प्रकाशन गरेको *गोर्खाली* पत्रिकाले राणाहरूको अन्याय अत्याचारविरुद्ध जनमत बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्यो । वि.सं. १९८२ मा ठाकुर चन्दन सिंहले देहरादुनबाट प्रकाशन गरेको *गोरखा संसार* पत्रिकाले सरकारको आलोचना गर्न थालेपछि राणाहरूले त्यो पत्रिका बन्द गराउन भारतीय शासक (अङ्ग्रेज) लाई दबाव दिएका थिए (नेपाल, २०७२, पृ. ३३) ।

जुद्धशमशेरको शासनकालमा *गोर्खापत्र* सातामा दुईपटक प्रकाशित हुन थाल्यो । वि.सं. १९९१ मा *शारदा* मासिक र वि.सं. १९९२ मा *उद्योग* पाक्षिक प्रकाशित भए पनि आर्थिक स्रोतको अभावमा केही अड्कपछि ती बन्द भए । यसबीच राजाको नायकत्वमा प्रजातन्त्र स्थापना गर्ने उद्देश्यका साथ वि.सं. १९९३ मा गठन भएको मुलुककै पहिलो राजनीतिक दल नेपाल प्रजापरिषदले भारतबाट प्रकाशित हुने *जनता साप्ताहिक* पत्रिकामा राणाविरोधी लेख रचना छपाएर त्यसको कटिड हुलाकमार्फत काठमाडौँका विभिन्न व्यक्तिहरूका नाममा पठाउने अभियान नै चलायो (जोशी, २०४८, पृ. ७६) । पहिला पाँच सयप्रति पत्रिका किनेर त्यसको कटिड हुलाकमार्फत पठाउने गरिन्थ्यो । पछि एउटा पत्रिका किन्ने र नेपालसम्बन्धी लेख रचनाको अंश अर्को प्रेसमा छापेर पठाउने गर्न थालियो । सिंह (२०६७) का अनुसार काठमाडौँ पठाइएका पत्रिकाका कटिड एक जनाले पढिसकेपछि अर्को, अर्को, अर्को गर्दै कैयौँ मानिसकहाँ

घुम्दाघुम्दा अन्तसम्म त पढ्न नसकिने अवस्थामा पुग्थे (पृ. ३१) । काठमाडौंमा जताततै पत्रिकाका कटिड भेटिन थालेपछि राणाहरूले नेपालमा *जनता साप्ताहिक* माथि प्रतिबन्ध लगाए र त्यो पत्रिका पढ्ने जोसुकैलाई छ महिना कैद गर्ने चेतावनी दिइयो (जोशी, २०४८, पृ. ७६ र पंगेनी, २०६२, पृ. १४) । प्रधानमन्त्री जुद्धशमशेरले पत्रिकाका सम्पादक रामवृक्ष वेनीपुरीलाई आर्थिक प्रलोभन दिएर राणा विरोधी सामग्रीको प्रकाशन रोक्ने प्रयास गरे । वेनीपुरीले उनको त्यो प्रस्ताव अस्वीकारमात्र गरेनन् बरु राणा सरकारले पत्रिकालाई घुस दिएर प्रभावमा पार्न खोजेको समाचार छापिदिए (अधिकारी, २०७१, पृ. ४८) । सम्पादकलाई आर्थिक प्रलोभनमा पार्न नसकेपछि राणाहरूले फेला पारे जति पत्रिका किनेर पोल्ने अभियान चलाए ।

पत्रिकामा लेख्ने मानिसको पहिचान गरी कारबाही गर्न र पत्रिका बन्द गराउन आग्रह गर्दै अङ्ग्रेज सरकारलाई राणाहरूले पत्राचार गरेपछि *जनता साप्ताहिक*को कार्यालयमा छापामारी विरोधमा लेखिएका सबै पत्रिका जफत गरिए (जोशी, २०४८, पृ. ८०) । युद्धविरोधी सामग्री प्रकाशन गरेको अभियोगमा ४ मे, १९४० मा सम्पादक वेनीपुरीलाई एक वर्ष कैद गरियो र पत्रिकाको प्रकाशनमा प्रतिबन्ध लगाइयो । पत्रिका बन्द गरेकोमा खुसी भएर जुद्धशमशेरले ब्रिटिस भारत सरकारलाई धन्यवाद सन्देश पठाएका थिए (अधिकारी, २०७१, पृ. ४८) । त्यस समयमा शिक्षित नेपाली युवामा राणा विरोधी भावना बढाउन *जनता साप्ताहिक*को ठुलो योगदान थियो ।

वि.सं. १९९७ साल असार ९ गते राति नेपाली इतिहासमै पहिलोपटक एकसाथ राणाहरूको अन्याय, अत्याचारको विरोधमा काठमाडौं, ललितपुर र भक्तपुर तीनवटै सहरमा ४ प्रकारका राणाविरोधी पर्चा छरिए । त्यो घटनाले जीवनमा कहिल्यै आफ्नो विरोध नसुनेका राणाहरूको एक सय वर्षदेखि जारी निरङ्कुश शासन सत्ताको जगलाई नराम्रोसँग हल्लाइदियो (खरेल, सन् २०१२, पृ. १२२) ।

पर्चा बाँड्नेहरूसँग ठुलो जनशक्ति र हतियार पनि छ भन्ने हल्लाले उनीहरूलाई भन् चिन्तित बनाएको थियो (नेपाल, २०५९, पृ. ३८) । सरकारले प्रजापरिषद् बारे सूचना दिने व्यक्तिलाई पाँच हजार इनाम र जाहेर गर्ने व्यक्ति त्यहीँ सङ्गठनको सदस्य भए कारबाही नहुने व्यहोराको इस्तिहार साउन ११ गतेको *गोर्खापत्र*मा छपायो । राज्य संयन्त्रको प्रयोग गरी प्रजापरिषद्का सबैजसो सदस्य गिरफ्तार गरिए । शुक्रराज शास्त्री, धर्मभक्त माथेमा, गङ्गालाल श्रेष्ठ र दशरथ चन्दलाई मृत्युदण्ड दिइयो ।

विरोधीलाई मारेपछि आफूहरूविरुद्ध बोल्ने आँट कसैले गर्ने छैन भनेर राणाहरू ढुक्क थिए ।

प्रजापरिषद्को अस्तित्व समाप्त गर्न सकेको खुसीयालीमा ठुलो भोज आयोजना गरी आफ्ना पुर्खाहरूले सुरु गरेको शासन अर्को सय वर्षका लागि सुरक्षित गरेको विचार उनीहरूले राखेका थिए (गौतम, २०५५, पृ.१) ।

तिनैताकाको कुरा हो, भारतबाट अङ्ग्रेजहरू फर्किने निश्चित भएपछि उनीहरूकै आडमा टिकेको राणा शासन फाल्न सकिन्छ भन्ने अठोटका साथ राजनीतिक दलको आवश्यकतामा जोड दिँदै २००३ असोज १६ गते पटनाबाट प्रकाशित हुने *सर्च लाइट* र कलकत्ताबाट प्रकाशित हुने *अमृत बजार* पत्रिकामा बीपी कोइरालाको एउटा अपिल छापियो (गौतम, २०५५, पृ.४१-४२ र राणा, सन् २०१७, पृ.२७१) । बीपीको त्यो अपिल नै *नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेस* स्थापनाको आधार बन्यो । राष्ट्रिय कांग्रेसको मुखपत्र *युगवाणी* ले प्रजातन्त्रको पक्षमा जनमत बनाउन महत्त्वपूर्ण योगदान गर्‍यो (पाठक, २०७०, पृ.५४) ।

राणाविरोधी आवाज बढ्दै गएपछि संविधानविद् श्रीप्रकाश गुप्ताको नेतृत्वमा तीन जना भारतीय वकिललाई आमन्त्रण गरी प्रधानमन्त्री पद्मशमशेरले मुलुककै पहिलो लिखित संविधान बनाए । २००४ माघ १३ गते उनले जारी गरेको संविधान २००५ वैशाख १ बाट लागु हुने भनिएको थियो । त्यस संविधानमा मौलिक हकअन्तर्गत वाक् तथा प्रकाशन स्वतन्त्रता दिइनुका साथै कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिकाको व्यवस्था थियो (अधिकारी, २०७१, पृ.६९) । जनतालाई अधिकार दिने पद्मशमशेरको विचारसँग कट्टरपन्थी राणाहरू रुष्ट थिए । राणा परिवारभित्रको त्यही कलहका कारण संविधान जारी गरेपछि पद्मशमशेर देश छोडेर भारत जाने र मुख्तियार मोहनशमशेरले संविधान कार्यान्वयन गर्ने सहमति बन्यो (अधिकारी, २०७१, पृ.६९) । संविधान जारी गरेको महिना दिनपछि फागुन १४ गते उपचारको बहानामा भारत गएका पद्मशमशेर प्रधानमन्त्रीको हैसियतमा फेरि काठमाडौं फर्किएनन्, उतैबाट श्रीपेच र राजीनामा पठाए (पाँडे, २०४५, पृ.६२-६३ र अधिकारी, २०७१, पृ.७०) ।

त्यसपछि प्रधानमन्त्री बनेका मोहनशमशेरले २००५ वैशाख २ गते तत्काल संविधानका कुनै धारा प्रयोग हुन नसक्ने घोषणा गरिदिए (पाँडे, २०४५, पृ.८८ र बस्नेत, २०६६, पृ.१०७) । त्यो घटनापछि कवि गोपालप्रसाद रिमालको अध्यक्षतामा २००५ असोज २६ गते गठित *प्रजा पञ्चायत* नामक

सङ्गठनले संविधान लागु हुनुपर्ने माग राख्दै कात्तिक २५ गतेदेखि सुरु गरेको आन्दोलनलाई सघाउन भूमिगत रूपमा काठमाडौं आएका राष्ट्रिय कांग्रेसका कार्यकारी सभापति बीपी कोइरालालाई गिरफ्तार गरी छ महिना कालकोठरीमा राखियो । त्यति बेला सत्याग्रहीमाथि गालीगलौच र लाञ्छना लगाउँदै *गोर्खापत्र*मा समाचार तथा टीकाटिप्पणी प्रकाशन गरिए (प्रधान, २०७१, पृ. २२०) । कसैसँग सम्पर्क गर्न नदिएर कालकोठरीमा राखिएका बीपीले साबुनको खोलमा भारतीय प्रधानमन्त्री जवाहरलाल नेहरूलाई लेखेको चिठी पत्रिकामा छापिएपछि महात्मा गान्धी, नेहरू लगायतका नेताहरूको दबाबमा उनलाई रिहा गरिएको थियो ।

क) पहिलो सशस्त्र क्रान्ति र मिडिया

स्थापनाको दुई वर्ष पुग्दा नपुग्दै राष्ट्रिय कांग्रेसभित्र निरङ्कुश राणा शासनलाई शान्तिपूर्ण आन्दोलनमार्फत विस्थापित गर्न सकिँदैन भन्ने बलियो मत बनिसकेको थियो । त्यस पार्टीको मुखपत्र *नेपाल टुडे*ले लेखेको थियो - स्वार्थी राणाहरूबाट सुधारको आशा गर्नु, थारो गाईबाट दुधको आशा गर्नु जत्तिकै हो । नेपाली जनताको मुक्ति सम्भौताबाट होइन की सङ्घर्षबाट मात्र हुनेछ (अधिकारी, २०७१, पृ. ७५) । त्यसबीच सैन्य बलमा टिकेको हुकुमी शासनलाई सशस्त्र सङ्घर्षबाट मात्र परास्त गर्न सम्भव छ भन्ने मान्यताका साथ राणा परिवारकै सदस्यहरू सुवर्णशमशेर र महावीरशमशेर राणाको पहलमा स्थापना भएको नेपाल प्रजातन्त्र कांग्रेसले *नेपाल पुकार* र *डेमोक्रेटिक कांग्रेस* पत्रिका सञ्चालन गर्न थाल्यो (प्रधान, २०७१, पृ. २३१) । एउटै उद्देश्यका लागि खुलेका दुई दलबीच एकीकरण भएर २००६ साल चैत्र २७ गते नेपाली कांग्रेसको स्थापना भयो (गौतम, २०५५, पृ. २९०) ।

कांग्रेसको वि.सं. २००७ साल असोज १० र ११ गते भारतको बैरगनियामा सम्पन्न सम्मेलनले सशस्त्र क्रान्तिको प्रस्ताव पारित गरेसँगै क्रान्तिको तयारी तीव्र बनाइयो (कोइराला, २०६७, पृ. १२३) ।

औपचारिक रूपमा क्रान्ति प्रारम्भ गर्नुअघि २००७ साल कात्तिक २५ गते साँझ नेपाली कांग्रेसका कार्यकर्ताहरूले जहाजबाट वीरगन्जदेखि काठमाडौंसम्म राणाविरोधी पर्चा छरे (अधिकारी, २०७१, पृ. ९२) । राणाविरुद्धको लडाइँमा ती पर्चा बमभन्दा शक्तिशाली साबित भए । पर्चामा लेखिएको थियो - खबरदार ! हिटलरका अवशेष हो । हामी सहिदहरूको रगतले अब तन्नेरी भइसकेको छौं (जोशी, २०४८, पृ. ७६) । सैनिकलाई राजा त्रिभुवनको समर्थन गर्न आग्रह गर्दै आवश्यक परे जहाजबाट बम

खसालेर राणाहरूलाई समाप्त पार्ने चेतावनीको भाषा पर्चामा लेखिएको थियो । २००७ साल मंसिर १ को *गोर्खापत्र* लेख्छ - कात्तिक २५, २६ र २७ गते हिमालयन एयरको जहाजबाट देशद्रोहीले काठमाडौं, वीरगन्ज, विराटनगर, धनकुटा लगायतका स्थानमा पर्चा खसाए (प्रधान, २०७१, पृ.३०२) । नेपाली क्रान्तिको समाचारलाई भारतीय पत्रपत्रिकाले महत्त्वका साथ प्रकाशन गरे । पटनाबाट छापिने *जनता* साप्ताहिकले *नेपाल अंक* प्रकाशित गर्ने गरेको थियो । फणीश्वरनाथ रेणुको स्तम्भ *हिल रहा हिमालय* मा क्रान्तिसम्बन्धी विशेष सूचना र सन्देश हुन्थ्यो र त्यसले राणाहरूको सातो लिने गरेको थियो (जोशी, २०४८, पृ.८०) । यसबीच भारतीय दूतावासमा शरण लिन पुगेका राजा त्रिभुवन कात्तिक २६ गते सपरिवार दिल्ली पुगेपछि राणाहरू भन्ने सङ्कटमा परे । त्यही दिन राति नेपाली कांग्रेसको मुक्ति सेनाले वीरगन्जमा सशस्त्र हमला गर्‍यो । अकस्मात् त्यो तहको भयानक आक्रमण होला भन्ने कल्पनासमेत राणाहरूले गरेका थिएनन् । दोहोरो गोलावारी चलिरहँदा विद्रोहीले हवाई जहाजबाट पर्चा खसाए (जोशी, २०४८, पृ.६७) । व्यारेकमा पर्चा खसाउन सक्नेले बम पनि फाल्न सक्छन् भनेर राणा फौजले आत्मसमर्पण गर्‍यो (अधिकारी, २०७१, पृ.९४) । विहान उज्यालो हुन नपाउँदै थिरबम मल्लको नेतृत्वमा विद्रोहीले वीरगन्ज कब्जा गरेपछि राणा शासनका दिनगन्ती सुरु भए ।

ख) क्रान्तिमा रेडियोको प्रयोग

राणा फौजसँगको लडाइँमा कांग्रेसको मुक्ति सेनाले हतियारका साथै रेडियोलाई समेत अस्त्रका रूपमा उपयोग गरेको थियो । दोस्रो विश्वयुद्धबाट फर्किएका सिपाहीले भोजपुर कब्जा गरेको पाँचौं दिनबाट रेडियो प्रसारण थाले (गौतम, २०५५, पृ.३५१)। उता विराटनगरमा घमासान लडाइँ चलिरहँदा मुक्ति सेनासँग गोलीको सञ्चिति (स्टक) बाँकी थिएन । सरकारी सेनाका तर्फबाट तत्काल आक्रमण भइहाले प्रतिकार गर्ने क्षमता नरहेको कठिन अवस्थामा रेडियो सेटमा भोजपुरका क्रान्तिकारीहरूको आवाज सुनियो - हेलो भोजपुर...भोजपुर । तपाईंहरू निश्चिन्त रहनोस् । हाम्रा उत्साही सिपाहीहरू हमला गर्न तम्तयारी अवस्थामा छन् (कोइराला, २०६१, पृ.५८) ।

त्यस सन्देशले विराटनगर मोर्चाको मनोबल ह्वात्तै बढाइदियो । त्यसलगत्तै तारिणीप्रसाद कोइराला सिधै वायरलेस अफिसमा पुगे । माइक्रोफोन हातमा लिएर जोडसँग भन्न थाले - हेलो भोजपुर । यहाँको मोर्चा पनि बलियो छ । सम्भवतः आज हामी शत्रुको मोर्चाभित्र पस्छौं । भोलि उज्यालो नहुँदै

विराटनगर हाम्रो कब्जामा हुने छ (कोइराला, २०६१, पृ.५८) । हाम्रो सेनामा भर्ती हुन नाम लेखाएका ३०० स्वयम् सेवकलाई बन्दुक बाँड्ने तयारी गर्दैछौं । भोलि या पर्सि हामी धनकुटामा भेटौंला । जय नेपाल ।

रेडियोबाट प्रसारण भएको त्यो सन्देशकै कारण राणाहरूले विद्रोहीमाथि आक्रमण गर्न सकेनन् ।

त्यसको भोलिपल्ट मंसिर २८ गतेदेखि नियमित रूपमा रेडियो प्रसारण सुरु भयो - यो प्रजातन्त्र नेपाल रेडियो हो । हामी मुक्तिसङ्ग्रामको कुनै अज्ञात मोर्चाबाट बोलीरहेका छौं (कोइराला, २०६१, पृ.५५) ।

प्रजातन्त्र रेडियोले पहिलोपटक प्रसारण गरेको सन्देश यही थियो । काठमाडौं उपत्यका, बनारस, गोरखपुर, कलकत्ता र दार्जिलिङसम्म सुनिने प्रजातन्त्र रेडियोमा विहान, दिँउसो र बेलुकी तीन पटकसम्म नेपाली, हिन्दी, अङ्ग्रेजी र नेवारीमा समाचार प्रसारण गरी राणाविरुद्धको लडाइँमा हतियारभन्दा ठुलो शक्ति विद्रोहीले प्राप्त गरेको थियो (विष्ट, २०७४, पृ.४७) ।

राणाविरोधी भावना फैलाउन, सरकारी पक्षको मनोबल कमजोर बनाउन र क्रान्तिमा जनसमर्थन बढाउन रेडियो निकै उपयोगी साबित भयो । त्यो रेडियो यति लोकप्रिय भयो कि काठमाडौंका पसलहरूमा सुन्नेहरूको ठुलो भिड लागेर एक दुईपटक पुलिसले लाठी चार्जसमेत गर्नु परेको थियो (कोइराला, २०६१, पृ.६१) । विरोधीको आवाज सुन्न नसकेर कमान्डर इन चीफ बबरशमशेर राणाले आफ्नो रेडियो लात्तले हानेर चकनाचुर बनाइदिएका थिए । प्रजातन्त्र नेपाल रेडियोबाट एक दिन प्रसारण भएको समाचार यस्तो थियो - आज हाम्रो मुक्ति सेनाले १४ दिनदेखि घेरामा राखेको शत्रुको गढलाई छिन्नभिन्न पारी सम्पूर्ण विराटनगरमा कब्जा जमाएको छ । अब मोरङको एक इन्च भूमि पनि शत्रुको हातमा छैन (कोइराला, २०६१, पृ.६५) ।

मुक्ति सेनाले देशका विभिन्न सहर कब्जा गरेपछि दिल्लीको मध्यस्थतामा राजा, राणा र कांग्रेसबीच त्रिपक्षीय सहमति भएर २००७ सालमा प्रजातन्त्र स्थापना भयो । त्यो क्रान्ति सफल बनाउन मिडियाले कति भूमिका खेलेको थियो भन्ने विषयमा राणातर्फबाट वार्ताका लागि दिल्ली पुगेका केशरशमशेर जबराले जारी गरेको वक्तव्यबाट पनि थाहा हुन्छ । उनले भनेका थिए - प्रेस ट्रस्ट अफ इन्डियाको रिपोर्टिङको आवाज कांग्रेसका विद्रोहीको गोलीभन्दा बढी सुनिन्छ (कोइराला, सन् २००८, पृ.१६९) । त्यसै गरी प्रधानमन्त्री मोहनशमशेरका छोरा विजयशमशेरले भनेका थिए - भारतीय प्रेसमा कांग्रेसी

बन्दुकभन्दा बढी आवाज निस्कन्छ (कोइराला, २०६७, पृ.१३७) । यसरी २००७ सालको क्रान्तिमा भारतीय पत्रपत्रिका र विद्रोही रेडियोले राणा पक्षको मनोबल कमजोर बनाउन योगदान गरेको थियो ।

तालिका २.१

२००७ सालअघि प्रकाशित पत्रपत्रिकाको विवरण

साल (वि.सं)	सङ्ख्या	पत्रिकाको किसिम	नाम
१९५५	१	मासिक	सुधासागर
१९५८	१	साप्ताहिक	गोर्खापत्र
१९९१	१	साप्ताहिक	गोर्खापत्र
१९९५	१	साप्ताहिक	गोर्खापत्र
२०००	१	अर्ध साप्ताहिक	गोर्खापत्र
२००४	५	पाक्षिक २, मासिक ३	
२००७	५	दैनिक १, साप्ताहिक ३, मासिक १	

स्रोत : देवकोटा, २०५९, पृ. ४०

क्रान्तिअघि पत्रपत्रिका खुल्ने र बन्द हुने क्रम चलिरहेकाले *गोर्खापत्र* बाहेक नियमित प्रकाशन हुने अरु पत्रिका थिएनन् । *गोर्खापत्र* प्रकाशन प्रारम्भ भएको ५१ वर्षपछि २००७ साल फागुन ४ गतेबाट हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको सम्पादनमा प्रकाशन भएको *जागरण* साप्ताहिकले राणाको चर्को आलोचना गर्ने गरेको थियो (पाठक, २०७०, पृ.५४ र देवकोटा, २०५९, पृ.३५) ।

ग) प्रजातन्त्र स्थापना र मिडिया (२००७-२०१७)

राणा शासनको अन्त्य गरी प्रजातन्त्र स्थापना भएको भोलिपल्ट २००७ साल फागुन ८ गते *आवाज* दैनिक प्रकाशन भयो । नेपाल अन्तरिम शासन विधान २००७ ले वाक् तथा प्रकाशन स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति गरेपछिको खुला वातावरणमा पत्रिका खोल्ने होडबाजी चले पनि शिक्षा, चेतना, यातायात, लगानी, दक्ष जनशक्ति, विज्ञापन, बजार, प्रविधि र वितरण प्रणालीको अभावमा पत्रिका चल्न सक्ने अवस्था थिएन (नेपाल, २०५७, पृ.४) ।

त्यस कालखण्डका अधिकांश पत्रिका दल र नेताका मुखपत्र थिए । पत्रिका निस्कने केही अड्कपछि आर्थिक स्रोतको अभावमा आफैँ बन्द हुने क्रम चलिरहेकै थियो । २००७ देखि २०१७ को बीचमा प्रकाशित २८१ मध्ये कुनै पत्रिका आत्मनिर्भर हुन सकेनन् (दाहाल, २०६८, पृ.१७३) । बीपी कोइरालाको नेतृत्वको पहिलो निर्वाचित सरकारले २०१६ मंसिरदेखि पत्रपत्रिकालाई 'क', 'ख' 'ग' र 'घ' श्रेणीमा विभाजन गरी लोककल्याणकारी विज्ञापनबापत मासिक क्रमशः ६ सय, ४ सय ५०, ३ सय र २०० रूपैयाँ दिने नीति लागु गर्‍यो (बस्नेत, २०७३, पृ.३८२) । सत्य, तथ्यको आधारमा आलोचना गर्नु प्रेसको धर्म भए पनि राजनीतिक विचारका आधारमा आफू समर्थकको आँखा चिम्लेर समर्थन गर्नु र विपक्षीको घोर आलोचना गर्नु त्यो युगका पत्रपत्रिकाको विशेषता बन्न पुग्यो (नेपाल, २०५७, पृ.५) । व्यावसायिकताको अभावमा नेपाली प्रेसले राजाको महत्त्वाकाङ्क्षा र राजनीतिक दलहरूका कमीकमजोरीबारे जनतालाई सुसूचित गर्ने दायित्व पूरा गर्न सकेन । मिडियाले जनविश्वास आर्जन गर्न र जनमत निर्माणमा भूमिका खेल्न नसक्दा राजाले २०१७ साल पुस १ मा संसदीय व्यवस्थाको अन्त्य गरी निरङ्कुश शासन चलाउने मौका पाए ।

घ) प्रजातन्त्रका पक्षमा 'मिसन' पत्रकारिता (२०१७-२०४६)

प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको अन्त्यसँगै प्रेसमाथि नियन्त्रण सुरु भयो र विरोधी पत्रिका बन्द गरिए । राजा र पञ्चायती व्यवस्थाको गुणगानमा मिडियाको दुरुपयोग गर्ने राज्यको नीति बन्यो । निर्दलीय व्यवस्थाप्रति पूर्ण बफादार पत्रिकालाई मात्र प्रेस काउन्सिलको सिफारिसमा सहुलियतपूर्ण ऋण दिन थालियो (देवकोटा, २०५९, पृ.९३ र नेपाल, २०७२, पृ.४९) । राजनीतिक दल र विचारको सम्प्रेषणमा कडा सेन्सरसिप लगाएपछि पञ्चायतको प्रचारबाजीका लागि २०१७ फागुनबाट *गोरखापत्र*लाई दैनिक बनाइयो । राई (२०७९) का अनुसार राजतन्त्र र पञ्चायतको फाइदा हुने गरी सूचना प्रवाह गरेर सरकारी मिडियाको दुरुपयोग गरियो (पृ. १०८-१०९) । ती दिन सरकारी मिडियामा काम गर्ने पत्रकारहरू विरलै रिपोर्टिङमा जान्थे । राससले तयार पारेको बुलेटिनबाट राजा, प्रधानमन्त्री, मन्त्री र पञ्चहरूले भाषण गरेका समाचार हुबहु प्रकाशन-प्रसारण हुन्थे । रेडियो नेपाललाई पञ्चायतको शक्तिशाली प्रचारकका रूपमा दुरुपयोग गरियो (वन्त : २०६१ पुस १) ।

राजा महेन्द्रको शासनकालभर प्रेसले स्वतन्त्रता उपभोग गर्न पाएन । रिसाल (२०७९) का अनुसार राष्ट्रिय पञ्चायतको बैठकमा जान पाए पनि पत्रकारहरूलाई समाचार लेख्ने अनुमति थिएन । सचिवालयले तयारी अवस्थामा पठाएको समाचार मात्र मिडियाले प्रकाशन-प्रसारण गर्न पाउँथे । राज्य कतिसम्म अनुदार थियो भने 'आगामी शुक्रबार राष्ट्रिय पञ्चायतमा सरकारले बजेट पेस गर्दैछ' भन्ने खबर *गोरखापत्र*मा प्रकाशित भएपछि दरबारले राष्ट्रिय समाचार समितिका पत्रकारलाई कारबाही गर्न खोजेको थियो जबकि त्यस समाचारमा कतिको बजेट आउँदैछ भन्ने सूचनासम्म थिएन (पृ. २५-२६) ।

राजा वीरेन्द्रले २०३६ जेठ १० मा बालिग मताधिकारका आधारमा सुधारिएको पञ्चायत वा बहुदलीय व्यवस्थामध्ये एक रोज्न पाउने गरी जनमत सङ्ग्रह घोषणा गर्दै दुवै पक्षले निर्वाध आफ्नो पक्षमा प्रचार गर्न पाउने गरी अभिव्यक्ति तथा प्रेस स्वतन्त्रतामाथिको प्रतिबन्ध खुला गरिदिए (नेपाल, २०५७, पृ. ७) । त्यस घटनाले नेपाली समाजमा समाचार खोजी खोजी पढ्नेहरूको जमात ह्वात्तै बढाइदियो (मैनाली, २०७४, पृ. २९) । निजी क्षेत्रका केही साप्ताहिक पत्रपत्रिकाले बहुदलको पक्षमा जनमत बनाउन ठुलो भूमिका खेले भने सरकारी मिडिया पञ्चायतको प्रचारयन्त्र बनाइए ।

अधिकारी (२०७१) का अनुसार तत्कालीन सञ्चारमन्त्रीले सरकारी मिडियाका सम्पादकहरूलाई राजाको इच्छा निर्दल कायम राख्ने भएकाले त्यही पक्षलाई बल पुग्ने गरी समाचार तथा विचार प्रक्षेपण गर्नु भन्ने निर्देशन दिएका थिए (पृ. २३) । बहुदल पक्ष पराजित भएको घोषणा गरिए लगत्तै नेपाली प्रेसले सीमित अवधिका लागि उपभोग गर्न पाएको स्वतन्त्रता समेत गुमायो । नेपाल (२०५७) का अनुसार त्यसपछिका दिनमा नेपाली पत्रकारिता जगत्मा गुणात्मक सुधारका लक्षणहरू देखा परे । शिक्षित र बौद्धिक समूहमा सीमित रहेको प्रेस विस्तारै साधारण जनताको पहुँचमा पुग्न थाल्यो (पृ. ९) । त्यस कालखण्डमा प्रेसले मुख्यतः तीन वर्गका एजेन्डालाई प्राथमिकता दिन थाल्यो । पहिलो पञ्च, दोस्रो नेपाली कांग्रेस र तेस्रो कम्युनिस्ट । २०४६ सालसम्म आइपुग्दा राजनीतिक विषयवस्तुलाई बढी प्राथमिकता दिने साना र सीमित मिडिया थिए तर तिनको शक्ति भने बढी थियो (पाठक, २०७०, पृ. ५३-७२) । प्रजातन्त्रको पक्षमा जनमत बनाउन र पञ्चायती व्यवस्थाको बदनाम गराउन साप्ताहिक पत्रिकाले सशक्त भूमिका खेले र २०४६ को आन्दोलनका पक्षमा जनमत बनाउन योगदान गरे । ती दिनमा संवैधानिक र कानुनी व्यवस्थाका कारण चाहेर पनि मिडियाले राजा र राजतन्त्रको विरोध गर्न सक्ने अवस्था थिएन तर पनि

कतिपय मिडियाले पम्फादेवी (तत्कालीन बडामहारानी) को नाममा विदेशी बैकमा रहेको ठुलो रकम व्यवस्था परिवर्तनपछि फिर्ता ल्याइने छ भनेर तथ्यहीन हल्ला चलाइए । ती घटनाले राजा र राजसंस्थाप्रतिको जनविश्वासलाई कमजोर बनाउन ठुलो भूमिका खेले । प्रजातन्त्रको पुनःस्थापनापछिका कुनै पनि सरकारले पम्फादेवीका नाममा विदेशी बैकमा रकम रहे नरहेको विषयमा छानबिनको आवश्यकता देखेनन् । घिमिरे (२०७१) का अनुसार त्यस बेला भारतीय पत्रिकाहरू *इन्डिया टुडे*, *टाइम्स अफ इन्डिया*, *हिन्दुस्तान*, *सन्डे अब्जरभर तथा अल इन्डिया रेडियो* आदि माध्यमले जनआन्दोलनका समाचार र विचारलाई निकै प्राथमिकता दिने गरेका थिए (पृ. २५२) । जनआन्दोलनले पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य गरी प्रजातन्त्र पुनःस्थापना गरेपछि, प्रेस तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको निर्बाध उपभोग गर्ने वातावरण बन्यो ।

ड) प्रजातन्त्र पुनःस्थापनापछिको नेपाली मिडिया

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले प्रेस स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति गरेपछि मिडियामैत्री वातावरण बन्यो । कुनै समाचार, लेख वा रचना प्रकाशित गर्नुपूर्व प्रतिबन्ध लगाउन नपाइने, पत्रिकाको दर्ता खारेज गर्न र प्रेसमा ताला लगाउन नपाइने व्यवस्था संविधानमा भयो । संविधानको धारा २७ ले राजालाई संविधानको रक्षक र राष्ट्रियता एवम् एकताको प्रतीक मानेको थियो । धारा ३० ले राजाको निजी सम्पत्ति र आयमा कर नलाग्ने व्यवस्था गरेको थियो । धारा ३१ मा राजाबाट भएका कुनै कामको सम्बन्धमा अदालतमा प्रश्न उठाउन नपाइने प्रावधान थियो (नेपाल कानून आयोग, सन् २०२१)। त्यसै गरी छापाखाना तथा पत्रपत्रिकासम्बन्धी ऐन २०४८ को दफा १४ मा राजा र राजपरिवारप्रति घृणा वा निरादर गराउने वा अपहेलना वा द्वेष बढाउने वा राजाको प्रतिष्ठामा आँच आउने गरी कुनै पनि समाचार वा विचार प्रकाशन गर्न प्रतिबन्ध लगाइएको थियो । मन्त्रपरिषद्को सल्लाह र सम्मतिमा मात्र काम गर्ने भएकाले संवैधानिक राजाबाट गल्ती हुँदैन भन्ने सिद्धान्तका आधारमा यस्तो व्यवस्था गरिएको हो । राष्ट्रिय सञ्चार नीति २०४९ ले उद्योगको मान्यता दिने नीति लिएपछि मिडियामा निजी क्षेत्रको लगानी आकर्षित भयो (विरही, २०६०, पृ.१७७) । फलस्वरूप *कान्तिपुर*, *हिमालय टाइम्स*, *नेपाल समाचारपत्र*, *स्पेसटाइम*, *राजधानी*, *अन्नपूर्ण पोस्ट* लगायत ठुलो लगानीका मिडिया स्थापित भए ।

जनशक्तिको विकास र प्रविधिको प्रयोगका दृष्टिबाट नेपाली प्रेसले ठुलो फड्को मार्न सक्थो । मिडिया पनि व्यवसाय वा उद्योग हुन सक्छ भन्ने मान्यता स्थापित भयो । राष्ट्रिय सञ्चार नीति २०४९ र राष्ट्रिय प्रसारण ऐन २०४९ बनेपछि धमाधम एफएम रेडियो र टेलिभिजन खुले । शिक्षा र जनचेतना हवात्तै बढेको, ठुला ब्रोडसिटदैनिक, एफएम रेडियो र टेलिभिजनहरूबीच प्रतिस्पर्धा सुरु भएको, दक्ष जनशक्ति आकर्षित भएको तथा मिडियाको गुणस्तर, विश्वसनीयता र प्रभाव बढेको अवस्था थियो । राजनीतिक, सामाजिक र सांस्कृतिक मुद्दामा बहस चलाउँदै जनमत निर्माण गर्ने, सरकारका काम कारबाहीमाथि निगरानी गरी जनताप्रति उत्तरदायी बनाउने तथा प्रजातन्त्र र प्रजातान्त्रिक संस्थाहरूको सबलीकरणमा सघाउने साभा मञ्चको भूमिका नेपाली प्रेसले निर्वाह गरिरहेको थियो । उद्योगको रूपमा स्थापित भएको नेपाली मिडिया सकेसम्म कुनै पक्षलाई नचिढाउने र व्यावसायिक रूपमा आत्मनिर्भर हुने चरणमा थियो । अर्याल (२०६९) का अनुसार नेपाली प्रेसले तत्कालीन समाजको विधि अनि मूल्य र मान्यताको प्रसार गर्ने अति महत्त्वपूर्ण वाहकको भूमिका निर्वाह गर्दै थियो (पृ.११५) ।

तालिका २.२

२०४६ देखि २०६५ सम्म दर्ता भएका पत्रिका

वर्ष	दैनिक	अर्ध साप्ताहिक	साप्ताहिक	पक्षिक	जम्मा
२०४५-०४६	६२	१	३७०	४८	४८१
२०४७-०४९	९६	३	५०६	५१	६५६
२०४९-०५१	११२	३	५७१	५५	७४१
२०५५-०५६	२००	११	९९४	१९३	१३९८
२०६०-०६१	२९८	२५	१४४२	२७३	२१८१
२०६४-०६५	३८६	२३	१८७१	३२१	२६०१

स्रोत : मिडिया रिडर, २०७०, पृ.६३

देशका कुना काप्चासम्म समाचार र विचार प्रवाह गरी जनतालाई पलपलका घटनाबारे जानकारी दिन सक्ने गरी एफएम रेडियोको पहुँच विस्तार भयो (पौड्याल, २०७०, पृ.८०) । निजी लगानीका टेलिभिजन च्यानलहरू बीचको प्रतिस्पर्धाले पत्रकारिताको गुणस्तरमा सुधार हुँदै गयो र मिडिया नेपाली

समाजको अभिन्न अङ्गका रूपमा स्थापित हुन पुग्यो । संविधान र कानूनको सम्मान गर्दै पत्रपत्रिकाले संसदीय प्रजातन्त्र र संवैधानिक राजतन्त्रको प्रतिष्ठा तथा गरिमा बढाउने सामग्रीको प्रवाह गरिरहेका थिए । राजा र राजपरिवारका समाचारलाई उच्च प्राथमिकतामा राख्ने गरिएकाले विरोधी मिडियाले समेत सोभै दरबारको विरोधमा लेख्न सक्ने अवस्था थिएन । दरबारका विकृतिविसङ्गतिको उजागर गर्न साङ्केतिक भाषा, कार्टुन र चित्रको प्रयोग गरिन्थ्यो । गणतन्त्र स्थापना गर्ने भनेर सशस्त्र विद्रोहमा रहेको नेकपा माओवादी समर्थक केही मिडियाले भने संविधानविपरीत राजतन्त्रको विरोधमा लेख्ने गरेका थिए (शर्मा, २०७९, पृ. ४९) ।

च) शाही शासनकालमा मिडिया (२०६१-२०६३)

प्रजातन्त्रले जरा गाडिनसकेको र पत्रकारिताले भर्खरै व्यावसायिक यात्रा थालेको अवस्थामा २०६१ माघ १९ गते राजा ज्ञानेन्द्रले प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवालाई अपदस्थ गरी मुलुकको शासनसत्ता हातमा लिए । सरकारी रेडियो र टेलिभिजनबाट शाही घोषणा प्रसारण हुनुभन्दा एक घण्टाअघि नै स्वतन्त्र सञ्चार माध्यम सैनिक कब्जामा परिसकेका थिए । टेलिफोन र इन्टरनेट सेवा अवरुद्ध गरी सञ्चार माध्यममा सैनिक सेन्सरसिप लगाइनु जनताको बलिदानीबाट प्राप्त प्रजातन्त्रमाथिको 'कु' थियो (दाहाल, २०६३, पृ. ८१)। थापा (२०७१) लेख्छन् -

एकातिर सरकारी टेलिभिजनबाट देशवासीलाई सम्बोधन गर्दै राजा भनिरहेका थिए, स्वतन्त्र सञ्चार क्षेत्र प्रजातन्त्रका चेतना वृद्धि गर्ने माध्यम हुन् । राष्ट्रिय हित संवर्धनमा मिडियाको विशेष भूमिका रहन्छ । शासनशैलीसँगै जीवनपद्धतिलाई प्रजातान्त्रिक मूल्य र आदर्शबाट प्रेरित बनाउन सञ्चार माध्यमको सशक्त देन छ भन्ने हामीले विश्वास गरेका छौं । राजाको सम्बोधन भइरहँदा देशभर टेलिफोन, मोबाइल र इन्टरनेट सेवा अवरुद्ध गरी जनतामा त्रासदीपूर्ण वातावरण उत्पन्न गराइयो । सञ्चारगृह हतियारधारी सैनिकहरूको कब्जामा परे । बुट बजाउँ हिँड्ने सेनाका अधिकारीको आवतजावतले न्युजरुमको हविगत त्रासदीपूर्ण थियो । समाचार तथा लेखको सम्पादन सम्पादकले होइन, सेनाका अधिकारीहरूले गर्न थाले । राजनीतिक समाचार र विश्लेषणले भरिने पत्रकामा बेग्लै प्रकृतिका अनौठा

समाचार देखेपछि सेनाका अधिकारी मुसुक्क हाँस्थे, अनि भन्थे 'हाम्रो पनि बाध्यता बुझिदिनुस् है' । (कान्तिपुर : माघ १९)

नेपाल (२०६५) का अनुसार शाही घोषणा भएपछि केही दिनसम्म पत्रकारहरूले रिपोर्टिङ त गरे तर कुनै पनि मिडियामा राजाबाट प्रजातन्त्र अपहरणमा परेको, प्रेसमा सैन्य सेन्सरसिप लगाइएको, प्रधानमन्त्रीसहित मन्त्रीहरू पक्राउ परेको, राजनीतिक दलका शीर्ष नेतालाई उनीहरूका घरमै नजरबन्द गरिएको जस्ता समाचार प्रकाशनप्रसारण हुन पाएनन् । पत्रकारिताको सामान्य सिद्धान्त हो, रिपोर्टरले तयार पारेको समाचार प्रकाशन वा प्रसारणका लागि अन्तिम स्वीकृति दिने जिम्मेवारी सम्पादकमा हुन्छ । तर ती दिन सैनिक अधिकारीको आदेशविना मिडियाले कुनै समाचार सामग्री प्रकाशनप्रसारण गर्न पाएनन् (पृ. ५०) । समाचारकक्षमा अत्याधुनिक हतियारले सुसज्जित सैन्य डफ्फा परिचालन हुनु र सेनाका अधिकृतमार्फत सेन्सरसिप हुनु नेपाली पत्रकारिता इतिहासकै लज्जास्पद घटना थियो । त्यस घटनाबारे लुइँटेल (२०७१) लेख्छन् -

दिनभरि हामी के गर्ने के नगर्ने भन्ने अन्याूलमा बस्यौं । भोलिपल्टको पत्रिका निस्कन दिने कि नदिने भन्ने आदेश आइसकेको थिएन । बेलुकी पाँच बजेतिर पत्रिका निस्कने भन्ने भयो । राजाले निरङ्कुशता लागु गरेर प्रजातन्त्र अपहरण गरेको समाचार छाप्नुपर्ने, विरोधमा सम्पादकीय लेख्नुपर्ने, तर, बन्दुक बोकेरै प्रकाशनगृहमा तैनाथ शाही सेनाका अधिकृतहरूले शाही कु का विरुद्ध लेखे पत्रिका प्रकाशन हुन नदिने बताएकाले भोलिपल्टको पत्रिकामा विरोधको 'व' उच्चारण गर्न सकिएन । शाही सम्बोधनको पूर्ण पाठ मुख्य समाचार बन्यो । सरकारी नियन्त्रित राष्ट्रिय समाचार समितिको बुलेटिनले पत्रिका भरियो । (सेतोपाटी : माघ १९)

नेपाल (२०६३) का अनुसार ती दिन सम्पादकहरू सम्पादन गर्न होइन, सैन्य सेन्सरसिपलाई प्रमाणित गर्न कार्यालय जान्थे (पृ. २०) । यसरी 'वाचडग' को हैसियतमा सत्तालाई प्रश्न गर्ने प्रेसको भूमिकामाथि राजाले अङ्कुश लगाए । २०४६ पछिको खुला वातावरणमा हुर्किएको पत्रकार पुस्ताका लागि सूचना माथिको पहुँच दुरुह बन्न पुग्यो (नेपाल, हिमालखबर : २०८० मंसिर ३०)। त्यस्तो कठिन अवस्थामा बडो सुभ्रबुभ्रका साथ सैन्य सेन्सरसिपलाई चुनौती दिने पत्रिकामध्ये एक *हिमालखबर पत्रिकाले* २०६१ फागुन

१-१५ को अङ्कमा सम्पादकको भनाइ कोलममा लेखेको थियो - विशेष सेन्सरका कारण यस अङ्कका कतिपय सामग्रीहरूको प्रस्तुतिमा उत्पन्न असन्तुलनबाट पाठकहरूलाई हुने असुविधाका निम्ति हामी क्षमाप्रार्थी छौं । त्यही अङ्कमा *प्रजातन्त्र अमर रहोस्* शीर्षकमा सम्पादकीय र अर्को पृष्ठमा ढाकिएको हिमाल र खुलेको हिमालका दुई तस्वीर राखेर *हिमाल ढाकिन्छ, ...तर हिमाल उघ्रिन्छ पनि* भन्ने क्याप्सन छापेको थियो भने सेनाले सेन्सर गरेको स्थान खाली राखेर समाचार सामग्री प्रकाशन गरेको थियो (पौड्याल र मैनाली, २०६४, पृ.७-८) । यसरी शाहीकालमा नेपाली प्रेसले कुन तहसम्मको सेन्सरसिप खेप्नुपर्थो भन्ने ऐतिहासिक अभिलेख *हिमालखबर* पत्रिकाले सुरक्षित गरिदियो । नेपाल (२०८०) का अनुसार राजाले शासनसत्ता लिएको सय दिन पुगेपछि हिमालखबरमा 'राजाका सय दिन, जनताका गए दिन' शीर्षकमा समाचार छापियो (हिमालखबर : २०८० मंसिर ३०) । यी घटनाले राजा र राजतन्त्रको विरोधमा जनमत निर्माणमा योगदान पुग्यो (दाहाल, हिमालखबर : २०७६ माघ १९) ।

समाचार प्रसारण नगर्न र गीत मात्र बजाउन आदेश दिइएकाले शाहीकालमा सबैभन्दा बढी मार एफएम रेडियोहरूले भोग्नु पर्थो । हुंगेल (२०६४) का अनुसार एफएम रेडियो मिनि व्यारेकमा परिणत गरिए । पत्रकार र कर्मचारी कसैलाई पनि भित्र बाहिर गर्न दिइएन । सेनाले एफएम स्टुडियो, समाचार कक्ष, परिसर र छतलाई समेत नियन्त्रणमा लियो (पृ. ९६) । विशुद्ध मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रमबाहेक कुनै पनि प्रकारका समाचार, सूचना, लेख, विचार, अभिव्यक्ति प्रसारण नगर्न निर्देशन जारी गर्दै सरकारी आदेश अटेर गरे एक वर्ष कैद वा दश हजार जरिवाना वा दुवै हुने चेतावनी दिइयो (लुईटेल, कान्तिपुर : २०६१ चैत्र २७) । प्रेस र रेडियो स्टेशनमा ताला लगाउने, बिजुली काट्ने, पत्रकारलाई धम्याउने, कुट्ने थुन्ने र कार्यस्थलबाट विस्थापित गराउने व्यवहार भए ।

त्यस बेला सिधै राजा र शाही कदमको विरोध गर्न सक्ने अवस्था नभएपछि पत्रकारहरूले साङ्केतिक रूपमा प्रतिकार गर्ने नीति अपनाए । रेडियोमा एक साथ कहिले शङ्ख बजाउने, कहिले प्रसारण बन्द गरेर मौन विरोध गर्ने, कहिले घन्टी बजाउने काम भयो । विरोधका केही नमुना यस्ता थिए : २०६२ जेठ १५ गते बिहान ८ बजे देशभरका रेडियाहरूले एक मिनेट शङ्ख बजाए । २०६२ जेठ १७ गते बिहान ८ बजे नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले प्रत्याभूत गरेका विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, प्रेस स्वतन्त्रता र सूचनाको हकसम्बन्धी धारा वाचन गरेर सुनाए (हुंगेल, २०६४, पृ. १८४) । बोल्ल नपाउने

आदेश जारी भएको बेला संविधान वाचन गर्नु आफैँमा विद्रोह थियो किनभने संविधान पढेको आरोपमा कारवाही गर्नु सरकारका लागि समेत कठिन र हास्यास्पद हुन जान्थ्यो । गीत बजाउन प्रतिबन्ध थिएन । साङ्केतिक विरोधका लागि केही गीत छानेर फरक फरक मितिमा सबै रेडियोबाट एकसाथ एउटा गीत प्रसारण गरिएको थियो । प्रसारण गरिएका केही गीतका नमुना यस्ता थिए :

गोपाल योञ्जनको स्वर शब्द र सङ्गीतको राष्ट्रिय गीत-

बनेको छ, पहराले यो छाती मेरो

बगेको छ छहरा, रगतमा मेरो

पखेरुमा जन्मी टाकुरामा खेले

म भुकुदै नभुकने नेपालको छोरो ।

जी. शाह (राजा ज्ञानेन्द्र) को लेखन र प्रकाश श्रेष्ठको स्वरमा रहेको

बाँच्नु नै छ यदि भने, बाँच नेपाली भै

बोल्नु छ नै यदि भने, बोल नेपाली नै

विनोद ढकालको शब्द र भक्तराज आचार्यको स्वर तथा सङ्गीत रहेको

मुटु जलिरहेछ, यो मन गलिरहेछ

तिम्रो याद आइदिँदा आँसु त्यसै बगेछ

अम्बर गुरुङको गीत

कहीं आफ्नै भुमरीमा आफैँ पयौँ कि,

आफैँ पयौँ कि कहीं आफ्नै आँखाबाट आफैँ भयौँ कि ।

रेडियोबाट एकसाथ गीत बजाउने आन्दोलनले राजाको विरोधमा जनमत बनाउन ठुलो योगदान पुग्यो ।

त्यसै गरी व्यङ्ग्यस्वरूप एफएम रेडियोहरूबाट एकसाथ हाँसो पनि प्रसारण गरियो । यसबीच भ्रमणका

क्रममा पाल्पा पुगेका राजालाई भेटेर पत्रकारहरूले 'सरकारको समाचारसमेत वाचन गर्न पाएनौँ भनेर

पनि विरोध जनाए (हुंगेल, २०६१, पृ. १८४) । यस क्रममा सरकारले जारी गरेको प्रेससम्बन्धी अध्यादेश

स्वीकार्य छैन भन्ने सन्देशसहित हुलाकमार्फत अध्यादेशको प्रति राजदरबारमा पठाइयो । सरकारी

आदेशको उल्लङ्घन गर्दै नेपाल एफएमले २०६२ असार २६ गते *राजधानी खबर* सुरु गर्‍यो । फलस्वरूप

सञ्चार मन्त्रालयले सरकारी आदेश अवज्ञा गरेकाले इजाजतपत्र किन रद्द नगर्ने भन्ने व्यहोराको पत्र त्यस एफएमलाई पठायो । सरकारको त्यो आदेशविरुद्ध दायर भएको रिटमा सर्वोच्च अदालतले नेपाल एफएमको इजाजत रद्द गर्ने पत्र कार्यान्वयन नगर्न अन्तरिम आदेश जारी गर्‍यो । अदालतबाट प्रेस स्वतन्त्रताको पक्षमा फैसला आएपछि राजाको कदम असंवैधानिक हो भन्ने सन्देश प्रवाह भयो र २०६२ साउन २७ गते दर्जन बढी एफएमहरूले एक साथ समाचार बुलेटिन प्रसारण सुरु गरे । त्यसपछि पनि प्रेसमाथिको आक्रमण रोकिएन । प्रशासनले कतिपय रेडियोका उपकरण कब्जामा लिएर प्रसारण बन्द गरायो । नेपाली प्रेसले शाही सरकारको दमनको डटेर प्रतिवाद गरिरह्यो । मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रम मात्र प्रसारण गर्न आदेश जारी भएकाले रेडियोकर्मीहरूले सडकमै समाचार वाचन गर्ने अभियान चलाए । पाँचथरको फिदिममा सबैभन्दा पहिला २०६२ जेठ १५ गते अपराह्न २ देखि साढे २ बजेसम्म जनताको सडक एफएम नाम दिएर प्रेस स्वतन्त्रता र आन्दोलनसम्बन्धी समाचार वाचन गरिएको थियो (ढुंगेल, २०६४, पृ. १७९) । त्यसको एकसातापछि विराटनगरमा हरेक दिन बेलुका ६ बजेदेखि १५ मिनेट सडकबाट माइक समाचार वाचन गर्न थालियो र यो अभियान देशभर पुग्यो । सडक समाचार वाचन कार्यक्रममा भिड लाग्न थाल्यो । अन्य मिडियाले पत्रकारको आन्दोलनका समाचारलाई उच्च प्राथमिकता दिए । राजतन्त्रविरोधी जनमत बनाउन सडक समाचार वाचन कार्यक्रमको ठुलो योगदान थियो ।

मैनाली (२०६३) का लेख्छन् - स्वतन्त्रतापूर्वक लेख्न नपाएका कारण शाहीकालमा नेपाली मिडियाले पाठक, श्रोता र दर्शक गुमाए । माघ १९ अघि जस्तै पत्रिकाको नाम उही छ, प्रकाशन भएका समाचारको सङ्ख्या उति नै छ, सम्पादक र पत्रकार उनै छन् । तर पनि पाठकको प्रतिक्रिया हुन्थ्यो किन केही छैन, पत्रिकामा (पृ. १४३) । नेपाली पत्रपत्रिकाले समयमै सत्य, तथ्य सूचना दिएर पाठकको सूचनाको भोक मेटाउन नसक्दा विश्वसनीयता गुमाए । सरकारले समाचारमूलक विदेशी टेलिभिजन च्यानलसमेत बन्द गरेकाले धेरै नेपाली वीबीसीमाथि भर पर्न थाले । एफएम संस्कृति विकास भएपछि मानिसहरूले ठुलो सर्तवेभ रेडियो सेटहरू हटाइसकेका थिए ।

नेपाल (२०६३) लेख्छन् -

२०६१ फागुन ११ गते वीबीसी नेपाली सेवाले वीबीसी सुन्न महंगा सर्तवेभ रेडियो

किन्नेहरूको सङ्ख्या जनकपुरमा एकाएक बढेको समाचार प्रसारण गर्‍यो ।

समाचारमा भनिएको थियो 'जनकपुरमा मात्र दैनिक हजारभन्दा बढी रेडियो सेट बिक्री भइरहेका छन्' । केही दिनपछि बुटवलबाट अर्को समाचार आयो 'बाजेको पालाका पुराना रेडियो बनाउनेहरूको सङ्ख्या एकाएक बढेकाले रेडियो मर्मत सेवा निकै फस्टाएको छ' (पृ. २१) ।

नेपाल पत्रकार महासङ्घको तथ्याङ्कअनुसार शाही शासन प्रारम्भ भएपछि तीन महिनाको अवधिमा १०८ वटा पत्रिका बन्द भए । राजाको कदमलाई समर्थन गर्ने बाहेकका सञ्चारमाध्यमलाई आर्थिक नाकाबन्दी लगाइयो (गाउँले, २०६३, पृ. ४) । स्वतन्त्र सञ्चारमाध्यमलाई कमजोर बनाएर आफैँ बन्द हुने वातावरण बनाउन राजा र राजमुकुटको भक्ति गान गर्ने मिडियालाई मात्र विज्ञापन दिने नीति बन्थो (कान्तिपुर : २०६२ चैत्र ३) । राजनीतिक दलले निरङ्कुश राजतन्त्रको अन्त्य र पूर्ण प्रजातन्त्र बहालीका लागि आन्दोलन सुरु गरेपछि सरकारको पक्षमा मात्र सूचना सम्प्रेषण गर्न र जनतालाई आन्दोलनमा सहभागी नहुन सरकारका तर्फबाट अपिल गरिएको सूचना प्रसारण गर्न एफएम स्टेशनहरूलाई दबाव दिइयो । यसबीच सरकारले २०६२ फागुन १७ मा सेनालाई एफएम चलाउन अनुमति दिएर प्रोपोगान्डा बढाउने रणनीति बनायो (कान्तिपुर : २०६२ चैत्र १३) । विद्रोही माओवादीले दुर्गम गाउँ बस्तीमा घुम्ती रेडियो चलाइरहेका थिए । माओवादी प्रोपोगान्डा रोक्न सेनाले एफएम चलाउन लागेको समाचार सार्वजनिक भए । २०४६ पछिको खुला समाजमा हुर्किएको नेपाली समाज सक्रिय राजतन्त्र स्विकार्न पटकै तयार थिएन । अत्यन्त असहज परिस्थितिमा गद्दी सम्हालेका राजा प्रजातन्त्रमाथि प्रहार गर्दै निरङ्कुश बाटोमा गएको घटनाले संसद्वादी दल र माओवादीलाई नजिक बनायो । यी दुई शक्तिबीच २०६२ मंसिर ७ गते १२ बुँदे सहमति भएपछि सुरु भएको २०६२-०६३ को जनआन्दोलनमा सशक्त रूपमा उठेको गणतन्त्रको मागलाई पत्रपत्रिकाले उच्च महत्त्व र प्राथमिकताका साथ स्थान दिन थाले । राजनीतिक दल र नेतृत्वले आलङ्कारिक राजसंस्थाको उपयोगिता र आवश्यकतामा जोड दिए पनि राजाहरूको व्यवहारका कारण नेपालमा त्यो असम्भव हुँदै थियो (आचार्य, कान्तिपुर : २०६२ चैत्र ४) । जनआन्दोलनमा नेपाल पत्रकार महासङ्घको नेतृत्वमा पत्रकार पनि सहभागी थिए । निष्ठुरीका (२०६४) का अनुसार लोकतन्त्रको अभावमा पत्रकारिताले चौथो अङ्गको भूमिका खेल्न सक्दैन भन्ने बुझेर राजाबाट खोसिएको प्रजातन्त्र र प्रेसको अधिकार बहालीका लागि नेपाली मिडिया जगत् आन्दोलनमा सहभागी भएको थियो (पृ. ८-९) ।

आन्दोलनमा जनताको सहभागिता बढ्दै गर्दा प्रेसको मनोबल बढ्दै गयो । पत्रिकाले आन्दोलनका समाचारलाई प्राथमिकता दिन थाले । एफएमहरूले बिहानैदेखि अखबारमा छापिएका समाचार, विचार र विश्लेषणसम्म सुनाउन थाले । समाचारमा राजा र राजपरिवारलाई सधैं उच्च स्थान दिने सरकारी शैलीको समाचार प्रस्तुति र भाषामा बदलाव आउन थाल्यो (थापा, २०६४, पृ.१६९) । राजतन्त्रमा स्थापित मूल्यमान्यता तोड्दै राजा, रानी र राजपरिवारसम्बन्धी विषय आउनासाथ मुख्य समाचार बनाइहाल्नु पर्ने संस्कृति र परम्परा क्रमशः हट्दै जान थाल्यो । कान्तिपुर टेलिभिजनले राजाको समाचारलाई चौथो स्तगमा राखिदिएपछि मानिसहरू भन्न थाले - 'अब त्यो टेलिभिजन त्यति ठुलो भइसक्यो राजाको समाचार पनि बुलेटिनको पुछारमा राख्ने ?' यसरी राजाको साथ छोडेर नेपाली मिडियाले आन्दोलनको पक्ष लिने वातावरण बन्दै गयो । नेपाल (२०६५) का अनुसार राजनीतिक दलको आन्दोलनलाई इमेज च्यानल टेलिभिजनले उच्च प्राथमिकता दिएपछि तत्कालीन गृहमन्त्री कमल थापाले अध्यक्ष आरके मानन्धरलाई टेलिफोन गरी भनेका थिए 'ख्याल गर्नुस्, तपाईंको टेलिभिजनमा आन्दोलनको समाचार बढी प्रसारण भैरहेको छ, राम्रो हुँदैन' (पृ. १२०) ।

जनआन्दोलन उत्कर्षतर्फ उन्मुख हुँदै गर्दा त्यसलाई निस्तेज बनाउन सरकार कर्फ्यु लगाउने गर्थ्यो, जनता उल्लङ्घन गर्दै सडकमा ओइरिहाल्ये । कर्फ्यु उल्लङ्घन भएको समाचार मिडियामा आउन नपाओस् भनेर सञ्चार माध्यमलाई कर्फ्यु पास दिइन् । कर्फ्युका बीच ठुलो जोखिम उठाएर भए पनि नेपाली प्रेसले जनआन्दोलनका हरेक घटनाबारे जनतालाई सुसूचित गर्ने जिम्मेवारी पूरा गर्‍यो (नेपाल, २०६४, पृ.१२१-१२३) ।

तालिका २.३

शाही शासनकालमा पत्रकारहरूको अवस्था

क्र.स.	पत्रकार र मिडियाका चुनौतीहरू	सङ्ख्या
१	हत्या	२
२	यातना-कुटपिट	१८३
३	अपहरण	१२
४	पक्राउ	७४५
५	दुर्व्यवहार-धम्की	२२१
६	पत्रिका बन्द	१०८
७	प्रकाशन-प्रसारण अवरोध	५८
८	पत्रकार विस्थापित	३९
९	जागिरबाट निकाला	२५०
१०	पेसा-व्यवसायमा अवरोध	६५

स्रोत : नेपाल पत्रकार महासङ्घ, २०७८

जनआन्दोलनमा सडकबाट जनताले सशक्त रूपमा राजतन्त्रको पूर्ण समाप्ति र गणतन्त्र स्थापनाको मुद्दा उठाए (हाल्लेथु, २०६५, पृ.२) । ती दिन मिडियाले समाचार दिने मात्र होइन, प्रजातन्त्रको रक्षाका लागि आन्दोलनमा सहभागी बन्न जनतालाई अभिप्रेरित गर्‍यो । थापा (२०६४) का अनुसार कतिपय अवस्थामा राजनीतिक दलभन्दा पनि अग्रपङ्क्तिमा उभिएर पत्रकारले निरङ्कुशतन्त्रको सशक्त प्रतिकार गरे (पृ. १६८) । निरङ्कुशताविरुद्ध समाचार, विचार र सम्पादकीय सामग्री प्रकाशन प्रसारण गर्ने बाहेक मिडियाकर्मीले सडक र कानुनी मोर्चाबाट समेत लोकतन्त्रको पक्षमा जनमत बनाउन योगदान गरे ।

छ) प्रतिनिधिसभा पुनः स्थापनापछिको पत्रकारिता (२०६३-२०६५)

जनआन्दोलन उत्कर्षमा पुगेपछि २०६३ वैशाख ११ मा राजा प्रतिनिधिसभा पुनःस्थापना गर्न बाध्य भए । प्रजातन्त्र बहालीसँगै शाही सरकारले मिडियामा लगाएको सेन्सरसिप स्वतः अन्त्य भयो । वैशाख १२ गतेको विजय जुलुसको मिडियाहरूले प्रत्यक्ष प्रसारण गरे । नेपाल टेलिभिजन, कान्तिपुर टेलिभिजनसहित दर्जनौं एफएम रेडियोले वैशाख १५ गते संसद् भवनबाट पुनःस्थापित प्रतिनिधिसभाको पहिलो बैठकको प्रत्यक्ष प्रसारण गरे (नेपाल, २०७०, पृ.९८) । नेपालको संसदीय इतिहासमा ग्यालरी

बैठक कक्षभिन्नैवाट सांसदहरूसँग गरिएको टेलिभिजन अन्तर्वार्ता प्रत्यक्ष प्रसारण भएको त्यो नै पहिलो घटना थियो (नेपाल, २०६५, पृ.५३) । पुनःस्थापित संसदले २०६३ जेठ ४ गतेको ऐतिहासिक घोषणाबाट राजाका अधिकार कटौती गरी संविधानसभा निर्वाचन हुँदै गणतन्त्रसम्म पुग्ने मार्गचित्र तय गर्‍यो । नेपाली मिडियाले संसदको त्यो निर्णयको सम्मान गर्दै संविधानसभा निर्वाचनको पक्षमा जनमत बनाउन योगदान गर्‍यो ।

संविधानसभाको पहिलो बैठकबाट राजतन्त्र राख्ने वा नराख्ने भन्ने विषयको टुङ्गो लगाउने तय गर्दै राजतन्त्रलाई निलम्बन गरियो र राजतन्त्रको पक्ष-विपक्षमा लेख्न धक मान्नुपर्ने अवस्थाको अन्त्य भयो । शाहीकालमा नेपाली मिडियाले कडा सेन्सरसिप भोग्नु परेका कारण अन्तरिम संविधान २०६३ मा कुनै पनि समाचार, सम्पादकीय, लेख, रचना वा अन्य कुनै पाठ्य, श्रव्य दृश्य सामग्रीको प्रकाशन तथा प्रसारणपूर्व प्रतिबन्ध नलगाउने र कुनै समाचार वा विचार प्रकाशन वा प्रसारण गरे बापत सञ्चार माध्यम बन्द वा जफत गर्न नपाइने तथा सञ्चार माध्यमको दर्ता खारेज गर्न नपाइने व्यवस्था भयो । प्रेसमैत्री वातावरण बनेपछि संविधानसभाको राष्ट्रिय एजेन्डा सफल तुल्याउन नेपाली प्रेस आफ्नो पेसागत मर्यादा र सीमाभित्र रहेर निरन्तर क्रियाशील भयो ।

२.२ राजतन्त्रको उदय र पतन

सभ्यताको विकास हुनुअघि मानिस जंगली अवस्थामै थियो । समूहमा बसे पनि व्यक्तिगत परिवारको अवधारणा बनिसकेको थिएन । विवाहको चलन नभएकाले को कसको सन्तान हो भनेर पहिचान गर्न सक्ने अवस्था रहँदैनथ्यो । पाको उमेरकी महिलाले समूहको नेतृत्व गर्ने भएको मातृसत्तात्मक समाज थियो (कार्की, २०६९, पृ.१) । सिकारका लागि जंगल जाने र कन्दमूल खोजेर ल्याउने जिम्मेवारी पुरुषहरूको हुन्थ्यो । कृषि युग सुरु भएपछि पशुपालन, खेती र उत्पादन वृद्धिका गर्न जनशक्ति आवश्यक हुन थाल्यो र समाजको रेखदेख तथा सुरक्षाका लागि नेताको चयन गर्न थालियो ।

यसरी चुनिएका नेताले मानिसहरूलाई दासका रूपमा काम लगाउने, हतियारधारी दस्ता बनाउने र शक्ति हातमा लिएर शासन चलाउने गर्न थाले । कालान्तरमा समूहका तिनै नाइके राजा बने (शाही, २०७७, पृ.१३) । राजाका सन्तानलाई राजकाजको अनुभव हुन्छ भनेर वंशजको आधारमा शासन चलाउन थालियो । यसरी जनताले चुनेको गणतन्त्रात्मक व्यवस्था बिस्तारै वंशमा आधारित राजतन्त्रमा रूपान्तरित हुन

पुग्यो । शर्मा (२०६६) का अनुसार राजतन्त्रमा सार्वभौमसत्ता एक जना व्यक्तिमा निहित हुन्छ र उसले आफूमा दैवीशक्ति भएको दावी गर्दै वंश परम्पराका आधारमा आजन्म शासन गर्छ (पृ.१७) ।

शक्तिको आडमा राजाहरू निरङ्कुश र अत्याचारी बन्दै गएको इतिहास छ । विश्वकै पुरानो सभ्यता ग्रीसमा ईसापूर्व ४ हजार वर्षअघि नै राजतन्त्र रहेको र मिस्र सभ्यताकालमा पनि राजाहरू सर्वेसर्वा रहेको पाइन्छ । हिन्दु धर्मग्रन्थहरूमा शक्तिशालीको त्रासले संसारभरका सबै प्राणीहरू असुरक्षित भएर चारैतिर भाग्न थालेपछि भगवान्ले सम्पूर्ण चराचरको रक्षाका लागि इन्द्र, वायु, यम, सूर्य, अग्नि, वरुण, चन्द्र, कुबेर यी देवताको अंश लिएर राजाको सृष्टि गरेको वर्णन पाइन्छ (लामिछाने, २०७४, पृ.७९) ।

*श्रीमद्भागवत महापुराण*मा साक्षात् भगवान् विष्णुले संसारको रक्षाका लागि सर्वप्रथम महाराज पृथुको अवतार लिएको उल्लेख छ (लामिछाने, २०७४, पृ.७९) । त्यसैले राजालाई विष्णु र रानीलाई लक्ष्मीको अवतार मानेर पूजा गर्ने प्रचलन सुरु भयो । हिन्दु धर्ममा मात्र होइन, क्रिस्चियन धर्मका मुख्य पात्रहरू, पोप, पादरी अनि इस्लाम धर्मावलम्बीहरूबीच पनि राजालाई भगवान्को स्वरूप मानेर उनको महिमा गाउने परम्परा रहेको पाइन्छ । धर्मग्रन्थहरूमार्फत राजालाई शासन गर्ने अधिकार दैवी शक्तिबाट प्राप्त भएकाले राजतन्त्रविरुद्ध जानु पाप हो, ठुलो अपराध हो भन्ने मान्यता स्थापित भएको पाइन्छ ।

मनुको विचारमा राजा भगवान्को अवतार भएकाले दण्ड प्रयोग गरी मानिसलाई आफ्नो मर्यादामा राख्ने पूर्ण अधिकार उसमा रहन्छ । शत्रुलाई कठोर दण्ड दिने, मित्रहरूलाई सहयोग गर्ने र ब्राह्मणले सानो तिनो गल्ती गरे क्षमा दिने राजाको कर्तव्य रहन्छ (सिंह, २०७२, पृ.१०९) । राजाले न्यायोचित रूपमा दण्डको प्रयोग गर्नुपर्छ । त्यसो हुन सकेन भने राज्यमा असन्तोष, अराजकता र अविश्वास पैदा हुन सक्छ । धार्मिक मान्यताका आधारमा स्थापित राजालाई जनताको रक्षक र हित संरक्षण गर्ने संस्थाको प्रमुख मान्न थालियो (गौतम, २०७९, पृ.३९) । कौटिल्यले राजा र राज्यलाई एउटै मानेका छन् । उनको विचारमा प्रजाको खुसी नै राजाको सुख हो । सूर्य, वायु, पृथ्वी र शेषनाग जस्तै राजाले कहिल्यै अवकाश पाउँदैनन् । उनी दैवी नियमबाट शासित हुन्छन् । त्यसैले राजा अटल र अमर छन् भन्ने विश्वास गर्न थालियो । राजाको मृत्यु भएमा पहिला उत्तराधिकारीले राज्यारोहण गर्ने अनि मात्र दाहसंस्कार गर्ने प्रचलन बसाइयो । धर्मनीतिमा चले पनि शक्तिको आडमा राजतन्त्रले जनतामाथि अत्याचार गर्न थाल्यो ।

समाजको हितमा काम गर्ने दायित्वबाट राजाहरू विमुख भए । राज्यस्रोतलाई निजी सम्पत्तिका रूपमा

उपभोग गर्ने, विलासी जीवनयापन गर्नका लागि जनताको टाउकोमा थेंग्नै नसक्ने गरी कर थोपने, कानून बनाउने, शासन गर्ने र न्यायसम्पादन गर्ने राज्यका सबै अधिकार राजाहरूको तजविजमा प्रयोग हुन थाल्यो । निरङ्कुशता तथा स्वविवेकीय अधिकारको दुरुपयोग बढ्दै गएपछि विश्वका धेरै मुलुकमा जनताले राजतन्त्रविरुद्ध सङ्घर्ष गरेको इतिहास छ । नागरिक स्वतन्त्रता, मानवअधिकार र प्रजातन्त्रको पक्षमा आवाज उठाउने जनतालाई राजाहरूले दण्डित गर्न थालेपछि राजतन्त्रविरुद्ध विद्रोह सुरु भएको पाइन्छ । ईसापूर्व ६०० तिर एथेन्स लगायत युरोपका कैयौँ राज्यमा निर्वाचित जनप्रतिनिधिका रूपमा चुनिएका राजा (गणतन्त्र) हरूको शासन थियो । विस्तारै विस्तारै उनीहरू निरङ्कुश र स्वेच्छाचारी हुन थालेपछि ईसापूर्व ५०९ तिर रोमनहरूले तानाशाह राजाको शासन अन्त्य गरी हरेक वर्ष निर्वाचनका माध्यमबाट राज्यप्रमुखको चयन गर्ने परिपाटी बसाए । त्यो राजनीतिक व्यवस्थालाई गणतन्त्र नाम दिइयो (कार्की, २०६९, पृ.३) ।

बेलायती राजा जेम्स प्रथम (सन् १६०३-१६२५) आफूलाई ईश्वरको अवतार मानेर भगवान्प्रति मात्र बफादार रहने विचार राख्थे । उनका पिता चार्ल्स प्रथम पनि निरङ्कुश राजा थिए । उनी भन्ने गर्थे - राजा नै राज्यको प्रमुख अङ्ग हो, जनताले चुनेको संसद् होइन । सोही शताब्दीमा फ्रान्समा भारदारी सभा कमजोर भयो, धार्मिक शक्ति राजाको शासनसँग नजिकियो र राजतन्त्र निरङ्कुश बन्यो । राजा लुई सोही भन्ने गर्थे 'म नै राज्य हुँ' (शर्मा, २०६६, पृ.१७) । सत्रौँ शताब्दीसम्म आइपुग्दा राजतन्त्रविरुद्ध जनताले सशक्त आन्दोलन सुरु गरेको पाइन्छ । बेलायतका राजनीतिकशास्त्री जोन लकले प्रकृतिले सबै मानिसलाई स्वतन्त्रतापूर्वक बाँच्ने र सम्पत्तिको प्रयोग गर्ने अधिकार दिएको तर्क गर्दै राजा भगवान्को अवतार होइन भनेर स्वतन्त्रताको वकालत गरे । टकनेस (सन् २०२३) लेख्छन् -

मानिस जन्मनासाथ उसले प्रकृतिबाट प्राप्त गरेका अधिकार कसैले हरण गर्न नसक्ने सिद्धान्त जोन लकले प्रतिपादन गरे र राजालाई भगवान् मान्ने समाजमा समानताको हकको व्याख्या गरे । समाज सञ्चालनका लागि मानिसहरूले ससर्त रूपमा आफ्ना केही अधिकार राज्यलाई हस्तान्तरण गरेका हुन् । उनको विचारमा राज्य विधि र प्रक्रियामा चलेन भने नागरिकलाई आफूले हस्तान्तरण गरेका अधिकार फिर्ता लिने हक छ । उनको तर्क छ, यदि

सरकारले जनताका अधिकारमाथि अतिक्रमण गर्छ र शान्तिपूर्ण आवाजको

सुनुवाइ हुँदैन भने त्यस्तो राज्यविरुद्ध क्रान्ति गर्ने हक नागरिकसँग हुन्छ । (

स्टेनफर्ड विश्वविद्यालय)

त्यसपछि बेलायती समाजमा राजा भगवान्को अवतार होइनन्, शोषक हुन् भन्ने मान्यता स्थापित भयो र त्यहाँका जनताले राजा चार्ल्स प्रथमलाई सन् १६४९ मा फाँसी दिएर गणतन्त्र स्थापना गरे । त्यसको ११ वर्षपछि सन् १९६० मा त्यहाँ फेरि राजतन्त्र पुनःस्थापना गरियो (खनाल, २०८०, पृ.२६) । त्यसयता बेलायतले संवैधानिक राजतन्त्रको अभ्यास गर्दै आएको छ । संसद्का हरेक निर्णय मान्न राजा बाध्य छन् । उता राजाहरूको विलासिताका कारण फ्रान्सको अर्थतन्त्र डामाडोल हुन पुग्यो । राजदरबारको खर्च जुटाउन सरकारलाई धौधौ हुन थालेपछि सन् १७७९ मा सुरु भएको आन्दोलनले निरङ्कुश राजतन्त्र धराशायी हुने अवस्थामा पुग्यो । सन् १७९२ मा संसद्ले गणतन्त्र स्थापना गर्‍यो । जनताको निर्णयविरुद्ध गतिविधि गर्ने राजा लुई १६ औँलाई मृत्युदण्ड दिइयो (कार्की, २०६९, पृ.७) । फ्रान्समा फेरि राजतन्त्र फर्कियो । राजा लुई १६ औँ का भाइ लुई १८ औँ राजा भए । फ्रान्सेली जनताले दोस्रोपटक पुनः राजा हटाएर गणतन्त्र स्थापना गरे । त्यसपछि भएको निर्वाचनमा राष्ट्रपति चुनिएका नेपोलियनले गणतन्त्रलाई कुल्चिएर सन् १८०४ मा आफैँलाई सम्राट् घोषणा गरिदिए (डोट, नयाँ पत्रिका : २०७७ चैत्र ९) । सन् १८७० मा फ्रान्सका जनताले तेस्रोपटक गणतन्त्र स्थापना गरे । फ्रान्सेली क्रान्तिपछि सामाजिक दर्शनको धार बदलियो । सन् १८८० मा जर्मन दार्शनिक फ्रेडरिक नित्सेले ईश्वर छैन, मरिसक्यो (द गड इज डेड) भनेर नास्तिक सिद्धान्त अघि सारे (खनाल, २०८०, पृ.२७) । त्यसपछि राजालाई भगवान् मानेर पूजा गर्ने परम्परामाथि धावा बोल्दै संसारभर राजतन्त्रविरोधी लहर चल्यो । चीनमा २००० वर्ष शासन गरेको मञ्चुवंश सन् १९११ को क्रान्तिबाट पतन भयो । त्यसै गरी सन् १९१७ मा जारशाही शासन अन्त्य भएर रुसमा गणतन्त्र स्थापना भयो । सन् १९१८ मा जर्मनी, सन् १९२४ मा मंगोलिया, सन् १९४७ मा भारत र पाकिस्तानमा गणतन्त्र स्थापना भयो । यसरी संसारका धेरै मुलुकबाट राजतन्त्र पतन हुन पुग्यो । जापानमा राजा आफैँ संवैधानिक भएर बसेकाले त्यहाँको राजतन्त्र विश्वकै सम्मानित संस्था बनेको छ ।

दोस्रो विश्वयुद्ध अधिसम्म जापानी जनता राजालाई भगवान् सरह मान्थे । सिंगो एसियामा शासन गर्ने जापानी सपनाको नेतृत्व राजाले गरेका थिए । विश्वयुद्ध जारी रहँदा सन् १९४५ अक्टुबर ६ मा हिरोसिमा र अक्टोबर ९ मा नागासाकीमा आणविक बम प्रहार गरी अमेरिकाले जापानलाई घुँडा टेकायो । हिरोसिमामा १ लाख ४० हजार र नागासाकीमा ७४ हजार नागरिकले ज्यान गुमाए । हजारौं नागरिक नराम्ररी प्रभावित भएपछि राजा हिरोहितोले रेडियोमार्फत युद्ध हारेको घोषणा गरे । राजतन्त्र विवादमा तानियो । त्यो सङ्कटपछि जापानको राजतन्त्र संवैधानिक भूमिकामा रूपान्तरण भयो । घोडामा सवार भएर सैनिक जर्नेलहरूलाई निर्देशन दिने राजा सामान्य नागरिकका पिर मर्का बुभुन पार्कमा जान थाले (बस्नेत, कान्तिपुर : २०६० माघ १५) । जनभावनाको कदर गर्दै अधि बढेका कारण त्यहाँको राजतन्त्र एकताको प्रतीकका रूपमा लोकप्रिय र सम्मानित छ । कर्ण (२०८०) का अनुसार संसारको इतिहासलाई हेर्ने हो भने कुनै समय विश्वभर राजतन्त्र थियो । गौतम (२०७४) का अनुसार अहिले विश्वका २८ देशमा मात्र राजतन्त्र बाँकी छ (नागरिक : २०७४ फागुन २५) । जुन देशका राजाले जनताको निर्णय स्विकारे त्यहाँ आज पनि कुनै न कुनै स्वरूपको राजतन्त्र छ । जहाँ राजसंस्थाले जनेच्छा मानेन त्यहाँ गणतन्त्र आएको छ (कर्ण, उकालो : २०८० जेठ १५) ।

२.३ नेपालको शाहवंशीय राजतन्त्र

नेपालमा राजतन्त्र कहिलेवाट प्रारम्भ भयो भन्ने प्रामाणिक इतिहास छैन । दोस्रो शताब्दी र त्यसअघिको शासनका बारेमा आधिकारिक तथ्य फेला नपरेकाले त्यो कालखण्डको इतिहास श्रुति र वंशावलीमा आधारित छ (नेपालको निर्वाचन इतिहास-१, २०७७, पृ.३) । कतिपय इतिहासकारहरूले नेपाली समाजको प्रारम्भ गणतन्त्रात्मक अर्थात् जनताले चुनेका शासकबाट सुरु भएको उल्लेख गर्दै लिच्छविकालदेखि (इ.सं. १८५) मात्र वंशमा आधारित राजतन्त्र प्रारम्भ भएको दावी गरेका छन् (कार्की, २०६९, पृ.११-१३) । विष्ट (२०७४) का अनुसार राजा जयदेव (प्रथम) निर्वाचित राजाका रूपमा उदय भएसँगै स्थापना भएको लिच्छवि राज्य करिब ६ सय वर्षसम्म कायम रहेर वि.सं. ९३६ मा पतन भयो (पृ. ४१) । त्यसपछि मल्लवंश सत्तामा आयो । पश्चिम कर्णाली क्षेत्रमा स्थापित विशाल खस साम्राज्यको अवसानपछि गण्डकी क्षेत्रमा चौविसी र कर्णाली क्षेत्रमा बाइसी राज्यहरूको उदय भयो । काठमाडौं उपत्यकामा मल्ल राज्य विभाजन भएर भक्तपुर, ललितपुर र काठमाडौं तीनवटा राज्य बने । छोटो समयका लागि बनेपा र

दोलखा पनि स्वतन्त्र राज्यका रूपमा देखा परे । वि.सं. १५३८ देखि १८३० सम्म आइपुग्दा नेपाल ६३ वटा ससाना राज्यमा बाँडिएको थियो (सुवेदी, २०७८, पृ.२) ।

गोर्खाका राजा पृथ्वीनारायण शाहले आक्रमण, विवाह र कूटनीतिका माध्यमबाट ससाना भुरे टाकुरे राज्यहरूलाई एक आपसमा विलय गरी नेपालको स्थापना गरे (शर्मा, २०६६, पृ.१९) । वि.सं. १८३१ मा शाहको निधनपछि नेपाली दरबार कमजोर भयो । चौतरिया, पाण्डे, थापा र बस्नेत खलकबीच चलेको सत्ता सङ्घर्षमा कैयौं भारदारहरू काटिए । कुनै प्रधानमन्त्री कालगतिले मर्न पाएनन् । काटिए वा सेरिए । त्यही द्वन्द्व र खिचातानीको लाभ उठाउँदै वि.सं. १९०३ भदौ ३१ मा कोतमा जम्मा भएका मुख्य मुख्य भाइभारदारहरूको हत्या गरी जंगबहादुर राणाले आफ्ना भाइहरूले मात्र शासन चलाउन पाउने गरी राजा राजेन्द्रविक्रम शाहबाट मुख्तियारी हात पारे । त्यसपछि देशको प्रधानमन्त्री र कमाण्डर इन चिफका रूपमा उनी नेपालको अधिनायक बने (सिंह, २०६७, पृ.१ र आचार्य, २०७५, पृ.१८०) । जंगबहादुरपछि १० भाइ राणा नेपालको श्री ३ महाराज भए । राजाहरूले १०४ वर्षसम्म दरबारभित्र सम्मानित कैदी र खोपीको देवता बनेर बस्नु पर्‍यो । राजा त्रिभुवनको तस्बिर खिचन राणाहरूले नारायणहिटी राजदरबार पुऱ्याएका एक विदेशी फोटोग्राफरले भनेका छन् - फोटो खिचे पनि न मैले राजासँग एक शब्द बोल्ने अनुमति पाएँ, न उनले मसँग । तस्बिर खिच्ने बेला कसरी, कुन मुद्रामा खिच्ने भनी अलमलिएर हुकुमको प्रतीक्षा गरे पनि हुकुम पाइँन । तस्बिर खिचन गएको म तस्बिर जस्ता राजालाई देखेर छक्क पर्‍ँ (गौतम, २०५५, पृ.३६१) ।

राणा शासन अन्त्य गरी राजाको नायकत्वमा प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्था स्थापना गर्ने उद्देश्यका साथ स्थापित मुलुककै पहिलो राजनीतिक दल नेपाल प्रजापरिषद्ले वि.सं. १९९७ साल असार ९ गते राति शासकवर्गको अत्याचारविरुद्ध जागरुक हुन अपिल गर्दै काठमाडौं, ललितपुर र भक्तपुरमा पर्चा छरेर निरङ्कुश शासनको जगलाई नराम्रोसँग हल्लाइदियो (नेपाल, २०५९, पृ.३८) । राणाहरूले दमनबाट प्रजापरिषद्को आन्दोलनलाई निस्तेज बनाएर शुक्रराज शास्त्री, धर्मभक्त माथेमा, गङ्गालाल श्रेष्ठ र दशरथ चन्दलाई मृत्युदण्ड दिए । त्यो घटनापछि भविष्यमा आफूविरुद्ध बोल्ने आँट कुनै नेपालीले गर्ने छैनन् भन्ने उनीहरूले सोचेका थिए । वि.सं. २००३ सालमा शान्तिपूर्ण सत्याग्रहमार्फत राजाको वैधानिक नायकत्वमा जनताप्रति उत्तरदायी शासन व्यवस्था स्थापना गर्ने उद्देश्यका साथ स्थापना भएको नेपाली

राष्ट्रिय कांग्रेसले मुलुकमै पहिलोपटक विराटनगरमा मजदुर आन्दोलन चलाएर प्रधानमन्त्री पद्मशमशेर राणालाई सुधारको घोषणा गर्न बाध्य बनाएर नेपालको पहिलो लिखित संविधान (नेपाल सरकारको वैधानिक कानून, २००४) जारी गर्ने वातावरण बनायो । कट्टरपन्थी राणाहरूले सुधारवादी प्रधानमन्त्री पद्मशमशेरलाई राजीनामा गर्न बाध्य बनाएर त्यो संविधान लागु गरेनन् । त्यसपछि सशस्त्र क्रान्तिमार्फत देशमा प्रजातन्त्र संस्थापन गर्ने उद्देश्यका साथ २००५ कात्तिक २१ गते *नेपाल प्रजातन्त्र कांग्रेस* नामक दल स्थापना भयो (बस्नेत, २०६६, पृ.५१) ।

एउटै उद्देश्यले स्थापित नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेस र प्रजातन्त्र कांग्रेसबीच २००६ सालमा एकीकरण भएर *नेपाली कांग्रेस*को जन्म भयो । यसबीच २००६ साल वैशाख १० गते नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको स्थापना भयो । देशमा राणाविरोधी जनमत बन्दै गर्दा २००७ साल असोज १० र ११ गते बैरगनिया (भारत, विहार) मा सम्पन्न नेपाली कांग्रेसको सम्मेलनले सशस्त्र क्रान्तिको प्रस्ताव पारित गर्‍यो (प्रधान, २०७१, पृ.२७७) । क्रान्तिको तयारी भइरहँदा २००७ साल कात्तिक २१ गते प्रधानमन्त्रीको स्वीकृति लिएर सपरिवार वनभोजका लागि राजदरबारबाट बाहिरिएका राजा त्रिभुवन भारतीय दूतावासको शरणमा पुगे । राणाहरूले सम्झाएर, फकाएर फिर्ता गराउन प्रयास गरे पनि त्रिभुवनले मानेनन् । त्यस घटनाले राणाहरूमा खैलाबैला मच्चियो (पाँडे, २०४५, पृ.२८१) । एकातिर गद्दी एकछिन पनि खाली राख्न नमिल्ने परम्परा थियो भने अर्कोतिर त्रिभुवन फर्किनै नमान्ने अवस्था पैदा भयो । अन्तमा त्रिभुवनका नाबालक नाति ज्ञानेन्द्रलाई राजा बनाउने निष्कर्षमा राणाहरू पुगे । कात्तिक २२ गते जागिरदार जतिलाई सिंहदरबारमा तुरुन्त हाजिर हुनु भन्ने आदेश जारी भयो (प्रधान, २०७१, पृ.३००) । भारदारीसभा र राष्ट्रियसभाका सदस्यहरूलाई लिखित सूचना गरियो । कात्तिक २२ गते बिहान बाहिर जाडो र भित्र डरले काँप्दै भारदार, कर्मचारी र सांसद सदस्यहरू सिंहदरबार पुगे । मूलढोकादेखि पहिलो चोकको भित्री ढोकासम्म जताततै मेसिनगन राखिएको देखेर सबैको सातो गयो (पाँडे, २०४५, पृ.२८६) । सबै जना शिर व्यहोरा नलेखिएको खाली कागजमा सही गरेर आआफ्नो घरतिर लागे ।

कात्तिक २३ गतेको *गोर्खापत्र* पढेपछि मात्र उनीहरूले सांसद सदस्य र प्रमुख पदाधिकारीहरूको सर्वसम्मतिबाट श्री ५ ज्ञानेन्द्रलाई नेपालको नयाँ राजा बनाउने निर्णयमा अधिल्लो दिन आफूहरूले हस्ताक्षर गरेको थाहा पाए (अधिकारी, २०७१, पृ.९१) । त्यो दिन *गोर्खापत्र*को मुख्य समाचार शीर्षक

थियो श्री ५ महाराजाधिराज ज्ञानेन्द्र वीर विक्रम शाहको राज्यारोहण, श्री ५ महाराजाधिराज त्रिभुवन वीर विक्रम शाहको पदच्युत (गौतम : २०५५, पृ.३८०) । कात्तिक २२ गते मङ्गलबार, दिनको २.४५ बजे हनुमानढोका दरवारको नासल चोकमा बालक राजा ज्ञानेन्द्रको राज्यारोहण गराइयो ।

चलनअनुसार सबै भारदारहरूले दाम राखेर दर्शन गरे । बेलायती राजदूत जर्ज फल्कोनरले नयाँ राजालाई बधाई दिए पनि भारतीय राजदूत चन्द्रेश्वरप्रसाद नारायण सिंह समारोहमा उपस्थित भएनन् (गौतम, २०५५, पृ.३८१) । राजा त्रिभुवन भारतीय दूतावास (गणतन्त्र स्थापनापछिको राष्ट्रपति भवन) शीतल निवासमा पाँच दिन बसेर कात्तिक २६ गते सपरिवार दिल्ली पुगे ।

राजाले शरण लिएको समाचार गोर्खापत्रमा यसरी प्रकाशित भएको पाइन्छ - कात्तिक २६ गतेका दिन पूर्वराजा त्रिभुवन सपरिवार भारतीय दूतावासमार्फत नेपाल सरकारको स्वीकृति लिई जहाजबाट दिउँसो १२.३० मा प्रस्थान गरिबक्सी ३.५५ मा दिल्ली पुगिबक्सियो (गौतम, २०५५, पृ.३८६) । त्रिभुवन दिल्ली गएपछि काठमाडौँमा ज्ञानेन्द्रलाई राजा नमान्ने भन्दै जुलुस र नाराबाजी भयो । सरकार कफर्यु लगाउँथ्यो, जनता समय र स्थान हेरि कफर्यु तोड्दथे । जनता ज्ञानेन्द्रलाई राजा मान्न तयार थिएनन् । श्री ५ त्रिभुवन जिन्दावाद को नारा गुन्जिन्थ्यो (प्रधान, २०७१, पृ.३०६-३०९) ।

राजा त्रिभुवन दिल्ली उडेकै दिन कात्तिक २६ गते मुक्तिसेनाले वीरगन्जमा हमला गरी मुख्यमुख्य सरकारी अड्डा कब्जा गर्‍यो । सेना र विद्रोहीबीच गोली हानाहान चलिरहँदा नेपाली कांग्रेसको भन्डा फहराएको एउटा जहाजले अकाशमा फनफनी घुम्दै पर्चा खसायो । त्यस घटनाले विद्रोहीको मनोबल बढायो भने राणा फौजको मनोबल गुम्यो र मुक्तिसेनालाई वीरगन्ज कब्जामा गर्न सहज भयो (जोशी, २०४८, पृ.६७) । मुक्तिसेनाको अधीनमा रहेको वीरगन्जलाई काठमाडौँबाट थप सैनिक मद्दत पठाएर राणाहरूले केही दिनपछि मुक्त गरे । त्यसको खुसीयालीमा एउटा जहाज भाडामा लिएर सहरभर पर्चा छर्न लगाए । पर्चामा कांग्रेसका लुटेराहरूलाई बफादार सेनाले भगाए भन्ने सन्देश थियो । मुक्तिसेनाले देशमा अधिकांश सहर कब्जा गरेपछि दिल्लीको मध्यस्थतामा संविधानसभा निर्वाचन गरी संविधान निर्माण गर्ने, राणा पक्षबाट प्रधानमन्त्री रहने गरी अन्तरिम सरकार बनाउने र त्यस सरकारमा जनपक्षीय प्रतिनिधिको सहभागिता गराउने अनि राजा त्रिभुवनलाई नेपालको वैधानिक राजा बनाउने, सबै बन्दी रिहा गर्ने र राजनीतिक दल खोल्ने अधिकार दिने सहमति भएर माघ १ गते क्रान्ति स्थगित

भयो (जोशी र रोज, सन् २००४, पृ.७७) । दरबार छोडेको ९७ औँ दिनमा राजा त्रिभुवन स्वदेश फर्किए र देशद्रोहीको आरोपमा राजगद्दीबाट निष्काशित उनी पुनः राजा भए ।

विश्व इतिहासमा यस्तो घटना विरलै पाइन्छ । जहाजबाट ओर्लिनासाथ राजाले सबैलाई प्रणाम गरे । कांग्रेस नेताहरूले जय नेपाल भने । त्यसपछि राणाहरूलाई गरिने *स्वस्ति* र सलामको सट्टा *नमस्कार* र *जय नेपाल* भन्न थालियो (गौतम, २०६६, पृ.१४) । पहिले राणा प्रधानमन्त्रीको चाकरीमा सिंहदरबार जाने भारदारहरू नारायणहिटी दरबारको ढोकामा जम्मा हुन थाले (माथेमा, २०७३, पृ.१८०) ।

२००७ फागुन ६ गते अन्तिम राणा प्रधानमन्त्री मोहनशमशेरले तत्कालीन राजा सुरेन्द्रबाट आफ्ना पुर्खा जंगबहादुर राणालाई शासन सत्ता सञ्चालन गर्न प्राप्त कार्यकारी अधिकारसम्बन्धी पन्जापत्र राजा त्रिभुवनलाई फिर्ता गरे (गौतम, २०५५, पृ.४८६) । सिंहदरबारमा रहेको लालपेटी (बाक्सभित्र पन्जापत्र र लालमोहर थियो) को साँचो र तीन चाँद प्रधानमन्त्रीले राजालाई हस्तान्तरण गरेपछि विधिवत् रूपमा राणाका अधिकार कटौती भए । राणा प्रधानमन्त्रीहरूको निवासका रूपमा प्रयोग हुँदै आएको सिंहदरबारलाई सरकारको केन्द्रीय सचिवालय बनाइयो (नेपाल, २०७५, पृ.१४२) । २००७ साल कात्तिक २२ देखि पुस २५ सम्म नेपालमा एकसाथ त्रिभुवन र ज्ञानेन्द्र दुई राजा भए । त्रिभुवन गद्दीमा पुनःस्थापित भएपछि राणा शासन अन्त्य भयो र नाबालक राजा ज्ञानेन्द्र पदबाट मुक्त भए ।

क) संविधानसभा चुनाव गराउने राजाको घोषणा (२००७-२०१७)

क्रान्तिको सफलतापछि २००७ साल फागुन ७ गतेको शाही घोषणामा राजा त्रिभुवनले संविधानसभा निर्वाचन गरी जनप्रतिनिधिहरूले बनाएको संविधानका आधारमा मुलुकलाई अधि बढाउने घोषणा गरेका थिए (पाँडे, २०४५, पृ.२८२) । दुई वर्षभित्र चुनाव गराउने सहमतिसहित अन्तिम राणा प्रधानमन्त्री मोहनशमशेर राणालाई नै प्रधानमन्त्रीको शपथ गराइयो । नेपालको इतिहासमा प्रधानमन्त्रीले शपथ लिएको त्यो नै पहिलो घटना थियो (नेपाल, २०७५, पृ.१४६) । संयुक्त सरकारमा राणा र कांग्रेस पक्षका पाँच पाँच मन्त्री थिए । राणा-कांग्रेसबीच चरम अविश्वास रहेकाले दुवै पक्षका मन्त्रीहरूले राजाबाट छुट्टाछुट्टै शपथ लिए । राणा पक्षका मन्त्रीहरू नेपालको भन्डा फहराइएको मोटरमा राष्ट्रिय सेनाका अड्गारक्षक राखेर नारायणहिटी दरबारबाट बाहिरिए भने राष्ट्रिय भन्डालाई राणाहरूको

ठान्ने कांग्रेसका मन्त्रीहरू भने मुक्तिसेनाका जवानहरूको सुरक्षाका साथ पार्टीको चारतारे भन्डा फहराइएको मोटरमा बसेर (गौतम, २०६६, पृ.१६) ।

राजानीतिमा कोही कसैको स्थायी शत्रु र मित्र हुँदैन भन्ने बलियो उदाहरण हो, राणा शासनको अन्त्यपछि अन्तिम राणा प्रधानमन्त्रीकै नेतृत्वमा अन्तरिम सरकार बनेको त्यो घटना । संविधानसभाबाट संविधान नबनुन्जेलसम्मका लागि कार्यकारी अधिकार राजाले प्रयोग गर्ने व्यवस्थासहित नेपाल अन्तरिम शासन विधान २००७ जारी भयो । संविधानमा नेपाली सेनाको प्रधानसेनापति राजा रहने, राजाले स्वविवेकमा सरकार गठन र भङ्ग गर्न सक्ने तथ अदालतमा चलेका कुनै पनि मुद्दा फिर्ता गर्न सक्ने व्यवस्था भएकाले राजाको इच्छावेगर काम गर्ने अधिकार सरकारसँग थिएन (नेपाल अन्तरिम संविधान, २००७, कानुन आयोग) । ती दिन राणा-कांग्रेस एक अर्कोको अस्तित्व समाप्त गरी आफू स्थापित हुने होडबाजीमा लागेकाले तोकिएको समयमा संविधानसभा चुनाव हुन सकेन । त्यसको लाभ दरवारले उठायो । राणा-कांग्रेसको भगडाले संयुक्त सरकार पतन भयो (नेपाल, २०७५, पृ.१७१) ।

त्यस घटनाले दरवार भन्भन् शक्तिशाली हुन पुग्यो (अधिकारी, २०७१, पृ.१२८) । संयुक्त सरकार ढलेपछि नेपाली कांग्रेसले बीपीको नेतृत्वमा सरकार गठन गर्ने निर्णय गरेको थियो । भारतीय प्रधानमन्त्री नेहरूको सल्लाहमा राजाले २००८ साल मंसिर १ गते मातृकाप्रसाद कोइरालालाई प्रधानमन्त्रीमा नियुक्त गरे (कोइराला, २०७१, पृ.१९२) । सार्वजनिक खपतका लागि राजा चुनाव हुनुपर्छ भन्थे । उनको भित्री चाहना संविधानसभा निर्वाचन होस् भन्ने थिएन । कार्की (२०६९) का अनुसार संविधानसभाले राजाका अधिकार कटौती गर्ने मात्र होइन, राजतन्त्र नै फाल्न सक्छ भन्ने त्रासका कारण दरवार कुनै हालतमा चुनाव नगराउने रणनीतिमा पुगेको थियो (पृ. ४१) । कोइरालानेतृत्वको सरकारले चुनाव गराउन सकेन । सत्तारुढ कांग्रेसभित्र चर्किएको विवादका कारण २००९ श्रावण २६ मा मातृकाले राजीनामा गरे र २००९ श्रावण ३० मा राजाले केशरशमशेर राणाको अध्यक्षतामा शाही परामर्शदात्री सरकार बनाए । त्यो सरकार भन्डै एक वर्ष कायम रह्यो । अनि कांग्रेसबाट छुट्टिएर राष्ट्रिय प्रजा पार्टी गठन गरेका मातृकाप्रसाद कोइरालालाई राजाले २०१० असार २ मा प्रधानमन्त्री नियुक्त गरे । त्यही सरकारका पालामा अन्तरिम संविधान २००७ मा तेस्रो संशोधन गरी कानुन बनाउने, अध्यादेश जारी गर्ने,

पुनरावेदन सुन्ने, क्षमा दिने वा सजाय कम गर्नेलगायत सम्पूर्ण कार्यकारी अधिकार राजामा केन्द्रित गरी उनलाई तानाशाह बनाउने काम भयो (नेपाल, २०७५, पृ.१७५ र अधिकारी, २०७१, पृ.१३७) ।

यसरी प्रजातन्त्र स्थापना भएको तीन वर्ष नपुग्दै जनताका अधिकार दरबारमा पुगे । यसबीच राजा त्रिभुवन उपचारका लागि स्वीटजरल्यान्डमा थिए । यता राजप्रतिनिधि परिषद्का अध्यक्ष युवराज महेन्द्रले २०११ फागुन १९ मा प्रधानमन्त्री कोइरालालाई हटाएर शासनसत्ता आफ्नो हातमा लिए (अधिकारी, २०७१, पृ.१३९) । प्रधानमन्त्रीले राजीनामा दिएकै थिएनन्, दरबारले प्रधानमन्त्रीको पूर्व जानकारी विना उनको राजीनामा स्वीकृत भएको विज्ञप्ति सार्वजनिक गरिदियो (नेपाल, २०७३, पृ.१८) । राणा शासनको अन्त्यसँगै जनतामा जानु पर्ने शासकीय अधिकार राजाको हातमा पुग्यो । राणाको तानाशाही हट्यो, शाहको निरङ्कुशता प्रारम्भ भयो ।

२०११ फागुन ३० मा राजा त्रिभुवनको निधन भयो र चैत्र १ मा महेन्द्र शाहवंशको नवौं राजा बनेसँगै दरबारको सक्रियता ह्वात्तै बढेर आयो । क्रान्तिको लक्ष्य संविधानसभा चुनाव भए पनि नयाँ राजा त्यसको नामै सुन्न चाहँदैनथे (बस्नेत, २०६६, पृ.५२२ र अधिकारी, २०७१, पृ.१४०) । एकपछि अर्को बहाना गर्दै चुनाव सार्ने र शासनसत्तामा सक्रिय भूमिका खेल्ने महत्त्वाकाङ्क्षाका साथ राजाले २०१२ वैशाख १ मा गुञ्जमान सिंहलाई प्रमुख सल्लाहकारमा नियुक्त गरी नौ महिना आफैँ प्रत्यक्ष शासन चलाए । दलहरूबाट चुनाव गराउन दबाव आएपछि २०१२ श्रावण २४ गतेको शाही घोषणामार्फत २०१४ आश्विन २२ गते चुनावको मिति तोकियो (गौतम, २०६६, पृ.२४१) । तयारी विनाको चुनाव घोषणा प्रत्यक्ष शासन लम्ब्याउने दरबारको चालबाजी मात्र थियो । २०१२ माघ १३ मा राजाले टंकप्रसाद आचार्यलाई प्रधानमन्त्री नियुक्त गरे । आचार्यले संविधानसभा वा संसद् के को चुनाव गराउने भन्ने निर्णय नभएको विवादास्पद अभिव्यक्ति दिए । एउटै देशमा राजा र जनता दुवै सार्वभौम हुन नसक्ने भन्दै आचार्यले जनता पूर्ण प्रजातन्त्रको उपभोग गर्न सक्ने भैनसकेकाले सार्वभौम अधिकार राजामै रहन उचित हुने धारणा राखे (अधिकारी, २०७१, पृ.१४३) । प्रधानमन्त्री आचार्यको त्यस अभिव्यक्तिले राजा संविधानसभा हैन, संसद्को चुनाव गराउन चाहन्छन् भन्ने प्रस्ट भयो । राजाका क्रियाकलापबाट असन्तुष्ट नेपाली कांग्रेसले वीरगन्ज महाधिवेशनमा संवैधानिक राजतन्त्रको प्रस्ताव पारित गर्दै भनेको थियो - आधुनिक युगमा राजतन्त्रको कल्पना गर्नु मात्र पनि गाडिएको मुर्दा उधिननु जस्तै ठहर्छ र यो सोच

सामाजिक न्याय र समानताको सिद्धान्तविपरीत छ (थापा, नेपाल म्यागेजिन : २०७५ जेठ १४) । कांग्रेसले संवैधानिक सीमामा राख्ने प्रयास गरिरहँदा राजा भने दरबारको शक्ति बढाउने रणनीतिमा थिए । २०१३ साल असोज २ गते सरकारले राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी बोलेर, लेखेर वा साङ्केतिक वा अरु किसिमबाट राजा वा उनका उत्तराधिकारीप्रति अपमान वा घृणा वा असन्तोष उत्पन्न गरे, गराएमा जन्म कैद वा १४ वर्षसम्म कैद वा जरिवाना वा दुवै हुने व्यवस्था गर्‍यो (बस्नेत, २०७३, पृ.७१) । दरबार र दलहरूबीच अविश्वास बढिरहेका बेला २०१४ जेठ २६ मा प्रधानमन्त्रीको दल नेपाल प्रजापरिषद्‌ले संसद्‌को चुनाव गराउनुपर्ने प्रस्ताव पारित गर्‍यो । त्यसको तीन सातापछि २०१४ असार १९ मा चुनाव गराउन नसक्ने भन्दै आचार्यले राजीनामा गरे (गौतम, २०६६, पृ.२७०) । २०१४ श्रावण ११ मा डा. के.आई. सिंह प्रधानमन्त्रीमा नियुक्त भए । उनी पनि चुनाव टार्ने राजाको आशयबमोजिम अधि बढे । घटनाक्रमले राजा र दलहरूबीचको विवाद चुलियो । यसबीच कांग्रेस सभापति बीपी कोइरालाले जनप्रतिनिधिहरूलाई राजा राख्न मन छैन भने राजालाई संविधानमा स्थान दिलाउन खोज्नु अप्रजातान्त्रिक मात्र होइन ठुलो राजनीतिक मूर्खता हुनेछ भन्ने अभिव्यक्ति दिए (खनाल : २०७४ असोज १२) । राजा चुनावका लागि तयार नभएपछि नेपाली कांग्रेस, नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेस र नेपाल प्रजापरिषद्‌ले श्रावण २४ मा *प्रजातान्त्रिक मोर्चा* गठन गरी भद्र अवज्ञा आन्दोलन सुरु गरे । फेरी राजाले सिंह नेतृत्वको मन्त्रिमण्डल विघटन गरी २०१४ कात्तिक २९ गते प्रत्यक्ष शासन सुरु गरे (गौतम, २०६६, पृ.२७९) । आन्दोलन चर्किएपछि २०१४ पुस १ मा संविधानसभा वा संसद्‌ के का लागि निर्वाचन भन्ने नखुलाएरै राजाले २०१५ फागुन ७ बाट चुनाव गराउने घोषणा गरे (नेपाल, २०७३, पृ.२७) । दलहरू चुनावी अभियानमा व्यस्त रहेको मौकामा २०१४ माघ १९ गते शाही घोषणामार्फत राजाले संसद्‌को चुनाव गर्ने घोषणा गरिदिए । दलहरूलाई छक्याउँदै, गलाउँदै र थर्काउँदै दरबारलाई शक्तिशाली बनाएपछि राजाले आफैँ संविधान दिने र संसद्‌को चुनाव गराउने घोषणा गरेका थिए (अधिकारी, २०७१, पृ.१४७) । राजाले दिएको संविधान स्विकारे मात्र निर्वाचन हुन सक्ने अवस्था सिर्जना भएकाले संसद्‌को चुनाव स्विकारन दलहरू बाध्य भए (कोइराला, २०७१, पृ.१०५) । त्यसपछि २०१४ चैत्र ३ गते भगवतीप्रसाद सिंहको अध्यक्षतामा रामराज पन्त, सूर्यप्रसाद उपाध्याय र रणधीर सुब्बा सदस्य तथा

होराप्रसाद जोशी सदस्यसचिव रहेको संविधान मस्यौदा आयोग गठन भयो । २०१५ जेठ २ मा कांग्रेसनेता सुवर्णशमशेर राणाको अध्यक्षतामा चुनावी सरकार बनेपछि निर्वाचनको वातावरण बन्यो ।

ख) कम्युनिस्ट पार्टीले समेत राजतन्त्र स्विकारेपछि चुनाव

नेपालमा कहिलदेखि गणतन्त्रको विचार प्रारम्भ भयो भन्ने आधार नभए पनि कम्युनिस्ट पार्टी (नेकपा) को दस्तावेजमा रहेको 'सबै खाले सामन्तवाद अन्त्य गर्ने' भनेर प्रयोग भएको वाक्यलाई गणतन्त्रको सोच मान्न सकिन्छ । यस अर्थमा नेपालमा गणतन्त्रको बहस चलाउने श्रेय नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी र यसका संस्थापक पुष्पलाललाई जान्छ (खनाल, २०८०, पृ.५०२) । यद्यपि नेकपा स्थापना भएको २ वर्षपछि मात्र त्यस पार्टीमा राजतन्त्र कि गणतन्त्र भन्ने विषयमा बहस प्रारम्भ भएको पाइन्छ । रक्षा दलका जवानहरूले २००८ साल माघ ८ गते के.आई. सिंहको नेतृत्वमा सिंहदरबार कब्जा गरेपछि नेकपाका कार्यकर्ता गौरीभक्त प्रधानले बन्दुक भिरेर माइकिङ गर्दै, सरकारका १४ मन्त्रीलाई कब्जामा लिएर नयाँ गणतन्त्र नेपाल घोषणा गरेको अभिव्यक्ति दिएपछि दरबार कम्युनिस्टहरूसँग सशङ्कित बनेको थियो (चाम्लिङ, २०७३, पृ.२९१-२९३) ।

त्यस विद्रोहमा कम्युनिस्ट पार्टीको सहयोग थियो वा थिएन र त्यति वेला कम्युनिस्टहरू सिंहदरबार कब्जाका लागि सहयोग दिन सक्ने हैसियतमा थिए कि थिएनन् भन्ने प्रश्न अनुत्तरित नै छ । त्यही घटनालाई आधार बनाएर सरकारले २००८ माघ १० गते नेकपामाथि प्रतिबन्ध लगाएको थियो (के.सी., २०६५, पृ.९४) । पार्टीको पहिलो अधिवेशनले संविधानसभाको कार्यदिशा तय गर्दै वैधानिक रूपमा राजाको समर्थन गर्ने निर्णय गरेपछि महासचिव मनमोहन अधिकारीले 'राजाको नायकत्व' स्विकार्ने व्यहोराको वक्तव्य जारी गरे । त्यसैलाई आधार मानेर २०१३ वैशाख ११ गते गृहमन्त्रालयले नेकपामाथिको प्रतिबन्ध फुकुवा गर्दै भनेको थियो - नेकपाले राजाको वैधानिक नायकत्वमा प्रचलित कानूनको अधीनमा रही आफ्नो समाजवादी सिद्धान्तको प्रचार गर्ने छ (नेपाल गजेट : २०१३ वैशाख ११) । राजाको नायकत्व स्विकार गर्ने महासचिव अधिकारीको वक्तव्यपछि कम्युनिस्ट पार्टीमा विवादको बिउ रोपियो । केन्द्रीय समितिको बहुमतले त्यो वक्तव्य अस्विकार गर्ने निर्णय लियो । पारित प्रस्तावमा भनिएको थियो - कम्युनिस्ट गणतान्त्रिक पार्टी भएकाले राजा र राजतन्त्रको सत्तालाई नमान्नु स्वाभाविक हो । कम्युनिस्ट दर्शनको यो आधारभूत सिद्धान्त हो । तसर्थ अन्तरिम कालको विरोध र गणतान्त्रिक

विचारधाराको प्रचार गर्दै जानुपर्छ । यस कुरामा कम्युनिस्ट पार्टीभित्र कदापि भ्रम छैन (के.सी., २०६५, पृ.१०४) ।

राजाको नायकत्व स्विकार गर्ने वा नगर्ने भन्ने विषयमा ठोस निर्णय नगरे पनि त्यस विषयमा पार्टीभित्र बहस चलिरह्यो । अर्कोतिर संसद्को चुनाव गराउने राजाको अभिव्यक्तिले कांग्रेसभित्र ठुलो तरङ्ग पैदा भयो (नेपाल, २०७३, पृ.२७) । त्यस वेला नेता गणेशमान सिंहले चुनौतीको शैलीमा भनेका थिए - बिसौ शताब्दीमा राजतन्त्र राख्नुको कुनै औचित्य छैन । बरु श्रीपेचलाई सङ्ग्रहालयमा राख्ने वेला आइसक्यो । कुनै हालतमा संसद्को चुनाव स्विकार गर्नु हुन्न । आवश्यक पन्यो भने बन्दुक उठाएर भए पनि संविधानसभाकै चुनावमा जानुपर्छ (नेपाल, २०७३, पृ.२८) । दरबारले चुनाव हुनै नदिएर राजनीतिक अस्थिरता बढाउने र त्यसो भएमा प्राप्त अधिकारसमेत गुम्न सक्ने विश्लेषण गर्दै २०१४ को माघ अन्तिम साता कांग्रेसले संसद्को चुनाव स्विकारने निर्णय लियो । २०१४ फागुन १६ र १७ मा जनकपुरमा सम्पन्न नेकपाको केन्द्रीय समिति बैठकले अन्तरिम संविधानविपरीत राजाले संसद् चुनाव घोषणा गरेको ठहर गर्दै निर्वाचनमा भाग लिने निर्णय गर्‍यो (के.सी., २०६५, पृ.११२) । यसरी कांग्रेस र कम्युनिस्ट दुवै दल संविधानसभा र गणतन्त्रको मुद्दा छोडेर राजाले घोषणा गरेको चुनावमा जान तयार भएका थिए । के.सी. (२०६५) का अनुसार संविधानसभाको मुद्दा छोड्ने निर्णय राजनीतिक पार्टीहरूबाट भएको ऐतिहासिक त्रुटि थियो (पृ. ११२) । प्रजातन्त्र स्थापना हुनासाथ कांग्रेस र कम्युनिस्ट दुवै चुनावमा केन्द्रित हुन सकेको भए संविधानसभा तुहाउन दरबार सफल हुने थिएन । राजालाई विष्णुको अवतार मान्ने बहुसङ्ख्यक जनता हुनु, राजाकै मातहतमा सेना र प्रहरी रहनु, जनचेतनाको कमी हुनु, सत्य, तथ्य र विश्वसनीय सूचना दिने मिडियाको अभाव हुनु आदि कारणले निरङ्कुशतातर्फ जाने राजाको महत्त्वाकाङ्क्षामाथि लगाम लगाउन सक्ने अवस्था भएन । दलहरूलाई थकाएर, गलाएर र तर्साएर चुनावको मुखैमा राजाले आफ्नो सहयोगविना कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिका चल्नै नसक्ने प्रावधानसहितको संविधान २०१५ फागुन १ मा जारी गरे । संविधानले कार्यकारी अधिकार राजामा निहित गर्दै उनलाई नेपाली सेनाको परमाधिपति मानेको थियो । संसद्बाट निर्वाचित दलका नेतामध्येबाट राजाको स्वविवेकमा प्रधानमन्त्री र मन्त्री नियुक्त गर्न सक्ने व्यवस्था थियो । धारा ५५ मा राजाले आफ्नो स्वविवेकमा सङ्कटकाल लागु गरी संविधानको जुनसुकै धारा निलम्बन गर्न सक्ने व्यवस्था थियो । राजा

र राजपरिवारको चरित्रबारे संसद्मा प्रश्न उठाउन नपाउने, राजाको स्वीकृति विना संसद्ले पारित गरेका कुनै कानून लागु हुन नसक्ने र सरकारले कुनै काम गर्न नसक्ने व्यवस्था संविधानमा राखेर राजा निर्वाचनअघि नै सर्वशक्तिमान् भइसकेका थिए (अधिकारी, २०७१, पृ.१५०) ।

ग) प्रजातन्त्रको अन्त्य र गणतन्त्रको बीजारोपण

संसदीय चुनाव (२०१५) मा कुनै पनि दलको बहुमत नआउने आफ्नो पूर्वानुमानविपरीत कांग्रेसले दुई तिहाइ बहुमत प्राप्त गरेपछि सशक्त बनेका राजाले महिना दिनसम्म सरकार गठनका लागि आमन्त्रण गरेनन् । चुनाव सम्पन्न भइसकेपछि सेनालाई दरबारको मातहत राख्ने गरी सैनिक ऐन बनाए, दरबारको सुविधासम्बन्धी कानून जारी गरे अनि मात्र कांग्रेस संसदीय दलका नेता बीपी कोइरालालाई सरकार गठनका लागि आमन्त्रण गरे (गौतम, २०६६, पृ.३२८) । बीपीको नेतृत्वमा २०१६ जेठ १३ गते गठित पहिलो जननिर्वाचित सरकारले बिर्ता र राजा रजौटा उन्मूलन, वनको राष्ट्रियकरण जस्ता काम अघि बढायो । शिक्षा, स्वास्थ्य र विकासका पक्षमा सरकारले लिएको नीतिबाट राजा सशक्त थिए । बीपी सार्वभौमसत्ता जनतामा हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्थे । राजा आफूलाई देवताको अवतार ठान्थे र राज्यशक्तिको स्रोत आफूमा निहित छ भन्ने मान्यता राख्थे (नेपाल, २०७३, पृ.२०४) । राजामा शासन गर्ने तीव्र महत्त्वाकाङ्क्षा थियो । त्यसैले उनी भन्ने गर्थे - मैले राम्ररी शासन गर्न पाइँन भने राजा हुनुको मज्जा नै के भयो र ? राजतन्त्र अन्त्य गरी मुलुकमा गणतन्त्र घोषणा गरे भैहाल्यो नि (कोइराला, २०७१, पृ.१३३) । त्यही महत्त्वाकाङ्क्षाका कारण उनले जननिर्वाचित सरकारलाई डेढ वर्षभन्दा बढी टिक्न दिएनन् । २०१७ साल पुस १ गते शाही घोषणामार्फत राजाले बीपीनेतृत्वको पहिलो जननिर्वाचित सरकार र संसद् भङ्ग गरी निरङ्कुश पञ्चायती व्यवस्थाको सूत्रपात गरे । भा (२०७३) का अनुसार राजाको त्यो कदमलाई सचेत नेपालीले रुचाएनन् । हजारौं हजार जेल गए । हजारौंले प्रवास रोजे । जनताको मौलिक हक र मानव अधिकार खोसियो । राजाको विरोधमा सत्तारूढ दलका कार्यकर्ता मात्र होइन, सबै सचेत, प्रबुद्ध र ज्ञानी नेपालीहरूले साथ दिए (पृ. ६) । आम नागरिकमा राजतन्त्र नै जनअधिकारको बाधक शक्ति हो भन्ने भावना बढ्दै गयो र नेपाली जनताको ठुलो हिस्सा र राजतन्त्रबीच प्रत्यक्ष सङ्घर्ष त्यही विन्दुबाट सुरु भयो (देवकोटा, सेतापाटी : २०७७ पुस १) । प्रजातन्त्र मासेर

निरङ्कुश सम्राट् बन्ने राजाको महत्त्वाकाङ्क्षाले मुलुकमा गणतन्त्रको बीजारोपण गऱ्यो (सिजापति, बाह्रखरी : २०८० पुस १) ।

घ) पञ्चायतकाल (२०१७-२०४६)

शाही कू लगतै प्रधानमन्त्रीसहित पार्टीका धेरै नेता कार्यकर्ता थुनिए भने कतिपय प्रवासमा गए । जनताको ठुलो बलिदानबाट प्राप्त प्रजातन्त्र हरण हुँदासमेत तत्काल सशक्त विरोध हुन सकेन । त्यस बेला नेकपाका महासचिव डा. केशरजंग रायमाझी रुसमा थिए । अर्का नेता पुष्पलाल भूमिगत भए । नेपाली कांग्रेसका अधिकांश नेता थुनामा थिए । डा. तुलसी गिरी, विश्वबन्धु थापा जस्ता बीपीनिकटका नेताहरूले राजालाई साथ दिइसकेका थिए । कांग्रेसको २०१७ माघ १२ देखि १४ गतेसम्म पटनामा सम्पन्न सम्मेलनले विघटित सरकारका उपप्रधानन्त्री सुवर्णशमशेर राणालाई कार्यकारी सभापति बनायो । शाही कदम फिर्ता हुनुपर्ने, विघटित सरकार र संसद्को पुनःस्थापना हुनु पर्ने, सबै राजबन्दी रिहा हुनुपर्ने लगायतका आफ्ना माग ४५ दिनभित्र पूरा नभए कांग्रेसले सशस्त्र आन्दोलन गर्ने निर्णय लियो (खनाल, हिमालखबर : २०७७ चैत्र २४) ।

अर्कोतिर नेकपाका संस्थापक पुष्पलाल श्रेष्ठले विघटित संसद्को पुनःस्थापनाको माग राखे भने महासचिव डा. केशरजंग रायमाझीले राजाको कदमलाई 'प्रगतिशील' भन्दै स्वागत गरे (कार्की, २०६९, पृ. ४४) । के.सी. (२०६५) का अनुसार दरबारमा रायमाझीसँग लामो छलफल गरी उनको सहयोग र समर्थन पाउने निश्चित भएपछि मात्र राजा संसदीय व्यवस्थाको अन्त्य गर्ने निष्कर्षमा पुगेका थिए । त्यसै कारण रुसबाटै रायमाझीले राजाको कदमलाई *प्रगतिशील* भन्दै स्वागत वक्तव्य जारी गरेका थिए (पृ. १४२) । रायमाझीको भनाइ उद्धृत गर्दै थापा (२०६९) लेख्छन् - रसियन कम्युनिस्ट नेता खुस्चेवको सल्लाहमा उनले राजालाई सघाएका थिए । रायमाझीसँग खुस्चेवले भनेका थिए, 'तिमी नेपाल जाऊ । राजाले त्यस्तो किन गरे बुझ । राजा राम्रा मान्छे हुन् । उनी हाम्रा मित्र हुन्' (पृ. ३२) । दलहरू विभाजित भएका, कतिपयले राजालाई साथ दिएका र एकले अर्कामाथि विश्वास गर्न नसकेका जस्ता कारणले तत्काल राजाको निरङ्कुश कदमको प्रतिकार हुन सकेन । शासनसत्ता लिएको ११ दिनपछि पुस १२ गते बीपीका दायाँ र बायाँ हात मानिएका डा. तुलसी गिरी र विश्वबन्धु थापालाई समावेश गरी राजाले

आफ्नै अध्यक्षतामा मन्त्रिमण्डल बनाए । त्यसपछि पुस २२ गते दलहरूमाथि प्रतिबन्ध लगाएर उनले पञ्चायती व्यवस्थाको सूत्रपात गरे (नेपाल, २०७३, पृ.७४) ।

यसै क्रममा २०१७ फागुनमा भारतको दरभङ्गामा आयोजित नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको केन्द्रीय समितिको विस्तारित बैठक (प्लेनम) मा भाग लिन रुसमा रहेका नेकपा महासचिव रायमाझी सिधै कार्यक्रम स्थलमा पुगे । राजाको कदमलाई प्रगतिशील कदमको संज्ञा दिँदै इन्डोनेसियामा जस्तो ग्राइडेड डेकमोक्रेसी अर्थात् राजाबाट निर्देशित प्रजातन्त्र स्विकार्नुपर्ने भनी उनले बैठकमा राखेको प्रस्तावको व्यापक आलोचना भयो (अमात्य, २०६२, पृ.१५० र के.सी., २०६५, पृ.१४४) । भन्डै महिना दिनसम्म चलेको त्यस बैठकमा रायमाझीले संसदीय व्यवस्थाको पुनःस्थापना, पुष्पलाल श्रेष्ठले विघटित संसद्को पुनःस्थापना र मोहनविक्रम सिंहले संविधानसभामा जानुपर्ने प्रस्ताव राखे । मतदान हुँदा संविधानसभाको प्रस्ताव स्वीकृत भयो । कम्युनिस्ट पार्टीको विधानमा महाधिवेशनको निर्णयलाई विस्तारित बैठक (प्लेनम) ले बदल्न नसक्ने व्यवस्था थियो । त्यसैले नेकपामा फेरि संसदीय व्यवस्थाको पुनःस्थापना भन्ने रायमाझीकै लाइन पारित गरियो (के.सी., २०६५, पृ.१४६) । यसरी सिद्धान्ततः गणतन्त्र मान्ने कम्युनिस्ट पार्टी राजावादी कित्तामा पुग्यो । रायमाझी दरबारसँग मिलेपछि पुष्पलाल पक्षले २०१९ मा बनारसमा महाधिवेशन गरी उनलाई पार्टीबाट निष्काशन गर्‍यो र नेकपा विभाजन भयो । त्यस घटनाले राजाको निरङ्कुश यात्रालाई भन्ने सहज बनाइदियो ।

ड) संविधानमा राजालाई असीमित अधिकार

शाही कदम फिर्ता हुनुपर्ने, विघटित सरकार र संसद्को पुनःस्थापना हुनुपर्ने र सबै राजबन्दी रिहाइ हुनुपर्ने आफ्ना माग पूरा गर्न राजा तयार नभएपछि राजालाई दबाव दिन नेपाली कांग्रेसले २०१८ कात्तिक २५ देखि सशस्त्र क्रान्ति सुरु गर्‍यो । क्रान्तिको उद्देश्य राजतन्त्रको अन्त्य नभएर प्रजातन्त्र पुनःस्थापनाका लागि दबाव सिर्जना गर्नु थियो । देशका धेरै भूभागमा गुरिल्ला आक्रमण गरी कांग्रेसले सरकारलाई अप्ठ्यारो पार्ने काम गर्‍यो । २०१८ माघ ९ गते जनकपुरमा राजाको मोटरमा बम प्रहार भयो । राजाको कोट जल्नुका साथै उनी सवार गाडीमा सामान्य क्षति भयो । त्यस घटनामा २० वर्षका दुर्गानन्द भा र १३ वर्षका अरविन्द ठाकुरलाई राजकाज अपराधको मुद्दा लगाइयो (अधिकारी, २०५८, पृ.४७३) । ब्रह्महत्याको पाप लाग्ने भएकाले ब्राह्मणलाई फाँसी दिन नहुने हिन्दु धर्मको

मान्यताविपरीत पहिलोपटक राजाको आदेशमा मुलुकी ऐन संशोधन गरी भालाई फाँसीको सजाय दिइयो (नेपाल, २०७५, पृ.१८९)। फाँसीको फन्दामा चढ्नु अघि भाले 'देशमा प्रजातन्त्र ल्याउन राजसंस्थाको समाप्ति हुनुपर्छ' भन्ने आफ्नो अन्तिम इच्छा सुनाएका थिए । नाबालक भएकाले ठाकुरको सजाय आजीवन कैदमा परिणत भयो ।

यी घटनाले राजतन्त्रप्रतिको जनआस्था कमजोर बन्दै थियो । सशस्त्र क्रान्तिको दबाव थग्न नसकेर राजा कांग्रेससँग सम्झौता गर्ने अवस्थामा पुगिसकेका थिए । राजाले नयाँ संविधान बनाउने, व्यवस्थाको नाम पञ्चायती प्रजातन्त्र हुनुपर्ने, संविधानको नाम पनि पञ्चायती संविधान हुनुपर्ने सर्त राख्दै बीपीले लेखे संविधान मान्न आफू तयार रहेको सन्देश बेलायती राजदूतमार्फत सुन्दरीजल बन्दीगृहमा रहेका बीपीसँग पुऱ्याएका थिए (गौतम, २०६०, पृ.२३६) । राजाको सन्देश लिएर पुगेका राजदूतलाई बीपीले आफू बन्दी भएकाले कार्यकारी अध्यक्ष सुवर्णशमशेर राणासँग कुरा गर्न उचित हुने सल्लाह दिएर विदा गरे । त्यसपछि बीपीले सुवर्णलाई कलकत्तामा खबर पठाए - *सशस्त्र क्रान्ति* फिर्ता नलिनु होला, राजा सम्झौता गर्ने पक्षमा छन्, हाम्रो पक्षमा माहौल बन्दै छ (नेपाल, २०७५, पृ.१९२)

संयोगले त्यही बेला भारत र चीनको सम्बन्ध बिग्रिदै गयो । २०१९ असोज १९ मा चीनका विदेशमन्त्री मार्शल चेन यीले नेपाली कांग्रेसको सशस्त्र क्रान्तिलाई सङ्केत गर्दै भनेका थिए - यदि कुनै फौजले विदेशी भूमिबाट नेपालमा हमला गरे चिनियाँ जनता नेपालको पक्षमा हुने छन् । म यो कुरा राजा र नेपाली जनतालाई विश्वास दिलाउन चाहन्छु (अधिकारी, २०७१, पृ.२१९) । चीनको आपत्तिका कारण भारतबाट सशस्त्र क्रान्ति चलाइरहेका सुवर्णशमशेर अफ्यारोमा परे । २०१९ कात्तिक ४ गतेदेखि भारत-चीन युद्ध सुरु भएकाले कात्तिक २३ गते सुवर्णले क्रान्ति स्थगित गरे । त्यसलगत्तै कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिकाको अधिकार आफूमा केन्द्रित गर्दै नेपालको संविधान २०१९ जारी गरी राजा सम्पूर्ण रूपमा निरङ्कुश शासक बने । राजनीतिक दल, सङ्घसंस्था र प्रेस स्वतन्त्रतामाथि अङ्कुश लगाइयो (अधिकारी, २०७१, पृ.२२२) । त्यति बेलासम्म पनि कांग्रेस राजतन्त्र उन्मूलनको पक्षमा थिएन । राजाको बन्दी रहँदा दाइ धरणीधर कोइरालालाई लेखेको पत्रमा बीपीले भनेका छन् - सधैं म संवैधानिक राजतन्त्रको हिमायती रहेको छु । राजा तथा जनप्रतिनिधिहरू बीचको समझदारी र सहयोग नेपालको स्थायित्व तथा सर्वाङ्गीण विकासका लागि अनिवार्य सर्त हुन् (गौतम, २०७१ : परिशिष्ट १५) । राजा

स्वयम् पञ्चायती शासन सुरु गरेको केही समयपछि नै त्यसलाई टिकाइरहन सकिँदैन भन्ने तहमा पुगिसकेका थिए । संविधानमा सुधार गरी दलहरूलाई सत्ता हस्तान्तरण गर्ने सोचका साथ उनी कांग्रेससँग संवाद बढाइरहेका थिए । कांग्रेसका कार्यकारी अध्यक्ष सुवर्णशमशेर राणाले लोकतान्त्रिक आदर्शप्रतिको प्रतिबद्धतालाई यथावत् राख्दै सो लक्ष्य प्राप्तिका लागि राजाको नेतृत्वलाई सहयोग गर्ने व्यहोराको वक्तव्य २०२५ जेठ २ मा जारी गरे (गौतम, २०७१, पृ.१२२) ।

त्यही वक्तव्यको आधारमा ८ वर्षदेखि बन्दी रहेका बीपी र गणेशमान सिंह २०२५ साल कात्तिक १४ गते रिहा भए । दरबार र कांग्रेसबीचको दूरी कम गर्ने वातावरण बन्दै थियो । रिहा भएलगत्तै उपचारका लागि भारत गएका बीपीले फर्किएपछि विराटनगरको एउटा कार्यक्रममा आफू प्रजातन्त्रको हिमायती भएको र राणाकालदेखि नै निरङ्कुशताविरुद्ध सङ्घर्ष गर्दै आएको प्रसङ्गमा भनेका थिए - सजिलै प्रसव नभएको अवस्थामा आमा र बच्चाको जीवनरक्षाका लागि जसरी डक्टरले अप्रेसन गर्नुपर्छ, ठिक त्यसै गरी सहजै प्रजातन्त्र आएन भने यस व्यवस्थाको पनि अप्रेसन गर्नुपर्ने हुन सक्छ (नेपाल, २०७५, पृ.२१७) । लगत्तै अर्को एउटा कार्यक्रममा उनले भनेका थिए - राजाको भविष्य लोकतन्त्रका लागि हुने आन्दोलनको स्वरूपबाट तय हुने छ । आन्दोलन शान्तिपूर्ण भयो भने संवैधानिक राजतन्त्र रहन्छ । कारणवश हिंसात्मक भयो भने राजतन्त्र रहन सक्दैन (देवकोटा, सेतोपाटी : २०७७ पुस १) । त्यस अभिव्यक्तिबाट राजा धेरै रिसाएका छन्, थुन्न सक्छन् भन्ने हल्ला चल्यो ।

राजाको धारणा बुझ्न बीपीले भाइ गिरिजाप्रसादलाई काठमाडौं पठाए । उनले राजा भेट्न पाएनन् । प्रधानमन्त्री सूर्यबहादुर थापा र कांग्रेसनेता सूर्यप्रसाद उपाध्यायले राजा बीपीलाई थुन्ने मानसिकतामा छन्, एकदमै रिसाएका छन् भन्ने सूचना दिए । त्यो घटनापछि बीपी भारत प्रवास गए । प्रवास जाने चाहना उनको थिएन (नेपाल, २०७५, पृ.२१८) । राजा र बीपीलाई जुधाएर फाइदा उठाउने रणनीतिअन्तर्गत तर्साएर उनलाई भारत जान बाध्य पारिएको थियो । यसरी राजा र कांग्रेसको सहमतिमा मुलुकलाई प्रजातान्त्रीकरणतर्फ लैजान भएको प्रयास तुहियो ।

च) राजनीतिक सुधारको तयारी र राजा महेन्द्रको निधन

प्रवास गएपछि बीपी सशस्त्र क्रान्ति बाहेक प्रजातन्त्र पुनःस्थापनाका लागि अर्को विकल्प छैन भन्ने मानसिकतामा पुगिसकेका थिए । ती दिन उनी भन्ने गर्थे - हाम्रा राजाले बन्दुकको भाषा मात्र बुझ्ने

भएकाले शान्तिपूर्ण संवादको अर्थ छैन । राजासँग अब बन्दुककै भाषामा कुरा गर्नुपर्छ (गौतम, २०७१, पृ.१९३) । दुईपटक सशस्त्र क्रान्ति गरिसकेको कांग्रेसमा तेस्रो क्रान्तिको तयारी हुँदै थियो । हतियार जम्मा गर्ने र लडाकुलाई तालिम दिने काम तीव्र बनाइएको थियो । क्रान्ति शब्दप्रति युवाको ठुलो आकर्षण थियो भने वीपीको भरोसा युवाहरूमा (कार्की, २०७०, पृ.२१) । त्यसबीच उपचारका लागि युरोप जान लागेका वीपीलाई दरबारको निर्देशनमा सरकारले पासपोर्ट दिएन । दरबारको पत्रमा भनिएको थियो - वीपीको क्रियाकलाप मातृभूमिको हितमा नभएको, संविधानले दिएको अधिकार उपभोग गर्नुको सट्टा उनले विदेशमा बसेर राष्ट्रियहित अनुकूल काम नगरेको र औषधी उपचारका लागि भारतमा साधनसम्पन्न अस्पताल रहेकाले पासपोर्ट दिन मिल्दैन (गौतम, २०७७, पृ.२७) । उपचारका लागि भनिए पनि वीपीको त्यस भ्रमणको मुख्य उद्देश्य क्रान्तिका निमित्त अन्तर्राष्ट्रिय समर्थन र सहयोग जुटाउने नै थियो । नेपाली पासपोर्ट नपाएपछि वीपीले भारत सरकारबाट राजनीतिक शरणार्थीले पाउने यात्रा अनुमतिपत्र लिए र शैलजा आचार्य र चक्र बाँस्तोलालाई *तरुण* पत्रिका प्रकाशनको जिम्मेवारी दिएर २०२७ साउन २८ मा उनी लन्डनतिर लागे ।

राजाको निरङ्कुशताविरुद्ध युवालाई जागरुक बनाउने खालका सामग्री राखेर २०२७ असोजमा प्रकाशित *तरुण*को पहिलो अङ्कमा राजा र पञ्चायतको चर्को आलोचना गरिएको थियो । विस्तारै *तरुण* बम गोला जस्तो भयो (बराल, : २०७५ कात्तिक ६) । युरोप भ्रमणबाट फर्किने क्रममा २०२७ असोज २ गते लन्डनमा पत्रकारहरूसँग वीपीले सैन्य बलमा राजाले चलाएको अधिनायकवाद अन्त्य गरी प्रजातन्त्र स्थापना गर्न सशस्त्र सङ्घर्षको अनिवार्यतामाथि जोड दिए । भारत फर्किएपछि दिल्लीबाट प्रकाशित *द इन्डियन एक्सप्रेस*लाई दिएको अन्तर्वार्तामा उनले राजाले बहुसङ्ख्यक जनताको माग स्विकार नगरे चाँडै सशस्त्र क्रान्ति प्रारम्भ हुने र त्यसैले राजतन्त्रको भविष्य निर्धारण गर्ने चेतावनी दिए (गौतम, २०७१, पृ.२५५) ।

क्रान्तिको तयारी भइरहँदा राजा दबाबमा थिए । पाण्डे (२०७४) का अनुसार राजाले भन्ने गरेका थिए, प्रजातन्त्र मारेर म मर्न चाहन्न (पाण्डे, नयाँ पत्रिका : २०७४ मङ्सिर १६) । गृहराज्यमन्त्री नवराज सुवेदीको अध्यक्षतामा संविधान सुझाव समिति बनाएर राजाले संविधानको मस्यौदालाई अन्तिम रूप दिन २०२८ भदौ १३ गते संविधानविद् शम्भुप्रसाद ज्ञवालीलाई कानूनमन्त्री नियुक्त गरेका थिए । त्यस

विषयमा उनी बीपीसँगको परामर्शमा थिए । प्रजातन्त्रको पुनर्बहाली गर्ने र युवराज वीरेन्द्रलाई गद्दी सुम्पेर बाँकी जीवन आनन्दका साथ बिताउने राजाको योजना र तयारी थियो (नेपाल, हिमालखबर : २०७७ पुस १)। २०२८ माघ १६ गते संविधान पारित गर्ने, पार्टीमाथिको प्रतिबन्ध फुकाउने र दलहरूको सहभागितामा सरकार गठन गर्ने तयारीका लागि राजा आफैँले चितवनको दियालो बंगलामा मन्त्रपरिषद्को बैठक बोलाएका थिए (नेपाल, २०७५, पृ. २२७) । त्यो दिन छलफलका लागि राजाले पेस गरेको संविधानको मस्यौदामा केही मन्त्रीले असहमति जनाएपछि भोलि निर्णय गर्ने भनेर बैठक स्थगित गरियो । त्यही रात हृदयाघात भएर माघ १७ गते राजाको मृत्यु भएकाले मन्त्रपरिषद्को अर्को बैठक हुनै पाएन । महेन्द्रको निधनपछि राजा बनेका वीरेन्द्र उदार प्रजातान्त्रिक मुलुकहरूमा दीक्षित थिए । बेलायतको इटन कलेज र अमेरिकाको हावर्ड विश्वविद्यालयबाट उच्च शिक्षा हासिल गरेका शाहवंशकै विद्वान् राजा वीरेन्द्रबाट राजनीतिक सुधारको अपेक्षा गरिएको थियो (अधिकारी, २०७१, पृ. २३४) । देवकोटा (२०७३) का अनुसार दरबारियाहरूले वीरेन्द्रलाई उनका पिता पुर्खाको योगदानसमेत बिसाईदिने गरी ऐतिहासिक राजा हुने सपना देखाएर उकासे । कलिलो उमेरका राजाले वस्तुस्थिति नबुझेर सबै अधिकार आफूमा केन्द्रित गर्न खोजेका कारण गणतन्त्रको पक्षमा जनमत बन्दै गयो (पृ. १६७) । राजनीतिक सुधारको सङ्केत नदेखेपछि कांग्रेस क्रान्तिको तयारीका केन्द्रित हुन थाल्यो । त्यस पार्टीका कार्यकर्ताहरूले २०३० साल जेठ २८ गते शाही नेपाल वायु सेवा निगमको जहाज अपहरण गरी नेपाल राष्ट्र बैंकले विराटनगरबाट काठमाडौँ पठाउन लागेको तीस लाख भारतीय रूपैयाँ कब्जामा लिएर जहाज र यात्रुलाई सकुशल फिर्ता गरिदिए (सुवेदी, २०७५, पृ. ५९) । हतियारको अभावमा शिथिल भएको क्रान्तिमा त्यस घटनाले ठूलो ऊर्जा थपियो । त्यही पैसाबाट किनिएको हतियार र संगठित शक्ति परिचालन गरी पूर्वी नेपालको पहाडी जिल्ला ओखलढुंगा कब्जा गर्ने, समानान्तर सरकार बनाउने, भारतीय भूमिबाट क्रान्तिको मुख्यालय त्यही सार्ने र देशभर क्रान्ति विस्तार गर्ने योजना बन्यो (चटर्जी : २०६३, पृ. १२१-१२३) । त्यस मिसनको सूचना चुहिएकाले सेनाको कारवाहीमा त्यस मिसनमा खटिएका दर्जन कार्यकर्ता मारिए । सैन्य कमान्डर क्याप्टेन यज्ञबहादुर थापा पनि पक्राउ परे । १७ डिसेम्बर सन् १९७४ का दिन *टाइम्स अफ इन्डियामा सिस्टिन एक्सट्रिमिस्ट किल्ड* शीर्षकमा समाचार प्रकाशित भयो (

सुवेदी, २०७५, पृ. ८६) । ओखलढुंगा काण्डको असफलताले कांग्रेसलाई सशस्त्र क्रान्तिको बाटो त्यागेर शान्तिपूर्ण राजनीतिमा अवतरण गरायो ।

छ) बीपीको स्वदेश आगमन र जनमत सङ्ग्रह

ओखलढुंगाको असफलतापछि राजा र प्रजातन्त्रवादीबीचको दूरीले मुलुकको राष्ट्रियता सङ्कटमा पर्न सक्ने विश्लेषण गर्दै बीपी आठ वर्ष लामो भारत प्रवासबाट स्वदेश फर्किने निष्कर्षमा पुगे । ती दिन बीपी भन्ने गर्थे 'प्रजातन्त्रका विषयमा राजासँगको लडाइँ जारी रहन्छ । राष्ट्रियता रक्षाका लागि राजाको गर्धनमाथि मेरो गर्धन रहने छ' (दीक्षित, २०७१, पृ. १८०) । दक्षिण एसियाली राजनीतिमा अस्थिरता मौलाउनु, भारतमा बसेर प्रजातन्त्र बहालीका लागि सङ्घर्ष गर्ने वातावरण नहुनु, भारत सरकारले कांग्रेसको गतिविधिलाई नेपाल भारत सीमाभन्दा ५० माइल टाढा राख्न आदेश दिनु, बीपीलाई बनारस छोडेर दक्षिण भारतमा सर्न दबाव दिइनु, पूर्वी पाकिस्तान टुक्रिएर स्वतन्त्र बङ्गलादेश निर्माण हुनु र सिक्किमलाई भारतमा विलय गराइनु, नेपालमा नयाँ राजालाई गुमराहमा राखेर पञ्चहरूले सत्ता चलाउनु आदि कारणहरूले मुलुकको राष्ट्रियता नै सङ्कटमा पर्न सक्ने बीपीको विश्लेषण थियो (श्रेष्ठ, २०७०, पृ. ४८) ।

राष्ट्रियताको रक्षाका लागि राजासँग सहकार्य गर्ने र नेपालभित्रै बसेर प्रजातन्त्रका पक्षमा सङ्घर्ष गर्ने आफ्नो योजनालाई बीपीले राष्ट्रिय एकता तथा मेलमिलापको सैद्धान्तिक आवरण दिए । आफ्नो स्वार्थका लागि राजा र प्रजातन्त्रवादीलाई एक अर्कोविरुद्ध उपयोग गर्ने नीतिअन्तर्गत प्रधानमन्त्री इन्दिरा गान्धी बीपीलाई भारतमै रोक्न चाहन्थिन् । प्रजातन्त्रका पक्षमा छिमेकीको समर्थन लिन सकिन्छ भन्ने विश्वासका साथ प्रवासमा गएका उनलाई भारतीय प्रधानमन्त्री गान्धीले रक्षा र विदेश मामिलामा सहकार्य गर्न तयार भए नेपालको सत्ता राजनीतिमा पुनःस्थापित गराइदिने प्रस्ताव गरेकी थिइन् । भुटानीकरणको त्यस प्रस्तावबाट भस्किएका बीपी विनासर्त हतियार बिसाएर राजासँग मेलमिलाप गर्ने निर्णयमा पुगेका थिए । राष्ट्रिय पञ्चायतका अध्यक्ष विश्वबन्धु थापासँग ती दिन उनले भनेका थिए - जाऊ, तिम्रो राजालाई भन्देऊ, घर हल्लिइसकेको छ, हावाले पनि ढल्ल सक्छ (थापा, अनलाइनखबर : २०७५ पुस १०) ।

राष्ट्रियताको रक्षाका लागि जस्तोसुकै जोखिम उठाउन तयार छु भन्ने व्यहोराको वक्तव्य जारी गर्दै २०३३ साल पुस १६ गते बीपी आफ्ना ५ सहकर्मी गणेशमान सिंह, शैलजा आचार्य, रामबाबु प्रसाई,

खुमबहादुर खड्का र नीलाम्बर पन्थीका साथ स्वदेश फर्किए । त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलमा उत्रिनासाथ बीपी र गणेशमानलाई गिरफ्तार गरी सैनिक निगरानीमा बन्दी बनाइयो । शैलजा आचार्यलाई जनना जेल र बाँकी तीनलाई केन्द्रीय कारागारमा राखियो । चटर्जी (२०६३) सँगको अन्तर्वार्तामा बीपीले भनेका छन् -

राजाबाट पाउनु पर्ने जति दुःख, कष्ट भोगिसकेकाले उनीसँग डराउनु पर्ने कुनै कारण छैन । उनले दिन सक्ने सबैभन्दा ठुलो पद प्रधानमन्त्री हो, त्यो मलाई जनताले नै दिइसकेका छन् । फेरि राजाले दिएको प्रधानमन्त्री पद स्विकार्न म तयार छैन । मुलुक बनाउन र प्रजातान्त्रिक राजनीतिक प्रणालीलाई अधि बढाउन हामीलाई राजाको सहयोग चाहिन्छ । उनीसँग भिड्नु पर्दा हाम्रो शक्ति समाप्त हुनेछ र देश पनि बर्बाद हुनेछ । देशको हितका लागि म राजावादी हुँ ।

(पृ. १३५)

राजाले प्रधानमन्त्री बीपीलाई अपदस्थ गरी निरङ्कुश शासन सुरु गरे, आठ वर्षसम्म विनापूर्जी बन्दी बनाए, आठ वर्ष उनले प्रवासमा बिताउनु पर्‍यो, राजाकाजसम्बन्धी आठवटा मुद्दा खेप्नु पर्‍यो । त्यति भएर पनि बीपी राजतन्त्रको विरोधमा नजानुको एउटै कारण थियो, राजाको अनुपस्थितिमा नेपाललाई स्वतन्त्र राख्न सकिँदैन भन्ने उनको बुझाइ । बीपी र गणेशमानविरुद्धका राजद्रोहसम्बन्धी आठवटा मुद्दामाथि विशेष अदालतमा सुनुवाइ चलिरहँदा बीपीको स्वास्थ्य अवस्था बिगिँदै गएपछि राजाले उनलाई रिहा गरी सरकारी खर्चमा उपचारका लागि अमेरिका पठाए । त्यो घटना दरबार र कांग्रेसलाई नजिक बनाउने एउटा कडीका रूपमा हेरिएको थियो । यसबीच ओखलढुंगा र विराटनगर बमकाण्डमा सर्वोच्च अदालतले मृत्युदण्डको सजाय सुनाएका क्याप्टेन यज्ञबहादुर थापा र भीमनारायण श्रेष्ठलाई २०३५ माघ २६ गते मृत्युदण्ड दिइयो (गौतम, २०७१-भाग ५, पृ.१२८) ।

सजाय मिनाहाका लागि राजासमक्ष पेस गरिएको विन्तीपत्र अस्वीकृत नहुँदै उनीहरूलाई मारिएको घटनाले दरबार र कांग्रेसबीच अविश्वासको अवस्था सिर्जना भयो । त्यसै वेला पाकिस्तानमा त्यहाँका पूर्वप्रधानमन्त्री जुल्फिकर अलि भुट्टोलाई फाँसी दिएको विरोधमा विद्यार्थीहरूले चलाएको आन्दोलन उग्र बनेर नियन्त्रणबाहिर जाने अवस्था सिर्जना भयो (गौतम, २०७१-भाग ५, पृ.१२९)। त्यसपछि राजा

बीपीसँगको छलफलपछि जनमत सङ्ग्रह घोषणा गर्न राजी भए (नेपाल, कान्तिपुर : २०७४ जेठ १३) । खनाल (२०७३) का अनुसार राजनीतिक दल, कट्टरपन्थी दरबारिया र बाह्य शक्तिको चेपुवामा परेर राजा ज्यादै दुःखी थिए (पृ. ५०) । रानी ऐश्वर्यसहित राजपरिवारका सदस्य जनतालाई अधिकार दिने पक्षमा थिएनन् । प्रजातन्त्रवादीलाई विश्वासमा नलिँदा विरोधीले खेल्न सक्ने र राजतन्त्र नै सड्कटमा पर्न सक्ने आकलन गर्दै राजा हताश मानसिकताका साथ जनमत सङ्ग्रह घोषणा गर्ने निष्कर्षमा पुगेका थिए (नेपाल, २०७५, पृ. ३२७) । शाही घोषणा हुन बाँकी थियो । त्यसै बेला काठमाडौं जयवागेश्वरीस्थित बीपी निवासमै पुगेर एक जना विदेशी कूटनीतिज्ञले राजतन्त्र फालेर उनलाई नेपालको पहिलो राष्ट्रपति बनाइदिने प्रस्ताव गरे (मजगैया, इकागजडटकम : २०७७ पुस १६) । ती दिन रुस र भारतबीच भएको बिसबसें शान्तिमैत्री सन्धिको कारण दुई देशको अत्यन्त राम्रो सम्बन्ध थियो र भारतलाई लाभ हुने गरी रुसले काम गरिरहेको थियो (नेपाल, २०७५, पृ. ३२९) । राजतन्त्र फालेर गणतन्त्रमा जाने वा नजाने भन्ने निर्णय लिन आफूलाई समय चाहिने भन्दै बीपीले ती व्यक्तिलाई बिदा गरेको केही घण्टामै २०३६ साल जेठ १० गते राजाले जनमत सङ्ग्रह घोषणा गरे ।

खनाल (२०७३) का अनुसार पञ्चायतको पक्षमा दुई तिहाइभन्दा बढी मत ल्याउन सकिन्छ भन्ने निष्कर्षमा पुगेपछि मात्र राजाले त्यो घोषणा गरेका थिए (पृ. १७४) । जनमत सङ्ग्रह निश्चित भएपछि बीपीले गणतन्त्रको प्रस्ताव अस्वीकार गरिदिए । सार्वजनिक खपतका लागि बालिग मताधिकारका आधारमा जनमत लिने, बहुदल र निर्दलमध्ये कुनै एकको पक्षमा निर्बाध प्रचारप्रसार गर्न पाउने र प्रेसमाथिको प्रतिबन्ध खुकुलो बनाउने घोषणा राजाबाट भए पनि दरबारियाहरू सकेसम्म चुनाव हुन नदिने र भए जसरी पनि बहुदल हराउने रणनीतिमा थिए । पञ्चायत हारे दरवारको अधिकार कटौती हुन सक्छ भन्ने त्रासका कारण राजपरिवारभित्रैबाट जनमत सङ्ग्रह हुन दिनु हुँदैन, रोक्नुपर्छ भनेर राजामाथि तीव्र दबाव थियो । मनोबल गिरेको अवस्थामा रहेका केही पञ्च मतदानमा गएर मत विभाजन गर्नुको साटो सिधै बहुदल दिए हुन्छ भन्ने पक्षमा थिए । राजालाई यस्तो सल्लाह दिनेमा राष्ट्रिय पञ्चायतका पूर्वअध्यक्ष विश्वबन्धु थापा पनि थिए । उनले भनेका थिए 'सरकार, यो पटकै राम्रो भएन । जनतालाई मताधिकार दिए पञ्चायत हाँछ । बरु सिधै बहुदल बक्सियोस्' (थापा, अनलाइनखबर : २०७५ पुस १०) ।

थापासँग राजाले भनेका थिए, 'बीपीले च्यालेन्ज गरेर भने 'जनता प्रजातन्त्र चाहन्छन् । मैले भने 'हैन, पञ्चायतको पक्षमा छन् । त्यही छलफलका आधारमा मैले घोषणा गरेको हुँ । तिम्री बीपीसँग कुरा गर । उनले सिधै बहुदल दिनुपर्छ भन्ने व्यहोराको वक्तव्य जारी गरे भने म घोषणा गरिदिन्छु ।' त्यसपछि सिधै बीपी निवास पुगेर थापाले राजासँगको कुराकानी सुनाए । जवाफमा बीपीले भनेका थिए, 'मैले च्यालेन्ज गरेको होइन, मसँग जनता बढी छन् भनेको हुँ । राजाले जनमत सङ्ग्रह घोषणा गरिहाले । म जनताको प्रतिनिधि, हुँदैन भन्नु भएन । राजाले फिर्ता लिऊन् । म विरोध गर्दिनँ' । थापाले बीपीसँगको कुराकानी राजालाई सुनाए । भेटमा राजाले भनेका थिए, 'बीपीसहित दलका नेताले बिन्तीपत्र लेखेर दिऊन् म फिर्ता गरिदिन्छु । मैले घोषणा गरिसकेँ अब कसरी फिर्ता गर्ने' ? त्यसपछि पञ्चायतलाई जसरी पनि जिताउनै पर्ने दबावमा रहेको दरबारले भलादमी स्वभावका कीर्तिनिधि विष्टलाई राजीनामा गराएर सूर्यबहादुर थापालाई प्रधानमन्त्री बनायो (नेपाल, २०७५, पृ.३३०)।

त्यसपछि इमान्दार प्रशासकहरूलाई छानीछानी पाखा लगाइयो । घटनाक्रम बढ्दै जाँदा राजा महेन्द्रलाई आदर्श ठान्ने र वीरेन्द्रलाई कमजोर शासक मान्ने रानी ऐश्वर्य र अधिराजकुमार ज्ञानेन्द्र दरबारको निर्णयमा हाबी हुँदै गए (थापा, २०८०, पृ.१११) । नेपाली दरबार महेन्द्रको पालामा जस्तो बलियो कहिल्यै भएन । उनी आफैँले हरेक नेता, प्रशासक र प्रतिष्ठित मानिसको व्यक्तिगत फाइल बनाएर राख्ने गर्थे । खनाल (२०७३) का अनुसार राजा महेन्द्रले सूर्यबहादुर थापाका बारेमा राम्रा अक्षरमा लेखेका थिए, 'दरबार बुझेको सक्षम, आफ्ना कुरामा चतुर' (पृ. १७३-१७४) । उनै थापालाई प्रधानमन्त्री बनाएपछि दरबार निर्दल पक्ष जित्छ भन्नेमा ढुक्क थियो । बहुदल पक्षमा उत्साह थियो । सुविधाभोगी पञ्चहरू जनतामा जान सकिरहेका थिएनन् (सुवेदी, २०६९, पृ.४१) । चुनाव अवधिभर तटस्थ बस्ने घोषणा गरेका राजाले केही समय दुवै पक्षलाई भेटेनन् ।

पाण्डे (२०७७) का अनुसार राजपरिवारका सदस्यहरूको विशेष बैठकले पञ्चायत जिताउन राज्य संयन्त्र परिचालनको जिम्मा अर्थ मन्त्रालयको समेत जिम्मेवारीमा रहेका प्रधानमन्त्री थापालाई दिएपछि दरबारको संरक्षणमा बहुदल हराउने अभियान तीव्र बनाइयो (पृ. ५४) । पञ्चायतविरोधीलाई एक आपसमा भिडाउने, राजसंस्थाको परम्परागत प्रतिष्ठालाई पञ्चायतको पक्षमा प्रयोग गर्ने र सरकारी साधन र स्रोत परिचालन गर्ने नीति कार्यान्वयनमा ल्याइयो (अधिकारी, २०७१, पृ. २८१) । चार महिना मौन रहेका

राजाले पहिलोपटक गृहमन्त्री नवराज सुवेदीलाई भेटेर पञ्चायत जिताउने आफ्नो मनसाय प्रकट गरे । त्यसपछि शाही नेपाली सेनासहित सबै सुरक्षा निकाय र राज्यका अङ्ग पञ्चायत जिताउने मिसनमा परिचालन गरिए (सुवेदी, २०६९, पृ. ४२) ।

थापा (२०७३) का अनुसार प्रधानसेनापति सिंहप्रताप शाहले निर्दल जिताउने योजनाअन्तर्गत गुप्तचर संयन्त्र मार्फत बीपी, गणेशमान सिंह र कृष्णप्रसाद भट्टराईबीच भएको कुराकानी हुबहु रिपोर्ट गर्ने र त्यसलाई विश्लेषण गरी अधि बढ्ने रणनीति बनाए (पृ. १११) । त्यसै गरी राजाकै आदेशमा यादवप्रसाद पन्तको अध्यक्षतामा आर्थिक आयोग बनाएर पञ्चायतलाई सहयोग गर्ने व्यापारी पोस्ने गरी राजस्वको दररेटमा हेरफेर गरियो । तत्कालीन अर्थसचिव पाण्डे (२०७७) लेख्छन् - दरबारभित्र राजालाई बजेट भाषण सुनाउँदा केही थाहा नभए भैं गरी आफू असहमत भएका विषय जाहेर गरें । बजेट पढ्दै जाँदा ज्यादै चित्त नबुझेका कुरा आउँथे । म प्रधानमन्त्रीकै सामु भन्थें 'सरकार, यो व्यवस्था प्रधानमन्त्रीको आदेशमा गरेको हो, सेवकलाई चित्त बुझेको छैन' (पृ. ५६) । अर्थसचिवले उठाएको यति गम्भीर विषयमा समेत राजाले चासो दिएनन् । उनी सुनेको नसुनेभैं गरेर चुपचाप बसिरहे । राजाकै इच्छामा बहुदल हराउने षड्यन्त्र भइरहेको थाहा पाएपछि अर्थसचिव पाण्डेले पदबाट राजीनामा गरे ।

दरबार र पञ्चहरू साम, दाम, दण्ड, भेद प्रयोग गरेर भए पनि पञ्चायत जिताउन लागिपरेका थिए ।

यस क्रममा प्रधानमन्त्री सूर्यबहादुर थापा र गृहमन्त्री नवराज सुवेदीले एक विवादास्पद व्यापारीबाट उनलाई नेपाली नागरिकता दिने, काठमाडौंभित्र ठुलो कटन कारखाना खोल्न दिने र सर्पको छाला निर्यातका लागि अनुमति दिने सर्तमा चार करोड दश लाख चन्दा लिएका थिए । ती दिन नेपालमा दुई नम्बरी धन्दा चलाउने एक मात्र व्यापारी भारतीय नागरिक चौथमल जाटियाबाट प्राप्त चन्दा पञ्चायत जिताउन देशभर परिचालन गरिएको थियो (सुवेदी, २०६९, पृ. ४३) । त्यसको बदलामा उनलाई दरबारको संरक्षणमा चाँदी, सर्पका छाला आदिको तस्करी गराई विमानस्थल हुँदै गैरकानुनी रूपमा निर्यात गर्ने छुट दिइएको थियो ।

तस्करी रोक्न खोज्दा तत्कालीन अर्थसचिवलाई बोलाएर दरबारले भनेको थियो - महाराजधिराजको हुकुम छ, प्रधानमन्त्रीलाई सहयोग गर्नु, रोकतोक नगर्नु, तर प्रधामन्त्री के के गर्छन्, सबै रिपोर्ट गर्नु (पाण्डे, २०७७, पृ. ५८) । पञ्चायत जिताउने नाममा चारकोसे जंगल बेचेर सखाप पारियो (शर्मा, २०७३, पृ. १५१)

। त्यसै गरी पञ्चायत जिताउने मिसनका लागि सरकारी सञ्चार माध्यमको दुरुपयोग गरियो । पोखरेल (२०७१) का अनुसार प्रधानमन्त्री सूर्यबहादुर थापाले *गोरखापत्र*का सम्पादक गोकुलप्रसाद पोखरेल, *द राईजिड नेपाल*का प्रधानसम्पादक मनोरञ्जन जोशी र महाप्रबन्धक भारतदत्त कोइरालालाई बोलाएर पञ्चायतको पक्षमा प्रचार प्रसार गर्न दबाव दिए (पृ. ३६) ।

राष्ट्रिय समाचार समितिका महाप्रबन्धक विष्ट (२०७९) लेख्छन् - दरबार र प्रधानमन्त्री बहुदल पक्षको समाचार नै नदिए हुन्थ्यो जस्तो व्यवहार गर्थे । मलाई प्रधानमन्त्री थापाले पदबाट हटाउने धम्कीसमेत दिएका थिए (पृ. ७१)। केही साप्ताहिक पत्रिका बहुदलको पक्षमा जनमत बनाउन मिसनकै रूपमा परिचालित भए पनि पञ्चहरूले रेडियो नेपाल र *गोरखापत्र*को व्यापक दुरुपयोग गरे । यी सबै काम राजा र दरबारको संरक्षणमै भएका थिए । चुनावमा कांग्रेस र कम्युनिस्ट फुटाउन दरबार सफल भयो । पुष्पलालवादी केही कम्युनिस्ट बहुदलको पक्षमा रहे पनि नेकपा मालेले बुर्जुवा संसदयि व्यवस्था र पञ्चायत दुवै हुँदैन भन्ने नाराका साथ चुनाव बहिष्कार गर्‍यो र उसको त्यो निर्णयले पञ्चायतलाई नै सहयोग पुग्यो (थापा, २०६९, पृ. ४९ र मैनाली, २०७३, पृ. १०३) । गणतन्त्रको नारा दिँदै कम्युनिस्टहरू भन्ने गर्थे 'एउटा कागजको टुक्रा (मतपत्र) बाट हैन, राइफल, सिंगिन र तोपहरूको मद्दतबाट नयाँ नेपालको निर्माण गरौं' (थापा, २०६९, पृ. ४९) । यसरी कांग्रेस कम्युनिस्टबीचको फुटले बहुदल पक्ष पराजित भयो । २०३७ वैशाख २० गते घोषणा भएको मतदानको परिणाम जेठ १ गते घोषणा भयो र ४ लाख २५ हजार ४८७ मतले पञ्चायत विजयी भयो (थापा, २०६९, पृ. ४९) । पञ्चायतको पक्षमा २४ लाख, ३३ हजार ४५२ (५४.७९) र बहुदलको पक्षमा २० लाख ७ हजार ९६५ (४५.२१ प्रतिशत) मत पर्थे ।

नेपाली कांग्रेसका कार्यवाहक सभापति कृष्णप्रसाद भट्टराई, नेता गणेशमान सिंह, कम्युनिस्ट पार्टीका नेता मनमोहन अधिकारी, राष्ट्रिय कांग्रेसका अध्यक्ष डिल्लीरमण रेग्मी र नेपाल प्रजापरिषद्का अध्यक्ष टंकप्रसाद आचार्य धाँधली भएकाले परिणाम अस्वीकार गर्नुपर्ने अडानमा थिए (गौतम, २०७१, पृ. २६१) । आफ्ना सहयात्रीहरूको त्यो प्रस्ताव अस्वीकार गर्दै बीपीले परिणाम जस्तोसुकै 'अप्रत्यासित र व्याख्या गर्न नसकिने' भए पनि जनमत सङ्ग्रहको नतिजा स्वीकार गर्दछु भन्ने व्यहोराको वक्तव्य जारी गरे (अधिकारी, २०७१, पृ. २७९) । बीपीको भनाइमा निर्वाचन परिणाम अस्वीकार गर्नु प्रजातान्त्रिक प्रक्रियालाई

अस्विकारगर्नु हो (गौतम, २०७१, पृ. २६१-२६२) । वास्तवमा जनमतबाट बहुदल हारेको थिएन, हराइएको थियो ।

आचार्य (२०७३) का अनुसार धेरै सरकारी कर्मचारीले पञ्चायतको चुनाव चिह्न पहेंलोमा मतदान गर्न भनेर मतदातालाई प्रभावित पारे किनभने पञ्चायत जिताउने सरकारको नीति थियो (पृ. १५८) ।

धाँधलीको प्रमाण लुकाउन निर्वाचन आयोगबाट सबै प्रमाण नष्ट गरिए । जनमत सङ्ग्रह घोषणालगतै गृहसचिवबाट हटाइएका सूर्यप्रसाद श्रेष्ठ २०४६ मा प्रजातन्त्र पुनःस्थापना भएपछि प्रमुख निर्वाचन आयुक्त बने । त्यस बेला आयोगमा खोजी गर्न लगाउँदा समेत उनले जनमत सङ्ग्रहसम्बन्धी कुनै प्रमाण फेला पार्न सकेनन् । २०१६ सालको चुनावका अभिलेख सुरक्षित राखिनु तर जनमत सङ्ग्रहका अभिलेख नभेटिनु रहस्यमय विषय हो । राजा तटस्थ बसेको भए बहुदल हार्ने थिएन (देवकोटा, सेतोपाटी : २०७७ पुस १)। जनमतको अपमान गरेर राजा आफैँले गणतन्त्रलाई मलजल गर्ने काम गरे ।

ज) गणतन्त्रको माग र जनवादी मोर्चाको विद्रोह

जनमत सङ्ग्रहपछि दलहरूमाथिको प्रतिबन्ध कायम राख्दै २०३७ साल पुस १ गते नेपालको संविधान २०१९ मा संशोधन गरी बालिग मताधिकारका आधारमा राष्ट्रिय पञ्चायतको चुनाव गर्ने र राष्ट्रिय पञ्चायतले प्रधानमन्त्री चुन्ने व्यवस्था गरियो । संविधानअनुसार प्रधानमन्त्री र राष्ट्रिय पञ्चायतका अध्यक्षलाई हटाउन सक्ने अधिकार राजामा निहित रहेकाले शक्ति दरबारमै केन्द्रित थियो (गौतम, २०७१, पृ. २८२) र अधिकारी, २०७१, पृ. २८७) । जनमत सङ्ग्रहपछि विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतामा पुनः सङ्कुचन गरियो । यसबीच रामराजाप्रसाद सिंहको समूह गणतन्त्र स्थापनाका लागि सशस्त्र क्रान्तिको तयारी गर्न थाल्यो । सिंह उनै व्यक्ति थिए जो 'संसदीय स्वर्ण युगतिर फर्कौं' भन्ने नाराका साथ स्नातकहरूका तर्फबाट २०२८ सालमा राष्ट्रिय पञ्चायत सदस्यमा विजयी भएका थिए । पञ्चायती व्यवस्थालाई खुला हाँक दिएर जितेका उनलाई पञ्चहरूले शपथ गराउन चाहेनन् । सिंहलाई गिरफ्तार गर्न सेना, प्रहरी र जासुस परिचालन गरियो । सरकारी सुरक्षा घेरा छलेर सिंहदरबारस्थित राष्ट्रिय पञ्चायत भवन पुगेका उनलाई रातको ११ बजे गिरफ्तार गरी राष्ट्रिय पञ्चायतको अवहेलना गरेको अभियोगमा सर्वोच्च अदालतमा मुद्दा दायर गरियो । अदालतले आरोप सदर गरेपछि उनी राष्ट्रिय पञ्चायतको सदस्यबाट निष्कासित भएका थिए (बराल, २०६६, पृ. १४१) ।

जेलबाट छुटेपछि सिंह राष्ट्रिय जनवादी मोर्चा गठन गरी भूमिगत रूपमा सशस्त्र क्रान्तिको तयारीमा जुटेका थिए । भारतमा कानून पढ्दै गर्दा नै उनी गणतन्त्रको पक्षमा सक्रिय भएका थिए । पटनाको एउटा सभामा प्रधानमन्त्री इन्दिरा गान्धीले भाषण गर्दै गर्दा सरासर मञ्चमा उक्लिएर 'नेपालमा गणतन्त्र कायम गर' भन्ने व्यहोराको अभिनन्दनपत्र बुझाएपछि गणतन्त्रवादीका रूपमा उनको चर्चा हुन थालिसकेको थियो (भण्डारी : २०७२ जेठ ३) । रामराजा भाषणमा भन्ने गर्थे - नेपाली जनता दासताबाट मुक्ति चाहन्छन्, अब जनताको हातमा बन्दुक हुने छ, रुखमा बम फल्ने छन् (अधिकारी, २०७१, पृ.३०१) । क्रान्तिको तयारीका क्रममा बीपीसहित कांग्रेसका शीर्ष नेतासँग सल्लाह गर्न मोर्चाका नेता खेमराज मायालु आरके शर्माको नाममा भूमिगत रूपले काठमाडौं आए (मायालु, २०७९ : योहो टेलिभिजन) । मोर्चामा प्रवेश गर्नुअघि कांग्रेस सदस्यका रूपमा आठ वर्ष जेल बसिसकेका उनले बीपीलाई भेटेर गणतन्त्र स्थापनाका लागि आफूहरूले गर्न लागेको क्रान्तिलाई साथ दिन आग्रह गरे । मायालुसँग बीपीले भनेका थिए 'तपाईंहरूको क्रान्ति सफल हुँदैन । भारतीयहरूले प्रयोग मात्र गर्छन्, क्रान्तिलाई सहयोग गर्दैनन् । यो बाटो ठिक छैन' (मायालु, २०७९ : योहो टेलिभिजन) । कांग्रेसको साथ नपाउने निश्चित भएपछि मायालु फर्किए । यसबीच २०३९ साउन ६ गते बीपीको निधन भयो । त्यसको तीन वर्षपछि प्रजातन्त्रको बहाली गराउने पक्षमा राजालाई दबाव दिन २०४२ जेठ १० गतेबाट कांग्रेसले चलाएको सत्याग्रह आन्दोलनलाई कम्युनिस्टहरूले समेत समर्थन गरेका थिए । असार पहिलो सातासम्म ७ हजार सत्याग्रही गिरफ्तार भइसकेको थिए (गौतम, २०७६, भाग ६, पृ.६९) ।

२०४२ असार ५ गते राष्ट्रिय पञ्चायतको छत्तिसौं अधिवेशनलाई सम्बोधन गर्दै राजाले सत्याग्रह आन्दोलनले देशको अमन चैन र शान्ति सुरक्षा खल्बल्याउने भएकाले त्यसको प्रतिवाद गर्नु पञ्चहरूको कर्तव्य हुन आउँछ भन्ने अभिव्यक्ति दिएका थिए (गौतम, २०७६ भाग ६, पृ.६७) । त्यही दिन दिउँसो पोखरामा बम विस्फोटन भयो । भोलिपल्ट असार ६ गते राष्ट्रिय पञ्चायत भवन, अन्नपूर्ण होटल र नारायणहिटी दरबारको पश्चिम र दक्षिण ढोकामा विस्फोटनका घटना भए । राष्ट्रिय पञ्चायतका सदस्य डम्बरजंग गुरुङसहित पाँचको ज्यान गयो, १७ घाइते भए (अधिकारी, २०७१, पृ.३०२) । मोर्चाले गणतन्त्र स्थापनाका लागि अघि बढ्न अपिल गर्दै पर्चा छर्‍यो (गौतम, २०७६ भाग ६, पृ.६८) ।

बमकाण्डको अभियोगमा रामराजाप्रसाद सिंहसहित उनका चार सहयोगीलाई मृत्युदण्डको सजाय सुनाइयो । भारत प्रवासबाट सिंहले राजतन्त्रको समाप्ति र गणतन्त्र स्थापनाका लागि क्रान्ति सुरु भएको भन्दै वक्तव्य जारी गरे (अधिकारी, २०७१, पृ.३०३) । त्यो हिंसात्मक घटनापछि कांग्रेसको सत्याग्रह स्थगित भयो । महामन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले वक्तव्य जारी गरी बमकाण्डलाई अमानुषिक, निन्दनीय र अक्षम्य अपराधको संज्ञा दिए (गौतम, २०७६, भाग ६, पृ.६९) । त्यतिखेर कांग्रेस र कम्युनिस्टहरू राजालाई चिढाउने कुनै प्रकारको व्यवहार हुनुहुँदैन भनेर गणतन्त्रको विपक्षमा थिए । मोर्चाले गराएको बमकाण्डपछि देशभर गणतन्त्रको चर्चा सुरु भयो । भारतबाट सहयोगको आश्वासन पाएपछि मोर्चाले क्रान्ति सुरु गरेको थियो । राजालाई दबावमा राख्ने नीतिअन्तर्गत आफूहरू प्रयोग भएको त्यस पार्टीका नेताहरूले धेरैपछि मात्र चाल पाए । राजासँगको सम्बन्ध सुधार भएपछि दिल्लीले मोर्चालाई वचन अनुसारको सहयोग गरेन (मायालु, २०७९ : योहो टेलिभिजन) । मोर्चाको सशस्त्र क्रान्ति बमकाण्डमै सीमित रह्यो । तापनि त्यस घटनाले नेपाली समाजमा गणतन्त्रको मुद्दा भने स्थापित हुँदै गयो ।

२.४ कांग्रेस-कम्युनिस्टको सहकार्यमा जनआन्दोलन (२०४६)

पञ्चायतकाल (२०१७-२०४६) भर कांग्रेस र कम्युनिस्ट एक अर्कालाई पञ्चभन्दा ठुलो शत्रु ठान्थे । रोमनकालीन शासकीय सूत्र 'फुटाउ र राज गर' को नीतिअन्तर्गत दुवैलाई जुधाएर दरबारले शासन चलाइरहेको थियो (थापा, २०६९, पृ.२)। कम्युनिस्ट पार्टीका संस्थापक पुष्पलालले संयुक्त रूपमा आन्दोलन गर्नुपर्ने प्रस्ताव राखे पनि बीपीको जीवनकालमा यी दुई शक्तिबीच सहकार्य भएन । पुष्पलालपछि मनमोहन अधिकारी र सहाना प्रधानले संयुक्त आन्दोलनको प्रस्ताव गरे तर कम्युनिस्टहरूसँग मिल्दा राजतन्त्रविरोधी छवि बन्न सक्छ भनेर कांग्रेस तयार भएन (ढकाल, २०५५, पृ.१८३) । कांग्रेसका सर्वोच्च नेता गणेशमान सिंहले २०४६ को जनआन्दोलनमा वामपन्थीसँग सहकार्यको वातावरण बनाए । त्यस वेला कांग्रेस महामन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले राजसंस्थाविरुद्ध आन्दोलन लक्षित हुने छैन भन्ने स्पष्ट गर्न वक्तव्य जारी गरेका थिए (नेपाल, २०५७, पृ.९७) । कांग्रेससँग सहकार्यको वातावरण बनेपछि नेकपा मालेले तत्काल राजतन्त्र ढाल्न सकिने अवस्था नरहेकाले बहुदलीय व्यवस्था स्थापनाका लागि आन्दोलनमा जाने निर्णय गरेको थियो (खनाल, २०७३, पृ.१९२) । राजालाई नचिढाउने पार्टीको नीतिवमोजिम जनआन्दोलन सुरु गर्नुअघि सर्वोच्च नेता सिंहले राजा वीरेन्द्रको दर्शन गरे । ढकाल (

२०५५) का अनुसार त्यस भेटमा उनले भनेका थिए, 'गणेशमानले मलाई थाहै नदिएर आन्दोलनको हठ गर्‍यो भन्ने सरकारलाई पर्ला भनेर दर्शनभेट गर्न खोजेको हुँ । २००७ सालको क्रान्तिबाट हामीले स्थापना गरेको संवैधानिक राजतन्त्रमा आधारित बहुदलीय व्यवस्था राजा महेन्द्रबाट खोसियो । जनताको हकप्राप्तिका लागि हामी फेरि जनआन्दोलन गर्दै छौँ' (पृ. १७३-१७७) ।

सिंहको कुरा गम्भीरतापूर्वक सुनेका राजाले कुनै प्रतिक्रिया दिएनन् । २०४६ फागुन ७ गतेदेखि सुरु भएको जनआन्दोलनमा हजारौँ जनता सडकमा आए पनि सरकारी मिडियाले विदेशीको बुई चढेका राष्ट्रघाती अराष्ट्रिय तत्त्व (अ.त.), भेडाको छाला ओढेका व्वाँसा, मुट्टीभरका अराष्ट्रिय तत्त्वहरूले चलाएको आन्दोलन सफल हुँदैन भन्ने भाषाशैलीमा समाचार प्रवाह गरिरहे (अधिकारी, २०५८, पृ.५९९) । त्यस बेला पनि आन्दोलनको लक्ष्य गणतन्त्र बनाउनुपर्छ भन्नेबारे दलहरूभित्र गर्मागर्म बहस चलेको थियो । मालेको बैठकमा आन्दोलनलाई गणतन्त्रसम्म लैजानुपर्छ भनेर आएको प्रस्तावलाई मदन भण्डारीले असफल बनाइदिएको प्रसङ्गबारे मैनाली (२०७३) लेख्छन् -

जनआन्दोलन सुरु भएको दुई सातापछि नेता माधवकुमार नेपालले आन्दोलनलाई गणतन्त्रसम्म पुऱ्याउन भारतले हतियारसहित यथेष्ट सहयोग गर्ने सन्देश पठाएको जानकारी गराए । महासचिव मदनकुमार भण्डारीले सोधे 'ल भारतले हतियार दियो, के हामीसँग हतियार चलाउन जान्ने तालिम प्राप्त कार्यकर्ता छन् ?' नेपालले जवाफ दिए 'हतियार चलाउने मानिस पनि उतैबाट आउँछन्' । मदन रिसाए, 'पार्टीको बैठकमा विदेशी सेना ल्याउने प्रस्ताव गर्न मिल्दैन । भारतीयको त के कुरा चिनियाँ लालसेना आए पनि हामी स्विकार्दैनौँ । इतिहासको विकासक्रममा राजतन्त्र स्थापित भयो, आफ्नै क्रियाकलापका कारण समय आएपछि जनताले यसलाई समाप्त गर्न सक्छन् । विदेशी सेना ल्याएर गणतन्त्र स्थापना गर्ने कुरा कम्युनिस्ट पार्टीप्रतिको ठुलो अपमान हो । मुलुकको स्वाभिमान लुट्ने चाल हो । यो कुरा हाम्रा लागि कदापि स्वीकार्य हुँदैन' । (पृ.१२३-१२४)

आन्दोलनलाई हिंसात्मक बनाएर राजतन्त्र फाल्ने प्रस्ताव महासचिव भण्डारीले असफल बनाएका थिए । सुरुमा नेपाली कांग्रेसमा आएको गणतन्त्रको प्रस्ताव नेतृत्वले अस्वीकार गरेपछि मालेमा पुगेको थियो । । गणेशमानपत्नी मङ्गलादेवी सिंहलाई उद्धृत गर्दै खनाल (२०८०) लेख्छन् - भारतीय राजदूत अरविन्द देवले जनआन्दोलनको लक्ष्य गणतन्त्र बनाउन गरेको आग्रहलाई गणेशमान सिंहले अस्वीकार गरेका थिए (पृ. ४२७) । यसरी २०४६ सालको जनआन्दोलनमा गणतन्त्रको मुद्दा असफल बनाइएको थियो तापनि आन्दोलनका क्रममा राजा र राजपरिवारविरुद्ध नाराबाजी भयो । आन्दोलनका क्रममा राजा र राजतन्त्र विरुद्धमा सडकमा आवाज घन्कन थाल्यो । त्यही स्थिति कायम रहे राजसंस्था अभै बदनाम र अलोकप्रिय भएर जनताबाट अस्वीकृत हुने हो कि भन्ने डर राजालाई भयो ।

आन्दोलनले उचाइ लिइरहँदा राजा वीरेन्द्र पोखरामा थिए । प्रधानमन्त्री मरीचमान सिंह हरेक दिन 'मुट्टी भरका विरोधीलाई पेलेरै तह लगाउँछु, सरकारले चिन्ता लिनु पर्दैन' भनेर राजामा जाहेर गर्थे (खनाल, २०७३, पृ. १९८) । राजा स्वयम् भने पञ्चायती व्यवस्था टिकाउन सकिँदैन भन्ने तहमा पुगिसकेका थिए । राना (२०७६) का अनुसार टेबलमा राखिएको *गोरखापत्र* च्यात्दै राजाले पञ्चहरूसँग भनेका थिए, - 'पञ्चायत वार कि पार हुने बेला आयो 'सक्छौ बचाउने प्रयास गर, सक्दैनौ बहुदल आउन देऊ' (पृ. १९८) । त्यतिखेर रानी ऐश्वर्यले भनेकी थिइन्, 'बहुदल आयो भने हामी पनि बेलायतमा जस्तो हातखुट्टा बाँधिएको राजा हुने त होला नि' (राना, २०७६, पृ. १९८) । त्यस बेला दरवारभित्रको अनुदार पक्ष जनतालाई अधिकार दिनु हुँदैन, पेलेरै जानुपर्छ भन्ने पक्षमा रहेकाले राजालाई निर्णय लिन सक्त भइरहेको थियो ।

२.५ पञ्चायतको अन्त्य र प्रजातन्त्र पुनःस्थापना

जनआन्दोलन उत्कर्षमा पुगेपछि वरिष्ठ पञ्चहरूले प्रधानमन्त्री मरीचमान सिंहलाई राजीनामा गर्न लगाएर दलहरूसँग वार्ता गर्न राजालाई सुझाव दिए । सुवेदी (२०६९) का अनुसार उनीहरूले भनेका थिए 'सरकार, पञ्चायत त गइ नै सक्यो । राजसंस्था पनि धरापमा पर्दैछ । सरकारले अब पञ्चायतलाई हेर्ने होइन, राजतन्त्र जोगाउनेतर्फ सोच्नुपर्छ' (पृ. ६७) । पञ्चहरूको यस्तो सुझावपछि मात्र पोखरामा रहेका राजा काठमाडौँ फर्किए । चैत्र १६ गतेसम्म आइपुग्दा आन्दोलनकारीले पाटनलाई 'मुक्तक्षेत्र' घोषणा गरी सहरबाट सबै प्रहरी भगाइएको, भन्डै सय प्रहरीलाई ६० घण्टासम्म जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा बन्दी

बनाइएको र जताततै खाडल खनेर गाडीको प्रवेशमा रोक लगाइएको अवस्था थियो । चैत्र २० गते आन्दोलनकारीले कीर्तिपुरलाई पनि 'मुक्तक्षेत्र' घोषणा गरे । सडक गल्लीमा राजा, रानी र राजतन्त्रविरुद्ध नारा घन्किए (खनाल, २०८०, पृ. ४६९) ।

आन्दोलनका क्रममा अनेकौं हल्ला चलाइए । रानी ऐश्वर्यलाई पम्फादेवीको छद्मनाम दिएर विदेशी बैंकमा उनको नाममा अबौं डलर छ भन्ने हल्ला फैलाइयो । राजपरिवार विदेश भाग्दैछ । त्यसका लागि ग्रीसमा १७ वर्ग किलोमिटरको एउटा टापु किनिएको छ (अधिकारी, २०७१, पृ. ३७६) । यी घटनाले आन्दोलनलाई उत्तेजित बनाएर गणतन्त्रोन्मुख बनाउन खोजिएको कतिपय लेखकले उल्लेख गरेका छन् । आन्दोलन उत्कर्षमा पुगेपछि चैत्र २४ गते सरकारले काठमाडौंमा कर्फ्यु घोषणा गर्‍यो । जनता कर्फ्युको अवज्ञा गर्दै सडकमा आएपछि राजा दलहरूसँग वार्ता गर्ने अवस्थामा पुगे ।

२०४६ चैत्र २४ गते राति पूर्वप्रधानमन्त्री र राष्ट्रिय पञ्चायतका अध्यक्षहरूसँगको छलफलमा राजाले आफ्नै अध्यक्षतामा सरकार बनाएर आन्दोलनरत दलहरूसँग वार्ता गर्ने प्रस्ताव राखे । राजा आफैँ प्रधानमन्त्री बन्दा परिस्थिति भन् जटिल हुन सक्छ भन्ने पञ्चहरूको सुझावपछि राजाले मरीचमान सिंहलाई राजीनामा गर्न लगाएर लोकेन्द्रबहादुर चन्दलाई प्रधानमन्त्री बनाए (सुवेदी, २०६९, पृ. ६९) । शपथ नलिँदै चन्दले उपचारका लागि वीर अस्पतालमा भर्ना भएका जनआन्दोलनका सर्वोच्च कमान्डर गणेशमान सिंहलाई भेट्न प्रतिनिधि पठाए । बहुदलीय व्यवस्था घोषणा नभएसम्म राजालाई नभेट्ने र प्रधानमन्त्रीसँग पनि कुरा नगर्ने अडान सिंहले राखे (ओगुरा, २०६१, पृ. १८१) । त्यो दिन देशभर विशाल प्रदर्शन भए ।

काठमाडौंका आन्दोलनकारीको आक्रोश दरवारतिरै सोभियो । केही युवा दरवारमार्ग चोकमा रहेको राजा महेन्द्रको सालिक तोडफोड गर्न उक्लिए । उनीहरूले राजदण्ड निकाले र सालिकमा जुत्ताको माला लगाइ दिए । श्रीपेच भाँच्ने प्रयास गरे । सेना फायरिङ खोल्न पोजिसन लिएर बसेको थियो । जुलुस अघि बढे बाध्य भएर गोली चलाउनुपर्छ भन्ने प्रहरीको माइकिडपछि पनि उत्तेजित भिड रोकिएन । त्यो दिन प्रहरीको गोलीबाट दरवारमार्ग क्षेत्रमा २ जनाको मृत्यु भयो, ९० घाइते भए (खरेल, २०७५, पृ. २२८) । देशभर आठ नेपाली र एक विदेशी नागरिकको मृत्यु भयो । काठमाडौंका सबैजसो चोक गल्ली आन्दोलनकारीले कब्जा गरे । सुरक्षाकर्मीले बाटो खुलाउन नसकेपछि चैत्र २४ गते बिहान १०.३० बजे

शपथको साइतमा प्रधानमन्त्री लोकेन्द्रबहादुर चन्द नारायणहिटी दरबार पुग्नै सकेनन् (खनाल, २०७३, पृ.२०१) । शपथको समय बेलुका पाँच बजे तय गरियो । त्यस दिन दरबारको ढोकै अघि उर्लिएको मानवसागरलाई राजा वीरेन्द्र आफैँले कौसीवाट नजर लगाएको प्रसङ्गमा राना (२०७६) लेख्छन् -

दरबारको ढोका अधिल्तिर हजारौँ आन्दोलनकारी देख्दा मलाई फ्रान्सेली
राज्यक्रान्तिको सम्झना भयो । पहिला मूलद्वारवाट हेरेँ । चित्त बुभेन र बाहिरै
निस्किएर नियालेँ । त्यसरी जनता सडकमा ओर्लिएको मैले कहिल्यै देखेको
थिइनँ । त्यो उत्तेजित भीड दरबारभित्र पस्न खोजेको भएर रोक्ने कुनै उपाय
हामीसँग थिएन । कसै गरी भित्र पसिहाल्यो भने प्रारम्भिक रोकथामसम्म
गर्नका लागि भनेर दुईवटा उजी सब मेसिनगन निकालेँ । गोली भरेँ ।
वास्तवमा भन्ने हो भने मेरा ती हतियारले केही हुनेवाला थिएन । तैपनि म
अङ्गरक्षकको कर्तव्य निर्वाह गर्दै थिएँ । (पृ. १९८)

बेलुका प्रधानमन्त्री चन्दको शपथको चलिरहँदा आन्दोलनकारीको नाराबाजी राजाको कानैसम्म पुग्यो । त्यही दिन राजा संविधानवाट निर्दलीय शब्द हटाएर संवैधानिक राजतन्त्र राख्ने गरी आन्दोलनकारीसँग सम्झौता गर्न राजी भए र त्यो प्रस्ताव गणेशमान सिंहसमक्ष राखियो । दरबारले बारम्बार ढोका दिएकाले बहुदल घोषणा नभएसम्म राजालाई नभेट्ने र वार्तामा पनि नबस्ने अडान सिंहले दोहोर्‍याए । प्रधानमन्त्री चन्द आफैँ वीर अस्पातल पुगेर राजा बहुदलीय व्यवस्था पुनःस्थापना गर्न तयार रहेको सन्देश दिएपछि मात्र उनले राजासँग वार्ता गर्न कार्यवाहक सभापति भट्टराई र महामन्त्री कोइरालालाई प्रतिनिधि खटाए (ढकाल, २०५५, पृ.१७८) । वाममोर्चावाट सहाना प्रधान र राधाकृष्ण मैनाली प्रतिनिधि तोकिए । राजबन्दीको रिहाइ प्रक्रिया सुरु भयो । २०४६ साल चैत्र २६ गते नारायणहिटी दरबारको मङ्गल सदन (बैठक कक्ष) भित्र एउटा सोफामा राजा वीरेन्द्र थिए । उनको दायाँ-बायाँ दल र सरकारी प्रतिनिधिका लागि चार चार कुर्सी राखिएका थिए ।

२०२७ सालमा नेपाल विद्यार्थी सङ्घको उद्घाटन गर्दा विघटित संसद्का सभामुख कृष्णप्रसाद भट्टराईले बहुदल आउने कुरामा बाहेक राजासँग भेट्दिन भनेका थिए । संयोगले बहुदल घोषणा गर्न राजाले बोलाएको वार्तामा भाग लिन उनी दरबार पुगे । राजा र दलका प्रतिनिधिबीचको वार्तामा बहुदल घोषणा

गर्ने, संविधान सुधार कमिटी बनाउने र कांग्रेस र वामपन्थीसम्मिलित संयुक्त सरकार बनाउने सहमति भएपछि दलहरूमाथिको प्रतिबन्ध फुकुवा गरी राजाले बहुदलीय व्यवस्था घोषणा गरे (मैनाली, २०७३, पृ.१२९) । राजा महेन्द्रले प्रारम्भ गरेको पञ्चायती व्यवस्था २९ वर्षपछि वीरेन्द्रको कार्यकालमा अन्त्य भयो । बहुदल घोषणापछि राजाले अन्तरिम सरकारको प्रधानमन्त्री बन्न सर्वोच्च नेता गणेशमान सिंहलाई आग्रह गरे । सिंहले राजाको प्रस्ताव अस्वीकार गर्दै कांग्रेसका कार्यवाहक सभापति कृष्णप्रसाद भट्टराईको नाम सिफारिस गरे (गौतम, २०६१, पृ.११४) । प्रधामन्त्री पद अस्वीकार गरेर सिंहले त्यागको नमुना मात्र प्रस्तुत गरेका थिएनन्, राजाले दिने र जनताले लिने प्रथाको अन्त्य भएको सन्देशसमेत दिएका थिए (अधिकारी, २०७१, पृ.३९३) । दरबारबाट फर्किएलगत्तै सिंहले चाक्सीबारीस्थित आफ्नै निवासमा पत्रकार सम्मेलन गरी भट्टराई प्रधानमन्त्रीमा मनोनीत भएको जानकारी दिए । २०४७ साल वैशाख ६ गते भट्टराईको अध्यक्षतामा वाममोर्चा सम्मिलित अन्तरिम मन्त्रिमण्डलको घोषणा भयो । राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय मिडियामा सिद्धान्तबमोजिम सादगी जीवन यापन गर्ने भट्टराईसँग सम्पत्तिको नाममा पानी राख्ने माटाको एउटा सुराही, एउटा छाता, केही पुस्तक र एउटा टिनको बाकसबाहेक केही छैन भन्ने चर्चा सुरु भयो (ओगुरा, २०६१, पृ.१९) । एक वर्षभित्र संविधान बनाएर आमचुनाव सम्पन्न गर्ने जिम्मेवारी पाएको भट्टराई नेतृत्वको सरकारलाई विधायिकाको समेत अधिकार प्राप्त थियो ।

अन्तरिम सरकार बनेकै दिनदेखि दरबारसँग टकराव सुरु भयो । परिवर्तनको सन्देश दिन सरकारले भर्खरै मात्र प्रहरीको खाकी पोसाक फेरेर निलो बनाएको थियो । गृहमन्त्री योगप्रसाद उपाध्यायले जनउत्तरदायी सरकार बनिसकेकाले नागरिकमाथि दमन गर्ने मानसिकता छोड्न वरिष्ठ प्रहरी अधिकृतहरूलाई निर्देशन दिएको भोलिपल्ट वैशाख १० गते काठमाडौंको कालिमाटीमा केही प्रहरीको हत्या गरी ठेलामा लास घुमाइएको सनसनीपूर्ण खबर फैलियो । खरेल (२०७५) का अनुसार विहान छ बजे आइजीपी हेमबहादुर सिंहले डीआइजी अच्युतकृष्ण खरेललाई फोनमा भने - 'टेकुमा प्रहरीलाई थुनेर राखेको छ रे ? गृहमन्त्री र म त्यसतर्फ आउँदै छौं । तपाईं कमान्ड पोस्टमा बस्नु । आदेश बेगर कुनै कदम नचाल्नु' (पृ. २३५) । लगत्तै घटनास्थलमा पुगेका गृहमन्त्री र आइजीपीमाथि उत्तेजित भिडले अभद्र व्यवहार गर्‍यो । मरणासन्न हुने गरी कुटेपछि ठेलामा राखेर सहर परिक्रम गराउँदा छ जना प्रहरीको ज्यान गइसकेको थियो ।

घटनापछि भन्दाै सय प्रहरी बन्दुक बोकेर विद्रोह गर्ने र कालिमाटी पुगेर हत्याको बदला लिने भन्दै उफ्रिरहेका थिए । तिनीहरूलाई शान्त पार्न कमान्डरले भन्नु परेको थियो, ठिकै छ, मेरो आदेश मान्दैनौ भने पहिला मेरै छातीमा गोली ठोक अनि मेरो लासमा चढेर विद्रोह गर' (खरेल, २०७५, पृ. २३८) । त्यसपछि मात्र प्रहरीहरू मत्थर भए । घटनाबारे छलफल गर्न बसेको मन्त्रिपरिषद्को बैठक दरबारियाहरूको योजनामा घटना गराइएको निष्कर्षमा पुगेपछि प्रधानमन्त्री भट्टराईले सिधै नारायणहिटी दरबार पुगेर राजासँग भने 'सरकार, म असफल भएँ । सहयोग गर्ने भए गर्नुस् नत्र जनतालाई घटनाको यथार्थ बताएर म अहिले नै राजीनामा गर्छु' । त्यसपछि शाही नेपाली सेनाको सहयोगमा त्यो घटना सामसुम पारियो । सबै घटनाक्रमबारे मिडियाले जनतालाई जानकारी गराइरहेका थिए ।

क) संविधानमा सरकार-दरबारबीच टकराव

प्रजातन्त्रको पुनःस्थापनापछि अन्तरिम सरकारको परामर्शविनै राजाले २०४७ वैशाख २८ गते सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश विश्वनाथ उपाध्यायको अध्यक्षतामा सातसदस्यीय संविधान सुधार सुझाव आयोग घोषणा गरे । अध्यक्षको नाममा विवाद थिएन । संसदीय व्यवस्थाको मर्म र भावनाविपरीत सिधै राजाबाट नियुक्ति गरिएकोमा सरकारले आपत्ति जनाएपछि प्रस्तावित अध्यक्ष स्वयम्ले दरबारलाई राजीनामा दिने जानकारी गराए (मैनाली, २०७३, पृ. १४२) । खनाल (२०७३) का अनुसार उपाध्यायले दरबारमा फोन गरेर भनेका थिए 'राजनीतिक दल र जनताले समेत मेरो नियुक्ति मानेनन्, त्यसैले म राजीनामा दिन्छु' । दरबारले उपाध्यायलाई आफ्ना कुरा लेखेर पठाउन भनेको थियो । पत्रिकामा उपाध्यायले राजीनामा गर्ने खबर छापिएपछि राजाले रिसाएर भनेका थिए 'मैले पत्रिकामार्फत उसको राजीनामाको खबर पाउनुपर्ने' ? (पृ. २०८) ।

यसरी संविधान निर्माण प्रक्रिया सुरु हुनुअघि नै सर्वभौमसत्ता राजा वा जनता कोसँग हुने भन्ने विवाद सुरु भइसकेको थियो । सरकार र दलहरूको दबावमा उपाध्यायको राजीनामा स्वीकृत गरी मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसमा राजाले उनकै अध्यक्षतामा संविधान सुझाव आयोग बनाए (खनाल, कान्तिपुर : २०७४ असोज १२) । आयोगले संवैधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातन्त्रसहितको संविधानको मस्यौदा तयार गरी २०४७ भदौ २५ राजालाई बुझायो । 'सार्वभौमसत्ता जनतामा निहित हुने छ' भन्ने व्यवस्थाप्रति राजाले आपत्ति जनाए (आचार्य, २०६९, पृ. १३५) ।

संविधानको मस्यौदामा दरबारको आफ्नै गृहकार्य थियो । राजाले दरबारको मस्यौदाका दफा दफा पढेर प्रधानमन्त्रीसँग छलफल गर्ने गरेका थिए । शाह (२०७१) का अनुसार राजासँग कुरा हुँदा प्रधानमन्त्री टाउको हल्लाइदिन्थे । राजा त्यसलाई प्रधानमन्त्रीको समर्थन छ भन्ने अर्थमा बुझ्थे (पृ. १४२) । राजा र प्रधानमन्त्रीबीच आयोग र दरबार दुवैका मस्यौदाबारे छलफल र बहस हुने गर्थ्यो । खनाल (२०७३) का अनुसार दरबारले तयार गरेको संविधानको एक प्रति अध्ययनका लागि भनेर राजाले प्रधानमन्त्रीलाई दिएका थिए (पृ. २१५) । आयोगको मस्यौदा जस्ताको तस्तै जारी गर्न दरबार तयार नहुने र दरबारको सुझाव सरकारलाई स्वीकार्य नहुने अवस्था थियो । यस्तैमा एक दिन प्रधानमन्त्री भट्टराई राजाले दिएको मस्यौदा बोकर मन्त्रिपरिषद् बैठकमा पुगे । खनाल (२०६९) का अनुसार त्यो दिन उनले मन्त्रीसँग भनेका थिए 'तपाईंहरू ध्यान दिएर सुन्नुस् है । दरबारका तर्फबाट एउटा मस्यौदा आएको छ' । उनले मन्त्रीहरूलाई त्यसको एक प्रति उपलब्ध गराए । सञ्चारमन्त्री फलनाथ खनालले रिसको भोकमा मस्यौदा च्यातिदिए (पृ. १४०) । २०४७ कात्तिक पहिलो साताको कुरा हो, कानूनमन्त्री नीलाम्बर आचार्य मस्यौदा पढेर छक्क परे । त्यसको अघिल्लो पृष्ठमै प्रधानमन्त्रीको सहमतिमा तयार पारिएको भन्ने वाक्य थियो । आचार्यले भने 'किशुनजी, यो मस्यौदाको कपी नवाडौं । तपाईंको छविमा नराम्रो प्रभाव पार्छ' । भट्टराईले भने 'तपाईं मेरो इमेजको चिन्ता नगर्नुस् । हामीले बनाएको संविधान लागु गर्नेतर्फ हाम्रो भूमिका रहने छ' । दरबार-सरकार असमझदारी तीव्र भएका बेला २०४७ कात्तिक ५ गते *गोरखापत्रमा दरबारद्वारा भिन्नै संविधान प्रस्तुत, मूलभूत कुराहरूमा व्यापक भिन्नता* शीर्षकमा समाचार छापिएपछि सनसनी फैलियो । समाचारमा भनिएको थियो -

राष्ट्रको भावी संविधान कुन रूपमा र कहिले आउने हो भन्ने विषयलाई

लिएर देशभर व्यापक अन्योल, अनिश्चितता र यदाकदा षड्यन्त्रको

आभाससमेत महसुस गर्न थालिएको वर्तमान सन्दर्भमा प्रधानमन्त्रीको

परामर्शमा तयार भएको भनी आज दरबारद्वारा व्यापक प्रचारप्रसारमा

ल्याइएको 'नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७' राष्ट्रको राजनीतिक क्षेत्रमा

विशेष चासो, जिज्ञासा र चर्चा परिचर्चाको विषय बन्न पुगेको छ । (

गोरखापत्र : २०४७ कात्तिक ५)

त्यस समाचारमा प्रधानमन्त्री भट्टराईले दरबारका सचिव रेवतीरमण खनालसँग राजालाई सुनाइदिनु भनेर गरेको संवादबारे लेखिएको थियो 'यो संविधान म मन्त्रिपरिषद् र मेरो पार्टी नेपाली कांग्रेसबाट अनुमोदन गराउन सकिदैन । जनताले मान्ने कुरै आउँदैन । मेरो राजनीतिक अडान र नैतिकताले यसलाई मान्न मिल्दैन । त्यसकारण म राजीनामा गर्छु । तपाईंले राजालाई भनिदिनु पन्थो' (गोरखापत्र : २०४७ कात्तिक ५) । त्यो घटनापछि राजाले प्रधानमन्त्रीसँग आपत्ति जनाउँदै भनेका थिए, 'पीएम, मैले त त्यो संविधान तपाईंको अध्ययनका लागि मात्र दिएको थिएँ । किन सार्वजनिक गरेको ?' प्रधानमन्त्रीको जवाफ थियो 'सरकारको इच्छा पब्लिकली अनुमोदन भयो भने राम्रै होला भनेर हो सरकार । जनताले सरकारबाट बक्सेको संविधान नै भए हुन्छ भने त्यही पास गर्दा मलाई आपत्ति हुँदैन भनेर सार्वजनिक गरेको हुँ । त्यस घटनाले दरबार-सरकार सम्बन्धलाई संवादहीनताको अवस्थामा पुऱ्याइदियो । यसबीच प्रधानसेनापति सच्चितशमशेर राणाको नेतृत्वमा सोह्र जना बहालवाला जर्नेलले प्रधानमन्त्रीलाई भेटेर सेनालाई राजाकै मातहतमा राख्न र राजाका अधिकार कटौती नगर्न दबाव दिए (कटवाल, २०७१, पृ.२२३) । 'राजाको अधिकारका विषयमा म उतै कुरा गरौंला, यहाँहरूले चिन्ता नगरौं' भनेर प्रधानमन्त्रीले जर्नेलहरूलाई बिदा गरे । सेनाले प्रधानमन्त्रीलाई धम्क्याएको खबर छापारूमा प्रकाशित भएकाले राजनीतिक माहौल तातेको थियो । सार्वभौमसत्ता जनता वा राजा कसमा रहने भन्ने विवादका कारण तीन महिनासम्म संविधान जारी गर्न दरबार तयार भएन बरु राजा संविधान जारी गर्नुअघि नै राजनीतिक कृ गर्ने मानसिकतामा पुगिसकेका थिए (सुवेदी, २०६९, पृ.७२) । कात्तिक दोस्रो सातासम्म आइपुग्दा सार्वभौमसत्ता राजामा निहित हुनुपर्नेलगायत संविधानका २० वटा बुँदामा दरबारको असहमति थियो । राजतन्त्रको निरन्तरताका लागि भए पनि राजाबाट जनप्रतिनिधिको सम्मान हुनुपर्छ भन्ने अडान सरकारको थियो । सुवेदी (२०६९) अनुसार त्यति बेला पूर्वप्रधानमन्त्री सूर्यबहादुर थापाले राजासँग छ घण्टा लामो संवाद गरी नसम्झाएको भए संविधान जारी नभएरै जनआन्दोलनको उपलब्धि समाप्त हुन सक्थ्यो । राजालाई कृ को विकल्प नसोच्न उनैले सम्झाएका थिए (पृ. ७२) । त्यसपछि मात्र कात्तिक ११ गते कानूनमन्त्रीको संयोजकत्वमा रहेको मन्त्रिपरिषद्को उपसमिति र राजाबीच वार्ताको वातावरण बन्यो । त्यस वार्तामा 'सार्वभौमसत्ता नेपाली जनतामा निहित रहने छ' भन्ने व्यवस्था हटाउन राजाले सवैभन्दा बढी दबाव दिए । विवादको अर्को विषय थियो, संविधानले जनआन्दोलनलाई मान्यता दिने वा नदिने भन्ने

। प्रस्तावनामा 'ऐतिहासिक जनआन्दोलनमार्फत नेपाली जनताले संवैधानिक परिवर्तनको चाहना राखेकाले' भन्ने वाक्य मन्त्रिपरिषद्दे टुङ्गो लगाएको थियो । आचार्य (२०६९) लेख्छन् -

जनआन्दोलनको परिणामस्वरूप संविधान जारी भएको हो भनेर स्विकार्न दरबार तयार भएन । अनि 'नेपाली जनताले केही समयअघि भएको जनआन्दोलनको माध्यमबाट संवैधानिक परिवर्तन गर्ने इच्छा अभिव्यक्त गरेकोले' भन्ने शब्द राखियो । जनताको चाहनाविपरीत राजाबाट हस्तक्षेप हुने हो भने अबको लडाइँ राजतन्त्र फाल्नका लागि हुने छ भन्ने सरकारको अडानपछि राजाले भनेका थिए, 'हैन प्रधानमन्त्री मसँग कुरा गर्दा सहमत हुनुहुन्छ, अनि बाहिर गएपछि किन अर्को कुरा आउँछ, यसरी त भएन नि' ? त्यो दिन सहमति हुन सकेन । (पृ. १३५-१३६)

कात्तिक १२ गते राजा र सरकारबीच भएको ५ घण्टा लामो छलफलमा समेत मन्त्रिपरिषद्दे सर्वभौमसत्ता जनतामा हस्तान्तरण अडान छोडेन । केही दिनपछि प्रधानमन्त्री भट्टराई संविधान सुझाव आयोगका अध्यक्ष उपाध्यायका साथ दरबार पुगे । राजासहित प्रधानमन्त्री र उपाध्यायका बीचमा लामो कुराकानी भयो । राजाले भने 'संविधान सन्तुलित बनाऔँ ताकि भोलि प्रधानमन्त्री र मलाई काम गर्न सहज होस्' । प्रधानमन्त्री भट्टराईले अडान नछोडेपछि राजाले भनेका थिए 'किसुनजी तपाईंहरूले बनाएको संविधानले दश वर्षभन्दा बढी काम गर्न गाह्रो छ' (धमला, नयाँ पत्रिका : २०७७ जेठ ११) ।

लामो रस्साकस्सीपछि राजा संविधान जारी गर्न तयार भए । दरबार र मन्त्रिपरिषद्बीचको सम्झौतामा राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद्को सिफारिसमा राजाबाट सेनाको सञ्चालन र प्रयोग हुने प्रावधान राखियो (शर्मा, २०६२ : १२६) । त्यति गरे पनि राजाको चित्त बुझेन । राजनीतिक दलका नेताहरूसँग उनी भन्ने गर्थे 'भन्डै सेनाले विद्रोह गरिसकेको थियो, मैले सम्झाउनु पर्‍यो' (मैनाली, २०७३, पृ.१४४) । यसरी २०४७ साल कात्तिक २३ गते संविधान जारी गर्ने मिति तय भयो । नारायणहिटी राजदरबारमा आयोजित विशेष समारोहमा प्रधानमन्त्री, आयोगका अध्यक्ष, मन्त्रीहरू र राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरू निर्धारित समयअघि नै पुगिसकेका थिए तर संविधान जारी गर्ने पूर्वनिर्धारित समय घर्किँदासम्म राजा वीरेन्द्र भने देखा परेनन् । प्रत्यक्ष प्रसारणका लागि दरबार परिसरमा रहेका नेपाल टेलिभिजनका पत्रकार दुर्गानाथ

शर्मा लेख्छन् - म बडो अप्ठ्यारोमा परें । राजा आउने पूर्वनिर्धारित समयअघि नै प्रत्यक्ष प्रसारण सुरु भइसकेको थियो । के बोल्ने ? के भन्ने ? कार्यक्रम कति लम्बिने हो (शर्मा, २०७३, पृ.१४७) ?

सधैं प्रसन्न मुद्रामा निस्कने राजा तोकिएको समयभन्दा ढिलो देखा परे । त्यो दिन उनको अनुहारमा मुस्कान थिएन । सरासर मञ्चमा उक्लिएपछि खल्लीबाट कागज निकालेर उनी संविधानको प्रस्तावना वाचन गर्न थाले जुन कुरा उपस्थित सबैका लागि कल्पनाबाहिरको दृश्य थियो । किनभने राजाले पढेको प्रस्तावना मन्त्रपरिषद्ले पारित गरेको थिएन । राजसिंहासनबाट राजा वीरेन्द्रले भनेका थिए, 'आयोगले तयार गरेको मस्यौदालाई मन्त्रपरिषद्को सिफारिसमा हामीबाट अन्तर्निहित संवैधानिक तथा राजकीयसत्ता र विशेषाधिकारको प्रयोग गरी नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ जारी गरी तत्काल लागु गरिबक्सेका छौं' (खनाल, २०७३, पृ.२१६) । त्यो क्षण प्रधानमन्त्री भट्टराईको अनुहारमा कुनै उत्सुकता र खुसी देखिएन (शर्मा, २०७३, पृ.१४७) । राजाको त्यस्तो व्यवहारले सबै चकित भए । खनाल (२०८०) का अनुसार संविधानको घोषणासँगै संवैधानिक राजतन्त्रको सीमासम्बन्धी द्वन्द्वको अर्को आयाम सुरु भयो (पृ.४८२) । संविधान घोषणा भइसकेकाले तत्काल सच्याउन सक्ने अवस्था थिएन ।

राजाको मुहारबाट पढ्न सकिन्थ्यो, नयाँ संविधानको घोषणाबाट उनी पनि सन्तुष्ट थिएनन् । आफूले एकदमै चित्त दुखाएको संविधान राजाले रानी ऐश्वर्यको जन्मदिन पारेर घोषणा गरेका थिए । जनतालाई अधिकार दिन नहुने पात्रका रूपमा रानी ऐश्वर्यको छवि बनेको थियो । पछिसम्म पनि राजा वीरेन्द्र आफैं संविधान सुभाषण आयोगका अध्यक्ष उपाध्यायसँग भन्ने गर्थे, 'तपाईंले मलाई के अधिकार दिनुभएको छ, र' (उपाध्याय, कान्तिपुर : २०६१ कात्तिक २३) ? राजाको कदमविरुद्ध तत्काल जान सक्ने अवस्थामा सरकार थिएन । संविधानमा बखेडा गरेको भए दरबारलाई दुईवटा फाइदा हुन सक्थ्यो । पहिलो, संविधानमा जनअधिकार कटौती गरी दरबारलाई बलियो बनाउने । दोस्रो, आन्दोलनकारीले राजालाई अधिकार दिन अस्वीकार गरे चुनाव हुन नदिने । त्यस अवस्थामा राजाको षड्यन्त्र चित्त नबुझे पनि संविधान मानेर चुनावमा जानुबाहेक दलहरूसँग अर्को विकल्प रहेन ।

ख) चुनावमा कांग्रेस-कम्युनिस्टको प्रतिस्पर्धा

प्रजातन्त्रको पुनःस्थापनापछि २०४८ मा भएको पहिलो संसदीय चुनावमा आन्दोलनका मुख्य सहयात्री कांग्रेस र एमाले प्रतिस्पर्धामा थिए । देशका २०५ वटा निर्वाचन क्षेत्रमा चुनाव भए पनि आम चासो भने

कांग्रेसका कार्यवाहक सभापति तथा अन्तरिम सरकारका प्रधानमन्त्री कृष्णप्रसाद भट्टराई र नेकपा एमालेका महासचिव मदनकुमार भण्डारी उम्मेदवार बनेको काठमाडौं क्षेत्र नं. १ मा थियो । एउटा आमसभामा प्रखर वक्ता महासचिव भण्डारीले राजालाई सङ्केत गर्दै भनेका थिए, 'महाराज । आँखा नचम्काइबक्सियोस्, हात नलम्काइबक्सियोस् । राजनीति गर्ने मन भए श्रीपेच खोलेर मैदानमा आइबक्सियोस्' । खनाल (२०७३) का अनुसार उनको त्यो भाषणबारे मिडियामार्फत जानकारी पाएपछि राजाले प्रमुख सचिव रेवतीरमण खनाललाई भण्डारीसँग कुरा गर्न अनुमति दिए । खनाल र भण्डारीबीच रातको १२ वजे बालाजु बाइपासनजिक मोटरमै बसेर बाटोमा ४५ मिनेट कुराकानी भयो । भण्डारीले भाषण चुनाव जित्ने रणनीति मात्र रहको बताएपछि दरबार ढुक्क भयो (पृ. २१९-२२०) । त्यस घटनाले राजा र भण्डारीबीच संवादको ढोका खोलिदियो । त्यसलगत्तै पहिलोपटक दरबार जाँदा भण्डारी तनावमा थिए । राजासँग कुरा गरेर बाहिरिएपछि उनी कुर्सीमा थचक्क बसे । पानी मागे । त्यसपछिका दिनमा उनले राजाको विरोध गरेनन् बरु राजा पनि यो देशका शक्ति हुन् भन्न थाले (धमला, नयाँ पत्रिका : २०७७ जेठ ११) । निष्ठा, आदर्श र सिद्धान्तको राजनीतिका लागि सिंगो जीवन अर्पेका भट्टराई आफैँले गराएको चुनावमा उनै भण्डारीसँग ७५१ मतले पराजित भए । भण्डारीले २७,३७२ र प्रधानमन्त्री भट्टराईले २६,६२१ मत पाए । त्यसपछि भण्डारीको चर्चा शिखरमा पुग्यो ।

भट्टराईले आफ्नो पराजयलाई सामान्य रूपमा लिए । चुनाव हारेपछि उले प्रमुख निर्वाचन आयुक्त सूर्यप्रसाद श्रेष्ठसँग भनेका थिए, 'म हारें, केही छैन । चुनाव हो, हारजित हुन्छ । के फरक प्यो त, प्रधानमन्त्री आफैँ हारेपछि चुनाव कति निष्पक्ष भएछ त' ? भट्टराईको पराजय धेरैका लागि अकल्पनीय र विश्वास गर्न नसकिने खालको थियो । खनाल (२०८०) लेख्छन् - भट्टराईले संविधान निर्माणका क्रममा जनताको संविधानका पक्षमा लिएको अडानका कारण दरबार उनीसँग सन्तुष्ट थिएन । त्यसैले दरबार उनलाई हराउन लागेको हुन सक्छ (पृ. ४४१) । पाण्डे (२०६९) लेख्छन्, बीबीसीका पत्रकार मार्क टलीले लेखेका थिए, एक पत्रकारका रूपमा मैले पक्ष र विपक्षमा भेदभाव गर्नु हुँदैन । तर म यो स्वीकार नगरी बस्न सकिदैन कि भट्टराईको पराजयले मलाई उदास बनाएको छ । मेरो नजरमा उनी दक्षिण एसियाका एक असाधारण नेता हुन् (पृ. २०७) । प्रजातन्त्रको विकासका लागि आमचुनाव महत्त्वपूर्ण कडी थियो ।

जनताले जनआन्दोलनको सहयात्री कांग्रेसलाई बहुमतको सरकार र नेकपा एमालेलाई सशक्त प्रतिपक्षीको भूमिका दिए ।

ग) निर्वाचित सरकार र दरबारबीच असमझदारी

आम निर्वाचनपछि कांग्रेसका महामन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइराला प्रधानमन्त्री बने । प्रजातन्त्रका लागि लामो राजनीतिक सङ्घर्ष गरे पनि कोइरालासँग सत्ता सञ्चालनको अनुभव थिएन । पद तथा गोपनीयताको शपथ लिएलगत्तै उनले राजालाई भनेका थिए, 'सरकार, संवैधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातन्त्र कसरी सञ्चालन हुन्छ भन्ने अनुभव मलाई छैन । मबाट कुनै कमजोरी भयो भने सरकारले औँल्याइदिनुपर्छ' (नेपाल, २०६७, पृ.१४४) । राजाले आफूलाई पनि संवैधानिक राजतन्त्रको अनुभव नभएकाले कहीं कतै बाटो विराए प्रधानमन्त्रीले औँल्याइदिनुपर्छ भनेका थिए । सरकार बनेकै दिनदेखि कांग्रेसमा आन्तरिक अन्तरकलह बढ्दै गयो । राजनीतिक नियुक्तिमा प्रधानमन्त्रीले 'बाहुन' हरूलाई मात्र अवसर दिएको भन्दै सर्वोच्च नेता गणेशमान सिंहले सार्वजनिक रूपमै असन्तुष्टि जनाए । एकातिर पार्टीभित्रको कलह र अर्कोतिर प्रमुख प्रतिपक्षीको असहष्णु व्यवहारका कारण कट्टर कम्युनिस्ट विरोधी छविका प्रधानमन्त्री वामपन्थीको निसानामा परे । सरकार बनेको एक महिना पूरा नहुँदै तलबवृद्धिको माग राख्दै एमालेनिकट कर्मचारीले आन्दोलन सुरु गरे । कम्युनिस्टहरू कोइरालालाई तह लगाउने मौकाको खोजीमा थिए । कोइरालाले निर्वाचित सरकारलाई असफल बनाएर प्रतिक्रान्ति गर्ने योजनाअन्तर्गत कर्मचारीलाई आन्दोलनमा उतारिएको अर्थमा बुझे ।

विरोध गर्नु विपक्षीको धर्म नै हो । त्यति बेला एमाले परिपक्व राजनीतिक दल भइसकेको थिएन ।

निर्वाचित सरकारलाई *हनिमुन पिरियड* अर्थात् सय दिन विनाअवरोध निर्वाध काम गर्न दिने लोकतन्त्रको सामान्य संस्कारविपरीत प्रधानमन्त्री उपस्थित हुने कार्यक्रम बहिष्कार गर्ने घोषणा प्रमुख प्रतिपक्षी दलले गर्‍यो । कर्मचारी आन्दोलनले राजनीतिक रूप लियो (थापा, २०६९, पृ.६७) । कांग्रेसभित्रको कलह र प्रतिपक्षीको आन्दोलन सम्बोधन गर्न कोइरालाले सार्थक संवाद अधि बढाउन सकेनन् । बरु कार्यवाहक सभापति भट्टराईनिकट छ जना मन्त्रीलाई विनासूचना बर्खास्त गरिदिए । त्यस घटनाले कांग्रेसभित्रको भगडा भन्नु चुलियो । दरबार यस्तै मौकाको खोजीमा थियो । राजा वीरेन्द्रले समेत निर्वाचित सरकारबाट भए गरेका राम्रा कामलाई छेकवार लगाउने र नराम्रा कामलाई अनुमोदन गर्ने काम गरे ।

उपाध्याय (२०६१) का अनुसार त्यस कालखण्डमा सरकारले एक से एक अपराधी, चेलीबेटी बेचबिखन गर्ने, लागु औषधको व्यवसाय गर्ने र तस्करलाई छोड्ने निर्णय गर्‍यो । संविधानले राजालाई राष्ट्रियता एवम् नेपाली जनताको एकताको प्रतीक अनि संविधानको पालक र संरक्षक मानेको थियो । सरकारले गलत काम गरे सचेत गराउने दायित्व संवैधानिक राजामा थियो । संविधानले दिएको दायित्व पूरा गर्नेतर्फ उनले ध्यान दिएनन् । मौका पाउनासाथ राजाले संविधान मिच्च सुरु गरिहाले (कान्तिपुर : २०६१ कात्तिक २३) । सत्तारूढ दलभित्रको कलह, अनुभवहीन प्रधानमन्त्री र प्रतिपक्षको अपरिपक्व क्रियाकलापले दरबारलाई खेल्न भनै सहज बनाइ दियो । संविधानअनुसार संसद्का दुई सदनमध्ये प्रतिनिधिसभामा प्रत्यक्ष निर्वाचित २०५ सदस्य रहने व्यवस्था थियो भने राष्ट्रियसभाका ६० मध्ये दश सदस्य प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा राजाबाट मनोनीत हुने प्रावधान थियो । पहिलो आम निर्वाचनलगत्तै प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा राष्ट्रियसभाका १० सदस्यको नियुक्तिका विषयमा गोरखापत्रमा छापिएको समाचार यस्तो थियो - राजाबाट राष्ट्रिय जीवनका विभिन्न क्षेत्रमा विशेष योगदान पुऱ्याए वापत ख्यातिप्राप्त व्यक्तिहरूलाई प्रधानमन्त्रीको सल्लाहअनुसार राष्ट्रियसभामा मनोनीत गरिबक्सेको छ (गोरखापत्र : २०४८ असार १४) । २०५० पछि पटकपटक प्रधानमन्त्रीको सल्लाहबिनै राजाले राष्ट्रियसभा सदस्य मनोनीत गरे (कर्ण, उकालो : २०८० जेठ १५) । त्यस बेला मौन बसेर निर्वाचित प्रधानमन्त्रीहरूले राजालाई असंवैधानिक बाटोमा जान प्रेरित गरे (उपाध्याय, कान्तिपुर : २०६१ कात्तिक २३) । सत्तामा टिकिरहन जनता हैन, दरबार रिभाउनु पर्छ भन्ने मानसिकता यस अवधिका नेता र प्रधानमन्त्रीहरूमा देखियो । संविधान मिचिनुमा राजाको मात्र दोष थिएन, नेताहरू पनि उत्तिकै जिम्मेवार थिए ।

घ) कांग्रेसको कलहमा संसद् विघटन

दासढुंगा, चितवनमा भएको जीप दुर्घटनामा २०५० जेठ ३ गते एमाले महासचिव मदन भण्डारीको निधन भएपछि रिक्त काठमाडौं क्षेत्र नं. १ को उपचुनावमा कांग्रेसले कार्यवाहक सभापति भट्टराईलाई उठाउने निर्णय गर्‍यो । भट्टराईको उम्मेदवारीलाई प्रधानमन्त्री कोइरालाले आफूलाई सत्ताच्युत गर्ने अर्थमा बुझे र कोइरालापक्ष उनलाई हराउनतिर केन्द्रित भयो । भट्टराईपक्षका कतिपय नेताहरू पार्टीका उम्मेदवारलाई जिताउनेभन्दा प्रधानमन्त्रीलाई सत्ताच्युत गर्ने प्रचारमै रमाए । माघ २५ गते चुनाव हुँदै

थियो, १० गते कोइरालाले रेडियो नेपाल र नेपाल टेलिभिजनमार्फत १७ मिनेट लामो मन्तव्य दिएर भट्टराईलाई आफूले किन समर्थन गर्ने भन्ने प्रश्न उठाए । कांग्रेसको आन्तरिक विग्रहका कारण एमाले उम्मेदवार विद्या भण्डारीसँग भट्टराई पराजित भए । काठमाडौं क्षेत्र नं. १ मा भट्टराई लगातार दोस्रोपटक पराजित भएका थिए । सुरुमा नउठ्ने भनेका भट्टराईले अचानक उम्मेदवारी घोषणा गरेपछि धेरैको मनमा चिसो पसिसकेको थियो । भट्टराई निकटहरूले जसरी पनि हराउने डिजाइनमा उनलाई उम्मेदवार बनाइएको धेरैपछि मात्र थाहा पाए । भट्टराईको पराजयले कांग्रेसमा ठूलो विग्रह पैदा भयो ।

कोइरालापक्षले अन्तर्घात गरेको भन्दै कांग्रेसका असन्तुष्ट ३६ सांसद सदनमा अनुपस्थित भएकाले सरकारको नीति तथा कार्यक्रम असफल हुन पुग्यो र प्रधानमन्त्री कोइरालाले प्रतिनिधिसभा विघटन गरी मध्यावधि चुनाव सिफारिस गरिदिए । नेपाल (२०६२) का अनुसार बहुमतसहितको संसद् ३ वर्ष दुई महिनामै भङ्ग गरिएको घटनाले कांग्रेसमा खैलाबैला मच्चियो । सर्वोच्च नेता गणेशमान सिंहले त प्रधानमन्त्रीले दरबारमा प्रजातन्त्र बुझाएको अभिव्यक्ति दिए (पृ. १४४) ।

प्रमुख प्रतिपक्षी एमाले पनि चुक्यो । संसद् भङ्ग भएर प्रधानमन्त्रीको राजीनामा स्वीकृत भइसकेको अवस्थामा असार २८ गते एमालेले प्रधानमन्त्रीलाई सदन विघटनको अधिकार नरहेको भन्दै त्यसविरुद्ध उत्रिन देशवासीलाई अपिल गर्‍यो (के.सी., २०६५, पृ.१३) । त्यसको भोलिपल्ट असार २९ मा अध्यक्ष मनमोहन अधिकारीले सर्वदलीय सरकार गठन गरी पाऊँ भनी राजामा बिन्तीपत्र चढाए । साउन ८ गते कांग्रेस महामन्त्री महेन्द्रनारायण निधिले प्रधानमन्त्री कोइरालालाई पदमुक्त गर्न माग गर्दै दरबारमा बिन्तीपत्र हाले । त्यस घटनाले राजालाई राजनीतिमा सक्रिय हुने वातावरण सिर्जना गरिदियो (गौतम, २०६८ असोज, पृ.२६९) यसबीच कांग्रेस सभापति भट्टराई र एमाले अध्यक्ष अधिकारीबीच संसद् विघटनको सिफारिस बढेर गरी सदनभित्रबाट विकल्प दिने सहमति भयो र साउन १२ गते राष्ट्रियसभाका अध्यक्ष बेनीबहादुर कार्कीको नेतृत्वमा विघटित प्रतिनिधिसभाका १०५ सदस्यको हस्ताक्षरसहित प्रतिनिधिसभाको पुनःस्थापनका लागि दरबारमा बिन्तीपत्र बुझाइयो । त्यस घटनाले राजालाई संविधान मिच्च खुला आमन्त्रण गरेको थियो ।

संसद् भङ्ग गर्ने र गर्न नहुने दुवै पक्षभित्र दरबारले खेलेको थियो । संसद् विघटनको ११ वर्षपछि कोइरालाले स्वीकार गरेका थिए, 'विगतमा म आफैं र अरू प्रधानमन्त्रीहरूले गरेका मध्यावधि घोषणामा

दरबारको भूमिका थियो । मैले पनि दरबारलाई चिनेको थिइनँ' (कान्तिपुर : २०६२ वैशाख २८) । कोइरालाको भनाइमा प्रधानमन्त्रीनिकट केही मानिसहरूलाई पनि उचालिएको थियो । त्यो त दरबारले गर्थ्यो नै । राजाको रणनीति बुझेर संसद् भङ्ग हुनबाट जोगाउन नसक्नु राजनीतिक नेतृत्वको कमजोरी थियो (नेपाल, २०६७, पृ.१४८) । कांग्रेसको शीर्ष नेतृत्व र प्रधानमन्त्री कोइराला दुवैलाई उचालेर संसद् भङ्ग गराउन दरबार र शक्तिकेन्द्रले खेलेको रहस्य नेताहरूले धेरैपछि मात्र चाल पाए (थापा, २०६९, पृ.३२९) । संसद् विघटन गराउनुअघि दरबारले प्रधानमन्त्रीलाई सेना र प्रहरी लगाएर उनको पक्षमा बहुमत ल्याउन सघाउने वचन दिएको थियो । प्रधानमन्त्रीसँग राजा वीरेन्द्रको सहकार्य संसद् विघटन गराउने विन्दुसम्म मात्र थियो । जनप्रतिनिधिहरूको सर्वोच्च संस्था संसद् भङ्ग गराएपछि दरबारको हात माथि परिसकेको थियो ।

ड) संसदीय व्यवस्थाको बदनामी

२०५१ को मध्यावधि निर्वाचनबाट नेकपा एमाले संसद्को ठुलो दलका रूपमा उदायो भने कांग्रेस प्रमुख प्रतिपक्षीमा भन्थ्यो । संवैधानिक राजतन्त्र स्वीकार गरी संसदीय राजनीतिमा आएको भए पनि सिद्धान्ततः गणतन्त्रवादी भएकाले राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय मिडियामा राजतन्त्रप्रति एमालेको धारणा के हुन्छ भन्ने विषयमा चर्चा परिचर्चा चलिरह्यो । संविधानबमोजिम कुनै पनि दलले बहुमत नल्याएको र दुई वा दुईभन्दा बढी दलले बहुमत पुऱ्याएर सरकार गठनका लागि दावी पेस नगरेको अवस्थामा ठुलो दलको नेताका हैसियतमा एमाले अध्यक्ष मनमोहन अधिकारी मुलुककै पहिलो कम्युनिस्ट प्रधानमन्त्री बने । अधिकारीले राजाबाट शपथ लिएपछि राजाबाट राजकाजको शपथ लिने दल पनि गणतन्त्रवादी हुन सक्छ भन्ने चर्चा राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय मिडियामा भयो । अर्याल (२०६९) का लेख्छन् -

शपथलगतै राजतन्त्रबारे उनको धारणा के हो भनेर अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चार माध्यममा कार्यरत एक पत्रकारले सोधेको प्रश्नको जवाफमा प्रधानमन्त्री अधिकारीले भनेका थिए 'नेपालमा अबै केही समय राजतन्त्र रहने छ' । अधिकारीको जवाफले उनको दल एमाले र राजनीतिक वृत्तमा हलचल पैदा भयो । अधिकारी आलोचनाको शिकार बने । राजाबाट शपथ लिने प्रथम निर्वाचित कम्युनिस्ट प्रधानमन्त्रीका रूपमा संसारभर उनको चर्चा भयो । (पृ.११२-११३)

राजालाई सामन्तवादको नाइके मान्दै सिद्धान्ततः गणतन्त्रवादी बनेका अधिकारी राजाबाट शपथ लिएर प्रधानमन्त्री बन्नु पनि अनौठो संयोग थियो । नारायणहिटी दरबारमा उनको शपथ भएकै समयमा संयोगले प्रजातन्त्रको जननी मानिने बेलायतमा नेपाली राजदूत सूर्यप्रसाद श्रेष्ठ महारानी एलिजाबेथसँग भेट्दै थिए । वकिङ्घम दरबारको भव्य बैठककक्षमा श्रेष्ठले महारानीलाई नेपालमा पहिलोपटक कम्युनिस्ट प्रधानमन्त्री बनेको जानकारी गराउँदै भनेका थिए, 'योर मेजेस्टी, नाउ वि ह्याव कम्युनिस्ट गभरमेन्ट । मनमोहन अधिकारी ह्याज विन इलेक्टेड प्राइमिनिस्टर' । मन्द मुस्कानका साथ महारानीले भनेकी थिइन् 'दिस् इज डेमोक्रेसी । इट ह्यापेन्स् इन डेमोक्रेसी, एम्ब्यास्डर' । अधिकारीको सरकार नौ महिना टिक्यो । मध्यावधि चुनावपछि नेपालमा राजनीतिक अस्थिरता सुरु भयो । सरकार बनाउने, टिकाउने र गिराउने खेलमा संसद्भिन्न विकृति विसङ्गति भित्रिए । सांसदलाई भन्सार र विक्रीकर छुटमा विलासी गाडी सुविधा दिने, सांसदहरूको अपहरण गर्ने, उनीहरूलाई खसी बोका भैं किन्ने, होटलमा थुन्ने, औषधी उपचारको नाममा मन्त्रीहरूलाई एकैपटक विदेश सयर गराउने र जनप्रतिनिधिहरूलाई पेन्सन दिने गरी कानून बनाउने जस्ता क्रियाकलापले संसदीय व्यवस्था बदनाम भयो (थापा, २०६०, पृ.१११) ।

सांसदहरूलाई खुसी पारेर सरकार चलाउने होडबाजीका कारण इतिहासकै जम्बो ४८ सदस्यीय मन्त्रिमण्डल बनाइयो । यस अवधिमा कांग्रेसका नेता शेरबहादुर देउवा १८ महिनाका लागि प्रधानमन्त्री बने । त्यसपछि जनआन्दोलनका सहयात्री कांग्रेस र एमालेबीच संसद्मा १९ सिट रहेको राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टीका नेताहरूलाई पालैपालो प्रधानमन्त्री बनाउने होडबाजी चल्यो । छ महिनाको अन्तरालमा राप्रपाका लोकेन्द्रबहादुर चन्द र सूर्यबहादुर थापा पालैपालो प्रधानमन्त्री बने ।

थापा (२०६०) का अनुसार सर्वहारा कम्युनिस्टहरू सिद्धान्त, निष्ठा र इमान्दारितामा विश्वास गर्थे । तर त्यति बेलासम्म आइसक्दा धेरै नेतामा पद, प्रतिष्ठा र पैसाका लागि सिद्धान्त दाउमा लगाउने अवसरवादी सोच हावी भइसकेको थियो । सांसदहरूलाई सामूहिक रूपमा थुनेर सुरा सुन्दरीदेखि अश्लील फिल्म देखाउनेसम्मका काम भए (पृ. ६९-७०) । सरकार टिकाउन पलपल सम्भौता गर्नु र नैतिकता बन्धकीमा राख्नु त्यस कालखण्डको नेपाली राजनीतिको विशेषता नै बन्यो । संसदीय सरकारको सबैभन्दा कुरूप नमुना देखियो (नेपाल, २०६२, पृ.१४६) । यसबीच कांग्रेस र एमालेबीच त्रिशङ्कु संसद्का विकृति विसङ्गति हटाउन संसद् भङ्ग गरी निर्वाचनमा जाने सहमति बन्यो । प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद

कोइरालाले २०५५ माघ १ मा संसद् विघटन गरी २०५६ वैशाख २० र जेठ ३ गते दुई चरणमा गर्ने गरी चुनावको मिति सिफारिस गरे ।

च) माओवादीको विद्रोह

दलहरूबीचको सत्ता सङ्घर्षका कारण संसदीय व्यवस्था बदनाम भएको र जनता निराश भएको मौकामा दरबार संविधानमा गुमेका आफ्ना अधिकार पुनःस्थापित गर्ने रणनीतिमा थियो । त्यही मौकामा गरिबी, बेरोजगारी, भ्रष्टाचार र अनियमिततालाई मुख्य मुद्दा बनाएर नेकपा माओवादीले संसदीय व्यवस्थाविरुद्ध सशस्त्र विद्रोह थाल्यो (शर्मा, २०७१, पृ.३२) । खनाल (२०८०) का अनुसार गणतन्त्रको घोषित नीति लिएर नेकपा माओवादीले २०५२ सालमा जनयुद्ध सुरु गरेपछि देशका दुर्गम ग्रामीण बस्तीमा खुला रूपले चिनियाँ मोडलको *जनवादी गणतन्त्र* को पक्षमा आवाज उठाए (पृ. ५०३) ।

दुस्मनको अन्तर्विरोधमा खेल्ने माओको सैद्धान्तिक जगमा टेकेर माओवादीले प्रमुख दुस्मन पत्ता लगाउने र त्यसविरुद्ध सहायक दुस्मनहरूलाई सकेसम्म उपभोग गर्ने, नत्र कम्तीमा तटस्थ राख्ने रणनीति बनायो । उसले २०५२ माघ २१ गते प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवासमक्ष ४० सूत्रीय मागपत्र बुझाउँदै फागुन ५ भित्र आफ्ना ती माग पूरा नभए सशस्त्र विद्रोह गर्ने चेतावनी दियो (कार्की, २०६९, पृ.१००) ।

प्रधानमन्त्री देउवा माघ २८ देखि फागुन ५ सम्मका लागि तय भएको भारतको औपचारिक भ्रमणको अन्तिम तयारीमा थिए । फर्किएपछि छलफल गरौंला भनेर उनले माओवादी नेताहरूलाई बिदा गरे । सरकार माओवादीका धेरै माग पूरा गर्न सक्ने अवस्थामा थियो । भारतसँगको सन् १९५० को शान्ति तथा मैत्री सन्धि र टनकपुर सम्झौताको खारेजीसहित संविधानसभा, गणतन्त्र र राजपरिवारका विशेषाधिकार अन्त्य गर्ने माओवादीका जटिल माग थिए । माओवादीका मागबारे अध्ययन गर्ने जिम्मा मन्त्री नरहरि आचार्यलाई दिएर देउवा दिल्लीतिर लागे ।

सरकारलाई दिएको समयसीमा अघि नै फागुन १ गते जनयुद्ध घोषणा गरी माओवादी भूमिगत भयो । दिल्लीबाट हैदराबाद जान जहाज चढेपछि मात्र प्रधानमन्त्री देउवाले माओवादीले रोल्याको होलेरी प्रहरी चौकीमा आक्रमण गरेको सूचना पाए । ग्रामीण क्षेत्रलाई हातमा लिएर सहर (राजधानी) घेर्ने माओको सूत्रअनुसार माओवादीले दुर्गम गाउँबाट क्रान्तिको सुरुआत गरेको थियो । हतियारको खोजीमा मनाङ

पुगेका नेता देव गुरुडले पाँच हजारमा किनेका दुई थान थ्रि नट थ्रि राइफलबाट माओवादीको सशस्त्र विद्रोह प्रारम्भ भएको थियो (रोय, २०६५, पृ.४२) ।

तिब्बती विद्रोहीलाई चीनविरुद्ध लड्न भनेर सन् १९६१ मा अमेरिकाले जहाजबाट खसालेका ती दुई राइफल पहिलोपटक माओवादीले रोल्पाको होलेरीमा आक्रमण गर्दा प्रयोग भएका थिए (भा, २०७२, पृ.३५) । साम्यवादी राज्यव्यवस्था स्थापनाका लागि सुरु गरिएको माओवादी विद्रोहमा उनीहरूले साम्राज्यवादी भन्ने गरेको अमेरिकी राइफल प्रयोग हुनु पनि संयोग नै थियो । आफू स्वदेश फर्किन नपाउँदै प्रहरी चौकी आक्रमण गरी माओवादी भूमिगत भएपछि प्रधानमन्त्री देउवा क्रुद्ध भए । वार्ता र मागलाई रणनीतिक रूपमा मात्र उपयोग गरेको ठानेर देउवाले माओवादीलाई वास्तै गरेनन् । माओवादी विद्रोह सुरु हुँदा मुलुकका मुख्य तीन शक्ति दरबार, कांग्रेस र एमाले एक अर्कालाई कमजोर बनाएर शक्तिमा पुग्ने होजबाजीमा थिए । संवैधानिक राजतन्त्रमा खुम्चिएर बस्नु परेकोमा दरबार खुसी थिएन । दरबारलाई हौस्याउन माओवादी, कांग्रेस र एमालेलाई प्रहारको निसाना बनाइरहेको थियो । एमालेलाई कमजोर नबनाएसम्म जनयुद्धको औचित्य पुष्टि हुँदैन भन्ने माओवादी नेतृत्वको बुझाइ थियो (कँडेल, २०७५, पृ.४२) । बहुदलीय व्यवस्थाविरुद्ध सञ्चालित माओवादी विद्रोहलाई शक्तिमा पुनःस्थापित हुने सुनौलो अवसरका रूपमा दरबारियाहरूले हेरिरहेका थिए । त्यतिन्जेल माओवादी र दरबार दुवैका लागि २०४७ सालको संविधान साझा तारो थियो । एकातिर माओवादी संविधान च्यातेर आफूले चाहेजस्तो राज्यसत्ता ल्याउन चाहन्थ्यो भने अर्कोतिर संविधानले राजतन्त्रलाई 'रबरस्ट्याम्प' सरह बनाएकोमा दरबारियाहरू असन्तुष्ट थिए । लक्ष्य फरक भएका दरबार र माओवादी दुवैका लागि सबैभन्दा पहिला भत्काउनुपर्ने संविधान नै थियो ।

छ) चुनाव रोक्ने दरबारको रणनीति

माओवादी विद्रोहले भयावह रूप लिन थालेपछि सेना परिचालन गरी नियन्त्रण गर्ने योजना दरबारले बनायो । २०५१ को मध्यावधि चुनावपछि आफूप्रति बफादार लोकेन्द्रबहादुर चन्द प्रधानमन्त्री भएकाले राजनीति उसकै अनुकूल थियो (शर्मा, २०७१, पृ.३६) । एकातिर माओवादीको बढ्दो प्रभाव थियो भने अर्कोतिर २०५४ को स्थानीय चुनावमा सर्वाधिक स्थान जितेर एमाले ठुलो दल बनेको अवस्था थियो । माओवादीको प्रभावक्षेत्र मानिएका कतिपय स्थानमा समेत एमालेले जितेपछि दुई कम्युनिस्ट शक्तिबीच

टकराबको अवस्था थियो । चुनावी परिणामबाट २०४९ मा २०.०७ प्रतिशत मत पाएको एमाले ५२.१८ मा उक्लिएको थियो भने ५०.१४ प्रतिशत मत पाएको कांग्रेस २९.८३ मा झरेको थियो (निर्वाचन आयोग, २०७७, पृ.२४०) । देशका ५८ मध्ये ४१ नगरपालिका प्रमुखमा एमाले उम्मेदवार विजयी भएका थिए, कांग्रेस ६ मा सीमित थियो (निर्वाचन आयोग, २०७७, पृ.६१०) । एमालेको बढ्दो प्रभाव माओवादीका लागि मुख्य चुनौती थियो । माओवादी विद्रोह नियन्त्रणका लागि एमालेका तर्फबाट सरकारको नेतृत्वमा रहेका उपप्रधान तथा गृहमन्त्री वामदेव गौतमले आतङ्कवाद नियन्त्रणसम्बन्धी कानून निर्माण प्रक्रिया अघि बढाएका थिए (शर्मा, २०७१, पृ.३६) ।

मन्त्रिपरिषद्बाट अनुमोदन भई विधेयक संसद्मा दर्ता गर्ने तयारी भइरहेको अवस्थालाई दरबारले कम्युनिस्टविरुद्ध कम्युनिस्ट भिडाउने उपयुक्त अवसर ठान्यो । माओवादीविरुद्धको कारबाहीका लागि सेनाले त्यस्तै कडा कानून चाहेको थियो । प्रहरीसँगको समन्वयमा प्रधानसेनापति धर्मपालवरसिंह थापाले माओवादीमाथि गर्ने सम्भावित कारबाहीबारे गृहकार्य गरिरहेको वेला चन्द्र सरकार ढलेर राप्रपाका अर्का नेता सूर्यबहादुर थापा प्रधानमन्त्री भए । सेनाले प्रधानमन्त्री थापासमक्ष सैनिक परिचालनसम्बन्धी विस्तृत योजना पेस गर्‍यो (शर्मा, २०७१, पृ.३६-३७) । वार्ताद्वारा माओवादी समस्या समाधान गर्ने, नसके कडा कानून ल्याएर उसको शक्ति कमजोर बनाउन सेना परिचालन गर्ने तयारी हुँदै थियो (शाह, २०६७, पृ.६२) । मन्त्रिपरिषद्ले २०५४ चैत्र ३१ गते सेना परिचालन गर्ने निर्णय गरेको दुई दिनपछि थापाले राजीनामा गर्नुपर्ने अवस्था बन्यो र प्रक्रिया अघि बढ्न सकेन ।

थापापछि प्रधानमन्त्री बनेका कांग्रेस सभापति गिरिजाप्रसाद कोइरालाले माओवादीप्रभावित क्षेत्रको भ्रमण गरे । सेना एकपटक व्यारेकबाट निस्कियो भने फेरि व्यारेक फर्किँदै र दरबारले प्रजातन्त्र खाइदिन्छ भन्ने आशङ्का उनमा थियो । सेनाकै बलमा राजा महेन्द्रले बीपीलाई अपदस्थ गरी पञ्चायत लादेको कुरा उनकै सहोदर भाइले भुल्न सक्ने कुरा थिएन (शर्मा, २०७१, पृ.४०) । राजा वीरेन्द्र भने सङ्कटकाल लगाएर मात्र सेना परिचालन गर्न कोइरालालाई सुझाव दिइरहेका थिए । नेपाल (२०६७) का अनुसार दरबार विवाद चर्काएर प्रजातन्त्र कमजोर बनाउन सक्रिय थियो (पृ. १५१) । दूरदराजका प्रहरी चौकी विस्थापित भएर धमाधम जिल्ला सदरमुकाममा सीमित हुँदै थिए । त्यही मौकामा २०५६ को चुनाव हुन नदिएर संसदीय व्यवस्था दुर्घटनामा पार्ने दाउमा दरबार थियो ।

ज) निर्वाचित सरकारलाई दरबारको असहयोग

संविधानले राजालाई सेनाको परमाधिपति मानेका कारण उच्च सैनिक अधिकृतहरूको सरुवा बहुवामा दरबारकै बोलवाला थियो । त्यसैले पनि सैन्य बलका आडमा दरबारले निर्वाचित सरकारलाई असहयोग गरिरह्यो । केही घटनाले यस तथ्यको पुष्टि गर्दछन् ।

घटना १

सूर्यबहादुर थापाको नेतृत्वको सरकारका पालामा पूर्वप्रधानन्यायाधीश विश्वनाथ उपाध्यायको निवास बाहिरबाट दुई जना हतियारधारी पक्राउ परे । माओवादी विद्रोहका कारण शान्ति सुरक्षाको अवस्था जटिल बनेको बेला भएको त्यो घटना शान्ति सुरक्षाका दृष्टिले गम्भीर थियो । प्रहरी अनुसन्धानबाट थाहा भयो, सेनाले नै उनीहरूलाई तैनाथ गरेको रहेछ (खरेल, २०७५, पृ. २९२) । पूर्वप्रधानन्यायाधीश निवासको सुरक्षा जिम्मेवारी प्रहरीको क्षेत्राधिकारमा पर्थ्यो । घटनामा सेनाको संलग्नता पुष्टि भएपछि प्रहरीनेतृत्वले आफूमाथि किन विश्वास नगरेको भन्ने प्रश्न राख्दै ती हतियारधारीलाई सेनाको जिम्मा लगाएर छोडेको थियो (खरेल, २०७५, पृ. २९२-२९३) ।

घटना २

माओवादीको सूचना सङ्कलन र विश्लेषणका लागि बनाइएको 'एन्टी टेररिस्ट सेल' बाट प्रहरी नेतृत्वले सूचना पायो, प्रधानमन्त्री, मन्त्रीसहित केही महत्त्वपूर्ण व्यक्तिहरूको दैनिक गतिविधि निगरानी भइरहेको छ (खरेल, २०७५, पृ. ३०७) । चौबिसै घण्टा कडा सुरक्षा पहरा बस्ने अति विशिष्टहरूको निगरानी सरकारको निर्देशनमा गुप्तचर विभाग वा दरबारको निर्देशनमा सेनाले मात्र गर्न सक्थ्यो । प्रहरी महानिरीक्षक खरेलले सैनिकसचिव शान्तबहादुर मल्ललाई सोधे 'विशिष्टहरूको गतिविधि निगरानी भइरहेको सूचना छ, सेनाबाट भएको त होइन' ? मल्लले सेनाको संलग्नता नरहेकाले दोषीमाथि कारबाही गर्न सुझाव दिए । प्रहरीले नयाँ सडकमा अफिस नै खोलेर जासुसी गर्ने समूहलाई रेकर्ड गरिएका एक बाकस टेपसहित पक्राउ गर्‍यो । पछि उच्च सैनिक अधिकारीहरू नै 'ती हाम्रा मानिस हुन्, छोडिदिनु पर्‍यो' भन्दै प्रहरीकहाँ पुगेपछि सेनाले नै जासुसी गरेको रहस्य खुल्यो (खरेल, २०७५, पृ. ३०८-३०९) । त्यस समूहले प्रधानमन्त्री, गृहमन्त्रीसहित कांग्रेस नेता सुशील कोइराला, खुमबहादुर खड्का, वामदेव गौतमलगायत आइजीपी खरेलकै फोनसमेत रेकर्ड गरेको भेटियो । संवेदनशील मामिला भएकाले मुद्दा

प्रधानमन्त्रीको तहसम्म पुग्यो । प्रधानसेनापति धर्मपालवरसिंह थापालाई बालुवाटारमै बोलाएर प्रधानमन्त्रीले सोधपुछ गरे । खरेल (२०७५) का अनुसार त्यो बेला सेनापति थापाले भनेका थिए 'राष्ट्रिय सुरक्षाका दृष्टिले निगरानी राख्न भनेका हौं । केटाहरूले 'ओभरस्मार्ट' बनेर गल्ती गरे' (पृ. ३१०) । प्रधानमन्त्रीको आदेशमा जासुसीमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई सैनिक नेतृत्वको जिम्मा लगाएर छोडियो ।

घटना ३

२०५६ को चुनावअघि अमेरिका, बेलायत, भारतलगायत मुलुकका राजदूतहरू उच्च प्रहरी अधिकारीहरूसँग चुनाव हुन सम्भव छ भन्ने जिज्ञासा राख्दथे । शर्मा (२०७१) का अनुसार धेरैपछि मात्र सरकारलाई थाहा भयो, माओवादी हिंसाका बीच चुनाव सम्भव छैन भन्ने सूचनाको स्रोत दरबार रहेछ (पृ. ४३) । निर्वाचन हुन नसके प्रजातन्त्र नै सड्कटमा पर्न सक्छ भनेर प्रधानमन्त्री कोइराला जसरी पनि चुनाव गराउने पक्षमा थिए । माओवादीविरुद्ध लड्न प्रहरीसँग आधुनिक हतियार थिएन । लामो गृहकार्यपछि २०५५ साउन १ मा सरकारले प्रहरीलाई स्वचालित हतियार उपलब्ध गराउने निर्णय गरेको थियो । हतियार किन्ने र सेना परिचालन गर्ने विषय राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद्बाट अनुमोदन हुनुपर्थ्यो । दरबारको आशय बुझेर प्रधानसेनापति प्रज्वलशमशेर राणाले प्रहरीका लागि हतियार किन्न असहमति जनाएकाले सरकारको निर्णय कार्यान्वयन हुन सकेन (खरेल, २०७५, पृ.३१७-३१८) ।

त्यस विषयलाई लिएर दरबार माओवादीका नाममा प्रजातन्त्र सिध्याउने खेलमा लागेको त छैन भन्ने आशङ्का प्रधानमन्त्रीलाई थियो । शान्ति सुरक्षा चौपट भएको र सरकार र दरबारबीचको अविश्वास बढेको मौकाको उपयोग गरेर राजा दरबारको अधिकार बढाउने उपयुक्त अवसरको खोजीमा थिए (कर्ण, उकालो : २०८० जेठ १४) । त्यस अवस्थामा सेनाको चाहनाविपरीत गृह प्रशासनले दुई चरणमा चुनाव गर्ने योजना बनायो । अर्कोतिर दरबारले प्रमुख निर्वाचन आयुक्त विष्णुप्रताप शाहलाई शान्ति सुरक्षाको वातावरण नभएकाले चुनाव हुन नसक्ने अभिव्यक्ति दिएर निर्वाचन रोक्न लविड गरेको थियो । हक्की स्वभावका प्रशासक शाहले निर्वाचन गर्ने र गर्न सकिने अडान राखेकाले चुनाव भाँड्ने दरबारको योजना सफल हुन पाएन ।

घटना ४

दरबार, सेना र माओवादीको असहयोगका बीच चुनाव गराउने काम चुनौतीपूर्ण थियो । माओवादी आक्रमणका ठुला घटनामा प्रहरीले उद्धार र थप मद्दतका लागि सेनाको हेलिकप्टरमा निर्भर रहनुपर्ने अवस्था थियो । सेनाको सम्भावित असहयोगका कारण सरकारले प्रहरीलाई हेलिकप्टर किन्ने अनुमति दिएको थियो । खरेल (२०७५) का अनुसार सरकारको त्यो निर्णयमा राजाले आपत्ति जनाएपछि आजित भएर प्रधानमन्त्री कोइरालाले भनेका थिए 'एउटा निजी कम्पनीले हेलिकप्टर किन्न पाउँछ । पुलिसलाई किन्न दिऔँ भन्दा राजा नै मान्दैनन् । के गर्नु' (पृ. ३२०) ? अन्तमा प्रहरीका लागि दुईवटा हेलिकप्टर भाडामा लिएर २०५६ वैशाख २० र जेठ ३ गते दुई चरणमा निर्वाचन गरियो । नेपाली कांग्रेसले १११ सिटसहित सुविधाजनक बहुमत पायो र एमाले ७१ सिटसहित प्रमुख प्रतिपक्षी बन्यो । चुनाव रोक्ने दरबारको रणनीति सफल हुन सकेन ।

भ) प्रधानमन्त्री भट्टराईको राजीनामा

संस्थापक नेता कृष्णप्रसाद भट्टराईलाई भावी प्रधानमन्त्रीका रूपमा अधि सारेर कांग्रेसले चुनावमा बहुमत प्राप्त गरेको थियो । निर्वाचित प्रधानमन्त्रीका रूपमा भट्टराईले शपथ लिने बेलासम्म आइपुग्दा प्रहरी परिचालनबाट माओवादी विद्रोहको हल सम्भव छैन भन्ने मत बनिसकेको थियो । प्रधानमन्त्री भट्टराईले २०५६ पुस २२ गते माओवादी समस्याबारे अध्ययन गर्न पूर्वप्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवाको संयोजकत्वमा उच्चस्तरीय समिति बनाएका थिए । सुवेदी (२०७५) का लेख्छन् -

त्यसलगत्तै सरकारले दुर्गा सुवेदीलाई माओवादीसँग वार्ता गर्ने जिम्मेवारी दियो र गृहमन्त्री पूर्णबहादुर खड्काको हस्तलिखित पत्र लिएर उनी माओवादी नेता भेट्न भारतको सिलुगुडीतर्फ लागे । माओवादी नेतृत्वलाई प्रधानमन्त्रीको सन्देश सुनाउँदै उनले भनेका थिए, 'किसुनजीले भन्नुभएको छ । प्रचण्डलाई त म चिन्दैनँ । बाबुरामजी नेपालको ऐतिहासिक थलो गोर्खाको अन्नपानी खाएर हुर्केको व्यक्ति हो, विद्वान् पनि हुनुहुन्छ । कृपया यो मेरो बिन्ती सुनाइदिनुहोला । नेपालको राजनीति नेपालबाटै सञ्चालित, निर्देशित र निर्णित हुनुपर्छ' । (पृ. २४६)

त्यसपछि विश्वासको वातावरण बनाउन २०५६ पुस ३ मा माओवादीले डीएसपी ठुले राई र सरकारले पुस २९ मा माओवादीनेता देव गुरुङ, सुरेश आलेमगर र पवन श्रेष्ठलाई रिहा गरे (शर्मा, २०७१, पृ. ४७) । त्यो घटनापछि माओवादी वार्तामा बस्न तयार भयो । त्यतिन्जेल वार्ताबारे प्रधानमन्त्री, गृहमन्त्री, कांग्रेस नेता शेरबहादुर देउवा, प्रदीप गिरि र सुवेदी मात्र जानकार थिए । सुरुदेखि नै कट्टर कम्युनिस्टविरोधी छवि बनाएका कारण प्रधानमन्त्री भट्टराईले पार्टी सभापति गिरिजाप्रसाद कोइरालालाई त्यसबारे सुइँकोसम्म दिएका थिएनन् । वार्तामा बस्नुअघि प्रधानमन्त्रीले पोखरामा रहेका राजा वीरेन्द्रलाई भेटेर माओवादीसँगको संवादबारे जानकारी गराए (सुवेदी, २०६९, पृ. २६९-२७२)।

राजा सकारात्मक रहेको बुझेर उनी वार्ताको तयारीमा लागे । दरबार आफ्नो भूमिकाविना माओवादी समस्याको हल चाहँदैनथ्यो । राजाले एकातिर भट्टराईलाई वार्ता अघि बढाउन भने तर अर्कोतिर मुलुकको शान्ति सुरक्षा चौपट भएको र माओवादीसामु सरकार निरीह बनेको भन्दै सत्ता हत्याउन कांग्रेस सभापति कोइरालालाई उकासे । राजाको बोली र बन्दुकको गोली एकपटक निस्केपछि फेरि फर्कन्न र दायँ बायाँ हुने कुरा थिएन (खनाल, २०७३, पृ. २७१) । भट्टराईमार्फत माओवादीसँग वार्ता होस् भन्ने सभापति कोइराला पनि चाहँदैनथे । राजा वीरेन्द्र र युवराज दीपेन्द्रले भट्टराईलाई हटाएर कोइराला प्रधानमन्त्री बने माओवादी नियन्त्रणका लागि सेनाले साथ दिने वचन दिएको सूचना पाएपछि गृहसचिव पद्मप्रसाद पोखरेलले कोइरालासँग सोधेका थिए, 'गिरिजाबाबु, तपाईंले राजा र युवराजलाई भेटेपछि किशुनजीलाई हटाउने अभियान सुरु गरेको हो' ? कोइरालाले पोखरेलेको भनाइ खण्डन नगरी 'तपाईंले कहाँबाट थाहा पाउनु भयो' ? भनेका थिए । दरबार कोइरालालाई उचालेर भट्टराईलाई सत्ताच्युत गर्ने, कांग्रेसभित्र कलह बढाउने र माओवादीको हिंसा देखाएर प्रजातन्त्र समाप्त पार्ने रणनीतिमा थियो (राणा, सन् २०२३, पृ. २११) । राजाको आश्वासनलाई कोइरालाले आफू सत्तामा पुग्ने अवसरका रूपमा लिएर भट्टराईलाई हटाउने अभियान थाले । अन्तरिम सरकारको प्रधानमन्त्री हुँदा २०४७ सालको संविधानमा दरबारको अधिकार कटौती गरेको विषयलाई लिएर राजा वीरेन्द्र भट्टराईसँग असन्तुष्ट थिए । कांग्रेस नेता विपिन कोइरालासँग राजाले भनेका थिए, 'हि इज अ फस्ट क्लास लायर' अर्थात् ऊ भुट बोल्न माहिर छ । भट्टराईविरुद्ध कोइरालालाई साथ दिने वचन दिए पनि आफ्नो हातमाथि पारेर सेनालाई अप्रेसनको जिम्मा दिने र परमसेनाधिपतिको हैसियतमा माओवादी समस्याको हल गर्ने राजाको रणनीति थियो । राजाबाट

सहयोगको आशवासन पाएपछि कोइराला आफ्नै नेता भट्टराईको नेतृत्वको सरकार ढाल्न सक्रिय भए । सत्ता उलटपुलटको खेल त्यति बेला सुरु भएको थियो जुन बेला प्रधानमन्त्री भट्टराई जंगबहादुर राणापछि पहिलोपटक फ्रान्सको राजकीय भ्रमणमा जाने तयारीमा थिए । त्यही मौकामा युरोपको कुनै भागमा माओवादी प्रतिनिधिसँग उनको भेटघाटका लागि गृहकार्य हुँदै थियो (सुवेदी, २०७५, पृ.२४८) ।

कोइरालानिकट कतिपय नेताहरूले भट्टराईलाई हटाउने खेलमा नलाग्न उनलाई सल्लाह दिँदै भनेका थिए, 'गिरिजाबाबु, यसले व्यक्तिगत रूपमा तपाईं, नेपाली कांग्रेस र प्रजातन्त्रलाई फाइदा गर्दैन । यो काममा नलाग्नुस्' । राजाको योजनाअनुसार उनलाई सत्ता लिन उकास्नेहरूको पनि कमी थिएन । हरेक दिन बेलुका राजाका जुवाइँ कुमार खड्गविक्रम कोइरालाका सहयोगीलाई फोन गरेर भन्थे, 'कम्युनिस्टहरूले देश सम्झे भए । किसुनजीवाट चलेन । तपाईंहरूले गिरिजाबाबुलाई सरकारमा जान तयार गर्नु पर्‍यो' । चुनावअघि नै कोइराला र भट्टराईबीच कोइरालाले चुनाव जिताएर भट्टराईलाई प्रधानमन्त्री बनाउने, त्यसपछि उनले छोड्ने र कोइराला प्रधानमन्त्री बन्ने सहमति भएको थियो ।

सरकार फेरबदलको अभियान चलिरहँदा मन्त्री ओमकारप्रसाद श्रेष्ठमार्फत कोइरालाले भट्टराईलाई सन्देश पठाए 'मलाई ठुलो अप्ठ्यारो पर्‍यो । माओवादीले सबै कब्जा गर्ने भए । तपाईंले सक्नु भएन । हामीबीचको पूर्व सहमतिबमोजिम तपाईं तीन महिना बढी प्रधानमन्त्री भएर के गर्न सक्नुहुन्छ । बरु छोड्नुस्' । भट्टराईले भनेका थिए, 'ठिक छ गिरिजाबाबु, फ्रान्स जान दिनुस् । फर्किएपछि छोडिदिन्छु' (बाँनिया, २०६९, पृ.४९) । त्यसै बेला कांग्रेसका अर्का नेता शेरबहादुर देउवाले कोइरालासँग भनेका थिए 'किसुनजीलाई जान दिऔं, फर्किएपछि छोड्छु भन्नुभएकै छ । राजीनामा दिनुभएन भने म नै तपाईंको पक्षमा उभिन्छु' (देउवा, २०६९, पृ.१८६) । कोइरालाले देउवाको प्रस्ताव मानेनन् । ती दिन उनी भन्ने गर्थे 'देश बर्बाद भयो, मैले मित्रको मुख हेर्ने कि देशको' । भट्टराईविरुद्ध अविश्वास प्रस्ताव दर्ता गर्ने अन्तिम दिनमा कोइरालाले भनेका थिए, 'इट इज टु लेट । मैले साथीहरूलाई निर्णय गर्ने अधिकार दिइसकेको छु' (नेपाल, कान्तिपुर : २०७१ चैत्र १४) । दरबार र कोइराला मात्र होइन, आफ्नो जानकारीविना भट्टराईले माओवादीसँग वार्ता प्रक्रिया अघि बढाएको भारतलाई पनि मन परेको थिएन । सरकारी स्रोतबाट वार्ताबारे सूचना नपाएपछि भारतीयहरू उनीसँग विचिकएका थिए । यसरी माओवादीसँग वार्ताको टेबलमा बस्ने तयारी भइरहँदा माओवादी आतङ्क नियन्त्रण गर्न नसकेको

आरोपमा प्रधानमन्त्री भट्टराई आफ्नै पार्टीका सभापति कोइराला, दरबार र भारतको संयुक्त षड्यन्त्रमा परेका थिए (सुवेदी, २०६९, पृ. २६९-२७२) । कोइरालाले सुरुमा राजीनामा गर्न दबाव दिए । नमानेपछि पार्टी संसदीय दलमा अविश्वास प्रस्ताव दर्ता गराए ।

जुन दिन प्रधानमन्त्रीविरुद्ध कांग्रेस संसदीय दलमा अविश्वास प्रस्ताव दर्ता भयो त्यही दिन सरकारसँग वार्ता गर्न भनेर अशोक नामका माओवादी प्रतिनिधि काठमाडौं आइपुगेका थिए (शर्मा, २०७१, पृ. ४८) । सत्ता परिवर्तनको खेल सुरु भएपछि वार्ता प्रक्रिया स्वतः अन्त भयो । भट्टराईले राजीनामा गर्ने सहमति भएपछि पहिलो अविश्वास प्रस्ताव फिर्ता भयो । दोस्रोपटक फेरि प्रस्ताव दर्ता भएपछि देउवाले भनेका थिए, 'किसुनजी साथीहरू भर्खरै चुनाव लडेर आएका छन् । अधिकांशको थाप्लोमा ऋण छ । अलिकति सहयोग गर्नु भने अविश्वासको प्रस्ताव पास हुँदैन' । जवाफमा भट्टराईले भनि दिए, 'हेर बाबु, म कांग्रेसकै सांसदहरूलाई किनेर एक सेकेन्ड पनि सत्तामा टिकिरहन चाहन्न' । त्यस बेलासम्म उनले राजीनामाको मानसिकता बनाइसकेका थिए । मन्त्रिपरिषद् बैठकमै भट्टराईले मन्त्री चिरञ्जीवी वाग्लेलाई 'ल पढ्नुस्' भनेर एउटा कागज दिए जुन संसद्मा वाचन गर्ने उनको सम्बोधनको मस्यौदा थियो । यसरी २०५६ चैत्र ३ गते प्रतिनिधिसभामा एउटा मार्मिक वक्तव्य पढेर भट्टराईले राजीना गरे । संसद्मा उनले भनेका थिए -

जबजब सरकारले भ्रष्टाचार र कमिसनतन्त्रमाथि प्रहार गर्न सुरु गरेको हुन्छ,
जब एयरपोर्टदेखिका तस्करहरू कमाउन नपाएर अत्तालिएका हुन्छन्, जब
सरकार निमुखा जनतालाई न्याय दिने कार्यक्रमका साथ सुशासनको दिशामा
अगाडि बढेको हुन्छ, जब प्रतिपक्षका साथ सौहार्दपूर्ण छलफल गरेर यो देश
सबैको साझा हो, त्यसैले सबै मिलेर बेथिति हटाऔं, पारदर्शिता ल्याऔं अनि
हिंसा र आतङ्क रोकौं भनेर नयाँ नयाँ पहलहरू सुरु भएका हुन्छन् तबतब
यहाँ अस्थिरताका ज्वारभाटा किन उठ्ने गर्छन् ? मैले बुझ्न सकेको छैन ।
माओवादी वार्ताको टेबुलमा आएर समस्याको टुंगो लगाउन तयार भई जुन
बेला प्रतिनिधि खटाइरहेका हुन्छन् त्यही मौका पारेर अविश्वासको तानावाना
किन बुनिरहेका हुन्छन् ? (नेपाल, २०६२, पृ. १७६-१८०)

प्रधानमन्त्री भट्टराईको राजीनामा वक्तव्यले धेरैलाई भावुक बनायो । सिधै दरबारमा राजासमक्ष राजीनामा बुझाएर उनी बेदाग बालुवाटारबाट विदा भए । निष्ठा, सिद्धान्त र आदर्शको राजनीतिक छविमा उनले दाग लाग्न दिएनन् । आफ्नो राजीनामाबारे भट्टराई पार्टीका सहकर्मीहरूसँग भन्ने गर्थे, 'हेर्नुस् बाबु, मलाई गिरिजाप्रसादले हटाएको होइन । वास्तवमा मेरो र राजाको कुरा मिलेन । संसदीय व्यवस्थामा राजाले मन नपराएपछि राजीनामा दिन श्रेयष्कर हुन्छ भनेर मैले छोडेको हुँ' (अधिकारी, मार्टिन चौतारी, २०८० पुस ६) । नेपाल (२०७१) का अनुसार भट्टराईलाई प्रधानमन्त्रीबाट अपमानजनक रूपमा हटाउने योजना नेपाली कांग्रेस पार्टी, संसद् र कांग्रेसभित्र असमझदारी पैदा गर्ने गम्भीर षड्यन्त्रअन्तर्गत भएको थियो तर भट्टराईको सुभक्तका कारण दरबार सफल भएन (कान्तिपुर : चैत्र १४)।

ब) राजा-प्रधानमन्त्री असमझदारी

भट्टराईलाई राजीनामा गर्न बाध्य बनाएपछि २०५६ चैत्र ८ गते चौथो कार्यकालका लागि प्रधानमन्त्री बनेका कोइराला माओवादी दमन गर्न सेनाको साथ पाउने आशामा थिए । चैत्र २१ गते प्रधानसेनापति प्रज्वलशमशेर राणालाई राखेर उनले प्रहरीलाई आधुनिक हतियार दिने, गुरिल्ला तालिम गराउने र माओवादी आक्रमणबाट जनधनको क्षति हुने स्थितिमा सेनाले 'व्याक अप फोर्स'को काम गर्ने निर्णय गराए । प्रहरीलाई ९ हजार थान 'सेल्फ लोडेड राइफल' (एसएलआर) किनेर दिने गरी सरकारले सेनालाई १७ करोड रूपैयाँ निकासी दियो तर सेनाले प्रहरीलाई हतियार दिएन (शर्मा, २०७१, पृ.४९-५०) । भट्टराईलाई सत्ताच्युत गराएपछि दरबारका लागि कोइरालाको उपयोगिता समाप्त भइसकेको थियो । राजाले अधिराजकुमारको पदवी त्यागेर लन्डनमा बस्दै आएका भाइ धीरेन्द्रलाई बोलाएर माओवादीसँग संवाद गर्ने जिम्मेवारी दिएका थिए । दरबार र माओवादी मिलनको आधार के हुन सक्छ ? कसरी मिलेर अघि बढ्न सकिन्छ ? भन्ने व्यहोराको लामो पत्र धीरेन्द्रले माओवादी अध्यक्ष प्रचण्डलाई पठाएका थिए (शर्मा, २०७१, पृ.६०) । विद्रोहीविरुद्ध सेना प्रयोग हुँदैन भनेर दरबारले आश्वस्त पारेपछि माओवादीको मनोबल बढेको थियो, प्रहरी निरुत्साहित थिए । त्यसै ताका डोल्पा सदरमुकाम दुनैमा माओवादीले आक्रमण गर्न लागेको सूचना पाएपछि गृह मन्त्रालयले मध्यपश्चिम हेर्ने डीआइजीसहित उच्च प्रहरी अधिकारीलाई सतर्क रहन निर्देशन दियो । अर्को दिन गृहमन्त्री गोविन्दराज जोशीले खबर पाए - नेपाल राष्ट्र बैंक नेपालगन्जबाट डोल्पा पठाउनु पर्ने ३ करोड रूपैयाँ बैंकको स्थानीय शाखाको जानकारीबिनै

लगिदै छ । असोज ३ गते डोल्पाका सीडीओ परशुराम अर्यालले कुनै पनि बेला आक्रमण हुन सक्ने भन्दै तत्काल थप सुरक्षा व्यवस्था गर्न गृह मन्त्रालयलाई आग्रह गरेपछि प्रहरी प्रधान कार्यालयले डीआइजी राजेन्द्रबहादुर सिंहको खोजी गर्‍यो तर दुई दिनसम्म सम्पर्क हुन सकेन । कर्णाली हेर्ने एसएसपी पनि सम्पर्कविहीन थिए (जोशी, हिमालखबर पत्रिका : २०६६ पुस १६-३०) । प्रहरी सङ्गठनमा जिल्ला प्रमुखले कार्यक्षेत्र छोड्नु पर्दासमेत आइजीपीको स्वीकृति लिनुपर्थ्यो । खरेल (२०७५) का अनुसार बिदा स्वीकृत नगराएका डीआइजी र एसएसपी आइजीपीको सम्पर्कबाहिर बस्नु रहस्यमय थियो (पृ. २) । दुनैलाई सम्भावित आक्रमणबाट जोगाउन प्रधानमन्त्री कोइरालाले पूर्व सहमतिबमोजिम प्रहरीलाई तत्काल ५०० थान एसएलआर उपलब्ध गराउन प्रधानसेनापतिलाई निर्देशन दिए । सशस्त्र प्रहरी बल गठन नभएकाले हतियार दिन नमिल्ने जवाफ सेनाले दिएपछि हतार हतार ४८ जना प्रहरीको टोली नेपालगन्ज र रुकुमबाट दुनै पठाइयो (शर्मा, २०७१, पृ.५०) । इजराइल सरकारले उपहारमा दिएका तीनवटा अटोमेटिक राइफल बोक्ने इजाजत प्रहरीलाई नभए पनि आइजीपी खरेलले प्रहरीको बर्दीभित्र लुकाएर ती हतियारसमेत पठाएका थिए ।

नेपालगन्जबाट मद्दतका लागि प्रहरी पुगेकै दिन असोज ८ गते राति माओवादीले दुनैमा भीषण आक्रमण गरे । 'व्याकअप फोर्स' का रूपमा खटिएका प्रहरीले दुनैको वस्तुस्थिति बुझ्न पाएकै थिएनन् । थाकेर लखतरान भएका उनीहरू मस्त निद्रामा थिए । माओवादीले बम पड्काएपछि अत्तालिँदै उठेर अन्धाधुन्ड बन्दुक चलाए । आक्रमणको सूचना पाउनासाथ राति नै गृहमन्त्री जोशीले सीडीओ र डीएसपीसँग सम्पर्क गर्न खोजे । राम्रोसँग कुरा नहुँदै सम्पर्क विच्छेद भयो । सीडीओले खाटमुनि लुकेर बाँचेको बयान दिए । डीएसपीले भागेर बाँचेको बताए । घटनामा पन्ध्र प्रहरी मारिए । ४८ जना घाइते भए । ४७ थान हतियार लुटियो (शर्मा, २०७१, पृ.५०) । जिल्ला कारागारका ११ सुरक्षागाईलाई अपहरण गरी १९ कैदी भगाइए । नेपाल बैंक लिमिटेडबाट ६ करोड रूपैयाँ लुटियो । प्रमुख जिल्ला अधिकारी र प्रहरीप्रमुखको निवास ध्वस्त भयो । घटनामा प्रमुख जिल्ला अधिकारीका पाँचमध्ये तीन बडीगार्ड मारिए । भूमिगत भएपछि पहिलो पटक माओवादीको त्यति ठूलो आक्रमण गरेको थियो । त्यति भयानक आक्रमण हुँदासमेत सेनाबाट प्रहरीले सहयोग पाएन ।

त्यो घटनालगत्तै राजा दुनै भ्रमणमा जान लागेको खबर दरवारका प्रमुख सचिव पशुपतिभक्त महर्जनबाट थाहा पाएपछि प्रधानमन्त्री छक्क परे । सरकारको जानकारीविना राजा भ्रमणमा जाने कुरा संविधानसम्मत थिएन । महर्जनसँगको संवादपछि कोइराला राजालाई भेट्न दरवार पुगे ।

नेपाल (२०६७) का अनुसार त्यो दिन राजाले प्रधानमन्त्रीलाई भनेका थिए, 'पीएम, यत्रो ठुलो घटना भयो । एकपटक म दुनै जान्छु' । जवाफमा कोइरालाले भने, 'अहँ सरकार, जानु पर्दैन । सरकार पुगेर मरेको मान्छे बाँच्ने होइन । जे गर्नुपर्छ सरकारले गर्छ' (पृ. १५४) । राजाको भ्रमण रोकियो । त्यसपछि प्रधानसेनापतिलाई दरवारमै बोलाएर सुरक्षा चुनौतीका विषयमा छलफल भयो । त्यति बेला राजाले भनेका थिए, 'सेना परिचालनका विषयमा पछि कुरा गरौंला, तत्काल सेनाले माओवादीलाई निःशस्त्र गरी लुटिएका हतियार फिर्ता गर्नुपर्ने' (आनन्द, २०६१, पृ.७७) । राजा, प्रधानमन्त्री र सेनापतिबीच कुराकानी भएकै दिन असोज १० गते घटनास्थलको निरीक्षणका लागि हेलिकप्टरबाट दुनै जाने क्रममा छेउछाउका डाँडाभरि हुलका हुल माओवादी देखेपछि गृहमन्त्री जोशीले प्रधानसेनापति राणालाई फोनबाट जानकारी गराए तर सेनाले कुनै कारवाही गरेन ।

त्यही घटनालाई निहुँ बनाएर देशभर सडककाल घोषणा गर्न लगाउने, सेनालाई सुरक्षा जिम्मेवारी दिने र सत्ता लिने रणनीतिमा राजा थिए । दुनैबाट फर्किएपछि गृहमन्त्री जोशीले पत्रकार सम्मेलन गरी माओवादी विद्रोह नियन्त्रण गर्ने सरकारको प्रयासमा सेनाले साथ नदिएको खुलासा गरिदिए (शर्मा, २०७१, पृ.५१) । त्यसपछि माओवादी विद्रोह नियन्त्रणमा सक्रिय हरेका गृहमन्त्री जोशी, सचिव पद्मप्रसाद पोखरेल र आइजीपी अच्युतकृष्ण खरेललाई हटाउन दरवारले प्रधानमन्त्रीमाथि दबाव बढायो । राजा वीरेन्द्रले प्रधानमन्त्री कोइरालालाई भनेका थिए, 'पीएम, प्रहरी असफल भइसक्यो । गृहमन्त्री, गृहसचिव र आइजीपी हटाउनुस्, सेना परिचालन गर्न म सहयोग गर्छु' । राजासँग भेटेर फर्किएपछि कोइरालाले गृहमन्त्री जोशीको राजीनामा मागे । आनन्द (२०६१) का अनुसार मन्त्रिपरिषद्को बैठकमै प्रधानमन्त्रीले जोशीलाई भनेका थिए, 'दरवारले तपाईंलाई रुचाएन, दुःख नमानी राजीनामा दिनोस्' (पृ. ७७) । गृहमन्त्री जोशीलाई राजीनामा गर्न बाध्य बनाएपछि गृहसचिव पोखरेलको सरुवा भयो र आइजीपी खरेललाई घर विदामा पठाएर अवकाश दिइयो (शर्मा, २०७१, पृ.५१) । शाह (२०६७) लेख्छन् - लामो गृहकार्यपछि माओवादीले जिल्ला कब्जा गरी भन्डा फराउने र त्यही बहानामा राजाले शासनसत्ता हातमा लिने तयारी

भएको थियो । दरबारको त्यो योजना सफल हुन नदिएका कारण गृहमन्त्री, सचिव र आइजीपी हटाइएका थिए (पृ. १६१) । घटनालगत्तै राजा आफैँ दुनै जाने कार्यक्रम बनाइनुले माओवादी आक्रमणलाई आधार बनाएर उनले सत्ता कब्जा गर्न खोजेको देखिन्छ ।

माओवादी नियन्त्रणमा सेनाले साथ नदिएपछि प्रधानमन्त्री कोइरालाले २०५७ असोज १६ गते अर्थमन्त्री महेश आचार्यलाई रक्षा मन्त्रालयको समेत जिम्मेवारी दिए । सेनाले अनेकौँ योजनामा बजेट मागेको अवस्थामा स्वार्थ बाझिएर काम गर्न कठिन हुने भए पनि नेताको आदेश मान्नुबाहेक अर्को विकल्प उनीसँग थिएन । आचार्य रक्षामन्त्री भएपछि सेनाले जहाज किन्ने, बैँक खोल्ने जस्ता विवादास्पद फाइल अर्थ मन्त्रालयमा पठाउन थाल्यो । आचार्य सेनाको प्रस्तावमा सहमत हुन सकिरहेका थिएनन् ।

प्रधानमन्त्री कोइराला सेनासँग विवाद नहोस् भन्ने चाहन्थे । सेना र प्रहरीबीच भावनात्मक सम्बन्ध थिएन । कटवाल (२०७१) का अनुसार दुई सुरक्षा निकायबीचको चिसोपन राम्रो सङ्केत थिएन (पृ. २५०) । सेनाको सहयोग नपाएपछि राजालाई दबाव दिएर प्रधानमन्त्रीले सशस्त्र प्रहरी बल गठन गरे तर आफैँले वचन दिएका रामकाजी वान्तवालाई पहिलो महानिरीक्षक बनाउन सकेनन् । दरबारले चाहेका कृष्णमोहन श्रेष्ठलाई प्रमुख बनाउन प्रधानमन्त्री तयार भएपछि मात्र सशस्त्र प्रहरीको गठन भएको थियो । समानान्तर शक्तिका रूपमा सशस्त्र प्रहरी बनाएकोमा असन्तुष्ट सेनाले आफ्नो विमति राजासमक्ष राखिसकेको थियो (कटवाल, २०७१, पृ. २५०) । त्यति खेर दरबार र माओवादी निकटता बढाइरहेका थिए ।

नेपाल (२०६७) का अनुसार संसदीय व्यवस्था समाप्त गर्न दुवै शक्ति मिलेका त छैनन् भन्ने आशङ्का प्रधानमन्त्रीलाई पनि थियो । मन्त्रीहरूसँग उनी भन्ने गर्थे, दरबार शक्ति हत्याउने दाउमा लागेको देखियो । राजाको राम्रो लक्षण म देखिनँ' (पृ. १५४) । त्यसै ताका राजाका भाइ धीरेन्द्रले एउटा अन्तर्वातामा भनेका थिए, 'गणतन्त्रको मुद्दा उठाए पनि माओवादीहरू राष्ट्रवादी नै हुन्' (शर्मा, २०७१, पृ. ६०) ।

माओवादीसँग संवाद सुरु भएपछि दरबार र माओवादी दुवै प्रधानमन्त्री कोइरालाप्रति आक्रामक हुँदै गए । राजा वीरेन्द्रले भाइ धीरेन्द्रमार्फत माओवादी नेतृत्वलाई कुनै पनि हालतमा उनीहरूसविरुद्ध सेना परिचालन हुन नदिने विश्वास दिलाएपछि माओवादी दरबारप्रति नरम र कोइराला सरकारप्रति आक्रामक बनेको थियो (दाहाल, अन्वेषणन्युज : २०७९) ।

राजाको सन्देश पाएपछि माओवादीले सर्वपक्षीय सम्मेलन बोलाउने, अन्तरिम सरकार बनाउने र जनसंविधानको निर्माण सुनिश्चित गर्ने प्रस्ताव पारित गरिसकेको थियो । कांग्रेस, एमालेलाई विस्थापित गरी दरबारसँगको सहकार्यमा सत्तामा पुग्ने उसको रणनीति थियो (शर्मा, २०७१, पृ.५७) । राजा वीरेन्द्र माओवादीसँग सहमत गर्नुअघि कुनै राजनीतिक कदम चाल्ने तयारीमा थिए । त्यसै बेला धीरेन्द्रको सन्देश प्रचण्डले पाए, 'ठुल्दाइ मानिरहनु भएको छैन तर उहाँलाई मनाउन सकिन्छ । माल्दाइ र दीपेन्द्रसँग पनि कुरा भएको छ । दुवैले मानेका छन्' (शर्मा, २०७१, पृ.६२) । नेपाल (२०६७) का अनुसार राजा वीरेन्द्र विस्तारै विस्तारै शक्ति हत्याउने रणनीतिमा थिए भने अधिराजकुमार ज्ञानेन्द्र छिटो सत्ता लिन दाजुमाथि दबाव बढाइरहेका थिए (पृ. १६३) । दाजुभाइबीचको संवादलाई नजिकैबाट नियालेका राजा वीरेन्द्रका एडीसी राना (२०७६) लेख्छन् - ज्ञानेन्द्रलाई दाइको कुरा चित्त बुझेको थिएन । बोली र अनुहारको हाउभाउ हेर्दा उनी निकै विचलित देखिन्थे (पृ. २२१) । राजा वीरेन्द्र सत्ता लिन तयार थिए तर मिति र समयका विषयमा प्रस्ट हुन सकिरहेका थिएनन् । अर्कोतिर संसद्वादीलाई पाखा लगाउने, राजा वीरेन्द्रसँग मिलेर शक्ति हत्याउने र राजा वीरेन्द्रलाई पहिलो राष्ट्रपति बनाउने गरी गणतन्त्र घोषणा गर्न लगाउने माओवादीको रणनीति थियो । पूर्वप्रधानमन्त्री लोकेन्द्रबहादुर चन्दलाई उद्धृत गर्दै रोय (२०६५) लेख्छन् - राजा वीरेन्द्र सरकारको सिफारिसमा सेना परिचालन हुन नदिएर माओवादीलाई शान्तिपूर्ण रूपमा संसद्मा ल्याउन चाहन्थे (पृ.५७) । शर्मा (२०७१) का अनुसार कम्बोडियाका कम्युनिस्ट खमेरुजहरूले राजतन्त्रसँग मिलेर क्रान्ति गरी केही समयका लागि राजालाई राष्ट्रपति बनाएर गणतन्त्र घोषणा गराएकै शैलीमा माओवादी शाही नेपाली सेना आफ्नो मातहतमा राख्ने गरी दरबारलाई उपयोग गर्न चाहन्थे (पृ. ६३) ।

दरबार पनि माओवादीलाई खेलाएर, भुलाएर, आस देखाएर र अल्मल्याएर आफ्नो शक्ति बढाउने रणनीतिमा थियो । माओवादी विद्रोह सुरु भएपछि ४६ हजारबाट सेनाको सङ्ख्या बढाएर नेपालको इतिहासमै सबैभन्दा बढी ९३ हजार पुऱ्याइएको थियो (राना, २०७६, पृ.२१९) । पूर्वप्रधानसेनापति धर्मपालवरसिंह थापालाई अतिरथी फिल्डमार्शल नियुक्त गरी सबै सुरक्षा निकायलाई एकीकृत रूपमा परिचालन गर्ने र सत्ता हत्याउने दरबारको योजना थियो । शाह (२०६७) का अनुसार फिल्डमार्शलको नियुक्ति सुरक्षा परिषद्को सिफारिसमा मन्त्रपरिषद्बाट गर्ने वा सिधै दरबारले गर्ने भन्ने विषयको टुंगोमा

राजा पुगिसकेका थिएनन् (पृ. १७८) । त्यसै ताकाको कुरा हो, धीरेन्द्रले दरबार मातहतमा सेना राखेर प्रधानमन्त्री माओवादीलाई दिने र संसद्वादी दललाई पाखा लगाउने मार्गचित्रसहित नौ बुँदे प्रस्ताव माओवादी अध्यक्ष प्रचण्डलाई पठाए । राजा र प्रचण्डबीच 'वान टु वान'वार्ता गरी सहमतिलाई अन्तिम रूप दिनुपर्ने धीरेन्द्रको सन्देश पाएपछि प्रचण्ड राजासँग हुने शीर्ष वार्ताबारे गृहकार्य गर्न थालिसकेका थिए (शर्मा, २०७१, पृ.६२) ।

२०५८ सालसम्म आइपुग्दा माओवादीले सिधै मालिक (राजा) सँग वार्ता गर्ने मुद्दा अघि सारेको थियो । दलीय पद्धतिलाई पूर्णतः नजरअन्दाज गर्दै राजासँग वार्ता गर्ने भनेपछि शक्ति हत्याउने उपयुक्त मौका यही हो भनेर दरबार उत्साहित थियो (थापा, २०६९, पृ.२४७) । भेटवार्ता बाक्लिँदै गर्दा धीरेन्द्रले राजा वीरेन्द्र प्रचण्डलाई भेट्न आतुर रहेको खबर पठाए । खालि कसरी भेट्ने, कहाँ भेट्ने, काठमाडौँमा भेट्न कति सजिलो हुन्छ भन्ने बारेमा चर्चा हुँदै थियो । दरबारको सुरक्षा घेरा र सरकारी संयन्त्र छलेर सरकारले आतङ्कारी घोषित गरेका माओवादी प्रमुखलाई भेट्ने काम राजा वीरेन्द्रका लागि सहज थिएन (शर्मा, २०७१, पृ.६२) । माओवादी हिंसा उत्कर्षमा पुग्नु, हिंसा र प्रतिहिंसाका घटनाले जनतामा चरम निराशा पैदा हुनु, प्रमुख प्रतिपक्षी दल नेकपा एमालेले माघ २६ मा सुरु भएको संसद्को १९ औँ अधिवेशन प्रधानमन्त्रीको राजीनामा माग गर्दै ५७ दिनदेखि अवरुद्ध गरिरहनु, २०५८ वैशाख ३ देखि प्रतिपक्षीलगायतका दलले प्रधानमन्त्रीलाई सिंहदवार छिर्न नदिने कार्यक्रम तय गर्नु जस्ता कारणले दरबार उत्साहित थियो । त्यही मौका पारेर २०५८ वैशाख तेस्रो साता अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले लाउडा कम्पनीको विमान भाडामा लिँदा भ्रष्टाचार भएको भन्दै प्रधानमन्त्रीलाई सिलबन्दी पत्र पठाएर स्पष्टीकरण सोध्यो । त्यही विषयलाई लिएर प्रमुख प्रतिपक्षी दल नेकपा एमालेले प्रधानमन्त्रीको राजीनामाको मुद्दा उठायो । फासिस्ट, जनहत्यारा र राष्ट्रघातीको संज्ञा दिएर माओवादी पनि कोइरालामाथि खनियो (शर्मा, २०७१, पृ.५५) । यो घटनाक्रमले संसदीय व्यवस्था अन्त्य गरी सत्ता हत्याउन दरबारका लागि अनुकूल वातावरण बनाइदिएको थियो ।

ट) दरबार हत्याकाण्डमा राजाको वंशनाश

दरबार माओवादीलाई निर्णायक वार्ताको आश्वासन दिएर सत्ता हातमा लिने तयारीमा थियो । शर्मा (२०७१) का अनुसार धीरेन्द्रले माओवादी प्रतिनिधिसँग भनेका थिए, 'पहिला माल्दाइ (ज्ञानेन्द्र) अनि ठुल्दाइ

(राजा वीरेन्द्र) सँग भेटनुपर्छ' (पृ. ७९) । वास्तवमा दरबार माओवादीलाई सत्ता दिन तयार थिएन । व्यवस्थामाथि कु गर्ने अन्तिम तयारी गरिरहँदा २०५८ जेठ १९ गतेको दरबार हत्याकाण्डमा राजा वीरेन्द्र मारिए । दरबार हत्याकाण्ड त्यति वेला भएको थियो जुन वेला राजा सत्ता हातमा लिनका लागि बनाएको 'अप्रेसन बाज' नामक आफ्नो योजनालाई कार्यान्वयन गर्नुअघि अन्तर्राष्ट्रिय समर्थन जुटाउने प्रयास गरिरहेका थिए । नेपाली दरबारको चीनसँग निकै राम्रो सम्बन्ध थियो । जीवनकालमा दश पटक चीनको औपचारिक भ्रमण गरेका राजा वीरेन्द्रको अन्तिम भ्रमण पनि चीनकै थियो ।

राष्ट्रपति चियाङ चमिनको निमन्त्रणमा हेनान प्रान्तमा २०५७ फागुन १५ देखि २१ गतेसम्म आयोजित 'बोआओ फोरम फर एसिया' मा सम्मानित अतिथिका रूपमा सहभागी हुनुअघि दिइएको सन्देशमा राजा वीरेन्द्रले भनेका थिए, 'चीनका राष्ट्रपति चियाङ चमिनसँग भेट्न र नयाँ शताब्दीमा दुई देशबीच असल छिमेकी साभेदारीपन स्थापना गर्ने कार्यनीतिबारे छलफल गर्न प्रतीक्षा गरिहेको छु' (कान्तिपुर : २०५७ फागुन १४) । राजाको त्यो राजकीय भ्रमण थिएन । उनी आफैँले सम्मेलनमा जाने इच्छा राखेपछि चीन सरकारले निमन्त्रणा पठाएको थियो (बराल, नेपालखबर : २०७५ कात्तिक ६) । सम्मेलन सकिएपछि चिनियाँ सरकारले उपलब्ध गराएको चार्टर्ड प्लेनमा बेइजिङ पुगेर राजाले राष्ट्रपति चियाङ चेमिन, प्रधानमन्त्री भु रोङ्जी र रक्षामन्त्री चि हावसिएनसँग महत्त्वपूर्ण भेटवार्ता गरेका थिए (कान्तिपुर : २०५७ फागुन १९) । संवैधानिक राजाले सरकारको प्रतिनिधित्वना विदेशी राष्ट्राध्यक्षसँग भेट गर्ने व्यवस्था नेपालको संविधानमा थिएन । राजा र चिनियाँ राष्ट्रपतिबीचको वार्तामा सवारीमन्त्री चक्रप्रसाद बाँस्तोलालाई सहभागी गराइएको थिएन । त्यस वार्तामा राजा वीरेन्द्र, रानी ऐश्वर्य र अधिराजकुमार नीराजन मात्र सहभागी थिए । राजा चीन भ्रमणबाट फर्किएलगत्तै २०५८ जेठ १ गते चीनका प्रधानमन्त्री भुरोङ्जी काठमाडौँ आए । त्यसअघि फागुनमा रक्षामन्त्री चि हावसिएन पनि आएका थिए । चीनको समर्थन पाएपछि राजा तत्काल कुनै राजनीतिक कदम चाल्ने योजनामा थिए ।

शाह (२०६७) का अनुसार माओवादीसँग कुरा मिले प्रतिनिधिसभा भङ्ग गर्ने र राजनीतिक दलका नेताहरूको सहभागितामा गोलमेच सम्मेलन गरी राष्ट्रिय सरकार गठन गर्ने राजाको योजना थियो (पृ. ५७) । राजाले आफ्नो सम्भावित कदमबारे भारत, बेलायत, अमेरिका, चीन लगायतका मुलुकमा दूत पठाउने सन्देश दिए पनि चीनबाहेक कुनै मुलुकको समर्थन पाइसकेका थिएनन् (शर्मा, २०७१, पृ. ७४) ।

त्यसै ताकाको कुरा हो, प्रधानमन्त्री अटलविहारी वाजपेयीका साथ इरान भ्रमणमा रहेका भारतीय राजदूत केभी राजनले अत्यन्त जरुरी छ भन्ने राजाको सन्देश पाए । मध्यरातमा आएको त्यस सन्देशबाट उनले बुझिहाले, काठमाडौंमा ठुलै गडबडी हुँदै छ । विदेशमन्त्री जसवन्त सिंहका साथ हतारहतार प्रधानमन्त्रीको बेडरुममै पुगेर उनले राजाको सन्देश सुनाए ।

शर्मा (२०७१) का अनुसार सिंहले वाजपेयीलाई भनेका थिए, 'हामीले राजदूत राजनलाई तुरुन्त काठमाडौं पठाउनुपर्छ । राजालाई भेटेर विस्तृत प्रतिवेदनका साथ आउन भन्नुपर्छ' (पृ. ७७) । केही बेर आँखा बन्द गरेर सोचेपछि वाजपेयीले भने 'राजाका विशेषदूतलाई दिल्लीमै बोलाउनु उचित हुन्छ' । वाजपेयी दिल्ली नआइपुग्दै २०५८ जेठ १९ गते दरबार हत्याकाण्डमा राजा वीरेन्द्र र उनको वंशनाश भयो । संयोगले अधिराजकुमार ज्ञानेन्द्रको परिवार जोगियो । घटनालगत्तै सीएनएन, बीबीसीलगायत अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चार माध्यमहरूले उच्च सैनिक स्रोतको हवाला दिँदै युवराज दीपेन्द्रले गोली चलाएको समाचार दिए (पराजुली, २०५९, पृ.५८) । वैशाख २० गते *नेपाल समाचारपत्र* र *स्पेसटाइम* दुई दैनिक पत्रिकाले राजदरबारमा घटना भएको अपुष्ट समाचार प्रकाशन गरे । राजा रानीको तस्वीरसहित *राजदरबारमा गोली काण्ड, कैयौं हताहत, राजा रानी र युवराजको अवस्था आधिकारिक रूपमा अपुष्ट* शीर्षकमा *नेपाल समाचारपत्र*ले प्रकाशन गरेको ब्यानर न्युजमा भनिएको थियो -

श्री ५ महाराजधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवलाई शुक्रबार साँझ

नारायणहिटी राजदरबारमा भएको पारिवारिक भोजमा अकस्मात् चलेको गोली

लाग्न पुगेको छ । मौसुफको स्थिति शनिबार बिहान ३ बजेसम्म आधिकारिक

रूपमा स्पष्ट हुन सकेको छैन । मौसुफलाई उक्त गोली लागेलगत्तै

छाउनीस्थित सैनिक अस्पताल पुऱ्याइएको थियो । रानी ऐश्वर्य, युवराज दीपेन्द्र,

अधिराजकुमार नीराजन, अधिराजकुमारी श्रुति, अधिराजकुमारी शान्ति र कुमार

गोरखशमशेर राणालाई पनि गोली लागेको छ । सबैलाई सैनिक अस्पताल

पुऱ्याइएको छ । गोली लागेकामध्ये १५ जनाको मृत्यु भएको समाचारसूत्रहरूले

उल्लेख गरे पनि समाचारको आधिकारिक पुष्टि भने हुन सकेको छैन ।

पारिवारिक भोजमा युवराज दीपेन्द्रको विवाहको प्रसङ्ग चलेपछि, अकस्मात्

पौने १० बजेतिर उक्त गोलीकाण्ड भएको समाचारसूत्रहरूको दाबी छ । (

२०५८ जेठ २०)

त्यसै गरी स्पेसटाइम दैनिकले पहिलो पृष्ठमा 'स्टप द प्रेस' (छाप्ला छाप्लै), नारायणहिटी राजदरबारमा

गम्भीर दुर्घटना ! शीर्षकमा व्यानर न्युज प्रकाशित गर्‍यो । समाचारमा भनिएको थियो -

शुक्रबार मध्यरातमा नारायणहिटी राजदरबारमा अनपेक्षित दुर्घटना हुन गएको

समाचारले रात्रिजीवन सन्त्रासपूर्ण र चिन्ताग्रस्त रह्यो । तर यो घटना बारेमा

कतैबाट पनि आधिकारिक रूपमा पुष्टि हुन सकेको छैन । मध्यरातमा डढेलो

भैँ फैलिएको यो समाचार अनुसार राजदरबारको त्रिभुवन बैठकमा आयोजित

रात्रिभोजमा राजा, रानी, युवराजसहित राजपरिवारका सबैजसो सदस्यहरूको

उपस्थिति थियो । त्यस अवसरमा शाही परिवारका अङ्गारक्षकहरू पनि

उपस्थित थिए । साढे १० बजेतिर बाटो हिँड्ने मानिसहरूले विस्फोटक पदार्थ

पङ्किएको आवाज सुनेपछि दरबारभित्र गम्भीर दुर्घटना भएको अड्कल

काटेका थिए । त्यसको केही समयभित्रै दरबारको चारै गेटबाट मोटरहरू

ओहोरदोहोर गरेको प्रत्यक्षदर्शीले बताए । मध्यरातमा छाउनीस्थित सैनिक

अस्पतालमा सेनाले सख्त पहरा दिएको र मोटरहरूको ओहोरदोहोर बाक्लै

देखिएको एक प्रत्यक्षदर्शीले टेलिफोनबाट बताए । स्नायुविशेषज्ञ डा. उपेन्द्र

देवकोटालाई राति नर्भिक नर्सिङ होमबाट गाडीमा सैनिक अस्पताल लगिएको

स्रोतले बताएको छ । सनसनीपूर्ण घटनामा केहीको ज्यानसमेत गएको अनुमान

गरिएको छ । (२०५८ जेठ २०)

यी दुई पत्रिकाबाहेक अरू नेपाली मिडियाले दरबार हत्यकाण्डबारे सूचनासमेत दिन सकेनन् । सरकारी

स्वामित्वको रेडियो नेपाल र नेपाल टेलिभिजनले शोकधुन मात्र प्रसारण गरेपछि भन्ने आशङ्का उत्पन्न

भयो (वाग्ले, कान्तिपुर : २०५८ जेठ २९) । सरकारी मिडियालाई प्रधानमन्त्री र मन्त्रीहरूको जानकारी

बिनै समाचारको समयमा समेत निरन्तर शोकधुन प्रसारण गर्न दबाव दिइएको थियो । तिमल्लिसना (

२०७९) लेख्छन् -

नागरिक अलमलमा थिए । नेपाली सञ्चार माध्यम र सरकारले केही कुरा बताउन सकेका थिएनन् । नारायणहिटी दरबार पूरै सेनाको घेरामा थियो, मृतक तथा घाइतेका वरिपरि तोकिएका चिकित्सक र सुरक्षाकर्मी बाहेकको पहुँच थिएन । भोलिपल्ट भारतीय पत्रपत्रिकामा 'युवराज दीपेन्द्रले प्रेमीकासँगको विवाह विवादका कारण आफ्नै परिवारलाई मारे' भन्ने दाबी सहितका समाचार छापे । *नवभारत टाइम्स*, *पञ्जाब केशरी*, *हिन्दुस्थान टाइम्स* तथा *सन्डे टाइम्स* जस्ता पत्रिकाले बाबुआमाको हत्या गरेर दीपेन्द्र आफैँ राजा हुन खोजेका थिए भन्ने समाचार छापियो जब कि, त्यो घटना बारे औपचारिक रूपमा सरकार र दरबारले कुनै सूचना दिन सकिरहेका थिएनन् । घटनालगत्तै काठमाडौँमा अनेकौँ हल्ला चले । ती मध्ये केही यस्ता थिए - घटनाको पोल खोल्न सक्ने डरले न्यूरो सर्जन डा. उपेन्द्र देवकोटालाई शाही नेपाली सेनाले बेपत्ता बनायो । मुमाबडामहारानी रत्नको हृदयाघात भयो । पानीको मुहानमा विष हालिएकाले काठमाडौँवासीले धाराको पानी पिउनु हुँदैन । काठमाडौँ उपत्यकामा वितरण हुने दुधमा विष मिसाइएको छ आदि आदि । (खबरहब : जेठ १९)

सरकार र दरबारले घटनाको सत्य, तथ्य सार्वजनिक गर्न नसके पनि राजारानीको हत्या भएको खबर फैलियो । देवकोटा (सन् २०१८) का अनुसार ती दिन माओवादी सशस्त्र विद्रोह उत्कर्षमा थियो । घटना बारे थाहा पाउनासाथ उनको मनमा तीन कुरा आए । पहिलो, दरबारले त्यो विद्रोह हल गर्न सकेन वा चाहेन भनेर शाही नेपाली सेनाले कू गऱ्यो कि । दोस्रो, माओवादीले कब्जा गरे कि । तेस्रो, भारतीयहरूले कुनै घटना गराए कि (नेपाल आज : जुन १९) ।

२०५८ जेठ २० गते दिउँसो १ बजे राजपरिषद् स्थायी समितिका सभापति डा. केशरजंग रायमाझीले राजाको मृत्यु भएकाले युवराज दीपेन्द्रलाई नयाँ राजा र अधिराजकुमार ज्ञानेन्द्रलाई राज्यसहायक घोषणा गरिएको जानकारी दिएपछि १६ घण्टाको अन्तरालमा नेपाली मिडियाले राजाको मृत्युको समाचार दिन पाए (गोरखापत्र : २०५८ जेठ २१) । नयाँ राजाको गद्दी आरोहणपछि मात्र स्वर्गीय राजाको दाहसंस्कार गर्ने परम्परा भए पनि राजपरिषद् स्थायी समिति बैठकमा युवराज दीपेन्द्रलाई राजा घोषणा गर्नुअघि

दीपेन्द्रले गोली चलाएको भन्ने आधार के हो र यदि चलाएकै भए उनलाई कसरी राजा मान्ने भन्ने प्रश्न उठेको थियो । हरेक घटनाक्रमको सूचना जनताले मिडियामार्फत पाइरहेका थिए । हत्याकाण्ड भएको तेस्रो दिन २०५८ जेठ २१ गतेपछि मात्र राज्यसहायक ज्ञानेन्द्रले देशवासीका नाममा सन्देश जारी गर्दै आकस्मिक रूपमा स्वचालित हतियार पड्किन गई राजा, रानी, युवराजसहित राजपरिवारका सदस्यहरू गम्भीर रूपमा घाइते भएको, उपचारका लागि तत्काल सबैलाई सैनिक अस्पतालमा लगिएको, अस्पतालमा राजा रानीसहित परिवारका ८ सदस्यको मृत्यु भएको, गम्भीर घाइते भएर सघन उपचारको अवस्थामा रहेका दीपेन्द्र राजाको हैसियतमा कार्यभार सञ्चालन गर्न असमर्थ भएकाले राज्यसहायकको अभिभारा आफ्नो काँधमा आएको जानकारी दिए (नेपाल राजपत्र : २०५८ जेठ २१) । घटनाका सम्बन्धमा दरबारका तर्फबाट राज्यसहायकले पहिलोपटक जारी गरेको त्यस सूचनाले भन्ने संशय पैदा गराइदियो । राजधानी काठमाडौंसहित देशका प्रमुख सहरहरूमा हत्यारामाथि कारबाहीको माग गर्दै हजारौं मानिस सडकमा ओर्लिए । जेठ २२ गते राजा दीपेन्द्रको मृत्यु भयो । राज्यसहायक ज्ञानेन्द्र राजा बने । नेपालको इतिहासमा चार दिनको अवधिमा तीन राजा बने । गद्दी आरोहणलगत्तै राजा ज्ञानेन्द्रले प्रधानन्यायाधीश केशवप्रसाद उपाध्यायको अध्यक्षतामा सभामुख तारानाथ रानाभाट र प्रमुख प्रतिपक्षी दलका नेता माधवकुमार नेपाल सदस्य रहेको छानबिन समिति गठन गरी तीन दिनभित्र प्रतिवेदन पेस गर्न निर्देशन दिए । आम जनता शोकमा रहेको र हत्याकाण्डबारे अपुष्ट र आधारहीन हल्ला चलिरहेको मौकामा विद्रोही नेकपा माओवादीले राजसंस्थामाथि निसाना साध्ने योजना बनायो (फुयाल, गोरखापत्र : २०८० जेठ १५) ।

२०५८ जेठ २४ गते *नयाँ कोतपर्वलाई मान्यता दिनु हुँदैन* शीर्षकमा त्यस पार्टीका नेता डा. बाबुराम भट्टराईको लेख *कान्तिपुर*मा प्रकाशित भयो । भट्टराईको लेखमा राजा वीरेन्द्रको हत्यासँगै राजतन्त्र समाप्त भएको, घटना अमेरिकी जासुसी संस्था सीआईए, भारतीय जासुसी संस्था रअ, नयाँ राजा र प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाको षड्यन्त्रको उपज रहेको आरोप लगाउँदै नयाँ राजालाई मान्यता नदिन शाही नेपाली सेनालाई अपिल गरिएको थियो (भट्टराई, कान्तिपुर : २०५८ जेठ २४) । लेख प्रकाशित भएकै दिन कान्तिपुर पब्लिकेशनका प्रबन्ध निर्देशक कैलाश सिरोहिया, निर्देशक विनोदराज ज्ञवाली र सम्पादक युवराज घिमिरेलाई पक्राउ गरी सरकारले राजद्रोहको आरोपमा मुद्दामा लगायो ।

त्यही दिन राष्ट्रिय एकताको प्रतीक राजसंस्थाप्रति अनास्था, उत्तेजना फैलाउने र जनतालाई भ्रान्त पार्ने किसिमले समाचार तथा विचार प्रवाह नगर्न सरकारले सञ्चार माध्यमलाई आग्रह गर्‍यो (गोरखापत्र : २०५८ जेठ २५) । राजा वीरेन्द्र देशभक्त भएकाले माओवादीसँग उनको अघोषित कार्यगत एकता थियो भन्ने दाबी भट्टराईले गरेका थिए । *कान्तिपुर*का तत्कालीन सम्पादक घिमिरेको भनाइमा त्यस लेखमा अनेकौं आपत्तिजनक र अपुष्ट आरोप थिए र भट्टराईले अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतालाई प्रोपोगान्डा औजारका रूपमा अपनाएका थिए (घिमिरे, कान्तिपुर : २०७४, फागुन ७)। ती दिन नेपाली समाजमा *कान्तिपुर*को पहुँच र प्रभाव सशक्त थियो । भट्टराईको त्यस लेखले राजा र राजसंस्थालाई ठूलो क्षति पुग्यो (तिमल्सिना, खबरहब : २०७९ जेठ १९) । राजारानीको हत्याको घटना आम जनताका लागि सर्वाधिक चासोको विषय भएकाले मिडियाहरूबीच त्यस विषयमा अनेकौं कोणबाट समाचार सामग्री प्रवाह गर्ने होडबाजी नै चल्यो । प्रधानन्यायाधीश उपाध्यायको अध्यक्षतामा गठित उच्चस्तरीय समितिले प्रेमिकासँग विवाह गर्ने आफ्नो चाहनामाथि आमा ऐश्वर्य र बाबु वीरेन्द्र बाधक बनेकाले युवराज दीपेन्द्रले हत्याकाण्ड मच्चाएको प्रतिवेदन २०५८ जेठ ३२ गते सार्वजनिक गर्‍यो । दीपेन्द्रले नाम नखुलेको कालो पदार्थ सेवन गरी शाहवंश नै समाप्त हुने गरी स्वजनको संहार गरेका हुन् भन्ने कुरा पत्याउन आम नेपाली तयार भएनन् (खनाल, २०८०, पृ.५११) ।

युवराज दीपेन्द्रका सकारात्मक पक्ष मात्र मिडियामा आउने गरेका कारण उनीबाट हत्याकाण्ड हुनै सक्दैन भन्ने धेरैको विश्वास थियो (घिमिरे, सेतोपाटी : २०८० पुस ७) । माओवादीले देशी विदेशी प्रतिक्रियावादीले हत्याकाण्ड रचाएको आरोप लगायो भने एमाले, मालेलगायत राजनीतिक दलका नेताहरूले प्रतिवेदनको विश्वसनीयतामा प्रश्न उठाएका समाचार सार्वजनिक भए (पराजुली, २०५९, पृ.५९-६०) । त्यही कारण बजार हल्ला र षड्यन्त्रका कथाले जनमत निर्माणमा भूमिका खेले । बाचुन्जेल आलोचना गर्ने र मरेपछि प्रशंसा गर्ने नेपाली संस्कृतिको विशेषता नै हो । राजा वीरेन्द्रको मृत्युपछि उनी र उनको परिवारका सदस्यहरूको गुणगानमा समाचार, लेख, अन्तर्वार्ता, संस्मरण प्रकाशित गर्न मिडियाहरूबीच प्रतिस्पर्धा नै देखियो । उच्चस्तरीय समितिको प्रतिवेदनलाई आधार बनाएर दरबार भित्रका नकारात्मक पक्षबारे मिडियामा दिनहुँ समाचार सामग्री आउन थाले ।

मिडियामा प्रकाशन-प्रसारण भएका सामग्रीले राजा वीरेन्द्रको व्यक्तित्व र छविलाई माथि उठायो तर उनको लोकप्रियताको लाभ राजसंस्थालाई भएन । नयाँ राजा, उनको परिवार र राजसंस्थाबारे नकारात्मक जनमत बन्न पुग्यो (पराजुली, २०५९, पृ.५७) । राजालाई राष्ट्रिय एकताको प्रतीक र भगवान् विष्णुको अवतार मान्ने बहुसङ्ख्यक नेपाली जनतामा वीरेन्द्रको हत्यापछि राजतन्त्र समाप्त भएको सन्देश प्रवाह हुन पुग्यो (थापा, नेपाल म्यागेजिन : २०७५ जेठ १४) । *कान्तिपुर* आफ्नो विशेष सम्पादकीयमा लेख्छ, - राजारानीबाट गद्दी आरोहणपछि नेपालमाताको मुहार हँसाउन चालिएका कदम, देशको चौतर्फी विकास र अन्तर्राष्ट्रिय जगत्मा मुलुकको प्रतिष्ठा बढाउन भएका अनन्त कथाका एक एक पाना सम्भेर हरेक नेपाली भक्कानो छोडेर रोइरहेको छ (कान्तिपुर : २०५८ जेठ २२) । हत्याकाण्डको सूचना प्रवाहमा दरबार र सरकार चुके । मिडियाले सत्य, तथ्य समाचार दिन नसकेकाले अनेकौं हल्ला चले । संविधान नमान्ने गणतन्त्रवादी शक्ति नेकपा माओवादीको शीर्ष नेतृत्वले राजा वीरेन्द्रको प्रशंसा गर्दै घटनामा देशी विदेशी षड्यन्त्र रहेको ठोक्नुवा गऱ्यो (पराजुली, २०५९, पृ.५०) । सुरुदेखि नै हत्यामा युवराज दीपेन्द्रको हात रहेको सूचना बाहिरियो । आम मानिसले मिडियाको सूचनाभन्दा षड्यन्त्रको कथामा विश्वास गरे । स्वतन्त्र सूचनाको ढोका बन्द भएपछि गैरजिम्मेवार वर्गले हल्लाको खेती गर्ने मौका पाए (ढुंगेल, २६४, पृ. १०९) । त्यस घटनाले नेपालमा गणतन्त्र स्थापनाका लागि बलियो आधार बनाइदियो (पोखरेल, बीबीसी : जुन २, २०२२) ।

२.६ राजतन्त्रको वैधानिकतामा प्रश्न

राजा वीरेन्द्रको हत्यासँगै राजसंस्थाको वैधतामाथि जनस्तरबाटै प्रश्न उठ्न थाले । राजपरिवारका सदस्यमाथि नै षड्यन्त्र गरेको भनेर प्रश्न उठाइयो (भा, २०७२, पृ.५३) । राजारानीको मृत्यु भएपछि सिधै गणतन्त्र घोषणा गर्नुपर्ने विचार पनि आए । युवराज दीपेन्द्र अचेत अवस्था (कोमा) मा थिए । घटना हुँदा पोखरामा रहेका अधिराजकुमार ज्ञानेन्द्रलाई जेठ २० गते विहानै हेलिकप्टरबाट सैनिक अस्पताल छाउनी पुऱ्याइयो । अस्पतालको पुस्तकालय हलमा अधिराजकुमार ज्ञानेन्द्र, प्रधानमन्त्री कोइराला, प्रमुख प्रतिपक्षी दलका नेता माधवकुमार नेपाल, प्रधानन्यायाधीश केशवप्रसाद उपाध्याय, सभामुख तारानाथ रानाभाट, राष्ट्रिय सभाका अध्यक्ष डा. मोहम्मद मोहसिन, राजपरिषद् स्थायी समितिका सभापति डा. केशरजंग रायमाभी र प्रधानसेनापति प्रज्वलशमशेर राणासहित उच्च अधिकारीहरूको आपत्कालीन

बैठक बस्यो । राना (२०७६) का अनुसार मुमाबडामहारानी रत्नले 'के कारण ज्यान गयो भन्ने पत्ता लगाउन पोस्टमार्टम गर्ने हो । राजालाई गोली हानी हत्या गरेको उपस्थित सबैले देखेका छन् । मरेका राजाको शरीर किन चिर्ने ? भनेकाले दरबार हत्याकाण्डमा ज्यान गुमाउने कसैको पोस्टमार्टम गरिएन (पृ. ३३) । युवराजाधिराज दीपेन्द्र गद्दीको उत्तराधिकारी भए पनि उनलाई राजा घोषणा गर्न दुईओटा कारणले अफ्ठ्यारो भइरहेको थियो । पहिलो, अचेत व्यक्तिलाई राजा बनाउने कि नबनाउने ? दोस्रो, हत्या आरोप लागेका व्यक्तिलाई दण्डित गर्ने कि राजा बनाउने ? राजाको वंशनाश भएकाले किन सिधै गणतन्त्र घोषणा नगर्ने ? वा सिधै अधिराजकुमार ज्ञानेन्द्रलाई किन राजा घोषणा नगर्ने भन्ने प्रस्ताव आएका थिए (नेपाल, कान्तिपुर : २०७१, चैत्र ७) । राजपरिषद्ले निर्णय लिन सकेन । बैठक केही समयका लागि स्थगित भयो । ज्ञानेन्द्रलाई सिधै राजा घोषणा गर्दा जनता भड्किन सक्ने डर थियो । डेढ घण्टापछि पुनः सुरु भएको राजपरिषद्को बैठकमा राजतन्त्रलाई निरन्तरता दिने वा सिधै गणतन्त्रमा जाने भन्ने विषयमा मतदान नै भयो । रायमाझी (२०६९) का अनुसार त्यस बेला सिधै गणतन्त्र घोषणा गर्न ठुलो दबाव थियो । राजतन्त्रलाई निरन्तरता दिने वा गणतन्त्रमा जाने भन्ने विषयमा राजपरिषद्मा मतदान नै भयो । राजतन्त्रको पक्षमा ८० र गणतन्त्रको पक्षमा २० मत प्यो । यसरी अधिराजकुमार ज्ञानेन्द्र राजउत्तराधिकारी बने (पृ. १३४)।

राजपरिषद्ले अचेत अवस्थामा रहेका युवराज दीपेन्द्रलाई राजा घोषणा गर्‍यो । राजाको हैसियतमा कार्यभार सञ्चालन गर्न उनी असमर्थ रहेकाले ज्ञानेन्द्रलाई राज्यसहायक बनाइयो (गोरखापत्र : २०५८ जेठ २१) । राजा घोषणा गरिए पनि दीपेन्द्रको राज्यारोहण भएन । राजा कहिल्यै मर्दैन भन्ने परम्पराअनुसार नयाँ राजाको राज्यारोहणपछि मात्र स्वर्गीय राजाको दाहसंस्कार गर्नुपर्नेमा नेपालको इतिहासमा पहिलोपटक त्यो परम्परा पूरा भएन । २०५८ जेठ २० गते अपराह्न ४ बजे छाउनी अस्पतालबाट राजा वीरेन्द्रको शवयात्रा सुरु हुँदै गर्दा घटनाको छानबिन गरी सत्य तथ्य सार्वजनिक गर्न माग गर्दै स्वतः स्फूर्त रूपले सडकमा नाराबाजी गर्दै जनताले राज्यसहायक ज्ञानेन्द्र र उनका छोरा पारसविरुद्ध आक्रोश व्यक्त गरे (राजधानी : २०५८ जेठ २२) ।

राजतन्त्रप्रतिको अगाध आस्था र विश्वासका कारण सामूहिक रूपमा कपाल मुण्डन गर्नेको सङ्ख्या अत्यधिक थियो । ती मध्येका एक थिए, शिव आले । राजारानीको दाहसंस्कार गरिएको स्थान आर्यघाटमा

ढोगेर फर्केका आलेको भनाइ मिडियामा यसरी प्रकाशित भएको पाइन्छ - वीरेन्द्र जस्ता सहृदयी राजा हतपति जन्मिन सम्भव छैन (कान्तिपुर : २०५८ जेठ २२) । मिडियामा आएको अर्को समाचार यस्तो थियो - तीन घण्टा पैदल हिँडेर पत्रिका किन्न तनहुँको सदरमुकाम दमौली पुगेकी विष्णु राना चार रूपैयाँ पर्ने पत्रिका बीस रूपैयाँ तिर्छु भन्दा पनि किन्न नपाएपछि दुःखी भइन् । आँखाबाट खहरे आँसु बगाउँदै उनले भनिन्, 'मैले जीवनमा एकपटक मात्र राजालाई देखेकी छु । राजा देखा मलाई त भगवान्कै दर्शन गरे जस्तो भएको थियो । अहिले यस्तो घटना सुन्नुपर्दा रुन मात्र मन लाग्छ' (कान्तिपुर : २०५८ जेठ २२) । मोक्को (सन् २०१६) का अनुसार राजा वीरेन्द्रलाई मुटुदेखि नै सम्मान गर्ने र भगवान्को अवतार ठान्ने आम नेपाली ज्ञानेन्द्रलाई मनैदेखि राजा स्विकार्न सकिरहेका थिएनन् (पृ. ५) । त्यसैले राजा वीरेन्द्रको हत्यापछि राजतन्त्रप्रतिको जनआस्था र विश्वास खण्डित हुन पुग्यो ।

क) शाहवंशका अन्तिम राजाको गद्दी आरोहण

शाहवंशको शासन राजा पृथ्वीनारायण शाहको दसौँ पुस्तामा पुगेर अन्त्य हुन्छ भन्ने चर्चा नेपाली समाजमा निकै पहिलेदेखि चल्यै आएको थियो । भा (२०७२) का अनुसार नेपाल एकीकरण अभियान चलाइरहेका बेला गोर्खाका राजा पृथ्वीनारायण शाह गोरखनाथका मठाधीशको आशीर्वाद लिन पुगेका थिए । त्यही बेला गोरखानाथले दसौँ पुस्तासम्म तिम्ना सन्तानले शासन गर्ने छन् भन्ने आशीर्वाद दिएका थिए (पृ. १२४) । वीरेन्द्रको हत्यापछि धेरैले गोरखनाथको त्यही आशीर्वाद स्मरण गरे । पृथ्वीनारायणपछि वीरेन्द्रसम्म आइपुग्दा शाहवंशको दसौँ पुस्ताले शासन गरेको थियो । राजा घोषणा गरे पनि दीपेन्द्र अचेत रहेकाले ज्ञानेन्द्रलाई राज्यसहायक बनाइएको थियो । दरबारका तर्फबाट पहिलोपटक देशवासीका नाममा दिएको सन्देशमा राज्यसहायक ज्ञानेन्द्रले आकस्मिक रूपमा स्वचालित हतियार पड्किन गई राजा रानीको मृत्यु भएको बताए (गोरखापत्र : २०५८ जेठ २१) । त्यस घटनाले भनै संशय र आशङ्का पैदा गर्‍यो । षड्यन्त्र भएकाले नै राज्यसहायकले त्यस्तो भनेको हुन सक्ने धारणा सर्वसाधारणले व्यक्त गर्न थाले (पराजुली, २०५९, पृ.६०) ।

राजा घोषित भएको तेस्रो दिन जेठ २२ गते बिहान ३.४५ बजे दीपेन्द्रको मृत्युको घोषणा भएपछि नयाँ राजाका रूपमा ज्ञानेन्द्रले राज्यारोहण गरे । रोलक्रममा नरहेका भए पनि संयोगले दुईपटक राजा हुन पुगेका ज्ञानेन्द्र शाहवंशको दसौँ पुस्ताका सदस्य थिए । पहिलोपटक २००७ सालमा बाजे त्रिभुवन

भारतको शरणमा पुगेपछि र दोस्रोपटक २०५८ मा भतिजा दीपेन्द्रको मृत्युपछि उनी राजा भए । दुवैपटक उनको राज्यारोहणलाई ठूलो जनमतले स्वीकार गर्न सकेन । २००७ सालको क्रान्तिका बेला राणाहरूले उनलाई राजा बनाएका थिए । राणाहरूको अत्याचारले गर्दा त्यति बेला राजा त्रिभुवनको तस्वीर अङ्कित पाँच रूपैयाँको नोट देखाएर यही राजा चाहिन्छ भन्दै जनताले नाराबाजी गरेका थिए (केसी : नेपाल लाइभ : २०७७ फागुन ७) । २०५८ सालमा दरबार हत्याकाण्डमा षड्यन्त्र छ भन्ने हल्लाका कारण ज्ञानेन्द्रको राज्यारोहण भइरहँदा दीपेन्द्रको निधनको समाचारले जनता आक्रोशित भए । कर्फ्यु लगाएर काठमाडौँ सहरभरि सुरक्षाकर्मीहरूलाई बाक्लो संख्यामा तैनाथ गरियो । त्यसपछि कडा सुरक्षा पहराका साथ ज्ञानेन्द्रलाई गद्दी अरोहणका लागि हनुमानढोका पुऱ्याइयो ।

राजाका एडीसी राना (२०७६) का अनुसार श्रीपेचवाल बुलेट प्रुफ मर्सिडिज कारमा राखेर गद्दी आरोहणका लागि नयाँ राजालाई नारायणहिटीबाट हनुमानढोका दरबार लैजाने क्रममा चर्को नाराबाजी गर्दै जनताले अवरोध गरेकाले निर्धारित समयभन्दा पैतिस चालिस मिनेट ढिलो सवारी चलाउन सम्भव भयो । राजालाई पाँच मिनेटको दूरीमा रहेको हनुमानढोका पुऱ्याउन सुरक्षाकर्मीलाई हम्मे हम्मे पऱ्यो (पृ. ४३-४४) । बडागुरुज्यू केशरीराज पाण्डेले राजमुकुट पहिराएपछि नयाँ राजाको सम्मानमा शाही नेपाली सेनाले १ सय १ तोपको सलामी दियो । त्यसलगत्तै छघोडे बग्गी चढेर नारायणहिटी दरबारतर्फ जाँदै गर्दा हनुमानढोका परिसरमै आक्रोशित जनताले राजाविरुद्ध चर्को नाराबाजी गरेकाले उनलाई राजगद्दीको वैधानिक हकदार मान्न हिच्किचाएको अवस्था थियो (हाछेथु, २०६५, पृ. २) । राज्यारोहण गरेर फर्किने क्रममा राजाले आफूविरुद्धको जुलसु देख्नु पऱ्यो । पराजुली (२०५९) का अनुसार कुनै पनि राजाको राज्यारोहणका बेला विरोधमा जुलसु निस्कनु नेपालकै इतिहासमा अन्त्यन्त अनौठो र असम्भवप्रायः घटना थियो (पृ. ६०) । राजाका रूपमा पहिलोपटक देशवासीका नाममा सम्बोधन गर्दै ज्ञानेन्द्रले भनेका थिए, 'राज्यसहायकका हैसियतले यसअघि पनि सन्देश दिएको थिएँ, त्यो बेला घटनाको यथार्थ जानकारी जनतासामु ल्याउन संवैधानिक तथा कानुनी अड्चन थियो र त्यो स्थिति अब छैन । छिट्टै सत्य तथ्य बुभी जानकारी गराउने छौँ' (नेपाल राजपत्र : २०५८ जेठ २२) । राजाले श्रीपेच लगाएकै दिन सहरमा कर्फ्यु लगाएर दीपेन्द्रको शवयात्रा सुरु गरियो । टूकमा राखेर उनको शव आर्यघाटतर्फ लैजाँदै गर्दा आक्रोशित

भिडले गाडीमै ढुंगामुडा गरे । स्थिति नियन्त्रणमा लिन सुरक्षाकर्मीले चलाएको गोलीबाट चार जनाको मृत्यु भयो । तीसभन्दा बढी घाइते भए (राना, २०७६, पृ.४५)।

नेपालको इतिहासमा दीपेन्द्र यस्ता सम्राट् बने जसले आफू राजा भएको थाहै पाएनन् । न श्रीपेच लगाउन पाए न त राजगद्दीमा बस्न नै (राजधानी : २०५८ जेठ २३) । उनको मृत्युमा श्रद्धाञ्जलि अर्पण गर्न राजपरिवारका कुनै सदस्य आर्यघाट पुगेनन् र परम्पराअनुसार खटमा राखेर शवयात्रा गरिएन । राजा दीपेन्द्रको अन्त्येष्टिवारे जेठ २३ गतेको राजधानीले कफ्युका बीच श्री ५ दीपेन्द्रको अन्त्येष्टि शीर्षकमा समाचार लेख्यो भने कान्तिपुरले श्री ५ दीपेन्द्रको स्वर्गारोहण, असामान्य अन्त्येष्टि शीर्षकमा । नेपाली इतिहासमा चार दिनको अन्तरालमा तीन राजा बने (कान्तिपुर : २०५८ जेठ २३) । राजधानी लेख्छ, राज्यारोहण गर्न र राजमुकुट पहिरिन नपाउँदै मौसुफको देहावसान भयो । राजा घोषणा गरिएको ४० घण्टा पुग्न नपाउँदै स्वर्गवासी होइबक्सका दीपेन्द्र नेपालको इतिहासमै सबभन्दा छोटो अवधि राजा भए (राजधानी : २०५८ जेठ २३) ।

ज्ञानेन्द्र राजा भएको दोस्रो दिन जेठ २३ गते पनि विरोध प्रदर्शनका घटना भए । स्थिति नियन्त्रणमा लिन मध्याह्न १२ बजेदेखि देखि राति १२ बजेसम्म काठमाडौंमा कफ्यु लगाउँदा पनि नाराबाजी नरोकिएपछि केही स्थानमा प्रहरीले गोलीसमेत चलाउनु परेको थियो (राजधानी : २०५८ जेठ २४) । यी घटनाले धेरै नेपालीका मनमा दरबार हत्याकाण्डसँगै राजतन्त्रको अन्त्य भयो भन्ने सन्देश प्रवाह हुन पुग्यो (फुयाल, गोरखापत्र : २०८० जेठ १५)। नयाँ राजा र उनका छोरा पारसको नकारात्मक छविका कारण पनि राजतन्त्रले क्षति व्यहोर्नु पर्‍यो । सिम्खडा (२०६९) का अनुसार राजदरबार हत्याकाण्डपछि राजतन्त्रप्रतिको नेपाली मन र विश्वास नराम्ररी धर्मराउन पुग्यो । दरबारभित्र हुने गरेका षड्यन्त्र, धोका र बदमासीले आम नागरिक जो राजारानीप्रति आदरभाव राख्थे, तिनलाई समेत खिन्न तुल्यायो र गणतन्त्रको पक्षमा माहोल सिर्जना हुँदै गयो (पृ.१४६) ।

ख) दरबार हत्याकाण्ड : संसद्मा भएन बहस

दरबार हत्याकाण्डपछि राजतन्त्रलाई निरन्तरता दिने वा नदिने भन्ने विषयमा तीव्र बहस हुँदै थियो ।

त्यति बेला मूलतः तीनवटा विचार देखिए ।

पहिलो : तत्काल नयाँ राजा नियुक्त गर्ने ।

दोस्रो : राजाको वंशनाश भएकाले राजतन्त्रको भविष्यका बारेमा निर्णय लिनुअघि जनतालाई यथार्थ जानकारी दिन संसद्मा बहस चलाउने ।

तेस्रो : राजाको वंश समाप्त भएकाले सिधै गणतन्त्रमा जाने ।

संसदीय व्यवस्थामा जनप्रतिनिधिहरूको सर्वोच्च संस्था संसद् सार्वभौम हुन्छ । राष्ट्रका गम्भीर मुद्दामा छलफल गरी सामाधान खोजिन्छ । पराजुली (२०५९) का अनुसार त्यत्रो घटना हुँदा संसद् नबस्नु अचम्मको कुरा थियो । घटनाबारे छलफल गरी निर्णय लिने सन्दर्भमा संसद् चुक्यो (पृ. ५७) । प्रधानमन्त्री कोइराला र प्रमुख प्रतिपक्षी दल नेकपा एमालेका नेता माधवकुमार नेपाल तत्काल नयाँ राजा नियुक्त गर्ने पक्षमा थिए । छाउनी अस्पतालमा अधिराजकुमार ज्ञानेन्द्रसहित संवैधानिक निकायका प्रमुखहरू सम्मिलित बैठकमा दुवैले नयाँ राजा नियुक्ति गर्ने कार्यविधिमा हस्ताक्षर गरिसकेका थिए । अर्कोतिर स्थापनाकालदेखि संवैधानिक राजतन्त्रको पक्षमा रहँदै आएको पार्टी नेपाली कांग्रेस र एमालेका धेरै नेता तथा कार्यकर्ता दरबार हत्याकाण्डबारे संसद्मा बहस चलाएर मात्र राजतन्त्रको भविष्यबारे निर्णय लिनुपर्ने पक्षमा थिए । प्रधानमन्त्री कोइरालाको भनाइ थियो 'राजसंस्थालाई बहसको विषय बनाउँदा जनतामा नकारात्मक प्रभाव पर्छ र कम्युनिस्टहरूले 'टेक ओभर' गर्न सक्छन्' । कानुन संशोधनमार्फत राजालाई संवैधानिक दायरामा राख्ने मौका र जिम्मेवारी संसद्सामु थियो । संविधानले राजगद्दी उत्तराधिकारीसम्बन्धी कानुन बनाउने, संशोधन र खारेज गर्ने अधिकार राजालाई दिएको थियो । त्यसै गरी राजाको सुविधा र खर्च घट्टने गरी संसद्ले कानुन बनाउन नपाउने र उनको सम्पत्तिमाथि कर नलाग्ने व्यवस्था थियो । त्यस्तै गरी धारा ११९ ले राजालाई शाही नेपाली सेनाको परमाधिपति मानेको थियो । त्यति बेला राजतन्त्रबारे सदनमा बहस हुन सकेको भए संसद्ले राजतन्त्र राख्ने वा नराख्ने, संविधानसभा निर्वाचनमा जाने वा जनमत सङ्ग्रहमार्फत राजतन्त्रबारे निर्णय लिने वा सिधै गणतन्त्रमा जाने निर्णय लिन सक्ने अवस्था थियो (आचार्य, २०७५, पृ.१४७-१४८) । राजा वीरेन्द्रको हत्यापछि जनतामा देखिएको आक्रोश, माओवादीको बढ्दो प्रभाव, आफ्नै पार्टीभित्र र बाहिरबाट भइरहेको आक्रमण, प्रमुख प्रतिपक्षी दल नेकपा एमालेले आफ्नो राजीनामा मागेर लगातार संसद् अवरुद्ध गरिरहेको अवस्था आदि कारणले प्रधानमन्त्री कोइरालाले दरबार हत्याकाण्डको विषय संसद्मा प्रवेश गराउन उचित ठानेनन् । उनले अफेरोमा परेका ज्ञानेन्द्रलाई

आइ भरोसा दिएर राजा बनाए । नयाँ राजाबाट असहयोग हुँदै भन्ने प्रधानमन्त्रीको बुझाइविपरीत राजा भएको दिनदेखि नै ज्ञानेन्द्र संसदीय व्यवस्था समाप्त पार्न सक्रिय भइहाले (नेपाल, २०६७, पृ.१६२) । नयाँ राजाको आचरणका विषयमा संसद्मा बहस गर्नुपर्ने भन्दै कांग्रेसभित्र आवाज उठेका बेला २०५८ असार ११ गते संसद्को २२ औँ अधिवेशन प्रारम्भ भयो । संवैधानिक राजतन्त्र, बहुदलीय प्रजातन्त्र र जनताका आधारभूत मानव अधिकारको संरक्षण तथा संवर्धन गर्ने संवैधानिक दायित्व नयाँ राजाबाट निर्वाह हुने अपेक्षासहित संसद्का दुवै सदनबाट सर्वसम्मत रूपमा बधाई प्रस्ताव पारित भयो (नेपाल समाचारपत्र : २०५८ असार १२) । संसद्ले बधाई दिएपछि, नयाँ राजाले वैधानिकता पाए । राजतन्त्रको भविष्यका लागि भए पनि राजाको आचरण र उत्तराधिकारीबारे संसद्मा बहस हुनुपर्छ भन्ने आवाज सत्तारूढ दल कांग्रेसभित्र उठिरहेको थियो । त्यही बेला *राजगद्दी उत्तराधिकारको वादविवादबाट राष्ट्रिय एकतामा आघात* शीर्षकमा संविधान निर्मातामध्येका एक मुकुन्द रेग्मीको लेख प्रकाशित भयो । लेखमा भनिएको थियो -

सिद्धान्ततः त्यस्तो व्यक्तिका विषयमा मात्र संसद्मा छलफल गर्न मिल्छ, जसले संसद्मा उपस्थित भई प्रतिवादस्वरूप जवाफ दिन पाउँछ । राजामाथि लगाइएको आरोप तथा आचरणसम्बन्धी विषयमा संसद्मा स्पष्टीकरण दिन नमिल्ने हुँदा संविधानविपरीत गई अतिसम्माननीय व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा छलफल गराउनु सर्वथा हुने होइन । बेला यतमा पनि राजाको उत्तराधिकारीको आचरणका सम्बन्धमा बहस, छलफल गर्न पाइँदैन । (रेग्मी, नेपाल समाचारपत्र : २०५८ असार २६)

संसद्, सेना र सरकारका अङ्गले स्वीकार गरेपछि, नयाँ राजाले वैधानिकता पाए तर आम जनताको मनमा भने उनी बस्न सकेनन् । त्यस कारण राजतन्त्रले जनताको विश्वास आर्जन गर्न सकेन ।

घ) षड्यन्त्रका कथा र बजार हल्ला

घटना भएको लामो समयसम्म मिडियाले सत्य, तथ्य समाचार दिन सकेनन् । प्रधानन्यायाधीश उपाध्यायको अध्यक्षतामा गठित उच्चस्तरीय छानबिन समितिको प्रतिवेदन सार्वजनिक भएपछि मात्र प्रेमिका देवयानी राणासँग विवाह गर्ने भए युवराजको पदवी खोसी भाइ नीराजनलाई राजा बनाउने धम्की

रानी ऐश्वर्यले दिएको खबर सार्वजनिक भएको थियो । त्यही पृष्ठभूमिले दरबार हत्याकाण्ड रचाउन चाहने देशी-विदेशी षड्यन्त्रका लागि मैदान खुला गरिदियो भन्ने कतिपय लेखकले दाबी गरेका छन् । शर्मा (२०७१) का अनुसार युवराज दीपेन्द्रले नै गोली चलाए पनि कारण पारिवारिक किचलो मात्र थिएन । शक्तिकेन्द्रहरूको राजनीतिक षड्यन्त्रअन्तर्गत उनलाई भड्काएर शाहीसंहार गरिएको थियो । राजा वीरेन्द्र राजनीतिक कू को अन्तिम तयारीमा रहेका बेला दीपेन्द्रले बाबुलाई मारेर अर्को कू को प्रयास गरे र अन्तमा आफैँ मारिए (पृ. ७०-७१) । कुनै शक्तिकेन्द्रले दीपेन्द्रलाई शतप्रतिशत राजा बनाइदिने भनेर उकासेकाले आफू राजा भएपछि सबै अपराध माफ भइहाल्छ भन्ने मानसिकताका कारण सुरुमै बाबुलाई मारेर उनी आफू राजा हुन खोजेको देखिन्छ । बाँस्तोला (२०६७) का अनुसार भारतीय र अमेरिकीहरूको संयुक्त योजनामा दरबार हत्याकाण्ड भएको हुन सक्छ । किनभने नेपालमा भारतीय संलग्न नभई केही गर्न सकिँदैन र अमेरिका यति ठुलो विश्वशक्ति छ कि उसको जानकारी विना केही हुँदैन (पृ. १७४) । वैज्ञानिक अनुसन्धान गरी सत्य, तथ्य सार्वजनिक नगरिनुले दरबार हत्याकाण्डलाई भनै रहस्यमय बनाइदियो । षड्यन्त्रको खेतीमा जोडतोडका साथ लागेको माओवादीले ज्ञानेन्द्रको संलग्नताबारे किटानीका साथ प्रचार गर्‍यो । हल्लामा सुनिएका षड्यन्त्रका कथा आम नेपालीले पत्याए (दीक्षित, हिमालखबर : २०७७ जेठ १९) ।

खनाल (२०८०) का अनुसार माओवादीले राष्ट्रवादी राजा वीरेन्द्र मारिनु गम्भीर षड्यन्त्र हो भन्दै मुलुकमा गणतन्त्रको जन्म भइसकेकाले त्यसलाई संस्थागत गर्नुपर्छ भन्ने प्रचार चलायो (पृ.५१०) । पराजुली (२०५९) का अनुसार मिडियाले सरकार र सम्बन्धित निकायलाई जिम्मेवारीका साथ घटनाबारे जानकारी सार्वजनिक गर्न दबाव दिन सकेन (पृ.५०) । राष्ट्राध्यक्ष मारिएको घटनामा अनुसन्धान गरी दोषी सार्वजनिक गर्न नसक्नु र नेपाली मिडियाले जनतालाई सत्य, तथ्य सूचना दिन नसक्नु जस्ता कारणले षड्यन्त्रका कथा र बजार हल्लाले जनमत निर्माणमा भूमिमा खेले ।

ड) दरबारको दबाबमा प्रधानमन्त्रीको राजीनामा

जनताको चर्को विरोध भए पनि प्रधानमन्त्री कोइराला र संसद्वादी दलको समर्थनका कारण राजा ज्ञानेन्द्रलाई राहत मिलेको थियो । २०५८ असार ११ गते संसद्का दुवै सदनले नयाँ राजालाई अनुमोदन गर्दै बधाई प्रस्ताव पारित गरेपछि राजाको गद्दी आरोहणले वैधानिकता पायो (संसदीय विवरण, २०५६-

२०५९, पृ. ४१) । त्यस बेला विद्रोही माओवादीले राजतन्त्र अन्त्य भएर मुलुक गणतन्त्रमा प्रवेश गरेको प्रचार अभियान चलाइरहेका थिए । उनीहरूले असार २० गते प्रधानन्यायाधीशको सरकारी निवास र प्रधानमन्त्री कोइरालाको विराटनगरस्थित निवासमा विस्फोटन गराए । राजधानी काठमाडौंका धेरै स्थानमा राजा र प्रधानमन्त्रीको एउटै जिउ र अलग टाउको भएका पुत्ला बम भुन्डयाइए ।

२०५८ असार २८ गते माओवादीले नेपाल बन्द घोषणा गरेका थिए । शान्ति सुरक्षाको अवस्था चौपट भएको मौकामा सडककाल लागु गरे सेना परिचालन हुन सक्ने सन्देश शाही नेपाली सेनामार्फत दरबारले दिइरहेको थियो । प्रधानमन्त्री कोइराला राजनीतिक जीवनकै कठिन मोडमा थिए । उनीमाथि आफ्नै दलभित्रबाट अविश्वास प्रस्ताव ल्याउने तयारी हुँदै थियो । त्यही बेला रोल्पाको होलेरी प्रहरी चौकीबाट माओवादीले पाँच दर्जनभन्दा बढी प्रहरी अपहरण गरी सबै हतियार लुटे । भाग्न खोज्दा एक सब इन्स्पेक्टर मारिए (शर्मा, २०७१, पृ. ८५)।

प्रधानसेनापति प्रज्वलशमशेर राणासँगको छलफलपछि सरकारले अपहरणमा परेका प्रहरी र हातहतियार फिर्ता गर्ने जिम्मेवारी सेनालाई दिएको थियो (शाह, २०६७, पृ. २१२) । विकल्पहीन भएर सेनासँग हार गुहार गर्नु बाहेक प्रधानमन्त्रीका लागि अर्को विकल्प पनि थिएन (कँडेल, २०७५, पृ. ३११) । शाह (२०६७) का अनुसार असार २९ गते बिहानै एमआई १७ हेलिकप्टरबाट सेनाको एउटा कमान्डो टोली रोल्पाको जुगारमा ओरालियो । दोस्रो हेलिकप्टर उडेको केही समयमै माओवादीको गोली लागेर पाइलट विनायक सिंह घाइते भए । उपसेनानी रुद्रबहादुर पौडेलको हात र सिपाही नरबहादुर खत्रीको पेटमा गोली लागेपछि त्यस हेलिकप्टरले दाङमा आपत्कालीन अवतरण गर्‍यो (पृ. २१२) । पहिलो खेपमा उतारिएका सैनिक माओवादी घेराउमा गरे । उनीहरूको उद्धार लागि कमान्डो फोर्ससहित उडेको अर्को हेलिकप्टर खराब मौसमका कारण अवतरण गर्न नसकेर दाङमै फर्कियो । मेसिनगन जडित त्यस हेलिकप्टरमा रहेको कमान्डो फोर्सले माओवादीमाथि आक्रमण गर्न हेडक्वाटरको आदेश मागेको थियो । सैनिकहरू गोली चलाउन तम्तयार थिए । सैनिक मुख्यालयले स्वीकृति नदिएपछि अन्तिम क्षण अपरेसन कमान्डरले उनीहरूलाई रोकेकाले दोहोरो भिडन्त हुन पाएन (नेपाल, २०६७, पृ. १५९) ।

सेनासँग लड्ने माओवादीको नीति थिएन । भिडन्तको अवस्था सिर्जना भएपछि माओवादीले हामी लड्ने पक्षमा छैनौं भन्ने सन्देश पठायो । सेनाले कारवाही रोके अपहृत प्रहरी मुक्त गर्ने प्रस्ताव माओवादीले

गयो र एक अर्काविरुद्ध कारवाही नगर्ने सहमति भयो । भिडन्त हुन पाएन । रोल्यामा माओवादीसँग सहमति गरेर फर्किसक्दासमेत सेनाले प्रधानमन्त्रीलाई त्यसबारे जानकारी दिएन । बरु असार २९ देखि १ सातासम्म रक्षा र गृह मन्त्रालय अनि उच्च सैनिक अधिकारीलाई उद्धृत गर्दै सेनाले होलेरीलाई घेरा हालेको र घेरा साँघुरो बनाउँदै लगेको एकोहोरो प्रचार नेपाली मिडियामा भइरह्यो ।

नेपाल पाक्षिक (२०५८) लेख्छ, नेपाली र अन्तर्राष्ट्रिय मिडियामा समेत कहिल्यै नभएको घेराबन्दीका समाचार आइरहे (नेपाल : २०५८ साउन १६-३२) । चौतर्फी दबाव सिर्जना गरी कोइरालालाई सत्ताच्युत गर्ने रणनीतिमा दरबार थियो । शाह (२०६७) का अनुसार ती दिन राजा भन्ने गर्थे, 'संवैधानिक व्यवस्था अनुसार प्रधानमन्त्रीले कि त काम गर्नु प्यो, होइन भने राजीनामा दिनु प्यो' (शाह, २०६७, पृ.२१५) । दरबारले प्रधानमन्त्रीलाई असहयोग गरिरहेका बेला प्रधानमन्त्रीले सत्ता टिकाउन तिकडम गरेको आरोप लगाउँदै उपप्रधान तथा गृहमन्त्री रामचन्द्र पौडेलले संसद्को रोस्टमबाटै राजीनामा गरे । परराष्ट्रमन्त्री चक्रप्रसाद बाँस्तोलालाई गृह मन्त्रालयको जिम्मेवारी दिइयो । सेनाका जर्नेलहरू ठुलो नक्सा राखेर ब्रिफ गर्थे, 'प्रधानमन्त्रीज्यू, सेनाले घेरा साँघुरो बनाउँदै लगेको छ । माओवादीका ठुला नेता त्यहीं छन्' । यस्तैमा एक दिन मन्त्री बाँस्तोलाले भनेका थिए, 'यिनीहरूको भनाइमा पूरै भर पर्नु हुँदैन है गिरिजाबाबु । राष्ट्रिय अनुसन्धान विभागको अर्कै रिपोर्ट छ । आर्मीले भनेजस्तो केही काम गरेकै छैन । सरकारलाई पूरै गुमराहमा राखिएको छ' (नेपाल, २०६७, पृ.१६९) ।

बाँस्तोला प्रधानमन्त्रीसँग भन्दै थिए, 'आर्मीले बदमासी गरेको छ । प्रधानसेनापतिलाई स्याक गर्नुपर्छ' । फिस्स हाँस्दै प्रधानमन्त्रीले भनेका थिए, 'यस्तो बेला गर्नु हुन्छ 'स्याक' । आफ्नो हाउस पनि त 'इन्ट्याक्ट' हुनु प्यो नि' (शर्मा, नयाँ पत्रिका : २०७५, कात्तिक १०) । त्यतिखेरै रक्षामन्त्री महेश आचार्य प्रधानमन्त्री निवास आइपुगे । सुरक्षा चुनौतीबारे छलफल हुँदै थियो । प्रधानमन्त्रीले सुनाए, 'दरबारले सेनामार्फत देशभर सडककाल लगाए मात्र सेना परिचालन गर्न सकिने प्रस्ताव राखेको छ । सीडीओले पनि त सम्बन्धित जिल्लामा कर्फ्यु आदेश दिन सक्छ । त्यसो गरौं भन्दा हुँदैन रे' ।

राजा र प्रधानमन्त्रीबीच मतभिन्नता चुलिएको समयमा सुरक्षा चुनौतीबारे छलफल गर्न बसेको मन्त्रिपरिषद् बैठकमा प्रधानमन्त्रीलाई गलत सूचना दिएको आरोपमा प्रधानसेनापति र प्रहरी महानिरीक्षकलाई बर्खास्त गर्ने कि भन्ने तहसम्म छलफल भयो । त्यसो गर्दा राजा र माओवादी मिल्न

सक्ने र सेनाभित्र विद्रोह पनि हुन सक्ने भएकाले प्रधानमन्त्री सहमत हुन सकेनन् । त्यसपछि प्रधानमन्त्रीले प्रधानसेनापति राणालाई बोलाएर सोधपुछ गरे । सेनाको जवाफबाट उनी सन्तुष्ट हुन सकेनन् । सरकारलाई गुमराहमा राखेर सेनाले गलत सूचना दिइरहेको थाहा पाएपछि कोइराला सिधै राजालाई भेट्न दरवारतिर लागे । त्यस दिनको भेटमा राजा र प्रधानमन्त्रीबीच चर्काचर्की भयो । पोखरेल (२०६६) लेख्छन् -

एउटा पत्रिका टेबलमा पछाडै राजाले भनेका थिए, 'पी.एम., तपाईंलाई त जनता भ्रष्टाचारी पो भन्दा रहेछन् । राजीनामा दिने वेला भएन' । हत्तपत्त नरिसाउने र रिसाइहाले पनि नदेखाउने स्वभावका प्रधानमन्त्री कोइरालाले जवाफ फर्काए, 'मेरो मात्र के कुरा सरकार, राजदरबार हत्याकाण्डबारे जनता सरकारलाई के भन्छन्, म भन्दै हिँडौं । सरकारले बुझ्नुपर्छ । सरकारको क्रेडिविलिटी (विश्वसनीयता) कम छ, महत्त्वाकाङ्क्षा बढी' । (अन्नपूर्ण पोस्ट : चैत्र १०)

दरवारबाट फर्किँदा उनले राजीनामा गर्ने निर्णय गरिसकेका थिए । राजासँगको संवाद सुनाउँदै निकट सहयोगीहरूसँग त्यस दिन प्रधानमन्त्रीले भनेका थिए, 'मेरो काँधमा बन्दुक राखेर सारा जनता भुट्टु भन्ने ठानेका छन् यिनले' । राजीनामा गर्नुअघि प्रधानमन्त्री र राजाबीचको त्यो नै अन्तिम संवाद थियो । एउटा अन्तर्वार्तामा कोइरालाले भनेका छन्, 'सेना परिचालन गर्न खोज्दा राजा हिचकिचाए । सेनाले पनि रुचाएन । यो कुरा मैले टुँडिखेलबाट बोलिदिनु पर्थ्यो, भनिनँ । त्यो मेरो ठुलो गल्ती हो । 'ब्लण्डर' नै हो' (कान्तिपुर : २०६२ चैत्र २०) ।

यसरी राजाले निर्वाचित प्रधानमन्त्रीलाई राजीनामा गर्न दबाव दिनु प्रजातन्त्रमाथि प्रतिगमनको सङ्केत थियो । कोइरालाविरुद्ध संसदीय दलमा न अविश्वास प्रस्ताव दर्ता भएको थियो न त कांग्रेस पार्टीभित्रबाट राजीनामा मागिएका कारण उनले पद छोडेका थिए (सिटौला, २०६७, पृ.६४) । माओवादी हिंसा रोक्न सेना परिचालन गर्ने सरकारको निर्णय कार्यान्वयन हुन नदिएर राजाले प्रधानमन्त्रीलाई राजीनामा गर्न बाध्य बनाएका थिए । कोइरालाको राजीनामापछि कांग्रेसभित्र शेरबहादुर देउवा र सुशील कोइराला प्रधानमन्त्रीको प्रतिस्पर्धामा थिए । आफू अनुकूल प्रभाव पार्न सजिलो हुने ठानेर दरवार र माओवादी दुवैले देउवालाई साथ दिए (शाह, २०६७, पृ. २१७ र कँडेल, २०७५, पृ. ३११) ।

राजाले देउवालाई सहयोग पुग्ने गरी कांग्रेसभित्र खेल्न आफ्ना भारदारहरूलाई निर्देशन दिए भने माओवादी अध्यक्ष प्रचण्डले फाँसीवादी गिरिजा वा गिरिजाप्रवृत्तिकै कोही व्यक्ति प्रधानमन्त्री बने वार्ता हुन नसक्ने व्यहोराको वक्तव्य जारी गरे । २०५८ साउन ७ गते कांग्रेस संसदीय दलको नेतामा निर्वाचित भएर देउवा दोस्रो कार्यकालका प्रधानमन्त्रीमा नियुक्त भए । राजाबाट अपमानित भएर सत्ताच्युत हुनु परेको र आफूलाई साइजमा ल्याउन दरबार र माओवादी दुवैले देउवालाई साथ दिएका कारण कोइरालामा छटपटाहट थियो । प्रधानमन्त्रीका रूपमा शपथ नलिँदै साउन पहिलो साता देउवाले युद्धविराम घोषणा गरे र लगत्तै माओवादीले पनि त्यसै गरे । सरकार माओवादीबीच वार्ता सुरु भयो । छ वर्षदेखि हिंसा र प्रतिहिंसाको चपेटामा परेका जनताले पहिलोपटक शान्तिको सास फेर्न पाए । २०५८ भदौ १४ गते ललितपुरको गोदावरीमा, भदौ २८ गते बर्दियाको ठाकुरद्वारामा र कात्तिक २८ गते फेरि ललितपुरको गोदावरीमा भएका वार्तामा माओवादीले उठाएका मुख्य तीन माग अन्तरिम सरकार, संविधानसभा निर्वाचन र गणतन्त्रलाई सम्बोधन गर्न संविधान संशोधन आवश्यक थियो (श्रेष्ठ, नेपाल समय : २०७८ जेठ १५) । आनन्द (२०६१) का अनुसार प्रधानमन्त्री देउवाले माओवादीसँगको वार्ताबारे राजालाई त्रिफ गरे । दरबारले कुनै हालतमा संविधान संशोधन गर्नु हुँदैन भनेपछि वार्ता अघि बढ्न सकेन । त्यसपछि प्रधानमन्त्रीले निकट सहयोगीहरूसँग भनेका थिए, 'राजाले नमानेपछि मैले के गर्ने' (पृ. ६८) ?

माओवादी समस्या समाधानमा दरबार आफ्नो भूमिका खोजिरहेको थियो । २०५८ असोजसम्म आइपुग्दा माओवादीले खुलेआम राजसंस्थाविरुद्ध नाराबाजी र सभा गर्न थालेपछि रक्षा र गृह मन्त्रालयले विज्ञप्तिमार्फत कारवाही गर्ने चेतावनी दिनुपरेको थियो (कान्तिपुर : २०५८ असोज ५)। माओवादी पनि वार्ता सफल बनाउन इमान्दार भएर लागेको थिएन । सरकारले बेइमानी गरेको सन्देश फैलाएर राजनीतिक लाभ उठाउन उसले वार्ताको उपयोग गरेको थियो (कँडेल, २०७५, पृ. ३१२) । राजतन्त्र हटाएर गणतन्त्रमा जानुपर्ने र संविधानसभाबाट संविधान बनाउनुपर्ने माग पूरा गर्न असम्भव भएकाले अन्तरिम सरकारमा आउन माओवादीलाई प्रधानमन्त्री देउवाले प्रस्ताव गरेका थिए (भण्डारी, २०७९, पृ. ११९) । दरबार तयार नहुँदासम्म माओवादीका माग पूरा गर्न सक्ने अवस्था थिएन । वार्ता भङ्ग भइहाल्यो । वार्ता प्रक्रियाबाट अलग भएपछि माओवादीले मंसिर ८ गते शाही नेपाली सेनाको दाङस्थित

व्यारेकमा भीषण आक्रमण गऱ्यो । मेजर नरेश उप्रेतीसहित १४ सैनिक, सात प्रहरी र सात माओवादी मारिए (शर्मा, २०७१, पृ.९६) । दशवर्षे सशस्त्र विद्रोहका क्रममा माओवादीबाट भएको त्यो नै सबैभन्दा ठुलो कारबाही थियो । रोय (२०६५) का अनुसार दाडबाट माओवादीले १२ ट्रक अत्याधुनिक हतियार कब्जा गरेको थियो । तिनमा इजरायलमा निर्मित गलिल एआरएम ५.५६ एमएम राईफल, ८१ एमएम मोर्टर, काँधमा बोकिने ग्रेनेड लन्चर लगायत टनका टन गोलीगट्टा थिए (पृ. ५९) । राजा र माओवादीको मिलोमतो विना सेनाको व्यारेकमा त्यस तहको आक्रमण गर्न सम्भव थिएन भन्ने देउवा सरकारको विश्लेषण थियो (नेपाल, २०६७, पृ.२७) । माओवादीविरुद्ध सशक्त सैनिक कारबाही गर्ने भनेर अत्याधुनिक हतियार पुऱ्याइएको भोलिपल्टै दाडमा आक्रमण हुनुले घटनालाई थप रहस्यमय बनाएको थियो । त्यस वार्ताबाट लाभ उठाउँदै माओवादीले सङ्गठन र सैन्यशक्ति सुधार्ने अवसर पाए । दाड घटनाले सरकार-माओवादी द्वन्द्वलाई नयाँ दिशातर्फ मोडिदियो (कँडेल, २०७५, पृ.३१४) । दिनहुँ ठुलो सङ्ख्यामा प्रहरी मारिएको, सरकारी र निजी सम्पत्ति लुटिएको, आगजनी गरेको, हिंसा र प्रतिहिंसाका घटनाले देशभित्र विस्थापित हुनेको सङ्ख्या बढेको समाचार मिडियामा आउन थाले । सेनाको व्यारेक लुटिएपछि मनोवैज्ञानिक रूपमा माओवादी विजयी भइसकेका थिए ।

च) गणतन्त्रको मुद्दामा वाम एकताको प्रयास

वार्ताको टेबलमा बसेदेखि नै माओवादीले परम्परागत राजतन्त्र अन्त्य भएको र मुलुकमा गणतन्त्र उदय भएको प्रचार गर्दै त्यस मुद्दामा सबै वामशक्तिलाई एक ठाउँमा ल्याउने अभियान सुरु गरेको थियो । त्यसै वेला *गणतन्त्रका पक्षमा वार्ता नभए आफ्नै नेताविरुद्ध हतियार उठाउने माओवादीका पाँच भातृ सङ्गठनको चेतावनी* शीर्षकको समाचार पत्रिकामा प्रकाशित भएको पाइन्छ (कान्तिपुर : २०५८ साउन २७) अर्कोतिर संसद्भित्र दरवारलाई अधिकारविहीन बनाउनुपर्ने विषयमा खुला बहस सुरु भयो । प्रमुख प्रतिपक्षी एमालेले शाही नेपाली सेना सरकारको नियन्त्रणमा हुनुपर्ने, राजउत्तराधिकारीसम्बन्धी कानून संसद्ले बनाउनुपर्ने, दरवार हत्याकाण्डमा गुमेको राजसंस्थाको विश्वसनीयता पुनः कायम गर्न राजसंस्थालाई पारदर्शी, वैज्ञानिक र प्रजातान्त्रिक बनाउनुपर्ने, राजाले कर छुट पाउने व्यवस्था हटाउनु पर्ने र राजाको व्यापारमा संलग्नता हुन नहुने जस्ता प्रस्ताव अघि साऱ्यो ।

त्यही परिवेशमा माओवादीको पहलमा २०५८ साउन अन्तिम साता एमाले महासचिव माधवकुमार नेपाल, माले महासचिव वामदेव गौतम, नेमकिपा अध्यक्ष नारायणमान विजुक्छे, नेकपा एकता केन्द्रका महासचिव प्रकाश (नारायणकाजी श्रेष्ठ) र नेता लीलामणि पोखरेलले सिलुगुढी (पश्चिम बंगाल, भारत) पुगेर माओवादी अध्यक्ष पुष्पकमल दाहालसँग भेटवार्ता गरे । त्यस भेटमा माओवादीले अन्तरिम सरकार, नयाँ संविधान, संविधानसभा र गणतन्त्र स्थापनाको लक्ष्यप्राप्तिका लागि मिलेर अधि बढ्न प्रस्ताव गर्‍यो (भण्डारी, २०७९, पृ.१२९) । नेकपा एकता केन्द्रबाहेक अरू वाम दल गणतन्त्रको प्रस्तावमा सहमत भएनन् । उनीहरू संविधान संशोधन गरेर अधि बढ्नुपर्ने पक्षमा उभिए (श्रेष्ठ, नेपाल समय : २०७८ जेठ १५) ।

सिलुगुढीबाट फर्किएलगत्तै २०५८ भदौ ४ को बैठकबाट एमालेले जनआन्दोलनको उपलब्धिसमेत गुम्न सक्ने र राष्ट्रिय स्वतन्त्रतामाथि खतरा उत्पन्न हुन सक्ने ठहर गर्दै गणतन्त्र स्थापनाका लागि सहकार्य गर्ने माओवादी प्रस्ताव अस्वीकार गर्ने निर्णय गर्‍यो । त्यो घटनापछि माओवादी एमालेविरुद्ध खनियो । त्यसै ताकाको कुरा हो, एमालेको आलोचना गर्दै मल्ल के सुन्दरको एउटा लेख प्रकाशित भयो । लेखमा भनिएको थियो - थाहा छैन, संसारमा नेपाल कतिथौं आश्चर्यमा पर्छ, जहाँ साम्यवादीहरू गणतन्त्र इतर पक्षमा आफूलाई उभ्याउन रुचाउँछन् (सुन्दर, कान्तिपुर : २०५८ असोज २३) । एमाले राजालाई चिढाउन नहुने पक्षमा उभिएपछि वाम एकता गरी राजतन्त्रविरुद्ध सङ्घर्ष गर्ने माओवादी रणनीति सफल भएन ।

छ) राजउत्तराधिकारीको घोषणा

शाहजादा पारसको छवि जनतामाझ राम्रो थिएन । उनका उद्दण्ड क्रियाकलापलाई नेपाली समाजले नरुचाएका कारण आफू राजा भएको पाँच महिनासम्म ज्ञानेन्द्रले उत्तराधिकारी घोषणा गर्न सकेका थिएनन् । २०५८ कात्तिक १० गते विजयादशमीको दिन दरवारले पारसलाई युवराजाधिराज घोषणा गर्‍यो (नेपाल राजपत्र : २०५८ कात्तिक १०) । चाडको समय भएकाले सडक प्रदर्शन नभए पनि छलफलबिनै युवराज घोषणा गरेकोमा दलहरूले आपत्ति जनाएको खबर पत्रपत्रिकामार्फत सार्वजनिक भए । पारसलाई भावी राजा बनाउने दरवारको घोषणाले राजसंस्थाप्रतिको जनआस्था भन्ने खण्डित हुन पुग्यो । राजउत्तराधिकारीको घोषणा हुँदाका दिनमा माओवादीविरुद्ध सेना परिचालन गरिएको थियो । सेनासँग भिड्नु पर्दा कतिपय जिम्मेवार नेताहरू नै पलायन भएकाले माओवादीनेतृत्व अत्तालिएको थियो (कँडेल,

२०७५, पृ.२४०)। मुलुकभिन्न उसका लागि अनुकूल वातावरण थिएन। 'कांग्रेसलाई खोजी खोजी, एमालेलाई सोची सोची र राप्रपालाई रोजी रोजी' आक्रमण गर्ने माओवादी नीतिप्रति राजनीतिक दलहरूले आपत्ति जनाइरहेका थिए (शर्मा, २०७१, पृ.३३)।

सेना परिचालन सबैभन्दा ठुलो चुनौती बनेकाले २०५८ मंसिर १८ गते माओवादीनेतृत्वले भारतको राष्ट्रिय हितविपरीत काम नगर्ने वचनबद्धता जनाउँदै त्यहाँको सरकारलाई पत्राचार गर्‍यो (कँडेल, २०७५, पृ.४९)। शत्रुको शत्रु मित्र हुन्छ भन्ने नीति हुन्छ। पहिला ठुलो दुस्मनसँग नभिड्ने, सानासँग लड्ने छापामार युद्धको रणनीति नै हो। गणतन्त्रसम्म पुग्न माओवादीले सेनासँग लड्नु पर्‍थ्यो। ऊ पहिला पुलिससँग भिड्यो। सेनालाई छोएन। चारपाँच वर्ष प्रहरी र सरकारलाई कमजोर बनाउनतिर केन्द्रित भयो। राजतन्त्रबारे केही बोलेन। उसले संसदीय पार्टीहरू र त्यसमा पनि मुख्यतः नेपाली कांग्रेस कै भन्डाफोर गर्‍यो। पुलिसलाई सदरमुकाममा सीमित गरेर सरकारले सेना परिचालन गरेपछि मात्र माओवादी सेना र राजतन्त्रमाथि खनियो (भट्टराई, २०६७, पृ.१६४-१६७)। छापामार युद्ध हुँदै सैन्यशक्ति विस्तारमा ठुलो फड्को मारे पनि सेनासँग लड्ने शक्ति माओवादीसँग थिएन। देशभित्रका शक्तिलाई एक आपसमा लडाउने, भिडाउने र शक्ति आर्जन गर्ने प्रयोग सकिएपछि भारतलगायत अन्तराष्ट्रिय समुदाय गुहार्नु उसको बाध्यता बनिसकेको थियो।

ज) संसद्वादी र माओवादीबीचको सहकार्य

राजालाई दबाव दिने रणनीतिअन्तर्गत माओवादीले संविधानसभा र गणतन्त्रको मुद्दा उछाल्दै 'जनमुक्ति सेना' र 'जन सरकार' घोषणा गरेको थियो। त्यतिन्जेल कांग्रेस सभापति कोइराला माओवादीलाई दरबारले पालनपोषण गरेर हुर्काएको र भारतले सेल्टर दिएर संरक्षण गरेको अभिव्यक्ति दिइरहेका थिए (शर्मा, २०७१, पृ.१०३)। माओवादीले गणतन्त्र र संविधानसभाको माग उछाल्ने र दरबार उसका माग सुन्न नचाहने अवस्था थियो। भट्टराई (२०६७) का अनुसार दरबारको शक्ति बढाउन राजाले प्रधानमन्त्री देउवालाई प्रयोग गरेको माओवादी बुझाइ थियो। दरबारको साथ सहयोगमा सेना परिचालन भएकाले राजाको असहयोगका कारण सत्ताच्युत भएका कांग्रेस सभापति कोइरालालाई साथमा लिएर सडककाल हटाउने र सेना परिचालन रोक्ने रणनीतिअन्तर्गत माओवादी उनीसँग संवाद बढाउन थाल्यो (भट्टराई, २०६७, पृ.१६४-१६७)।

सङ्कटकाल हटाएर सेना परिचालन रोक्ने माओवादी रणनीति र राजासँग बदला लिने कोइरालाको चाहनाले दुवैलाई नजिक्यायो । ती दिन राजा भने सेना प्रयोग गरेर राज्यसत्ता हातमा लिने योजनामा थिए । २०५८ पुस ५ गते युवराज पारसका साथ राजाले सैनिक मुख्यालय पुगेर माओवादीविरुद्ध भएका कारबाहीबारे जानकारी लिए । सरकारको प्रतिनिधिविना राजा सैन्य हेडक्वार्टर जानु संविधानविपरीत थियो । राजाले संवैधानिक सीमा मिचेको खबर पत्रपत्रिकाले सार्वजनिक गरे (कान्तिपुर : २०५८ पुस ८) । राजाका यस्ता क्रियाकलापले कांग्रेस-एमालेको युवा पुस्ताबाट गणतन्त्रमा जान नेतृत्वमार्थि दबाव पर्न थाल्यो (थापा, नेपाल म्यागेजिन : २०७५ जेठ १४) । यही मौकामा गणतन्त्रको मुद्दा उछालेर सैनिक कारबाही रोक्न दरबारसँग बार्गेनिङ गर्ने र कांग्रेस सभापति कोइरालासँग संवाद बढाएर संसद्बाट सङ्कटकालको म्याद नथप्ने वातावरण बनाउने लविङमा माओवादी सक्रिय थियो । संविधान संशोधनमार्फत सेनालाई निर्वाचित सरकारको मातहतमा ल्याए शान्तिपूर्ण राजनीतिमा आउने वचन माओवादीले कोइरालालाई दिएको थियो । बृहत् प्रजातान्त्रिक एकताका आधारमा सर्वदलीय सरकार बनाउने, संविधान संशोधन गर्ने र माओवादीसँग वार्ता गर्ने विषयमा सहकार्य गरी अघि बढ्ने गरी २०५८ फागुन तेस्रो साता एमाले र कांग्रेसबीच लिखित सम्झौता भएको थियो । आफू सत्तामा हुँदा वार्ता गर्न सहज हुन्छ भनेर कोइरालाले देउवाविरुद्ध अविश्वास प्रस्ताव अघि बढाउन सांसदहरूको हस्ताक्षर अभियान चलाइरहेका थिए । आफूलाई सत्ताच्युत गर्न कोइरालाले अभियान चलाएका कारण असन्तुष्ट देउवा आफ्नै पार्टीका सभापतिभन्दा राजासँग निकट थिए (आनन्द, २०६१, पृ.९२-९३) । त्यही मौकामा माओवादी अध्यक्ष दाहाल र कोइरालाबीच गोप्य भेटवार्ताको तयारी हुँदै थियो । दुई नेताबीच सम्पर्क सूत्रमार्फत धेरैपटक संवाद भइसकेको थियो । प्रायः फोनमा कुरा हुन्थ्यो । सुरक्षा संवेदनशीलताका कारण माओवादीका शीर्ष नेताहरू कसैलाई पनि सिधै भेट्दैनथे । टुक्रा पारिएको विजुलीको तारभै एउटा मानिसले एक ठाउँसम्म लैजान्छ । त्यहाँबाट अर्कोले अर्को ठाउँसम्म पुऱ्याउँछ । यसरी लैजाने मानिसलाई आफ्नो बाहेक अरुको भूमिका थाहा हुँदैनथ्यो । यही पृष्ठभूमिमा कोइराला र प्रचण्डबीच दिल्लीमा पहिलो भेट भयो । सुरुमै कोइरालाले भनेका थिए, 'हैन तपाईंहरू शान्तिप्रक्रियामा आउने हो कि होइन ? साँचो कुरा गर्नुस्' । दाहालले जवाफ दिए, 'आउने हो तर तपाईंहरू गणतन्त्रमा जाने कि नजाने' (भट्टराई, २०६७, पृ.१६५) ? संवैधानिक राजतन्त्रमा विश्वास गर्दै आएका कोइरालालाई

सिधै गणतन्त्र स्विकारन सहज थिएन । दाहाल (२०७६) का अनुसार कोइरालाले भनेका थिए, 'पुगन त त्यही पुग्ने हो तर अहिले नै गणतन्त्र भन्यो भने परिस्थिति बिग्रन्छ । अहिलेलाई हामी पूर्ण लोकतन्त्र भनेर जाउँ' (दाहाल, २०६७, पृ.१५२) । कोइरालासँगको वार्तापछि माओवादी बहुदलीय प्रतिस्पर्धा स्विकारन तयार भयो ।

संविधान संशोधन गरी सेनालाई निर्वाचित सरकारको मातहतमा ल्याएर राजाका अधिकार कटौती गर्ने र माओवादीले राजतन्त्र स्विकारने आन्तरिक सहमति बन्यो (शर्मा, २०७१, पृ.११२) । दुई पक्षबीचको त्यस भेटलाई गोप्य राख्ने सहमति भएको थियो । त्यस भेटले नेपालमा गणतन्त्रको जग बसाल्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न थाल्यो । दिल्लीमा माओवादीलाई भेटेर फर्किएपछि कांग्रेस नेता चक्रप्रसाद बाँस्तोलाले कोइरालालाई भनेका थिए, 'गिरिजाबाबु, तपाईं यत्रो काम गर्न जाँदै हुनुहुन्छ, राजालाई विश्वासमा नलिएर अघि बढ्न सम्भव होला' ? चक्रसँगको सल्लाहपछि कोइरालाले २०५९ साल वैशाख १९ गते राजासँग दर्शनभेट गरी संविधान संशोधनमार्फत माओवादीलाई राजनीतिक मूलधारमा ल्याउन सकिने सङ्केत आफूले पाएको जानकारी गराए । माओवादीसँग कुरा भएपछि आफूले राजा र प्रधानमन्त्रीलाई जानकारी दिने र सरकारले सहमतिमा हस्ताक्षर गर्ने उनले बताएका थिए । संसद् भङ्ग गराउँदा कोइरालाको अभियान दुर्घटनामा पर्ने र राज्य सञ्चालनमा आफू हावी हुन सक्ने ठानेर राजाले चक्रव्यूह तयार गरे । त्यसका निम्ति प्रधानमन्त्री देउवालाई मोहरा बनाइयो (शर्मा, २०७१, पृ.११६) । आफ्नै पार्टीका सभापति कोइरालाले वार्ताको हात अघि बढाउँदै गर्दा देउवा सरकारले माओवादी शीर्ष नेताहरू प्रचण्ड, डा.बाबुराम भट्टराई र मोहन वैद्य लगायतलाई जिउँदै वा मृत रूपमा बुझाउने व्यक्तिलाई पचास लाख र अन्य नेता तथा प्लाटून कमान्डर गिरफ्तार गर्न सघाउनेलाई दश लाख रूपैयाँ इनाम दिने घोषणा गरिदियो ।

राजाको साथ पाउने विश्वासमा कोइरालाले संसद्वादी दलहरूका तर्फबाट २०५९ वैशाख २७ गते टुँडिखेलमा सामूहिक आमसभा गरी वार्तामा बस्ने भए तीन दिनभित्र दलहरूलाई पत्र पठाउन माओवादीलाई अपिल गरे । प्रचण्डको जवाफ पाउनासाथ सहमतिको लिखित प्रस्तावसहित माओवादी नेतृत्वसँग कुरा गर्न उनले सहमहामन्त्री गोविन्दराज जोशी र डा. शेखर कोइरालालाई विशेषदूतका रूपमा दिल्ली पठाए । २०५९ जेठ ६ र ७ गते दुई पक्षबीच सघन छलफल भयो । सेनालाई संसद्को

अधीनमा राख्ने, कार्यकारी अधिकार सम्पूर्ण रूपले मन्त्रिपरिषद्मा रहने र संविधानका अन्य धाराहरू लोकतान्त्रिक पद्धतिअनुसार संशोधन हुने भए माओवादीलाई मान्य हुने सहमति भयो (जोशी, हिमालखबर पत्रिका : २०६६ पुस १६-३०) । अर्कोतिर कोइरालाले राजालाई माओवादीको बटम लाइन सुनाएकै दिनदेखि दरबार उनको शान्तिप्रयास विफल पार्न सक्रिय भइसकेको थियो । राजाले एकातिर कोइरालालाई माओवादीसँग वार्ता गर्न सल्लाह दिए भने अर्कोतिर देउवालाई कोइरालाले सत्ताच्युत गर्न लागेको खुलासा गरिदिए (शर्मा, २०७१, पृ.११६) । राजाको दोहोरो भूमिकाले कांग्रेसभित्रको कलह चुलियो । कोइरालाले सत्ताच्युत गर्न लागेको सूचना देउवालाई दिएर राजाले उनलाई संसद् भङ्ग गर्न उकासे (शाह, २०६७, पृ.३०५) । संसद् विघटन गरे उनी सत्तामा रहिरहने र माओवादी हिंसा नियन्त्रणमा सुरक्षा निकायले समेत साथ दिने वचन राजाले देउवालाई दिएका थिए । संयुक्त राष्ट्र सङ्घको साधारणसभामा भाग लिन अमेरिका जाने क्रममा सङ्कटकाल नलम्ब्याउने बताएका देउवाले स्वदेश फर्किएपछि पनि त्यही धारणा राखेका थिए । दरबार र सेनाको दबावपछि उनको बोली फेरियो । आनन्द (२०६१) का अनुसार प्रधानसेनापतिले राष्ट्रिय सुरक्षालाई ध्यानमा राखेर सङ्कटकालको म्याद थप गर्न दबाव दिएलगत्तै जेठ ३ गते देउवाले हतार हतार मन्त्रिपरिषद् बैठक गरी अल्पकालीन सूचनाका आधारमा संसद् अधिवेशन बोलाउने निर्णय गरे (आनन्द, २०६१, पृ.९३) । सङ्कटकाल लम्ब्याउने विषयमा प्रधानमन्त्रीले बोलाएको सर्वदलीय बैठकमा पहिलोपटक प्रधानसेनापति प्रज्वलशमशेर राणासहित सुरक्षा निकायका प्रमुखहरूलाई आमन्त्रण गरियो (कान्तिपुर : २०५९ जेठ ४) ।

सुरक्षा निकायका प्रमुखहरूले सङ्कटकालको म्याद थपे मात्र माओवादी नियन्त्रण गर्न सहज हुने सुझाव दिए । दबावमा रहेका देउवाले संसद् अधिवेशन आह्वान गर्नुअघि सभामुखसँग परामर्श गर्ने संसदीय प्रचलनको बेवास्ता गर्दै जेठ ९ गते संसद् बोलाउन राजामा सिफारिस गरे । संसद् आह्वान गर्ने मन्त्रिपरिषद्को प्रस्तावबारे सरकारका प्रवक्ता मन्त्री जयप्रकाशप्रसाद गुप्ताले समेत साँझ ७ बजे रेडियो नेपालको समाचार सुनेपछि मात्र थाहा पाएका थिए (आनन्द, २०६१, पृ.९३) । कोइरालाले माओवादीसँग सङ्कटकाल नलम्ब्याउने वचन दिइसकेका थिए । पार्टीसँगको परामर्श विनै सङ्कटकाल लम्ब्याउने प्रस्ताव दर्ता गरेको आरोपमा कांग्रेसले जेठ ७ गते प्रधानमन्त्री देउवालाई २४ घन्टे स्पष्टीकरण सोध्यो । पार्टीभित्रको विवाद समाधान गर्न कोइराला र देउवाबीच जेठ ७ गते राति बालुवाटारमा यस्तो सहमति

भएको थियो - सङ्कटकाल बढाउन राखेको प्रस्तावप्रति देउवाले दुःख व्यक्त गर्ने र पार्टीले एकपटकका लागि म्याद थप्न दिने । कोइराला फर्किएपछि प्रधानमन्त्रीले सञ्चारमन्त्री गुप्तालाई केन्द्रीय समितिमा दिने आफ्नो वक्तव्यको मस्यौदा तयार गर्न लगाए । भतिजा डा. शेखरले बालुवाटारवाटै वक्तव्यको त्यो मस्यौदा पढेर सभापति कोइरालालाई सुनाए । कोइराला त्यसमा सन्तुष्ट भएपछि डा. शेखर ड्राफ्ट बोकेर बालुवाटारवाट निस्किए । भोलिपल्ट जेठ ८ गते बिहान ८ बजे कांग्रेस केन्द्रीय समिति र ११ बजे संसदीय दलको बैठक बोलाइएको थियो । केन्द्रीय समितिमा देउवाले वक्तव्य पढे तर पूर्वसहमतिअनुसार निर्णय भएन । सभापति कोइरालाले सङ्कटकालको म्याद थप गर्ने प्रस्ताव निःसर्त फिर्ता लिनुपर्ने निर्णय सुनाइदिएपछि देउवालाई ठुलो पीडा भयो । त्यस दिन उनले मन्त्रीहरूलाई सुनाएका थिए, 'मैले पार्टीलाई रोएर अनुनय गरें तर गिरिजाबाबुले सुन्नुभएन । अब त म विकल्पहीन भएँ' (आनन्द, २०६१, पृ.९६) । बिहान ११ बजे बस्ने भनिएको संसदीय दलको बैठकमा १ बजे मात्र उपस्थित भएका प्रधानमन्त्री देउवा एकैछिन बसेर फेरि निवासतिर लागे । एकैपटक बेलुका ६ बजे बैठकमा देखिएका उनी पार्टीले आफ्नो सुनुवाइ नगरेको भन्दै डाँको छोडेर रोए । बेलुका ८ बजे बैठक सकिएर सबै घरतिर लागेपछि देउवाले गृहमन्त्री खुमबहादुर खड्कासँग कुरा गरे । उनी बाहिरिएपछि मन्त्री चिरञ्जीवी वाग्लेलाई बोलाए । दौरा सुरुवाल लगाएर दरबार जान तम्तयार भएका देउवाले वाग्लेसँग भनेका थिए, 'मेरा लागि अब संसद् विघटन गर्ने बाहेक अर्को विकल्प रहेन' । देश अन्धकारतर्फ जान सक्ने र भन् अनिष्ट हुने भएकाले संसद् भङ्ग गर्न नहुनेमा वाग्लेले जोड दिए । वाग्लेको असहमतिपछि 'ल संसद् विघटन हुँदैन । केही दिन वहस चलाएर सङ्कटकाल फिर्ता गर्नुपर्छ । अब म राजालाई भेट्न जान्छु' । उनको सोचाइ के रहेछ बुझ्छु भन्दै देउवा दरबारतिर लागेपछि मन्त्री वाग्ले पनि निवास फर्किए । राति राजा र प्रधानमन्त्री देउवाबीच कोइरालाले सरकारविरुद्ध अविश्वास प्रस्ताव ल्याउन गरेको तयारी र माओवादी हिंसाबारे सङ्क्षिप्त कुराकानी भयो ।

शाह (२०७६) का अनुसार राजाले देउवालाई संसद् विघटन गरी चुनावमा जान सल्लाह दिँदै दरबार र सेनाले उनलाई सहयोग गर्ने विश्वास दिलाए । कात्तिक २७ गते निर्वाचनको मिति तोक्ने सहमति भयो र चुनाव नहुँदासम्म देउवा नै प्रधानमन्त्री हुने तय गरियो (पृ. १०५) । त्यसपछि देउवाले प्रधानमन्त्री निवास बालुवाटारवाट लेटरप्याड र स्ट्याम्प दरबारमै भिकाए । त्यतिन्जेल राजाका मुख्य सचिव पशुपतिभक्त

महर्जनले संसद् भङ्ग गरी चुनावको मिति तोक्न प्रधानमन्त्रीबाट राजालाई सिफारिस गर्ने पत्रको व्यहोरा टाइप गराए । शाह (२०६७) का अनुसार राजाकै सामु देउवाले पत्रमा हस्ताक्षर गरेलगत्तै दरबारले संसद् विघटन गरी चुनावका लागि नयाँ मिति तोकिएको विज्ञप्ति सार्वजनिक गरिदियो (पृ. १०६) । राति १०:३० मा रेडियो नेपालका कार्यकारी निर्देशक शैलेन्द्रराज शर्माले दरबारको महत्त्वपूर्ण विज्ञप्ति आउन लागेको जानकारी गराएपछि सञ्चारमन्त्री गुप्ता छक्क परे । लगत्तै प्रधानमन्त्री देउवाले फोनमा गुप्तालाई भनेका थिए, 'दरबारको विज्ञप्ति आउँदै छ, रेडियो नेपाल र नेपाल टेलिभिजनमा प्रमुखताका साथ प्रसारण गराउनु' । त्यतिन्जेल मन्त्री गुप्तालाई संसद् भङ्ग भएको जानकारी नै थिएन । आनन्द (२०६१) का अनुसार राति ११ बज्ज दश मिनेट बाँकी रहँदा रेडियो नेपालका कार्यकारी निर्देशक शर्माले मन्त्री गुप्तालाई दरबारको विज्ञप्ति पढेर सुनाएपछि मात्र उनले संसद् भङ्ग भएको चाल पाएका थिए (आनन्द, २०६१, पृ. ९७) । अधिकांश मन्त्रीले विहान मात्र संसद् भङ्ग भएको चाल पाए ।

संविधानले संसद् विघटन भएको छ महिनाभित्र नयाँ चुनाव हनुपर्ने व्यवस्था गरेको थियो । माओवादी हिंसाका कारण निर्वाचन सम्भव छैन भन्ने जान्दाजान्दै प्रधानमन्त्रीबाट विघटनको सिफारिस हुनु र मध्यरातमा राजाले सदर गर्नु स्वाभाविक घटना थिएन (उपाध्याय : २०६२ असोज ९) प्रमुख प्रतिपक्षी दल एमालेले विघटनको समर्थन गर्‍यो । पोखरेल (२०६३) का अनुसार कांग्रेस विभाजित भएका बेला चुनाव भयो भने पार्टीको बहुमत आउँछ भन्ने आशमा रहेको एमालेले दरबारिया षड्यन्त्र बुझ्न नसक्नु उसको गम्भीर भुल थियो (पृ. १४८) । संसद् भङ्ग गराउँदा दरबारलाई मात्र लाभ भएको थियो । चुनाव हुन सक्ने वातावरण थिएन । शान्ति सुरक्षाको अवस्था कतिसम्म नाजुक थियो भने एसएलसी परीक्षाको धेरैजसो केन्द्र घटाएर जिल्ला सदरमुकाममा सारिएका थिए । २०५९ साल असारमै स्थानीय निकायको म्याद सकिए पनि चुनावको मिति घोषणा हुन सकेको थिएन । संसद् विघटनको घटनाले राजालाई निरङ्कुश बन्ने आधार बनाइदियो ।

२.७ राजाबाट निर्वाचित प्रधानमन्त्री बर्खास्त

संसद् भङ्ग गरेपछि कांग्रेसले प्रधानमन्त्री देउवालाई तीन वर्षका लागि पार्टीको साधारण सदस्यबाट निष्काशन गरिदियो । सभापति कोइराला र प्रधानमन्त्री देउवा आरोप प्रत्यारोपमा उत्रिए । यही विवादले २०५९ असार ५ गते नेपाली कांग्रेस औपचारिक रूपमै विभाजिन भयो । घोषित निर्वाचन हुन नदिन

माओवादीले उम्मेदवार काट्ने (उ.का.) र कर्मचारी काट्ने (क.का.) हल्ला चलाए । संसद्को मृत्युपत्रमा हस्ताक्षर गराएपछि दरबारका लागि देउवाको उपयोगिता समाप्त भइसकेको थियो । पार्टीबाट निष्कासित भइसकेकोले सत्तामा टिकिरहनुबाहेक उनका लागि अर्को उपाय थिएन । राजाले प्रधानमन्त्री देउवालार्इ पत्याउन छोडिसकेका थिए । देउवाका लागि हरहालतमा राजाको मन जित्नु बाध्यता जस्तै बनिसकेको थियो (जबरा, हिमाल : २०७८ असोज ९) । प्रत्यक्ष शासन चलाउने उपयुक्त मौकाको खोजीमा रहेको दरबार देउवालार्इ राजीनामा गराउन चौतर्फी रूपमा दबाव बढाउन थाल्यो (आनन्द, २०६१, पृ.१०९-१११) ।

देउवाले राजीनामा गर्न अस्वीकार गरेपछि माओवादी हिंसाका बीच निर्धारित मितिमा कात्तिक २७ गते चुनाव हुन सक्दैन भन्ने आशयका समाचार प्रवाह गर्न लगाएर प्रधानमन्त्रीलार्इ चुनाव सार्न लगाउने र नमाने बर्खास्त गर्ने सङ्केत दरबारले दिइसकेको थियो (आनन्द, २०६१, पृ.१०९) । मिति घोषणा भए पनि चुनावको तयारी थिएन । निर्वाचन आयोगले बोलाएको एउटा छलफल कार्यक्रममा प्रहरी महानिरीक्षक प्रदीपशमशेर राणाले असुरक्षाका कारण चुनाव सार्न उचित हुने अभिव्यक्ति दिएर सरकारलार्इ अप्ठ्यारोमा पारिदिए (आनन्द, २०६१, पृ.११०) । नेपाली कांग्रेस र नेकपा एमालेले अन्तरिम वा सर्वदलीय सरकार गठन गरी प्रतिनिधिसभाको पुनःस्थापना गर्ने अनि माओवादीसँग वार्ता गरी एक वर्षपछि चुनाव गराउनुपर्ने मागसहित संविधानको धारा १२७ बमोजिम बाधा अड्काउ फुकाउन प्रधानमन्त्री देउवालार्इ पत्र बुझाइसकेका थिए ।

जुनसुकै मूल्यमा निर्वाचन गराउनुपर्ने पक्षमा रहेका गृहमन्त्री खुमबहादुर खड्काको जोडबलमा असोज १२ गते निर्वाचन आयोगले कात्तिक २७ मा मतदान सुरु गरी छ चरणमा पुस २६ गते चुनाव सक्ने कार्यतालिका सार्वजनिक गर्‍यो । प्रहरीको मनोबल खस्किएको र शान्ति सुरक्षाको अवस्था भयावह रहेकाले चुनाव हुन्छ भन्नेमा धेरैलार्इ विश्वास थिएन । निर्वाचनबारे छलफल गर्न सरकारले असोज १३ गते बोलाएको सर्वदलीय बैठकमा अचानक चुनाव सार्ने कार्यसूची (एजेन्डा) ले प्रवेश पाएपछि गृहमन्त्री खड्का बैठक बहिष्कार गरेर बाहिरिए । संसद्मा प्रतिनिधित्व गर्ने ८ दलले निर्धारित समयमा चुनाव हुन नसक्ने निष्कर्ष निकाल्दै संविधानसम्मत विकल्प खोज्न प्रधानमन्त्रीलार्इ सिफारिस गरे । सर्वदलीय बैठकको निर्णयबमोजिम विकल्प खोज्न राजासमक्ष सिफारिस गरेलगत्तै असोज १५ गते युवराज्ञी

हिमानीको जन्मदिनको अवसरमा दरबारमा आयोजित रात्रिभोजमा देउवालाई बोलाएर राजाले राजीनामा मागे । 'संसद्बाट छानिएको प्रधानमन्त्रीले कसरी राजीनामा गर्ने, म दिन सकिदैन सरकार, उपयुक्त कदम चालिबक्स्योस्' भनेर देउवा दरबारबाट बिदा भए । त्यही वेला राजाले भनेका थिए, 'पीएम, आईदर यु टेक माई एडभाइस, अर यु विल वि सरप्राइज' (प्रधानत्री, कि मेरो सल्लाह मान होइन भने तिमि चकित हुने छौं) (आनन्द, २०६१, पृ.११३) । दरबारबाट फर्किएपछि देउवाले मन्त्रीहरूलाई सुनाएका थिए, 'मैले राजीनामा दिइने तर आजै रेडियो नेपालमा प्रधानमन्त्रीको राजीनामा राजाबाट स्वीकृत भएको समाचार आयो भने मैले के गर्ने ? षड्यन्त्रै षड्यन्त्र र दाउपेचको इतिहास बोकेको मुलुकमा जे पनि हुन सक्छ' । प्रधानमन्त्रीले २०५९ असोज १७ गते संविधानको धारा १२७ बमोजिम चुनावको मिति सार्न सिफारिस गरेलगत्तै राजाले फेरि उनीलाई राजीनामा गर्न दबाव दिए । देउवा उदास भएर दरबारबाट फर्किएको भोलिपल्ट असोज १८ गते शाही घोषणामार्फत राजाले उनलाई बर्खास्त गरिदिए ।

राजाले शाही घोषणामा भनेका थिए - 'निर्धारित समयमा निर्वाचन गराउन असक्षम प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवालाई पदमुक्त गरी मन्त्रिपरिषद् विघटन गरिबक्सेका छौं । प्रतिनिधिसभाका लागि आगामी कात्तिक २७ गते हुने निर्वाचन स्थगित गरिबक्सेका छौं । अर्को व्यवस्था गर्न केही समय लाग्ने हुँदा सो व्यवस्था नभएसम्म नेपाल अधिराज्यको कार्यकारणी अधिकार हामीमा निहित राखी मुलुकको शासनभार हामीबाटै स्वयम् ग्रहण गरिबक्सेका छौं' (नेपाल राजपत्र : २०५९ असोज १८) । निर्वाचित प्रधानमन्त्रीलाई बर्खास्त गरेपछि आफूखुसी सरकार बनाउने र विघटन गर्ने राजनीतिक अभ्यासको प्रयोग गर्दै राजाले लोकेन्द्रबहादुर चन्द, सूर्यबहादुर थापा हुँदै फेरि देउवालाई प्रधानमन्त्री बनाए । २०६१ माघ १९ गते देउवा बर्खास्त गरी राजा आफैँ कार्यकारी प्रधानमन्त्री बने । शासन सत्ता हातमा लिएर पनि उनले राजनीतिक दल र सङ्घ संस्थाहरूमाथि प्रतिबन्ध भने लगाएका थिएनन् । आफ्नो सरकार बर्खास्त गरिएपछि विघटित मन्त्रिपरिषद्का तर्फबाट देउवाले जारी गरेको वक्तव्यमा भनिएको थियो 'राजाबाट निर्वाचित सरकारलाई विघटन गरी सम्पूर्ण शासन सत्ता आफ्नो हातमा लिनु संविधानको ठाडो उल्लङ्घन हो' (विघटित मन्त्रिपरिषद्का तर्फबाट जारी वक्तव्य, २०६१ माघ १९) । प्रत्यक्ष शासन गर्ने राजाको महत्त्वाकाङ्क्षाले मुलुकमा गणतन्त्र स्थापनाको वातावरण बन्दै गयो । हाछेथु (२०६५) का अनुसार जनताले राजालाई शङ्कालु दृष्टिले हेर्नु, असहज परिस्थितिमा उनले राजगद्दी सम्हाल्नु,

प्रजातन्त्रमाथि प्रहार गर्नु र शासन शक्तिमाथि एकलौटी कब्जा जमाउनु आदि कारणले जनताको नजरमा राजा अलोकप्रिय बने (पृ. २) । संवैधानिक राजाले गल्ती गर्दैनन् भन्ने मान्यता राजाकै कारण कमजोर बन्यो जसले गर्दा राजनीतिक दल र जनताबाट उनी टाढिँदै गए ।

क) कांग्रेस र एमालेभित्र गणतन्त्रको तीव्र बहस

दरबारले पटकपटक प्रजातन्त्रलाई धोका दिएका कारण नेपाली कांग्रेस र एमालेभित्र गणतन्त्रमा जान नेतृत्वमाथि तीव्र दबाव पर्न थाल्यो । ती दिन कांग्रेस सभापति कोइराला सार्वजनिक मञ्चहरूमा २०४६ देखि नै दरबारले प्रजातन्त्र समाप्त पार्न 'ग्राण्ड डिजाइन' गरेको अभिव्यक्ति दिइरहेका थिए । एउटा भाषणमा उनले भनेका थिए, 'कांग्रेस गणतन्त्रमा जान सक्छ । देशमा संवैधानिक राजतन्त्र र गणतन्त्रका दुई धार छन्, दुवै एक ठाउँमा मिसिए सङ्कट आउँछ' (कान्तिपुर : २०५९ मंसिर १३) । अर्को एक भाषणमा कोइरालाले भनेका थिए, 'नेपाली कांग्रेसका कारण राजतन्त्र समाप्त हुँदैन, राजाको आफ्नै कारण समाप्त हुन लाग्यो भने राजतन्त्रलाई कसैले काँध थाप्न सक्दैन' (कान्तिपुर : २०५९ पुस ५) । त्यही बेला कोइरालाले श्री ५ को पदवी राजा, रानी र युवराजमा मात्र रहनुपर्छ भनेर दिएको अभिव्यक्तिलाई पत्रपत्रिकाले महत्त्वका साथ समाचार बनाएका थिए (कान्तिपुर : २०५९ पुस १९) । त्यसै गरी एमालेभित्र पनि राजतन्त्रलाई बोक्नु हुँदैन भन्ने जनमत बलियो हुँदै थियो । त्यस पार्टीका महासचिव माधवकुमार नेपाल पनि सार्वजनिक मञ्चमा राजाप्रति आक्रामक रूपमा प्रस्तुत हुने गर्थे । पत्रपत्रिकामा प्रकाशित नेपालका चर्चित अभिव्यक्ति यस्ता थिए - 'राजा भएर राजनीति गर्ने होइन, राजनीति गर्ने रहर लागेको भए राजाले पद छोडेर चुनावमा आउने आँट गर्नुपर्छ' (कान्तिपुर : २०५९ मंसिर २९) । नेताहरूका यस्ता भनाइलाई पत्रपत्रिकाले महत्त्वका साथ प्रवाह गरिरहेकाले दरबार नै प्रजातन्त्रको बाधक हो भन्ने सन्देश प्रवाह भइरहेको थियो ।

यसै सिलसिलामा देशका विभिन्न भागमा पुगेर नागरिक अभिनन्दन लिँदै राजासमेत नेताहरूले जस्तो सञ्चार माध्यमलाई अन्तर्वार्ता दिन थाले (भा : २०७९ असोज २) । शर्मा (२०७९) का अनुसार इतिहासमै सबभन्दा बढी अन्तर्वार्ता दिने नेपाली राजा पनि ज्ञानेन्द्र नै थिए (पृ. १२९) । यस्तो स्थितिमा दलहरू कमजोर भएको र शक्ति हत्याए पनि राजाको शासन लामो समय टिक्ने अवस्थामा नरहेको विश्लेषण गर्दै माओवादी दरबारसँग लेनदेनको टुङ्गो लगाएर शक्तिमा पुग्ने रणनीतिमा थियो । अनेक

प्रयास गर्दासमेत राजाले अल्मल्याउने बाहेक माओवादी नेताहरूलाई भेटेनन् (भण्डारी, २०७९, पृ. २६२) । शासन सत्ता हातमा लिएपछि राजाले न माओवादीसँग सहमति गर्न सके न त संसद्वादी दलहरूसँगको सम्बन्ध सुधार्न । त्यसकारण पनि राजतन्त्र भन् भन् कमजोर बन्दै गयो ।

ख) संवैधानिक नियुक्तिमा हस्तक्षेप

राजाले राप्रपाका नेता सूर्यबहादुर थापालाई प्रधानमन्त्री नियुक्त गरी चुनाव गराउने जिम्मेवारी दिएको तीन महिनापछि २०६० भदौ ५ गतेबाट प्रमुख निर्वाचन आयुक्त अच्युतनारायण राजभण्डारी र आयुक्त विश्वमान श्रेष्ठको पदावधि सकिँदै थियो (कान्तिपुर : २०६० मंसिर ७) । प्रधानमन्त्री थापाले भदौ ५ गते नै संवैधानिक परिषद्को बैठक बोलाएर निर्वाचन आयोगसहित अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, लोकसेवा आयोग र महालेखापरीक्षकका लागि ११ जनाको नाम सिफारिस गराए । प्रमुख निर्वाचन आयुक्तमा भोजराज पोखरेल र आयुक्तमा उषा नेपालको नाम थियो । दरबारले तीन महिनासम्म उनीहरूलाई नियुक्ति दिएन ।

एकातिर सार्वजनिक कार्यक्रमहरूमा प्रधानमन्त्री थापा निर्वाचन गराउने प्रतिबद्धता गरिरहेका हुन्थे भने अर्कोतिर दरबार नियुक्ति अड्काएर चुनावमा बाधा हालिरहेको थियो । प्रजातन्त्रको आधारस्तम्भ मानिने आवधिक निर्वाचनमा राजाबाट बाधा पुऱ्याइनु गम्भीर विषय थियो । २०६० मंसिर पहिलो साता राजाले संवैधानिक परिषद्का तीनै जना सदस्यहरू प्रधानमन्त्री थापा, सभामुख तारानाथ रानाभाट र प्रधानन्यायाधीश केदारनाथ उपाध्यायलाई मापदण्ड नमिलेकाले सिफारिस सच्याउन निर्देशन दिए । राजाले पूर्व मुख्यसचिवमध्येबाट प्रमुख आयुक्त बनाउन सल्लाह दिए पनि प्रजातन्त्र पुनःस्थापनापछिका प्रमुख निर्वाचन आयुक्तहरू सूर्यप्रसाद श्रेष्ठ, विष्णुप्रताप शाह, अच्युतनारायण राजभण्डारी तीनै जना पूर्वसचिव रहेको जानकारीसहितका समाचार पत्रपत्रिकामा छापिए (कान्तिपुर : २०६० मंसिर ११) ।

राजाको निर्देशनबमोजिम परिषद्ले दोस्रोपटक बैठक गरी प्रमुख निर्वाचन आयुक्तमा केशवराज राजभण्डारी, तीर्थमान शाक्य र भोजराज पोखरेल तीन जनाको नाम सिफारिस गर्‍यो । त्यसपछि मंसिर १७ गते केशवराज राजभण्डारी प्रमुख निर्वाचन आयुक्तमा नियुक्त भए । संविधानतः परिषद्को निर्णय मान्न राजा बाध्य हुनुपर्नेमा हस्तक्षेप गरेर उनले राजतन्त्रलाई थप विवादमा तानिदिए । यस विषयमा

समाचार प्रवाह गरेर मिडियाले दरबारलाई गल्ती सच्याउने मौका दिएको थियो तर आफ्ना कमजोरी सच्याउनेभन्दा शक्ति बढाउने बाटोमा राजा अग्रसर भइरहे (विष्ट, २०६४, पृ. ६७-८०) ।

यसबीच दरबारको रोजाइमा रहेका व्यक्तिहरूलाई संवैधानिक निकायमा नियुक्ति गर्न सहज होस् भन्नका लागि राजपरिषद् स्थायी समितिका सभापतिलाई संवैधानिक परिषद्मा लैजानुपर्ने प्रस्ताव राजपरिषद्ले पारित गर्‍यो (कान्तिपुर : २०६० फागुन २७) । राजाको इच्छा र आशयबमोजिम नै त्यो निर्णय भएको थियो जसले राजालाई राजनीतिक दल र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायबाट एकल्याउन भूमिका खेल्यो ।

राजपरिषद्को सक्रियता दरबारका लागि प्रत्युत्पादक हुन सक्छ भनेर मिडियाले प्रवाह गरेको सन्देश राजाले सुन्न चाहेनन् ।

ग) प्रधानमन्त्री पदको उपहास

राजनीतिक परिस्थिति बिग्रिँदै गएपछि प्रधानमन्त्री थापाले राजीनामा गरे । त्यपछि स्वच्छ छविका व्यक्तिलाई प्रधानमन्त्री बनाउने भनेर दरबारले राजनीतिक परामर्श सुरु गर्‍यो । राजाले आन्दोलनरत पाँच दलका नेताहरूलाई सामूहिक र छुट्टाछुट्टै दर्शन भेट दिएपछि २०६१ जेठ १७ गते दरबारले प्रधानमन्त्री पदका लागि आवेदन दिन सार्वजनिक रूपमा सूचना जारी गर्‍यो । दरबारको ढोकामा पुगेर ३५ जनाले आवेदन गरे (राजधानी : २०६१ जेठ १८) । राजनीतिशास्त्रका प्राध्यापक लोकराज बरालका अनुसार दरबारले प्रधानमन्त्री पदको विज्ञापन गर्नु प्रजातन्त्रको उपहास थियो (कान्तिपुर : २०६१ जेठ १९) । राजनीतिशास्त्रका अर्का प्राध्यापक कृष्ण हाँछेथुका अनुसार प्रधानमन्त्रीलाई मनोरञ्जनको पात्र बनाएर दरबारले कुन तहसम्म प्रजातन्त्रको उपहास गर्न सक्दो रहेछ भन्ने त्यो घटना आफैँमा एउटा उदाहरण थियो (कान्तिपुर : २०६१ जेठ १९) । प्रधानमन्त्रीका लागि विज्ञापन गरे पनि सबै आवेदकलाई छोडेर राजाले जेठ २० गते नेपाली कांग्रेस प्रजातान्त्रिकका सभापति शेरबहादुर देउवालाई प्रधानमन्त्री बनाए । देउवा तिनै व्यक्ति थिए जसलाई २०५८ असोज १८ मा राजा आफैँले 'असक्षम' को आरोप लगाउँदै अपदस्थ गरेका थिए । आफ्नो नियुक्तिलाई देउवाले निर्वाचित सरकारको पुनर्बहालीका रूपमा व्याख्या गरे र 'गोर्खा' का राजाबाट न्याय पाएको अभिव्यक्ति दिए । देउवाको नियुक्तिसँगै आन्दोलनको प्रमुख घटक नेकपा एमाले 'प्रतिगमन अर्ध सचिवाको' विश्लेषणसहित सरकारमा सहभागी बन्‍यो । देउवाको सत्तारोहण

र आन्दोलनमा एमालेको बहिर्गमनले संसद्वादी दलहरूको आन्दोलन सेलाउँदै गयो र राजाको प्रतिगामी कदमलाई नै सहयोग पुग्यो (पोखरेल, २०६३, पृ.१४७) ।

२.८ संसद्वादी र माओवादीको मिलन

राजाले शासन सत्ता हातमा लिएको केही समयसम्म राजनीतिक दलहरूले विरोध गर्न सकेनन् । मानव अधिकारवादी र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको दबाबमा राजाले २०६२ वैशाख १६ मा सडककाल फिर्ता गरेपछि वातावरण खुकुलो बन्दै गयो । यसबीच नेपाली कांग्रेस, नेकपा एमालेगायत ७ राजनीतिक दलले मोर्चाबन्दी गरी निरङ्कुश राजतन्त्रविरुद्ध आन्दोलनको तयारी गरे पनि प्रारम्भिक दिनमा त्यसप्रति जनताको विश्वास देखिएन । बस्नेत (२०७७) का अनुसार नेपाल पत्रकार महासङ्घसहित पेसा व्यवसायी र नागरिक समाज शान्ति र लोकतन्त्रका पक्षमा आन्दोलित भएपछि जनआन्दोलनले उचाइ लिँदै गयो । आन्दोलनका समाचारलाई महत्त्व दिँदै मिडियाले प्रहरी दमनका दृश्य र तस्वीरहरू प्राथमिकताका साथ प्रकाशन-प्रसारण गर्न थाले (पृ. १७१-१९२) । एक अर्कालाई उपयोग गरेर शक्ति बढाउने राजा र माओवादी दुवैको रणनीति असफल भएपछि, दल र माओवादीबीच सहकार्यको वातावरण बन्दै थियो । किनभने राजाले प्रधानमन्त्री देउवालाई असक्षम भन्दै बर्खास्त गरेपछि, माओवादी अध्यक्ष प्रचण्डले वक्तव्य दिएका थिए - नोकरसँग वार्ता गरेर केही अर्थ भएन, अब मालिकसँगै गरिन्छ । दरबारका प्रतिनिधिहरूसँगको छलफलपछि, राजासँग मिलेर शक्तिमा पुग्न सकिन्छ, भन्ने विश्वासमा प्रचण्डले त्यो अभिव्यक्ति सार्वजनिक गरेका थिए । माओवादीको सम्पर्कमा रहेका दरबारका प्रतिनिधिहरूले धेरै पटक राजासँग भेटाउने आश्वासन पनि दिए तर कहिल्यै भेटाएनन् ।

त्यही बेला माओवादीले राजालाई सन्देश पठाएका थिए, 'तपाईं गद्दी छोड्नु होस् या त शक्ति । गद्दी छोडेर निर्वाचनमा आउनुभयो भने तपाईंलाई हामी मुलुकको पहिलो राष्ट्रपति बनाउँछौं । सेनालाई निर्वाचित सरकारको मातहतमा ल्याउन सहयोग गरेर संवैधानिक राजाको भूमिकामा रहनुस्' । माओवादीले राजाबाट कहिल्यै प्रस्ट जवाफ पाएन । दरबारका प्रतिनिधिहरू भन्ने गर्थे, 'सहमतिको विषयमा तपाईंहरू आफैँ राजासँग कुरा गर्नुस् । हामी भेटको तारतम्य मिलाउछौं । बरु राजालाई भेट्दा टोपीचाहिँ लगाइदिनुहोला' ।

दरबारका प्रतिनिधिहरूसँग सम्पर्कमा रहेका माओवादी नेता महारा भन्ने गर्थे, 'टोपी त किनौला, कुन ठुलो कुरा भयो र' । आज भेट हुन्छ, भोलि हुन्छ भन्ने खबर आइरहँदा महारा टोपी लगाएर तयारी अवस्थामा बसेका हुन्थे । दरबारका प्रतिनिधिहरू भन्थे, 'अहिले मिलेन अर्को दिन खबर गछौं' । त्यसबीच अध्यक्ष दाहालले महारामार्फत खबर पाए, 'राजाको प्रस्ताव छ, माओवादी र दरबार मिलौ । संसद्वादी दलका नेतालाई जेल हालौं' । (नेपाल, बाह्रखरी : २०७७ मंसिर ७)

हेलिकप्टरबाट राजा ढोरपाटन सिकार आरक्ष जाने र अध्यक्ष प्रचण्डसँग बसेर सबै कुरा टुङ्ग्याउने दरबारको सन्देश पाएलगत्तै प्रचण्ड वार्तामा के कस्ता मुद्दा उठाउने भनेर नोट गर्न थालिसकेका थिए । राजावादीहरू पनि उत्साहित थिए । त्यति बेला राजपरिषद् स्थायी समितिका पूर्वसभापति डा. केशरजंग रायमाझीले भनेका थिए, 'राजाको आह्वानमा माओवादी वार्तामा आउन तयार छन् । अब शान्ति अभियानमा सबै पार्टीले राजाको नेतृत्व स्विकारनुपर्छ' (कान्तिपुर : २०६१ मंसिर २०) ।

माओवादीभिन्न दरबार वा संसद्वादी दल कोसँग सहकार्य गरेर अघि बढ्ने भन्ने विषयमा तीव्र बहस चलिरहेको थियो । अध्यक्ष प्रचण्ड शक्ति प्राप्त हुने भए राजासँग सहकार्य गर्नुपर्छ भन्ने पक्षमा थिए भने अर्का नेता बाबुराम भट्टराई संसद्वादी दलसँग मिलेर गणतन्त्रसम्म जानुपर्छ र राजतन्त्रलाई विदा गर्नुपर्छ भन्ने अडानमा थिए ।

प्रचण्ड आफैले उत्साहित भएर ढोरपाटनमा राजासँग भेट्ने कुरा भएको नेता भट्टराईलाई सुनाएका थिए । अर्को दिन बेलुका अचानक प्रचण्डले फेरि भट्टराईलाई फोनमा भनेका थिए, 'राजासँग वार्ता गर्ने र मिलेर जाने सम्भावना भयो । दुई सेना मिलाउने र सत्ता बाँडफाँट गर्ने, हामीले पनि राजालाई स्थान दिने कुरा भयो' । प्रचण्डको भनाइमा असहमति राख्दै भट्टराईले भनेका थिए, 'यो त एकदमै गलत हुन्छ । त्यो बाटोमा जानु भनेको

माओवादीलाई रायमाभीपथमा लैजानु हो । यो कुरामा म सहमत छैन' । (

नेपाल, बाह्रखरी : २०७७, मंसिर ७)

अध्यक्षसँगको वार्तालाप सुनाउँदै भट्टराईले आफ्ना सहयोगी पूर्वसांसद डोरप्रसाद उपाध्यायसँग भनेका थिए, 'प्रचण्डले राजासँग मिल्ने कुरा गर्नुभयो । यो सर्वथा गलत हुने छ । हामी मर्ने सम्भावना पनि हुन सक्छ । म मरेँछु भने पनि इतिहासका लागि तपाईंले यो रकड राख्नुहोला' । राजासँग वार्ता हुने विश्वासमा अध्यक्ष प्रचण्ड फरक मत राख्ने नेता भट्टराईलाई कारवाही गरेर भए पनि अधि बढ्ने निष्कर्षमा पुगे ।

२०६१ माघको कुरा हो । रुकुमको लावाङमा सम्पन्न माओवादी पोलिटब्युरो बैठकले पाँच दिनको गर्मागर्म बहसपछि राजासँग वार्ता गर्ने निर्णय पारित गर्‍यो । गणतन्त्र पक्षधर नेता भट्टराईलाई 'भारतपरस्त गद्दार' को आरोप लगाउँदै माघ १७ गते पार्टीको साधारण सदस्य मात्र रहने गरी अनिश्चितकालका लागि निष्काशन गरियो । भट्टराईले आफूमाथि नेतृत्वले लगाएको आरोप प्रमाणित भए जनमुक्ति सेनाकै एउटा गोलीले उडाइदिनु भन्ने जवाफ दिए । त्यसको प्रत्युत्तरमा जनमुक्ति सेनाका कमान्डरहरूले 'गद्दारलाई जनसेनाको गोली खिचिँदैन' भन्ने जवाफ फर्काएका थिए (कँडेल, २०७५, पृ.२४८) । त्यो घटनापछि भट्टराईसहित दिनानाथ शर्मा र हिसिला यमी (भट्टराईपत्नी) लाई छापामारहरूको घेरामा राखियो । ढोरपाटन आरक्षमा माघ २२ गते राजासँग वार्ता गर्ने तिथिमिति तय भएपछि प्रचण्डले भट्टराईमाथि कारवाही गरेका थिए । शर्मा (२०७१) का अनुसार राजा हेलिकप्टरबाट आउने, प्रचण्डसँग वार्ता गर्ने र शक्ति बाँडफाँटको कुरा टुंगो लगाउने विषय राजाका जुवाइँ राजबहादुर सिंह र माओवादी नेता महारावीचको संवादबाट टुंगो लगाइएको थियो (पृ.१७२) । 'वान टु वान' वार्ता माओवादीमा फुट ल्याउने राजाको चालबाजी मात्र थियो । वास्तवमा उनी कसैलाई शक्ति दिन तयार थिएनन् । माओवादीभित्र आगो सल्काएर २०६१ माघ १९ मा राजाले सैन्य 'कु' मार्फत शासनसत्ता हातमा लिए । शाही घोषणामा माओवादीलाई 'बाटो विराएका अपराधी' भनेर सम्बोधन गरिएपछि प्रचण्ड भल्याँस्स भए । किनभने त्यो दिन बिहानसम्म पनि उनी राजाले सकारात्मक सङ्केत दिने आशामा रेडियो कानमा लगाएर बसेका थिए (नेपाल, बाह्रखरी : २०७७, मंसिर ७) । संसद्वादी र माओवादी दुवैलाई जुधाएर र फुटाएर शक्ति हत्याउने रणनीतिमा दरबार सफल भयो । दरबारसँग मिलेर शक्तिमा पुग्ने प्रचण्डको सपना तुहियो ।

राजाले आफ्नै अध्यक्षतामा मन्त्रिपरिषद् गठन गरी देशभर सङ्कटकाल लगाए । प्रमुख दलका शीर्ष नेता घरमै नजरबन्द गरिए । राजाले सेना परिचालनमार्फत माओवादीलाई दबाएर दरबारलाई शक्तिशाली बनाउने बाटो समाए ।

माओवादी नेतृत्व र राजाबीच 'वान टु वान' वार्ता हुन सकेको भए कुनै स्वरूपको राजतन्त्र रहन पनि सक्थ्यो (नेपाल, बाह्रखरी : २०७७, मंसिर ७) । राजाले शासन सत्ता हत्याएपछि सशस्त्र विद्रोह मार्फत राज्यसत्ता कब्जा गर्ने बाटो छोडेर लोकतान्त्रिक प्रतिपर्धाको मार्गमा जानुपछि र संसद्वादी दलसँग मिलेर निरङ्कुश राजतन्त्रविरुद्ध सङ्घर्ष गर्नुपछि भन्ने निष्कर्षमा माओवादी पुग्यो । परिणामस्वरूप २०६२ मंसिर ७ गते 'निरङ्कुश राजतन्त्रको अन्त्य र पूर्ण प्रजातन्त्र स्थापना' का लागि सात दल र माओवादीबीच १२ बुँदे सहमति भयो । त्यसलाई माओवादीले गणतन्त्रको रूपमा र कांग्रेस, एमालेले संवैधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातन्त्र स्थापनाको रूपमा व्याख्या गरे (शर्मा, २०७१, पृ.२०८) । त्यही सहमतिले २०६२-०६३ को जनआन्दोलनको आधार तय भयो र राजतन्त्रको दिनगन्ती सुरु भयो ।

क) दरबारको बजेटमा वृद्धि

ज्ञानेन्द्र राजा भएदेखि दरबारको खर्च अस्वाभाविक रूपमा वृद्धि हुँदै गयो । शेरबहादुर देउवाको नेतृत्वको सरकारले राजा, राजपरिवारका सदस्य र दरबारको खर्च २३३.५८ प्रतिशतले बढाएको थियो । देउवालाई बर्खास्त गरी आफूखुसी प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्ने अभ्यास थालेपछि राजाले १२ वर्षसम्म (२०४७-२०५९) निष्क्रिय रहेको कानून सक्रिय बनाउँदै राजपरिवार खर्च व्यवस्थापनसम्बन्धी अध्यादेश जारी गरे (नेपाल राजपत्र : २०६१ जेठ ७) । राजा र राजपरिवारका सदस्यहरूको सुविधा आफूखुसी बढाउन सक्ने अधिकार राजाले स्वविवेकमा प्रयोग गर्न सक्ने व्यवस्था अध्यादेशमार्फत गरियो (नेपाल राजपत्र : २०६२ जेठ ५) । जनआन्दोलनबाट प्रतिनिधिसभाको पुनःस्थापना भएपछि अर्थमन्त्री रामशरण महतले २०६३ जेठ १ गते प्रतिनिधिसभामा जारी गरेको श्वेतपत्रअनुसार आर्थिक वर्ष २०६२-०६३ को नौ महिनामा दरबारले ७५ करोड ११ लाख खर्च गरिसकेको थियो । त्यो रकम बजेटमा व्यवस्था गरिएभन्दा दोब्बर थियो । २०५९ जेठ ८ गते संसद् विघटन भएपछिका चार वर्षमा दरबारको बजेट छ गुणाले बढेको थियो । राजा र युवराजको भ्रमणका लागि मात्र राज्यकोषबाट ३६ करोड खर्च गरिएको थियो । आ.व. २०५८-०५९ मा ११ करोड ६२ लाख ८५ हजार, आ.व. २०५९-०६० मा ३८ करोड ७९ लाख हुँदै आ.व. २०६२-०६३ मा

आइपुग्दा दरबारको बजेट ७५ करोड नाघेको थियो (कान्तिपुर : २०६३ जेठ २) । गौतम (२०७४) का अनुसार त्यति बेला राजसंस्था साह्रै महँगो, सेतो हात्ती र अत्यन्त खर्चिलो भएकाले यो व्यवस्था हटाउनुको विकल्प छैन भन्ने जनमत बन्दै गयो (नागरिक : २०७४ फागुन २५) ।

ख) राजपरिषद्को सक्रियता

गद्दीमा आसीन भएदेखि नै राजा ज्ञानेन्द्रमा शक्ति हत्याउने चरम महत्त्वाकाङ्क्षा देखियो । संवैधानिक हैसियतमा रहेका राजा सैन्य पोसाकमा अभिनन्दन लिँदै गाउँ गाउँ पुगे । नेताले जस्तै सभालाई सम्बोधन गरे । पञ्चायतकालको अन्त्यसँगै निष्क्रिय रहेको राजपरिषद्लाई सक्रिय बनाए (समय : २०६१ माघ, पृ. २२-२८) । संविधानले गद्दीको उत्तराधिकारी चयनसम्बन्धी अधिकार दिएको परिषद्लाई देशका पाँचै विकासक्षेत्रमा भेला गर्न लगाएर राजालाई शक्ति लिन उकास्ने काम भयो ।

परिषद्ले २०६० कात्तिक २६ गते धनगढी, पुस १८ गते नेपालगन्ज र २०६१ असार २७ गते विराटनगरमा भेला आयोजना गरी दलहरूका कारण मुलुक सडकटमा फसेको ठहर गर्दै संविधानसभाका विषयमा माओवादीसँग वार्ता हुन सुझाव दिँदै राजालाई सत्ता लिन आग्रह गर्‍यो (कान्तिपुर : २०६१ असार २८) । राजपरिषद् स्थायी समितिका पूर्वसभापति डा. केशरजंग रायमाझीसहित कतिपय दरबारियाहरू नै परिषद्को सक्रियताले राजतन्त्रलाई हानि हुन्छ भन्ने पक्षमा थिए तर उनीहरूको सुझाव दरबारका लागि रुचिकर थिएन । प्रधानमन्त्री सूर्यबहादुर थापाले समेत राजतन्त्रको विषयलाई लिएर प्रश्न उठेको र गणतन्त्रबारे बहस चलेको स्थितिमा राजपरिषद् भिनामसिना कुरामा अल्झिन नहुने भन्दै असन्तुष्टि जनाए (कान्तिपुर : २०६१ असार २८) । २०६१ मंसिर २४ गते राजा आफैँले उद्घाटन गरेको परिषद्को केन्द्रीय भेलाले विकृति र विसङ्गतिको कारक राजनीतिक दलहरू रहेको ठहर गर्दै राजा सक्रिय हुनुपर्ने माग अधि साऱ्यो (समय : २०६१ माघ, पृ. २२-२८) । भेलाबाट पारित प्रस्तावमा भनिएको थियो - राजसंस्थाको सुदृढ अविभावीय नेतृत्व मात्र नेपालमा संसदीय व्यवस्थाको स्थायित्वका निमित्त निर्विकल्प हो । यसै सैद्धान्तिक मान्यताप्रति यो सम्मेलन दृढ सङ्कल्पित छ (कान्तिपुर : २०६१ मंसिर २२) ।

राजपरिषद्को काम कारबाहीप्रति सत्तारूढ नेपाली कांग्रेस प्रजातान्त्रिक र एमालेले आपत्ति जनाए ।

उपप्रधानमन्त्री भरतमोहन अधिकारीसहित एमालेका मन्त्रीहरूको बहिष्कारका बीच राजाले परिषद्को

केन्द्रीय सम्मेलन उद्घाटन गरेका थिए । सम्मेलनमा प्रधानमन्त्री सहभागी भए पनि राजा उपस्थित त्यो कार्यक्रम मन्त्रीहरूले घोषित रूपमै बहिष्कार गर्नु नेपाली इतिहासकै लागि नौलो घटना थियो (कान्तिपुर : २०६१ मंसिर २५) ।

ग) राजतन्त्रको विरोध र 'गणतन्त्र'को मुद्दा

निर्वाचित प्रधानमन्त्रीलाई बर्खास्त गरेपछिका दिनमा नेपाली समाजमा राजाको संवैधानिक भूमिकालाई लिएर तीव्र बहस सुरु भइसकेको थियो । आन्दोलनरत दलहरूले राजा ज्ञानेन्द्र र पूर्वराजा वीरेन्द्रसहित राजपरिवारका सदस्यहरूको सम्पत्ति सार्वजनिक गर्न माग गर्दै देशभर हस्ताक्षर अभियान चलाइरहेका थिए । राजनीतिक दल र नागरिक समाजबाट प्रतिनिधिसभाको पुनःस्थापना हुनुपर्ने, शाही नेपाली सेनालाई संसद्को मातहतमा ल्याउनुपर्ने, श्री ५ को पदवी राजा, रानी र युवराजलाई मात्र दिनुपर्ने, दरबारलाई पारदर्शी बनाउनुपर्ने र दरबारको सुरक्षा संसद्ले हेर्न पाउनुपर्ने मुद्दा अघि सारिएका थिए (कोइराला, २०६७, पृ.८५) । जनप्रतिनिधिको अनुमोदनविना शाही सरकारले लगाएको कर नतिर्न दलहरूले अपिल गरेका थिए । २०६० मंसिरको मध्यतिर राजधानी काठमाडौंसहित देशभरका सडक जुलुसहरूमा विद्यार्थीहरूले खुलेआम गणतन्त्रका नारा घन्काउन थालिसकेका थिए । यी घटनाले नेपाली समाजमा गणतन्त्रको मुद्दा स्थापित हुँदै थियो । राजा र युवराजविरुद्ध चर्को नारा लगाएको आरोपमा सरकारले २०६० पुस १ मा नेविसङ्घका अध्यक्ष गुरुराज घिमिरे, महामन्त्री गगन थापा र अनेरास्ववियुका पुरुषोत्तम आचार्यमाथि राजकाज अपराधसम्बन्धी मुद्दा चलायो (कार्की, २०६९, पृ.१२४) । त्यो घटनापछि शैक्षिक संस्थाहरूमा खुलेआम राजतन्त्रविरोधी नारा लाग्न थाले । गृहमन्त्रालयले सार्वजनिक सूचना जारी गरी राजसंस्थाविरुद्ध अपशब्द प्रयोग गरे कारवाही गर्ने चेतावनी दिनुपर्‍यो । प्रधानमन्त्री सूर्यबहादुर थापाले संविधान उल्लङ्घन गर्नेहरूलाई नछोड्ने चेतावनी दिएको समाचारलाई मिडियाले उच्च प्राथमिकताका साथ प्रकाशन-प्रसारण गरे (कान्तिपुर : २०६० पुस ९) । सक्रिय राजतन्त्रविरुद्ध नाराबाजी भइरहँदा युवराज पारस मन्त्रालयहरूमा पुगेर त्यहाँका गतिविधि बुझ्न थाले । यस क्रममा २०६० पुस ७ गते उनी भौतिक योजना, ९ गते पर्यटन र ११ गते स्वास्थ्य मन्त्रालय पुगेका थिए (कान्तिपुर : २०६० पुस १२) ।

यी घटनाले दरबारप्रति नकारात्मक जनमत बनाउन भूमिका खेलेका थिए । त्यति बेला कांग्रेस सभापति गिरिजाप्रसाद कोइरालाले भनेका थिए - 'विद्यार्थीले गणतन्त्रको नारा मात्र लगाएका हुन् । राजा आफैँ त्यतातिर गए । युवराजले मन्त्रालय मन्त्रालय पुगेर संवैधानिक राजतन्त्रको मर्यादा उल्लङ्घन गरेका छन्' । एमाले महासचिव माधवकुमार नेपाल भनेका थिए, 'जनताले संवैधानिक राजा मानेका हुन्, सक्रिय राजा मान्न जरूरी छैन' । शीर्ष नेतृत्वले राजालाई चेतावनी दिए पनि उनीहरू संवैधानिक राजतन्त्रको निरन्तरताकै पक्षमा थिए । अमेरिकाबाट प्रकाशित हुने *टाइम्स* म्यागेजिनलाई दिइएको अन्तर्वार्तामा राजाले भनेका थिए, 'गणतन्त्रको नारा दलहरूको दबाव रणनीति मात्र हो' (कान्तिपुर : २०६० माघ १३) । यसबीच विद्यार्थीहरू शिक्षण संस्थाहरूमा राजतन्त्र र गणतन्त्रबीच नमुना जनमत सङ्ग्रहको अभ्यास गर्न थाले । बस्नेत (२०६१) लेख्छन् -

रत्नराज्य लक्ष्मी क्याम्पसका ४ हजार ८ सय ५६ विद्यार्थीमाझ गरिएको नमुना जनमत सङ्ग्रहमा गणतन्त्रका पक्षमा ९८ प्रतिशत मत पऱ्यो भने सक्रिय राजतन्त्रको पक्षमा १२ जनाले मतदान गरे । मतदान अघि विद्यार्थीहरूले बाँडेको पम्पलेटमा लेखिएको थियो, 'राजा ज्ञानेन्द्र, तिम्री आमाको नाममा खोलिएको यस क्याम्पसका विद्यार्थीहरूले जनमत सङ्ग्रहको माध्यमबाट कस्तो सन्देश दिन खोज्दैछन्, कान खोलेर सुन' । (पृ. १३५)

त्यसलगत्तै भएको स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियनको चुनावमा गणतन्त्रको वकालत गर्ने कांग्रेस, एमालेनिकट विद्यार्थी सङ्गठनले देशका प्रायः सबै क्याम्पसमा विजय हासिल गरे । विद्यार्थीहरूले २०६० माघ १० गते राजाको भत्तावृद्धिका लागि चन्दा सङ्कलन अभियान चलाए । चन्दाबाट जम्मा भएको ४२० रूपैयाँ दरबार पठाउन लाग्दा केही विद्यार्थी पक्राउ परेको समाचार पत्रपत्रिकामा छापियो (कान्तिपुर : २०६० माघ ११) । २०६० माघसम्म आइपुग्दा कांग्रेस र एमालेका विद्यार्थी सङ्गठनले राजतन्त्रको औचित्य सकिएको ठहर गर्दै गणतन्त्रमा जाने निर्णय लिइसकेका थिए । विद्यार्थी, नागरिक समाज र बुद्धिजीवी वर्ग गणतन्त्रको पक्षमा उभिएको र पत्रपत्रिकाले उनीहरूका समाचार र विचारलाई प्राथमिकता दिइरहेको बेला कांग्रेस नेता रामचन्द्र पौडेलको *अभिषप्त इतिहासलाई उल्टाइदिऊँ* शीर्षकको लेखले ठुलो चर्चा पयो । लेखमा भनिएको थियो -

दरबारले संवैधानिक राजतन्त्रको मर्मलाई कहिल्यै आत्मसात् गर्न सकेन ।
 दरबारियाहरू बहुदलप्रति सधैं पूर्वाग्रही रहे । २०४७ को संविधान जारी
 गर्दादेखि नै दरबारले किचलो गर्दै आएको एउटा विषय छ, सार्वभौमसत्ता
 जनतामा रहने कि राजामा ? राजकीय सत्ता जनतामा आओस् भन्ने कुरालाई
 दरबारले कहिल्यै आत्मसात् गर्न चाहेन । यही विषयलाई लिएर २००७ देखि
 प्रजातन्त्रविरोधी षड्यन्त्र गरिरह्यो । २०५८ असोज १८ र २०६१ माघ १९
 का कदमले प्रजातन्त्र समाप्त पारिएको छ । संवैधानिक र प्रजातान्त्रिक
 संस्थालाई कमजोर बनाइएको छ, प्रेसको मुख थुनिएको छ । यी सम्पूर्णको
 दोष राजाले लिनै पर्छ । त्यसैले यो अभिशप्त इतिहास उल्टाएर फ्याँक्नका
 लागि एउटा जबर्जस्त रक्तहीन क्रान्ति नेपालले पर्खिरहेको छ । (कान्तिपुर :
 २०६२ जेठ १७)

पौडेलको त्यस लेखले राजतन्त्रविरोधी जनमत बनाउन ठुलै भूमिका खेल्यो । २०६२ साउन ३१ देखि भदौ
 १२ सम्म चलेको नेकपा एमालेको केन्द्रीय समितिको बैठकले 'लोकतान्त्रिक गणतन्त्र'लाई आन्दोलनको
 लक्ष्य बनाउने निर्णय गर्‍यो (विष्ट, २०७४, पृ.६४) । २०६१ माघ १९ को शाही कदमपछि गणतन्त्रको
 विकल्प छैन भन्ने पक्षमा सशक्त जनमत तयार भइसकेको थियो (नेपाल समय : २०७४ पुस १६) ।
 यसै क्रममा २०६२ भदौ १४ देखि १६ सम्म काठमाडौँमा सम्पन्न एघारौँ महाधिवेशनमा स्थापनाकालदेखि
 संवैधानिक राजतन्त्र मान्दै आएको नेपाली कांग्रेसले राजतन्त्रबारे निरपेक्ष रहने निर्णय गरेपछि मुलुकको
 वातावरण गणतन्त्रमय बन्न पुग्यो (कार्की, २०६९, पृ.१२८) । त्यसको केही समयपछि नेपाली कांग्रेस
 प्रजातान्त्रिकले पनि विधानबाट राजतन्त्र हटायो । दरबारियाहरू विधानबाट राजसंस्था हटाउने पार्टीको
 दर्ता रोक्नुपर्छ भनेर राजालाई उकास्न थाले (गोरखापत्र : २०६२ कात्तिक २) । सशस्त्र विद्रोहमा रहेको
 नेकपा माओवादीले पनि २०६२ असोज-कात्तिकमा रुकुमको चुनावमा केन्द्रीय कमिटीको बैठक गरी
 निरङ्कुश राजाका विरुद्ध सबै राजनीतिक शक्तिहरूका बीच एकता कायम गरी लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा
 जाने प्रस्ताव पारित गर्‍यो । माओवादीसमेत बहुदलीय प्रतिस्पर्धामा आउन तयार भएपछि राजतन्त्र विरुद्ध
 सबै राजनीतिक शक्तिको एउटै मोर्चा बन्ने अवस्था सिर्जना भयो (विष्ट, २०७४, पृ.६४) । राजाको

भूमिकाका कारण राजसंस्था र प्रजातन्त्र एकसाथ अघि बढ्न सक्दैन भन्ने भाष्य नेपाली समाजमा निर्माण भइरहेको थियो । त्यसलाई मलजल गर्दै मन्त्रिपरिषद्का उपाध्यक्ष डा. तुलसी गिरीले 'संवैधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातन्त्रमध्ये कुनै एकलाई बलियो बनाउनुपर्छ । दुवै एक साथ अघि बढ्न सम्भव छैन' भनेर दिएको अभिव्यक्तिले प्रजातन्त्रवादीलाई भन्ने उत्तेजित बनायो ।

यसबीच नवयुवराज हृदयेन्द्र चौथो वर्षमा प्रवेश गरेको अवसर पारेर २०६२ साउन १४ देखि रेडियो नेपालको मुख्य समाचारमा पञ्चायतकालीन धुन बजाउन थालियो (ढुंगेल, नयाँपत्रिका : २०६४ असोज ४) । एक महिनाअघि *गोरखापत्र*को नाम *गोर्खापत्र* बनाइएको थियो । यी घटनाका कारण मुलुक पुनः पञ्चायततिर फर्किन खोजेको सन्देश प्रवाह भयो । विद्यार्थीहरूले निरङ्कुश राजतन्त्र रहँदासम्म कर नर्तिन जनतामा आह्वान गर्ने अभियान चलाए । यसबीच मन्त्रिपरिषद्का उपाध्यक्ष डा. तुलसी गिरीले २०६२ असोज ३ गते राजाको उद्देश्य पूरा गराउन संविधान उल्ट्याउनुपर्ने धारणा अघि सारे (कान्तिपुर : २०६२ असोज ४) । उनको त्यस अभिव्यक्तिमाथि कैयौं दिनसम्म बहस र क्रिया-प्रतिक्रिया चलिरहे । प्रजातन्त्र मासेर राजाले चलाएको निरङ्कुश शासन नेपाली जनताका लागि अस्वीकार्य त थियो नै प्रजातान्त्रिक अधिकार खोसिनु अन्तर्राष्ट्रिय जगत्का लागि समेत चासोको विषय थियो । नेपालका लागि पूर्वअमेरिकी राजदूत जुलिया चाड ब्लकले *राजाको हठले राजतन्त्रलाई नै खतरातर्फ उन्मुख गराइरहेको भनी दिएको अभिव्यक्ति*लाई नेपाली मिडियाले प्राथमिकताका साथ प्रकाशित गरे । उनले भनेकी थिइन्, 'प्रमुख दलहरू गणतन्त्रतर्फ उन्मुख भइरहेका बेला राजाले उनीहरूसँग वार्ता गर्नुपर्छ । राजतन्त्र कायम राखिराख्न उनले दलहरूसँग सहकार्य गर्नुपर्छ । राजाले संविधान नाघेका छन्, उनी संविधानको दायरामा आउनुपर्छ' (कान्तिपुर : २०६२ असोज ४) । राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रबाट आएका सुभाबलाई लत्याउँदै राजा आफैँले गणतन्त्रलाई मलजल गरिरहे । दलहरूसँगको दूरी बढ्दै गर्दा २०६२ असोज ९ गते राजाले देशका ५८ नगरपालिकामा चुनाव गराउने घोषणा गरे । शाही सरकारको त्यो निर्णय अवज्ञा गर्दै संसद्वादी दलले बहिष्कार गर्ने कार्यक्रम सार्वजनिक गरे । माओवादी निर्वाचन भाँड्न हिंसात्मक गतिविधि गर्न थाल्यो । चुनावमार्फत आफ्नो पक्षमा जनमत छ भनेर सावित गर्ने राजाको योजना उनका लागि पासो सावित भयो । कार्की (२०६९) का अनुसार २०६२ माघ २६ गते भएको निर्वाचनमा हजारौं फर्जी मत हाल्दासमेत २१ प्रतिशतभन्दा बढी मत खसेन (पृ. १३२) । त्यस चुनावले दलहरू अलोकप्रिय

छन् भनेर प्रमाणित गर्ने राजाको सपनामाथि तुषारापात भयो । नेपाली निर्वाचनको इतिहासमै सबभन्दा कम मतदानको रेकर्ड त्यस चुनावले कायम गर्‍यो (निर्वाचन आयोग, २०७७, पृ. २४५) । दरबारिया शक्तिलाई हतोत्साहित बनाएर विरोधीको मनोबल बढाउन चुनावको परिणामले मद्दत पुग्यो ।

२.९ जनआन्दोलन र प्रतिनिधिसभाको पुनःस्थापना

शासन सत्ता हातमा लिएको एक वर्ष पुग्न लाग्दा राजाले न माओवादीसँग वार्ता गर्न सके न त संसद्वादी दलको विश्वास जित्न नै । २०६२-०६३ को जनआन्दोलनमा राजालाई *खलनायकका* रूपमा प्रस्तुत गरियो । गणतन्त्रको नारा गाउँ गाउँसम्म पुग्यो । त्यतिन्जेल पेसाव्यवसायी, नागरिक समाज र राजनीतिक दलका युवापुस्ता राजाको नाम सुन्नै नचाहने अवस्थामा थिए । जनताले विश्वास गरेका मूलधारका पत्रपत्रिकाले आन्दोलनको समर्थन गरेकाले परिवर्तनको सन्देश गाउँ गाउँबाट उठ्यो (बस्नेत, २०७७, पृ. १८५) । २०६२ चैत्र २४ देखि जनआन्दोलन सुरु हुँदासम्म जनस्तरमै गणतन्त्रको मुद्दा स्थापित भइसकेको थियो । माओवादी गणतन्त्रको पक्षमा छँदै थियो, कांग्रेस र एमाले अझै पनि राजालाई संवैधानिक हैसियतमा सत्ता छोड्न दबाव दिने रणनीतिमै थिए (आचार्य, २०७५, पृ. ४९८) ।

त्यसताका नेपाली कांग्रेसभित्र गणतन्त्रको वकालत गरिरहेका नेता नरहरि आचार्य २०६२ चैत्र २० को डायरीमा लेख्छन् - कान्तिपुर दैनिकमा गिरिजाबाबुको अन्तर्वार्ता पढेको थिएँ । बीबीसी नेपाली सेवामा पनि १५ मिनेट लामो अन्तर्वार्ता सुनेँ । राजतन्त्रको निरन्तरताकै पक्षपाती आफूलाई देखाउनुभयो । बीबीसीको मेलमिलापसँग पनि लगेर जोडनुभयो । राजतन्त्रको कुरा गर्दा *सेरोमोनियल किडको* मान्यतामा आफू पुगेको कुरा गर्नुभयो तर त्यसको स्वरूपका बारेमा केही नभनी बेलायतको जस्तो भनेर पन्छिनुभयो (पृ. ४९७-४९८) । जनआन्दोलनका क्रममा राजा ज्ञानेन्द्रलाई दरबार हत्याकाण्डको दोष लगाउँदै नाराबाजी भए । त्यसले पनि धेरै नेपालीलाई गणतन्त्रतर्फ उन्मुख हुन प्रेरित गर्‍यो (पोखरेल, बीबीसी : २ जुन, २०२२) । चैत्र २८ देखि ठाउँ ठाउँमा गणतन्त्र क्षेत्र घोषणा गर्ने क्रम तीव्र पारियो । 'श्री ५ को सरकार' लेखिएका बोर्ड हटाएर 'नेपाल सरकार' लेख्ने अभियान नै चल्यो । सिंहदरबारभित्रै कर्मचारीले प्रदर्शन गरे । राजालाई विष्णुको अवतार मान्ने बहुसङ्ख्यक जनता सडकमा खुलेआम गणतन्त्रको पक्षमा नारा लगाउन थाले (भा, २०७२, पृ. ११) । कांग्रेस र एमालेभित्र गणतन्त्रको आकर्षण

बहदुर थियो (थापा, नेपाल म्यागेजिन : २०७५ जेठ १४)। त्यतिखेरकै कुरा हो, कांग्रेस नेता प्रदीप गिरिको *मुलुक गणतन्त्रतर्फ उन्मुख* शीर्षकमा लेख एउटा दैनिक पत्रिकामा प्रकाशित भयो । गिरिले लेखेका थिए -

नेपाली जनता अब कुनै पनि विशेषण भएको राजतन्त्र चाहँदैनन् । त्यसैले राजा वा राजाका शुभेच्छुक वा सदाशयी नेतृत्ववर्गले संवैधानिक वा शोभनीयता वा सेरेमोनियल जस्ता विशेषणको खोजी गर्नु पनि बेकार छ । नेपाल गणतन्त्रको बाटोमा लम्किसकेको छ । यस बाटोलाई कसरी सुगम र समथर बनाउन सकिन्छ, भन्ने कुराको मात्र खोजी हुनुपर्दछ । गणतान्त्रिक नेपालको प्रसव वेदना प्रारम्भ भइसकेको छ । यस वेदनाको द्रुत अन्त्य र स्वच्छ प्रजननमा मात्र हाम्रो ध्यान केन्द्रित हुनुपर्दछ । (काकी, २०६९, पृ.१४१-१४२)

२००७ सालको क्रान्तिमा 'जनता' शब्दको प्रयोग भएको थियो भने २०४६ मा 'प्रजातन्त्र', २०६२-०६३ मा 'नागरिक' र 'लोकतन्त्र' शब्दको प्रयोग भयो । यसरी 'लोक' ले 'प्रजा' लाई विस्थापित गरिदियो । अर्थात् शासन अधिकारको स्रोत राजा होइन, जनता हो भन्ने मान्यताका साथ गणतन्त्रतर्फको यात्रा आन्दोलनले आरम्भ गर्‍यो (वस्नेत, २०७७, पृ.१८९) ।

आन्दोलन गणतन्त्रोन्मुख भएको आभास पाएपछि दरबार दलहरूसँग सम्झौता गर्ने तहमा पुग्यो । यसबीच भारतीय प्रधानमन्त्री मनमोहन सिंहको विशेष दूतका रूपमा करण सिंह नेपाल आए । कांग्रेस आईका नेता सिंह जम्मुकस्मिरका पूर्वशासक मात्र नभएर राजाका नातेदार पनि थिए (भा, २०७२, पृ.११९) । सिंहले आन्दोलनकारी दललाई राजासँग मिलेर सहमतिमा पुग्न सक्ताव दिए (क्रान्तिपुर : २०७१ फागुन ९) । उनी नेपालमा राजतन्त्र रहोस् भन्ने चाहन्थे । उनकै सल्लाहबमोजिम २०६३ वैशाख ८ गते राजाले जनताको नासो *मुलुकको कार्यकारी अधिकार* जनतालाई नै फर्काएको घोषणा गर्दै प्रधानमन्त्रीको नाम सिफारिस गरी शासनको अभिभारा ग्रहण गर्न आन्दोलनरत सात दलीय गठबन्धनलाई आग्रह गरे (नेपाल राजपत्र : २०६३ वैशाख ८) । प्रतिनिधिसभा पुनःस्थापना आन्दोलनको *बटम लाइन* थियो । राजाको घोषणा जनतालाई मान्य भएन वरु त्यसले आन्दोलनको आगोमा घिउ थप्ने काम गर्‍यो । सहरभरि विशाल जुलुस प्रदर्शन भए । जनताका मोबाइलमा एसएमएस सन्देश आउन थाले 'राजाको घोषणा धोका

हो, प्रधानमन्त्री बन्ने मान्छे बोका हो ।' 'शाही घोषणा धोका हो, ... (बोल्न नहुने शब्द) बोका हो (थापा, कान्तिपुर : २०७४ वैशाख ११) ।

शाही घोषणाबारे छलफल गर्न वैशाख ९ गते बिहान सात दलको बैठक जारी रहँदा अमेरिकी राजदूत जेम्स एफ मोरिआर्टीले कांग्रेस सभापति कोइरालाको निवास महाराजगन्जमै पुगेर राजाको घोषणालाई निकास र मौका ठानेर अधि बढ्न सुझाव दिए । मोरियार्टी फर्किएँ गर्दा प्रदर्शनकारीको ठुलो हुलले कोइराला निवासको मूल ढोकामा पुगेर राजाको घोषणा स्वीकार नगर्न र सत्तामोहमा नफस्न खबरदारी गर्दै राजाविरुद्ध नाराबाजी गर्‍यो । त्यति नै वेला युरोपेली सङ्घका राजदूतहरूले बैठककक्षमै पुगेर मोरियार्टीकै शैलीमा शाही घोषणा मानेर सत्तामा जान सुझाव दिए (थापा, कान्तिपुर : २०७४ वैशाख ११) । उनीहरूको भनाइ थियो - मुख्य कुरा राजामा रहेको शक्ति जनतामा ल्याउने हो । राजाले सरकार गठनका लागि आह्वान गरिसकेका छन् । सरकारमा गएर आफूले चाहेको निर्णय गरे भइहाल्छ नि । अब पनि आन्दोलन चर्काउने बाटो उचित हुँदैन । शक्ति राष्ट्रहरूको तीव्र दबावका बावजुद दलहरूले संसद् पुनःस्थापना नभएसम्म आन्दोलन जारी राख्ने निर्णय गरेपछि, दरबार भनै दबावमा प‍यो । राजाविरोधी नारा लगाउँदै लाखौँ मानिस प्रदर्शनमा उत्रिए र भिडले दरबार घेर्ने खालका सूचना प्रवाह भइरहे । त्यसको अर्थ गणतन्त्र भन्ने नै थियो । अब दरबारका सामु एउटै विकल्प बाँकी थियो सेना लगाएर दमन गर्ने । ढकाल (२०७५) का अनुसार सेना परिचालनको निर्णय लिनुअघि दरबारले भारतको सङ्केत (ग्रिन सिग्नल) खाजेको थियो । वैशाख ९ गते प्रधानसेनापति प्याराजंग थापा र परराष्ट्रमन्त्री रमेशनाथ पाण्डेले भारतीय राजदूत शिवशङ्कर मुखर्जीलाई फोन गरी दरबारको मनसाय बताए । भारतले सेना परिचालन भए गम्भीर गल्ती र दुर्घटना हुने सन्देश दिएपछि आन्दोलन दबाउने दरबारको योजना सफल हुन सकेन (सेटोपाटी : २०७५ वैशाख ११) । अब शक्ति त्याग गर्नुबाहेक राजाका लागि अर्को विकल्प रहेन । त्यही दिन प्रधानसेनापति प्याराजंग थापाले स्थिति नियन्त्रणबाहिर जान सक्ने अवस्था बनेकाले राजनीतिक समाधान खोज्न राजालाई आग्रह गरिसकेका थिए । तत्काल राजनीतिक कदम नचाले राजतन्त्रको भविष्यसमेत जोखिममा पर्न सक्ने उनको सुझावपछि राजा विकल्पहीन बने । शर्मा (२०७१) का अनुसार सेनापति थापाले राजासँगको संवादमा भनेका थिए, 'सरकारबाट सत्ता हस्तान्तरणकै सोच बनाइबक्सोपछि दलहरूको मागअनुसार नै प्रतिनिधिसभा पनि बक्सिए हुन्न' (पृ. २३२) ? दलहरूले वैशाख

१२ गते काठमाडौंको चक्रपथका सातवटा नाकाबाट लाखौंको जुलुससहित दरबार घेर्ने प्रचारप्रसार तीव्र बनाएका थिए । माओवादीले हतियारसहित आफ्ना लडाकुलाई राजधानी भित्र्याइसकेको थियो । लाखौं मानिसले दरबार घेर्न खोजे र सेनाले सुरक्षाका लागि गोली चलाउनुपर्ने अवस्था आए रगतको खोलो बग्न सक्ने खतरा थियो ।

त्यस्तो परिस्थितिमा राजाले प्रमुख सचिव पशुपतिभक्त महर्जनलाई संवाद अधि बढाउने जिम्मेवारी दिए । नम्र स्वभावका भलादमी, भारदार महर्जनले वैशाख ११ गते आन्दोलनकारी दलले तयार पारेको शाही घोषणा हुबहु पढ्न राजा तयार रहेको सन्देशसहित दरबारले तयार पारेको शाही घोषणाको मस्यौदा शीर्ष नेतृत्वलाई दिए । त्यो राति कांग्रेस सभापति कोइरालाले महर्जनलाई भनेका थिए, 'आज राति भइसक्यो । राजा पनि सुतिबक्स्यो होला । राजाले पठाएको मस्यौदामा हाम्रा धेरै असहमति छन् । त्यसलाई सच्याउन तपाईंले फेरि राजाको स्वीकृति लिनुपर्ने होला' (नयाँ पत्रिका : २०७१ फागुन ७) । महर्जनले भने, 'राजाबाट हुकुम भएको छ । तपाईंहरूको सल्लाहअनुसार अधि बढ्न राजी होइबक्सिन्छ । आज राति सबै काम सक्नुपर्छ । शाही घोषणाका लागि सरकारबाट नेपाल टेलिभिजनलाई तयारी अवस्थामा राखिबक्सेको छ' (अधिकारी, नयाँ पत्रिका : २०७१ फागुन ७) ।

त्यसपछि एमाले र कांग्रेसका नेताहरूले छुट्टाछुट्टै वक्तव्य तयार गरे । राति महर्जन र एमाले नेताहरू कोइराला निवास पुगे । त्यहीं प्रतिनिधिसभा पुनःस्थापना गरी वैशाख १५ गते बैठक बोलाउने गरी शाही घोषणाको मस्यौदा तयार गरियो । अन्तमा कोइरालाले महर्जनलाई भनेका थिए, 'यहाँबाट पठाएको मस्यौदामा कमा, फुलस्टप पनि परिवर्तन भयो भने हामीलाई स्वीकार्य हुने छैन' (सिटौला, २०६७, पृ.६८) । महर्जनले 'विश्वास गरिबक्सियोस् हजुर, कुनै फेरबदल हुने छैन' भनेका थिए । दलहरूले तयार पारेको मस्यौदाको एक कपी बोकेर महर्जन दरबारतिर लागे । त्यसपछि कांग्रेस केन्द्रीय सदस्य अर्जुननरसिंह केसीले २०४७ सालको अन्तरिम सरकारका कानूनमन्त्री नीलाम्बर आचार्यलाई कोइराला निवासबाटै फोन गरी मस्यौदा पढेर सुनाए । आचार्यको सहमतिपछि शाही घोषणाको अन्तिम मस्यौदा सभापति कोइरालाका सहयोगी कृष्णचन्द्र भाले महाराजगन्जको एक कम्युनिकेसन सेन्टरबाट दरबारमा फ्याक्स गरिदिए । त्यही मस्यौदा वैशाख ११ गते राति ११ बजेको शाही घोषणामा जस्ताको तस्तै वाचन गरेर राजाले प्रतिनिधिसभा पुनःस्थापना गरे (नेपाल : २०६७, पृ.१५०) । दलहरूले तयार गरेको शाही

घोषणाको मस्यौदाको प्रारम्भमा 'प्यारा देशवासीहरू' र अन्तमा 'श्री पशुपतिनाथले हामी सबैको कल्याण गखन । जय नेपाल' भन्ने पदावली र वाक्य मात्र राजाले थपेका थिए । शाही घोषणामा राजाले प्रतिनिधिसभा पुनःस्थापना गरी कार्यकारी अधिकार जनतामा फिर्ता गर्दै दलहरूलाई सरकार गठन गरी बहुदलीय व्यवस्थाको रक्षा, स्थायी शान्ति, राष्ट्रिय एकता तथा समृद्धिको बाटोमा मुलुकलाई अघि बढाउन आग्रह गरेका थिए (नेपाल राजपत्र : २०६३ वैशाख ११) ।

पुनःस्थापित संसद्को बैठक वैशाख १५ गतेका लागि तोकियो । यसरी २०६२ चैत्र २४ गते सुरु भएको जनआन्दोलन १९ औँ दिनमा सकियो । त्यही क्रान्तिले पहिल्यायो राजशाही उन्मूलन गरेर गणतन्त्रको बाटो (थापा, कान्तिपुर : २०७४ वैशाख ११) । गद्दीमा बसेकै दिनदेखि राजा संवैधानिक सीमा तोडेर शक्ति हत्याउने बाटोमा नलागेका भए राजतन्त्रको विरोधमा जनमत बन्ने थिएन । विष्ट (२०६४) का अनुसार राजाको प्रत्यक्ष शासन प्रेसमाथिको हमलाबाट सुरु भयो र समाप्ति प्रेसको प्रतिहमलाबाट भयो । पहिले राजाका सेनाले प्रेसको चीरहरण गरे । पछि प्रेसले आफ्नै सामर्थ्यमा राजाको सपना भताभुंग पारिदियो (पृ. ८०) ।

क) राजाको प्रतीक राजदण्डबिनै संसद् बैठक

जनआन्दोलनको सफलतापछि सात दलको सिफारिसमा कांग्रेस सभापति गिरिजाप्रसाद कोइराला प्रधानमन्त्री बने । त्यस घटनाले कार्यकारी प्रमुखको चयन राजाले होइन जनप्रतिनिधिले गर्ने हो भन्ने सन्देश प्रवाह भयो । राजाबाट प्रयोग हुँदै आएको कार्यकारी अधिकार जनतामा सन्थो । त्यसपछि संसद्बाट अधिकार कटौती गरी राजालाई क्रमशः कमजोर बनाउँदै जाने रणनीति दलहरूले बनाए । नेपालमा प्रतिनिधिसभा, राष्ट्रियसभा र राजा मिलेर बनेको सभालाई संसद् मान्ने 'वेस्ट मिनिस्टर' प्रणाली (किङ विथ इन द पार्लियामेन्ट) को अभ्यास हुँदै आएको थियो । सभामुखको आसनको ठिक पछाडि रहेको राजसिंहासनमा राजाको प्रतीक चाँदीको राजदण्ड राखेपछि मात्र बैठक प्रारम्भ गर्ने प्रचलन २०१६ देखि चल्दै आएको थियो (नेपाल, २०७३, पृ.११०) ।

आक्रोशित दलहरूले राजाको प्रतीक राजसिंहासन र राजदण्ड हटाउन तीव्र दबाव बढाए पनि संविधानमा संवैधानिक राजतन्त्र र संसदीय प्रजातन्त्रको व्यवस्था रहन्जेल त्यो गर्न संसद् सचिवालयको नेतृत्व तयार भएन । गुरुङ (२०८०) का अनुसार दलका नेताहरू आफूले भनेको नमाने देखाइदिने चेतावनी दिइरहेका

थिए । कानूनको विद्यार्थी र जिम्मेवार नागरिकको हैसियतमा आफू संविधानविपरीत जान नसक्ने जवाफ दिँदै गुरुडले भनेका थिए, 'तपाईंहरूले भने जसरी संसद् चलाउने हो भने संविधान संशोधन गरेर ल्याउनुस्, होइन भने अरू कसैलाई महासचिव नियुक्त गरेर चाहेअनुसार सदन चलाउनुस्' (गुरुड, देशसञ्चार : २०८० साउन २३) । परिस्थिति कतिसम्म तनावपूर्ण थियो भने आफूमाथि हातपात हुने हो कि भन्ने आशङ्का लागेर महासचिवले नेताहरूसँग भनेका थिए, 'तपाईंहरू कुटे कुटनुस् । जे गर्नुहुन्छ गर्नुस् । म संविधानबाहिर गएर कुनै निर्णय गर्न सकिदैन' । अन्तमा राजसिंहासनमा राजदण्ड राखेपछि मात्र सभामुखले बैठक सुरु गर्ने परम्परा हटाएर बैठक सुरु गर्ने सहमति राजनीतिक दल र संसद् सचिवालयबीच भयो (गुरुड, देशसञ्चार : २०८० साउन २३) ।

त्यसपछि ग्यालरी बैठक (संसद् भवन) कक्षभित्र राजा, महाराजाहरूले शिकार खेलेका ठुला ठुला तेलचित्र हटाइए (नेपाल, २०७३, पृ.११३) । २०६३ वैशाख १५ गते पुनःस्थापित प्रतिनिधिसभाको पहिलो बैठक राजाको प्रतीक राजदण्डविनै प्रारम्भ भयो । सांसदहरूले पहिले जस्तो श्रीपेच अङ्कित लोगो लगाएनन् । बैठकको अध्यक्षता गरिरहेकी उपसभामुख चित्रलेखा यादवले राजाबाट प्रधानमन्त्री नियुक्त भएको सन्देश पढेर सुनाइन - श्री ५ महाराजाधिराजबाट आन्दोलनरत सात राजनीतिक दलको सर्वसम्मत निर्णयका आधारमा नेपाली कांग्रेसका सभापति तथा संसदीय दलका नेता गिरिजाप्रसाद कोइरालालाई प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्त गरिबक्सेको छ (प्रतिनिधिसभा बैठक विवरण, २०६३ वैशाख १५) । वैशाख १४ गते प्रधानमन्त्रीमा नियुक्त भए पनि स्वास्थ्यका कारण शपथ गर्न नपाएका कोइराला बैठकमा सहभागी हुन सकेनन् । प्रधानमन्त्रीले सदनलाई पठाएको सन्देशमा माओवादीसँग भएको १२ बुँदे समझदारी कार्यान्वयन गर्दै संविधानसभामा जाने सङ्कल्प प्रस्ताव आफूले संसद्मा दर्ता गरिसकेको जानकारी गराएका थिए (प्रतिनिधिसभा बैठक विवरण, २०६३ वैशाख १५) ।

त्यस बेला नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ कायमै भए पनि दलहरू भने संविधानबमोजिम काम गर्दैनथे । महत्त्वपूर्ण निर्णय लिनुपर्दा जनआन्दोलनको भावनालाई आधार मान्ने गर्थे । पुनःस्थापित संसद्मा संविधानसभामा जाने सङ्कल्प प्रस्ताव पेस भइसकेको थियो । प्रधानमन्त्री नियुक्त हुँदा कोइरालाको स्वास्थ्य अवस्था जटिल थियो । हतपत् अस्पताल जान नमान्ने प्रधानमन्त्री दम बेसरी बढेकाले स्वाँ स्वाँ गर्दै आइसीयुसहितको सेवा लिएर घरमै आराम गरिरहेका थिए । तीन-चार दिनको

उपचारपछि वैशाख १७ गते प्रधानमन्त्री कोइराला अक्सिजन सिलिन्डर र निजी चिकित्सक डा. मधु घिमिरेका साथ शपथका लागि दरबार पुगे । नेपालको इतिहासमा कुनै प्रधानमन्त्री अक्सिजन सिलिन्डरसहित शपथका लागि दरबार पुगेको त्यो नै पहिलो घटना थियो । राजा ज्ञानेन्द्र र युवराज पारससँगै प्रधानमन्त्रीलाई बसाइयो । डा. घिमिरे अलि टाढाबाट प्रधानमन्त्रीलाई शपथ गराएपछि राजाले निकै ख्याल गरेर सोफामा बसाएको दृश्य नियाल्दै थिए । प्रधानमन्त्रीसँग केही समय कुरा गरेपछि राजाले डा. घिमिरेलाई बोलाएर सोधे, 'डाक्टर हाउ इज द प्राइमिनिस्टर ?, आर यु ह्वाप्पी विथ हिम ?' । डाक्टरले भने, 'सरकार देयर इज रुम फर एम्पुभमेन्ट, वट हि इज इम्पुभिड' । अनि युवराज पारसले सोधे, 'विल हि वि अल राइट' ? डाक्टरले जवाफ दिए, 'वि अल होप सो' । शपथलगत्तै पदबहाली गरी प्रधानमन्त्री सिधैं संसद् भवन पुगे । बैठकले प्रधानमन्त्रीद्वारा प्रस्तुत संविधानसभासम्म जाने सङ्कल्प प्रस्ताव सर्वसम्मतिले पारित गर्‍यो (प्रतिनिधिसभा बैठक विवरण २, २०६३ वैशाख १७) । यसरी संविधानसभामार्फत आफ्नो संविधान आफैं बनाउने नेपाली जनताको चाहनाअनुसार वैधानिक रूपमा मुलुकले गणतन्त्रतर्फको यात्रा तय गर्‍यो ।

२.१० संसद्द्वारा राजाका अधिकार कटौती

संसद्को पुनःस्थापनापछि २०४७ सालकै संविधान संशोधन गरेर जाने वा जनआन्दोलनको भावनाबमोजिम नयाँ ढङ्गले अधि बढ्ने भन्ने विषयमा दलहरू प्रस्ट थिएनन् । लामो छलफल र बहसपछि संविधान संशोधन होइन, संसद् घोषणामार्फत अधि बढ्ने ढुङ्गो लाग्यो । घोषणाको मस्यौदा बनाउने क्रममा 'राजतन्त्रबारे दायाँ बायाँ निर्णय भए रगतको खोलो बग्छ' भनेर चलाइएको हल्लाका कारण नेताहरू त्रस्त थिए ।

संवैधानिक राजतन्त्र, संविधानसभा वा गणतन्त्रमध्ये कुन विकल्पमा जाने भन्ने विषय टुंगो लागेको थिएन । २०४७ सालको संविधानमा 'नेपालको सार्वभौमसत्ता नेपाली जनतामा रहनेछ' भन्ने व्यवस्था राखिएको थियो, तर राजतन्त्र रहुन्जेल सार्वभौम अधिकारको प्रयोग गर्न राजाले छोडेका थिएनन् (खनाल, २०८०, पृ. ४८२-४८३) । त्यसैले बेलायती संसद्ले सन् १९१५ मा गरेको *म्याग्नाकार्टा* घोषणा जस्तै प्रतिनिधिसभा घोषणाबाट राजालाई अधिकारविहीन बनाउने सहमति भएबमोजिम २०६३ जेठ ४ गतेको प्रतिनिधिसभा घोषणामार्फत सम्पूर्ण रूपमा अधिकारविहीन बनाएर राजालाई नारायणहिटी दरबारमा सीमित गराइयो (

नेपाल, २०७३, पृ.११३)। शाही नेपाली सेनाको नाम परिवर्तन गरी नेपाली सेना बनाएर निर्वाचित सरकारको मातहतमा ल्याउने घोषणा भयो। सेनाको परमाधिपति राजा हुने व्यवस्था खारेज भयो। राजाको सम्पत्तिमाथि कर लगाउने र राजउत्तराधिकारी संसद्ले बनाएको कानूनबमोजिम चयन हुने घोषणा भयो। राजालाई निलम्बन गरी राष्ट्रप्रमुखको जिम्मेवारी प्रधानमन्त्रीले वहन गर्ने र संविधानसभाको पहिलो बैठकले राजतन्त्रको भविष्यबारे निर्णय गर्ने ऐतिहासिक घोषणा पनि संसद्ले गर्‍यो (नेपाल राजपत्र : २०६३ जेठ ४)।

त्यसै गरी राजाका काम कारबाहीबारे संसद्मा प्रश्न उठाउन र अदालतमा मुद्दा चलाउन सकिने घोषणा भयो। संवैधानिक निकायका प्रमुख र न्यायाधीशको नियुक्तिका लागि संसदीय सुनुवाइको व्यवस्था गरियो। राजाको लालमोहर लागेपछि मात्र संसद्ले पारित गरेका कानून लागु हुने परम्परा अन्त्य गरी विधेयक प्रमाणीकरणको अधिकार सभामुखलाई दिने व्यवस्था गरियो। 'श्री ५ को सरकार' लाई 'नेपाल सरकार' मा रूपान्तरण गरियो। राजपरिषद् खारेज भयो। प्रतिनिधिसभा घोषणा हुने दिन सेनाले संसद् भवन कब्जा गरेर भए पनि राजाका अधिकार कटौती गर्न नदिने हल्ला चलाइएको थियो। त्यसैले संसद् घोषणाको मस्यौदालाई गोप्य राखिएको थियो। संसद्बाट पारित हुने महत्त्वपूर्ण घोषणा संसद्मा दर्ता गरेपछि मात्र सदनमा वाचन गर्ने संसदीय परम्परा नै हो तर प्रतिनिधिसभा घोषणा-२०६३ पारित गर्नु अघि संसद्मा दर्ता गरिएको थिएन र त्यसको आधिकारिक कपी संसद् सचिवालयको रेकर्डमा छैन (गुरुङ, देशसञ्चार : २०८० साउन २३)।

त्यो दिन प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले संसद्मा भनेका थिए, 'सहिदहरूको रगतबाट बनेको प्रतिनिधिसभा घोषणा - २०६३ लाई कसैले पनि अवमूल्यन गर्न खोजे दुष्परिणाम व्यहोर्नुपर्ने छ'। यसरी आफ्नो शक्ति बढाउन कहिले कम्युनिस्टहरूलाई फकाउने, च्याप्ने र कांग्रेसलाई पाखा लगाउने त कहिले कांग्रेसलाई च्यापेर कम्युनिस्टहरूलाई साइजमा ल्याउने रणनीति अपनाउँदै आएको दरबार एक्लिँदै गयो। त्यो अवस्था आउनुमा राजा आफैँ प्रमुख कारक थिए। देवकोटा (२०७३) का अनुसार सबैतिरबाट एक्लिँएपछि पनि निरङ्कुश बाटोमा अघि बढ्दै शक्ति आफूमा केन्द्रित गर्न तम्सिरहने राजा ज्ञानेन्द्रको अदूरदर्शिता र उल्टो यात्राका कारण राजतन्त्र अवसानको बाटोमा पुग्यो (पृ. १६८)।

क) संसद्को घोषणा रोक्ने दरबारको असफल प्रयास

दलहरूले प्रतिनिधिसभा घोषणाको मस्यौदालाई अन्तिम रूप दिने गृहकार्य गरिरहेको सूचना पाएपछि २०६३ वैशाख २९ गते प्रधानसेनापति प्याराजंग थापाले सबै सुरक्षा प्रमुखहरू (सेना, सशस्त्र प्रहरी, नेपाल प्रहरी र राष्ट्रिय अनुसन्धान विभागका प्रमुख) लाई सैनिक मुख्यालयमा बोलाए । घोषणाको मस्यौदा बाँड्दै उनले सामूहिक रूपमा प्रधानमन्त्रीलाई दबाव दिएर जसरी भए पनि त्यसलाई रोक्नुपर्ने प्रस्ताव राखे । सेनापतिको त्यस प्रस्तावमा अरू सुरक्षा निकायका प्रमुख सहमत हुन सकेनन् । उनीहरू मध्येका एक जनाले भनेका थिए, 'चिफसापले भनेभैँ मानौँ हामी प्रधानमन्त्रीलाई दबाव दिन पनि गर्यौँ । 'मलाई घोषणा नगर भन्ने तिमीहरू को हौँ' भनेर प्रधानमन्त्रीले प्रश्न गरे हामी के जवाफ दिन्छौँ ? अहिले हामी हारेको फौज हौँ । जितेको भए डेढ हप्तामा तीन तीन ओटा (वैशाख १, ८ र ११ गते) वक्तव्य दिन राजा बाध्य हुनुपर्ने थिएन । प्रधानमन्त्रीले सबैलाई बर्खास्त गरी थुन्न आदेश दिए के गर्ने ? त्यस्तो भयो भने प्रधानमन्त्रीसहित सबै मन्त्रीलाई थुन्न सक्ने क्षमता हामीमा छ ? छैन । संसद् विघटन गरेर हामी आफैँ सरकार चलाउन सक्छौँ ? ल यी सबै कदम हामीले गर्यौँ रे । त्यसको परिणाम के होला ? कल्पना गर्नु भएको छ ? अहिले त प्रधानमन्त्रीले *सेरिमोनियल किड* भन्नुभएको छ । बढी अधिकार खोज्दा राजा नै जाने अवस्था आउन सक्छ । राजालाई नफाली आन्दोलन नरोक्ने भनेर जनता सडकमा आए भने के होला ? माओवादीलाई हामी तह लगाउन सक्छौँ ? प्रजातन्त्रमाथि सैनिक कु भयो भनेर विदेशीले हमला गरे भने रोक्न सक्छौँ ? यदि यी चुनौतीको सामना गर्न सक्छौँ भन्ने लाग्छ भने जाऔँ । बलाधिकृत रथी रुक्माङ्गद कटवालले पनि प्रधानमन्त्रीकहाँ जानु उचित हुँदैन भन्ने धारणा राखे । गृह मन्त्रालयअन्तर्गतका अरू सुरक्षा प्रमुखहरूले जानु हुँदैन भन्ने धारणा राखे । अन्तमा प्रधानसेनापति थापाले 'हुन्छ आवश्यक परे फेरि फोन गरौँला' भनेर सबैलाई बिदा गरे ।

त्यतिन्जेल प्रधानमन्त्री कोइरालासहित एमालेका शीर्ष नेता राजालाई सबक सिकाएर कुनै न कुनै स्वरूपको राजतन्त्र राख्ने पक्षमै थिए । कांग्रेस र एमालेकै कतिपय नेताले राजाको आसन र राजदण्ड हटाएर बैठक गर्न नहुनेमा जोड दिइरहेका थिए । २०६३ जेठ ४ प्रतिनिधिसभाको घोषणा पारित हुनुअघि शाही नेपाली सेनाले संसद् भवन कब्जा गरेरै भए पनि राजाका अधिकारको रक्षा गर्छ भन्ने हल्ला फैलियो । २०६३ वैशाख ३० गते बिहानको कुरा हो, प्रतिनिधिसभा घोषणाको मस्यौदालाई अन्तिम रूप दिने

गृहकार्यमा रहेका गृहमन्त्री कृष्णप्रसाद सिटौलाले तुरुन्त बालुवाटार आउनु भन्ने प्रधानमन्त्रीको सन्देश पाए । प्रधानमन्त्रीलाई भेटेर निवास फर्कंदै गरेका उनी फनक्क गाडी मोड्न लगाएर बालुवाटार पुगे । गेटबाट भित्र छिर्दै गर्दा सेनाका ३ वटा मोटरमाथि उनको नजर पऱ्यो । सिटौला (२०६७) का अनुसार

मन्त्रिपरिषद्को बैठककक्षमा अर्थमन्त्री डा. रामशरण महतका साथ

प्रधानसेनापति प्याराजंग थापा थिए । प्रधानमन्त्री कोइरालाले गृहमन्त्री

सिटौलालाई भने, 'सुन्नुस् त प्रधानसेनापतिजी के भन्दै हुनुहुन्छ' ?

प्रधानसेनापति थापाले भने, 'घोषणा रोक्नुपऱ्यो प्रधानमन्त्रीज्यू, दरबारका

बारेमा निर्णय लिनुअघि महाराजाधिराजसँग समन्वय र समझदारी गरेर अघि

जाँदा राम्रो होला' । गृहमन्त्री सिटौलाले आक्रोशित मुद्रामा भने,

'महाराजधिराजको सन्देश ल्याउने तपाईँ को ? प्रधानसेनापतिको राजासँग

कसरी सिधा औपचारिक सम्पर्क भइरहेको छ, प्रधानमन्त्रीज्यू' ? (पृ. ६९)

अर्थमन्त्री महत गृहमन्त्री र सेनापतिलाई सम्झाउँदै थिए । 'सेनाले संसद् भवन घेर्दै छ, रे हो' ? भनेर

गृहमन्त्रीलाई एकपछि अर्को फोन आउन थाल्यो । सेनाका जर्नेलहरू फर्किएपछि जनआन्दोलनको

उपलब्धि गुम्ने त होइन भन्ने विषयमा मन्त्रिपरिषद्का सदस्यबीच लामो छलफल भयो । राजा र सेनाका

तर्फबाट असहयोग हुन सक्ने कुरालाई दृष्टिगत गरी सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई सेना र

दरबारसँग कुरा मिलाउने जिम्मा दियो र संसद्ले गर्ने घोषणाका बेला नेपालस्थित सबै कूटनीतिक

नियोगका प्रमुखहरूलाई संसद्मा बोलाइयो । शर्मा (२०७१) का अनुसार त्यो घटनापछि सरकारले

राजासँग सम्बन्ध विच्छेद गर्न सेनालाई निर्णायक दबाव दियो (पृ. २३७) ।

यसरी स्थापनाकालदेखि नै दरबारप्रति बफादार रहँदै आएको नेपाली सेनाको सम्बन्ध दरबारसँग पूर्णतः

विच्छेद हुन पुग्यो । संसद् घोषणाबाट निलम्बन गरिएको भए पनि राजसंस्थाको वैधानिकता कायमै थियो

। संविधानमा रहनुजेल राजा र राजप्रासाद सेवाका कर्मचारीको तलब र सुविधाका लागि बजेट छुट्टयाउनु

सरकारको दायित्व थियो । अर्थमन्त्री महतले २०६३ असार २८ गते संसद्मा पेस गरेको बजेटमा

दरबारको खर्चमा भारी कटौती गर्दै २० करोड ७९ लाख विनियोजन गरे । यसरी दरबारको बजेट

घटाउनु र संविधानको व्यवस्थाविपरीत राजाको आयमा कर लगाउनुले आम जनतामा दरबार कमजोर

भएको सन्देश प्रवाह भयो । शाहीकालसम्म राष्ट्रवादी शिक्षाका नाममा एकदेखि पाँच कक्षासम्मका पाठ्यपुस्तकमा राजारानीको तस्बिर छापन सुरु गरिएको थियो । सरकारले राजारानीको तस्बिर नछापन आदेश दिएपछि जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रले छापिसकेका पुस्तकबाट राजारानीका तस्बिर च्यातेर हटाएको खबर पत्रपत्रिकाले प्राथमिकताका साथ प्रकाशन गरे ।

ख) राजाका सांस्कृतिक अधिकार कटौती

कार्यकारी अधिकार छोडेको पाँच सातापछि साइरन विनाको कारगेटसहित आफ्नै मोटर हाँकेर राजा ज्ञानेन्द्र मच्छिन्द्रनाथको भोटो देखाउने जात्रामा रानी कोमलका साथ जाउलाखेल पुगे । अधिल्ला वर्षहरूको तुलनामा त्यो दिन जात्रामा भक्तजनहरूको भिड देखिएन । २०६३ जेठ २० को अड्कमा कान्तिपुर लेख्छ - राजारानी सहभागी समारोहमा प्रधानमन्त्रीसहित अधिकांश मन्त्री उपस्थित हुने प्रचलन पहिलोपटक तोडियो । शिक्षामन्त्री मङ्गलसिद्धि मानन्धर र प्रधानन्यायाधीश दिलीपकुमार पौडेल भने समारोहमा सहभागी भए (कान्तिपुर : २०६३ जेठ २०) । २०६३ साउन १ गते राजालाई अधिकार दिइएका १६ ऐन खारेज गरिए । विभिन्न विश्वविद्यालय र पशुपति क्षेत्र विकास कोषलगायतका संस्थामा राजा कुलपति र रानी संरक्षक हुने प्रावधान हटाएर प्रधानमन्त्री रहने व्यवस्था गरियो । मल्लवंशका अन्तिम राजा जयप्रकाशको पालादेखि राजारानीको उपस्थितिमा प्रधानमन्त्री, प्रधानन्यायाधीश, सभामुख, मन्त्रीहरू र सुरक्षा निकायमा प्रमुखहरू वसन्तपुर दरबारमा जम्मा भएर भव्यताका साथ इन्द्रजात्रा मनाउने प्रचलन २०६३ भदौ २१ गतेदेखि तोडियो । त्यस दिन राजदम्पती हनुमानढोका दरबार त पुगे तर पहिलोपटक राजमुकुट अड्कित गाडी उनीहरूले प्रयोग गर्न पाएनन् । पहिलोपटक प्रधानमन्त्री, सभामुख, मन्त्रीहरू र सुरक्षा निकायका प्रमुखहरू कार्यक्रममा अनुपस्थित रहे । प्रधानन्यायाधीश मात्र सहभागी बने । त्यसै गरी हरेक वर्ष दसैँमा राजाको प्रमुख आतिथ्यमा शाही नेपाली सैनिक मञ्च, टुँडिखेलमा हुने फूलपाती बढाँइमा पहिलोपटक राजा सहभागी भएनन् । फूलपातीको दिन राजा प्रमुख अतिथि र रानीसहित राजपरिवारका सदस्य विशिष्ट अतिथि रहने परम्परा पनि तोडियो । फूलपाती बढाँइ सकेर टुँडिखेलबाट राजा र राजपरिवारका सदस्य वसन्तपुर दरबारस्थित दशैंघरमा जाने चलन थियो । यसपटक राजारानी सेनाको कार्यक्रममा सहभागी नभई सिधै दसैंघरमा जाने कार्यक्रम तय भएको खबर मिडियामार्फत

सार्वजनिक भयो । संसद् घोषणाले राजालाई सेनाको परमाधिपतिबाट हटाएकाले प्रधानसेनापति नै कार्यक्रमको प्रमुख अतिथि बन्ने समाचार २०६३ असोज १२ गते नै सार्वजनिक भयो ।

यसरी क्रमशः राजा सांस्कृतिक अधिकारविहीन हुँदै गए । पुनःस्थापित प्रतिनिधिसभाले २०६२ जेठ २७ गते नियमावली पारित गरी राष्ट्राध्यक्षको हैसियतमा सरकारको वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम संसद्मा प्रस्तुत गर्ने राजाको अधिकार वैधानिक रूपमै अन्त्य गरिदियो । त्यो काम प्रधानमन्त्रीले गर्ने व्यवस्था भयो ।

संसद्बाट पारित ऐनमा राजाले लालमोहर लगाउनुपर्ने व्यवस्था हटाएर सभामुखले प्रमाणीकरण गर्ने प्रावधान राखियो (नेपाल राजपत्र : २०६३ जेठ २७) । राजाका अधिकार कटौती गर्ने क्रममा २०६३ असार १९ मा प्रतिनिधिसभा घोषणासँग बाभिएका संविधानका धारा र कानूनहरू संसद्बाट संशोधन गरिए ।

राजमुकुट अङ्कित लोगो लगाउन छोडेका सांसदले प्रतिनिधिसभा पुनःस्थापना भएको चार महिनापछि २०६३ भदौ १२ गतेबाट महिला र पुरुषको हातमा राष्ट्रिय झन्डासहित नेपालको नक्सा भएको नयाँ लोगो प्रयोगमा ल्याए (नेपाल राजपत्र : २०६३ कात्तिक ६) । संसद्को सार्वजनिक लेखा समितिले

पहिलोपटक २०६३ असार १५ गते राजा र राजपरिवारका सदस्यको चल-अचल सम्पत्ति विवरण १५

दिनभित्र बुझाउन सरकारलाई निर्देशन दिएबमोजिम भूमिसुधार मन्त्रालयले राजपरिवारको नाममा ३४

हजार रोपनी जग्गा भएको विवरण पेस गर्‍यो । त्यसको एक सातापछि फेरि सरकारले राजपरिवारका

सदस्यको नाममा ४० हजार रोपनी जग्गा रहेको जानकारी संसद्को प्राकृतिक स्रोत तथा साधन

समितिलाई दियो (कान्तिपुर : २०६३ साउन २९) ।

२०६३ कात्तिक ११ गते प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले स्वर्गीय राजा वीरेन्द्रको सम्पत्तिबाट उनकै

नाममा ट्रस्ट स्थापना गर्ने तथा राजा ज्ञानेन्द्रको निजी र व्यापारिक बाहेकका सम्पत्ति सरकारको अधीनमा

राख्ने जानकारी दिए । राजाको नाममा रहे पनि त्यो सबै नेपाली र राष्ट्रको सम्पत्ति हो भन्ने

प्रधानमन्त्रीको अभिव्यक्तिलाई मिडियाले प्राथमिकताका साथ स्थान दिए । राजाको जेठो छोरा मात्र राजा

हुने व्यवस्था हटाएर जेठो सन्तान छोरा वा छोरी जे भए पनि उत्तराधिकारी हुने व्यवस्थासहितको विधेयक

सरकारले संसद्मा ल्याउन लागेको खबर सार्वजनिक भयो । त्यस घटनाले दलहरू कुनै स्वरूपको

राजतन्त्र राख्न चाहन्छन् भन्ने सन्देश प्रवाह भयो । यसका साथै सरकारले राजदरबारको खर्चसम्बन्धी

कानून प्रतिनिधिसभा घोषणाअनुसार परिवर्तन गरी राजा, रानी, युवराज, युवराज्ञी र मुमाबडामहारानीले मात्र सरकारी बजेट पाउने व्यवस्था गर्दै शाही नातेदारहरूको सुविधा कटौती गर्‍यो ।

ग) दरबार-सेना सम्पर्क विच्छेद

राजाको जन्मोत्सवमा विदा दिने र राज्यका तर्फबाट औपचारिक कार्यक्रम आयोजना गरी प्रधानमन्त्री, मन्त्रीसहित उच्च सरकारी अधिकारीहरूले दरबारमा पुगेर शुभकामना दिने परम्परा २०६३ असार २३ गतेदेखि तोडियो । सरकारको औपचारिक निर्णयबिनै राजा ज्ञानेन्द्रको ६० औं जन्मोत्सवमा सेनाको एउटा टुकुडीले सैनिक मञ्च, टुँडिखेलमा २१ तोपको सलामी दिएको समाचार असार २४ गतेका पत्रपत्रिकामा छापियो । राजदरबारस्थित सैनिक सचिवालयको निर्देशनमा त्यो दिन तोप पड्काइएको थियो । सैनिक हेडक्वार्टरको औपचारिक कार्यक्रम नभए पनि प्रधानसेनापतिसहित २४ जनाभन्दा बढी उच्च सैनिक अधिकारीले दिउँसो दरबारमा पुगेर राजालाई शुभकामना दिए (कान्तिपुर : २०६३ असार २४) । त्यस घटनाले सेनाको भूमिकामाथि प्रश्न र आशङ्का पैदा गरेको समाचारलाई सञ्चारमाध्यमहरूले महत्त्वका साथ स्थान दिए । कान्तिपुरले आफ्नो सम्पादकीयमा भनेको थियो -

सेनापति स्वयं जर्नेलहरूका साथ दरबार जानुले शाही नेपाली सेना कायमै रहेको सन्देश दिएको छ । त्यसै गरी सैनिक मञ्चबाट सेनाको टुकुडीले राजालाई २१ तोपको सलामी चढाउनुले देशमा युगान्तकारी राजनीतिक परिवर्तन भएको पनि बिसर्पिएको छ । साथै यसलाई लोकतान्त्रिक सरकारविरुद्ध सेनाको खुला चुनौती मान्नुपर्छ । यस घटनाले सेना सरकार मातहत छ भन्ने विश्वासमाथि कुठाराघात गरेको छ । त्यसै गरी प्रतिनिधिसभा घोषणा २०६३ को उल्लङ्घन गर्दै सेना दरबारको निर्देशनमा सक्रिय छ भन्ने सन्देश प्रवाह भएको छ । साथै सेनाबाट अझै लोकतन्त्रमाथिको खतरा टरेको छैन भन्ने विचारलाई बल पुऱ्याउने काम भएको छ । कुनै सरकारी पदाधिकारी नभएको ठाउँमा सेनापति जानु तथा सैनिक सचिवालयको निर्देशनमा सेनाले सलामी टक्याउनु संसदीय सङ्कल्पप्रति अविश्वास जनाउन पर्याप्त छ (कान्तिपुर : २०६३ असार २५) ।

घटनाका सम्बन्धमा सरकारले प्रधानसेनापति प्याराजंग थापासँग सोधपुछ गर्‍यो । राज्य व्यवस्था समितिको असार २५ को बैठकमा रक्षासचिव विष्णुदत्त उप्रेतीले सेनापति थापा परम्परा धान्न आफू एकलै दरबार गएको र २१ तोपको सलामीमा जंगी अड्डाको हात नरहेको जवाफ दिएको समाचार २०६३ असार २६ गतेका पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भयो (गोरखापत्र : २०६३ असार २६) । सेनाको भूमिकालाई लिएर तीव्र बहस चलिरहँदा २०६३ साउन ४ गते प्रधानसेनापति प्याराजंग थापाले सभामुख सुवास नेम्वाङसमक्ष प्रतिनिधिसभा घोषणाअनुसार शपथ लिएर परिवर्तनप्रति नेपाली सेना इमान्दार छु भन्ने सन्देश दिए (गोरखापत्र : २०६३ साउन ५) । साउन ८ गते मन्त्रपरिषद्ले दरबार र सेनाबीच सम्पर्क र समन्वय गर्दै आएको प्रमुख सैनिक सचिवालय खारेज गरिदियो (कान्तिपुर : २०६३ साउन ९) । यसरी दरबार र सेनाबीचको सम्बन्ध पूर्णरूपमा विच्छेद हुन पुग्यो । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ९१ (१) मा न्यायपरिषदको सिफारिसमा राजाबाट पुनरावेदन र जिल्ला अदालतका न्यायाधीशहरूको नियुक्ति हुने व्यवस्था थियो । २०६३ असार २३ गते जिल्ला न्यायाधीशहरूको नियुक्ति राजाबाट हुने संवैधानिक परम्परा अन्त्य गर्दै संवैधानिक परिषदको सिफारिसमा प्रधानन्यायाधीश र न्यायपरिषदको सिफारिसमा ५१ जना जिल्ला न्यायाधीश नियुक्त भए (कान्तिपुर : २०६३ असार २४) ।

घ) अन्तरिम संविधान र गणतन्त्रको वैधानिक अभ्यास

सरकार र संसद्ले सुविचारित रूपमा एकपछि अर्को गर्दै राजाका अधिकार कटौती गरिरहँदा प्रधानमन्त्री कोइराला भने आलङ्कारिक, सांस्कृतिक वा कुनै स्वरूपको राजतन्त्र राख्ने भनेर राजालाई आश्वस्त गर्ने प्रयत्नमा थिए । माओवादीले गणतन्त्रमा जान दबाव बढाएको थियो भने एमालेले संविधानसभासँगै जनमत सङ्ग्रहमा गएर राजतन्त्रबारे निर्णय लिनुपर्ने प्रस्ताव अघि सारेको थियो । बहुसङ्ख्यक जनताको भावनाविपरीत राजालाई स्थान दिनुपर्छ भन्ने सार्वजनिक अभिव्यक्तिका कारण प्रधानमन्त्री आलोचित थिए । दरबारियाहरूको आवाज दमित थियो । संसद्मा सत्ता र विपक्षको अभ्यास थिएन ।

शान्तिप्रक्रिया सुरु भएसँगै माओवादीमाथिको रेडकर्नर नोटिस फिर्ता गरी बन्दी रिहा गर्ने प्रक्रिया चलिरहेको थियो । गृहमन्त्री कृष्णप्रसाद सिटौलाको नेतृत्वको सरकारी तथा कृष्णबहादुर महराको नेतृत्वको माओवादी टोलीबीच वार्ता जारी थियो (प्रतिनिधिसभा : २०६३ जेठ ११) । संविधानसभामार्फत मुलुकलाई अघि बढाउने सहमतिका आधारमा जेठ १२ गते सरकार र माओवादीले युद्धविराम

आचारसंहितामा हस्ताक्षर गरे । त्यसलगत्तै २०६३ असार २ गते माओवादी अध्यक्ष पुष्पकमल दाहाल लामो भूमिगत जीवनबाट प्रधानमन्त्री निवास, बालुवाटारमा सार्वजनिक भए । त्यही दिन अन्तरिम संविधान, संसद् र सरकार गठन गर्ने, संविधानसभा निर्वाचनको मिति घोषणा गर्ने तथ पुनःस्थापित प्रतिनिधिसभा र माओवादीका जनसरकारहरू विघटन गर्ने मुख्य सहमति भयो । २०६३ कात्तिक २१ गते सात दल र माओवादीबीच २०६४ जेठ महिनाभित्र संविधानसभा निर्वाचन गराउने र राजा राख्ने वा नराख्ने भन्ने विषय संविधानसभाको पहिलो बैठकको साधारण बहुमतबाट टुङ्गो लगाउने सहमति भयो । माओवादी लडाकुलाई संयुक्त राष्ट्र सङ्घको निगरानीमा रहने गरी अस्थायी शिविरहरूमा राख्ने, मुलुकको शासन व्यवस्थासम्बन्धी कुनै पनि अधिकार राजामा नरहने, स्वर्गीय राजा वीरेन्द्र, रानी ऐश्वर्य र निजहरूका परिवारको सम्पत्ति ट्रस्ट बनाएर राष्ट्रहितमा प्रयोग गर्ने एवम् राजाको हैसियतले प्राप्त सबै सम्पत्तिहरू (दरबार, वन तथा निकुञ्ज, ऐतिहासिक र पुरातात्विक महत्त्वका सम्पदा) राष्ट्रियकरण गर्ने सहमति भयो (संसदीय विवरण पुस्तिका, पुनःस्थापित प्रतिनिधिसभा, २०७७, पृ.६६-७३) । त्यसै गरी एक सदनात्मक संसद् (व्यवस्थापिका संसद्) बनाउने र पुनःस्थापित प्रतिनिधिसभा भङ्ग गर्ने र नेकपा माओवादी संसद् र सरकारमा आउने विषयमा सहमति भयो । त्यस वेला नेकपा एमालेले भने संविधानसभा निर्वाचनसँगै जनमत सङ्ग्रह गरी राजा राख्ने वा नराख्ने भन्ने विषयमा निर्णय गर्नुपर्ने तथा संविधानसभा निर्वाचनमा समानुपातिक प्रणाली अपनाउनुपर्ने फरक मत राखेको थियो (संसदीय विवरण पुस्तिका, पुनःस्थापित प्रतिनिधिसभा, २०७७, पृ.७३) ।

त्यही सहमतिका आधारमा २०६३ मंसिर ५ गते सरकार र माओवादीबीच बृहत् शान्ति सम्झौता भएर १० वर्षे सशस्त्र विद्रोहको विधिवत् अन्त्य गरियो । छ दशक (२००४-२०६३) को अवधिमा नेपालमा छवटा संविधान बनिसकेका थिए । पहिलो, नेपाल सरकारको वैधानिक कानून २००४ राणा प्रधानमन्त्री पद्मशमशेरले दिएका थिए । त्यसपछिका चारवटा संविधान राजाबाट घोषणा भई लागु भए । नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ राजनीतिक सहमतिका आधारमा सार्वभौम जनताका नामबाट जारी भयो । प्रतिनिधिसभाबाट पारित भई २०६३ माघ १ मा अन्तरिम व्यवस्थापिकाबाट त्यसलाई अनुमोदन गरियो । त्यसैले अन्तरिम संविधानले वास्तविक रूपमा पहिलोपटक जनतालाई सार्वभौम बनायो ।

संविधानमा राजाको भूमिका शून्य पारियो र राष्ट्रध्यक्षबाट हुने सबै काम प्रधानमन्त्रीले गर्ने व्यवस्था भयो । विदेशी राजदूतहरूको ओहदाको प्रमाणपत्र बुझ्ने, राजदूतहरूको नियुक्ति गर्ने, संसद्को अधिवेशन आह्वान र अन्त्य गर्ने, संवैधानिक परिषद्को सिफारिसमा न्यायाधीश र संवैधानिक आयोगका प्रमुख तथा पदाधिकारीको नियुक्ति गर्ने तथा ती निकायहरूको वार्षिक प्रतिवेदन बुझ्ने जिम्मेवारी दिएर प्रधानमन्त्री पदलाई अधिकारसम्पन्न बनाइयो । २०६३ माघ १ का गते प्रतिनिधिसभा भङ्ग भयो । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ खारेज गरी अन्तरिम संविधान २०६३ जारी गरियो । माओवादी सम्मिलित ३३० सदस्यीय अन्तरिम व्यवस्थापिका संसद् गठन भयो । नयाँ संविधानको घोषणासँगै सैद्धान्तिक रूपले मुलुकमा राजतन्त्रको अन्त्य र गणतन्त्रको अभ्यास आरम्भ भयो । राष्ट्रप्रमुखको हैसियतमा प्रधानमन्त्री कोइराला सिंहदरवार स्थित स्टेटहलमा विदेशी राजदूतहरूको ओहोदाको प्रमाणपत्र बुझ्न थाले । त्यस अघि राजाले नारायणहिटी दरवारमा राजदूतहरूको ओहोदाको प्रमाणपत्र बुझ्ने प्रचलन थियो (भण्डारी, २०७९, पृ. २२२) । यसरी सिंगो मुलुकलाई संविधानसभा निर्वाचन र गणतन्त्रको मुद्दामा केन्द्रित गराई राजतन्त्रको अन्त्यका लागि वैधानिक आधार तयार गरियो । राजाको नाममा रहेका नारायणहिटीलगायत सबै दरवार नेपाल सरकारको नाममा नामसारी गरिए ।

यसैबीच स्थापनाकालदेखि संवैधानिक राजतन्त्र मान्दै आएको नेपाली कांग्रेसले २०६४ असोज ८ गते विधानबाट संवैधानिक राजतन्त्र हटाइदियो (सिम्खडा, २०६९, पृ. १४५) । नेकपा एमालेले त्यसअघि नै विधानबाट संवैधानिक राजतन्त्र हटाइसकेको थियो । २०६४ असोज २४ गते संसद्ले संविधानसभा निर्वाचन गरी लोकतान्त्रिक गणतन्त्र घोषणाका लागि ठोस कदम चाल्न सरकारलाई निर्देशन दियो (संसदीय विवरण पुस्तिका-२०६३-२०६४, २०७७, पृ. १०) । २०६४ पुस ८ गते दलहरूले चैत्र मसान्तभित्र चुनाव गराउने सहमति गरे । संविधान संशोधन गरी नेपाललाई सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्य घोषणा गर्ने र संविधानसभाको पहिलो बैठकबाट गणतन्त्रको कार्यान्वयन गर्ने सहमति भयो । साथै राजाले चुनाव भाँड्न खोजे निर्वाचन अगावै व्यवस्थापिका-संसद्मा तत्काल कायम रहेको दुई तिहाइ सदस्यहरूको बहुमतले प्रस्ताव पारित गरी गणतन्त्र कार्यान्वयन गर्न सक्ने व्यवस्थासमेत संविधानमा गरियो (शान्ति मन्त्रालय, असार, २०६९) । राजाबाट हुने सबै काम प्रधानमन्त्रीले गर्न थालेपछि राजतन्त्र नाममा मात्र सीमित हुन पुग्यो ।

ड) 'बेबि किड' को बहस

अधिकारविहीन भएर नारायणहिटी दरबारमा सीमित हुनु परेपछि राजामा छटपटाहट थियो । परिस्थिति नियन्त्रणबाहिर गइसके पनि राजा ज्ञानेन्द्र आफैँ भने राजसंस्था जोगाउने अन्तिम प्रयासमा थिए । नेपाली समाजमा राजा र युवराजको छवि राम्रो नभएकाले राजाका चारवर्षीय नाति हृदयेन्द्रलाई 'बेबि किड' बनाएर गद्दीमा राख्ने चर्चा सुरु भयो । छापाहरूमा नेपाल र भारतका राजतन्त्रसमर्थक हिन्दुवादीले शाहवंश जोगाउन अभियान सुरु गरेका खबर प्रकाशित भइरहेका थिए (भा, २०७२, पृ.१२४) । त्यसै वेला प्रधानमन्त्री कोइरालाले विराटनगरबाट राजा र युवराजले गद्दी छोडे 'बेबि किड' राख्न सकिने सन्देश दिएका थिए । प्रधानमन्त्रीको त्यो सन्देशपछि कतिपय शुभचिन्तकले राजालाई भेटेर भनेका थिए, 'सरकारबाट राजीनामा गरिबक्सियोस् । नातिलाई गद्दीमा राख्ने अभै पनि राजतन्त्र जोगाउन सम्भव छ । गिरिजाबाबुले बोलिसक्नुभएकोछ । हृदयेन्द्रलाई राजा बनाउँदा भारतीयहरूले पनि समर्थन गर्ने छन्' । राजालाई यस्तो सुभाष दिनेमध्ये राष्ट्रिय पञ्चायतका पूर्वअध्यक्ष विश्वबन्धु थापा पनि एक थिए । राजाले 'बेबि किड'को कुरा सुन्नै चाहेनन् । 'बेबि किड' स्वीकार गरे राजतन्त्र जोगाइदिने भारतीय प्रधानमन्त्री अटलबिहारी वाजपेयीको सन्देश पाएपछि थापाले राजासँग कुरा गरेका थिए (थापा, अनलाइनखबर : २०७५ पुस १०) । त्यस वेला राजा सकारात्मक बनेको भए राजतन्त्र जोगाउन सकिने सम्भावना थियो । प्रधानमन्त्री कोइराला अन्तिम क्षणसम्म राजतन्त्र जोगाउने पक्षमै थिए (खनाल, कान्तिपुर : २०७४ असोज १२) । सम्पर्क स्रोतहरूमार्फत उनले राजासँग संवाद गर्न खोजे । एउटै कामका लागि धेरै मानिस परिचालन गर्ने स्वभावका कोइरालाले छोरी सुजाता र विदेशमामिला सल्लाहकार सुरेशचन्द्र चालिसेलाई दरबारसँगको संवादका लागि खटाएका थिए । 'बेबि किड'मा सहमति बने गणतन्त्रको पक्षमा अडान लिइरहेको माओवादीलाई समेत मनाउन सकिनेमा प्रधानमन्त्री विश्वस्त थिए । ती दिन माओवादी र एमाले दुवै राजा फाल्ने पक्षमा थिए । कांग्रेसले निर्णय गर्न बाँकी थियो । प्रधानमन्त्री निकटहरूले उनलाई सम्झाउँदै भनेका थिए, 'तपाईं बीपीको अनुयायी, बीपीको लाइन त मेलमिलाप हो, राजा फाल्ने होइन' । प्रधानमन्त्रीलाई यस्तो सल्लाह दिनेमा प्रधानसेनापति रुक्माङ्गद कटवाल पनि एक थिए । कोइरालाले विराटनगरमा 'बेबि किड' को प्रस्ताव राखेपछि वातावरण मिलाउन कटवाललाई अह्राएका थिए । राजाले 'बेबि किड' को प्रस्ताव सुन्नै चाहेनन् । कटवाल (२०८०) का

अनुसार दरबारका एक जर्नेलले उनलाई धम्कीको शैलीमा भनेका थिए 'तिमी को हौ दरबारको भविष्य बारे निर्णय गर्ने' ? यसरी दरबारकै कारण राजतन्त्र अन्त्यको बाटोमा गयो (यहो टेलिभिजन : अन्तर्वार्ता) । राजा सकारात्मक नभएपछि प्रधानमन्त्री कोइराला राजतन्त्र जोगाउन सकिँदैन भन्ने निष्कर्षमा पुगे । २०६३ फागुन २८ गते विराटनगरमा उनले भनिदिए, 'राजा र युवराजले बुद्धि पुऱ्याएर गद्दी त्यागेको भए राम्रो वातावरण बन्ने थियो । अब 'सेरिमोनियल किङ' टाढाको कुरा भइसक्यो । राजा आफैँले गणतन्त्रको बाटो खोलिए' (कान्तिपुर : २०६३ फागुन २९) । राजतन्त्र फाल्नेपने अवस्थामा आइपुग्दा प्रधानमन्त्री कोइराला राजनीतिक जीवनकै कठिन मोडमा थिए । बीपीले जीवनको अन्तिम क्षणमा उनलाई भनेका थिए, 'राजपरिवार सम्मानित संस्था हो, जतिसुकै कठिन अवस्था आइपरे पनि राजसंस्था फाल्ने बाटोमा नजानु । त्यसको अभावमा हामी नेपाललाई स्वतन्त्र राखिरहन सक्दैनौं' । बीपीको त्यही वचनका कारण राजाबाट जतिसुकै अपमानित भए पनि राजतन्त्र हटाउने पक्षमा उनी थिएनन् ।

राजाले परिस्थिति बुझेर निर्णय लिन नसक्दा माओवादी, एमाले र आफ्नै पार्टीभित्र राजा हटाउन जोड दिइरहेका शक्तिको प्रधानमन्त्रीमाथि तीव्र दबाव थियो । कोइरालाले भनेका थिए, 'आफूबाट गल्ती भयो भन्ने महसुस राजालाई कहिल्यै भएन । व्यक्तिवादी स्वभाव, आफूबाहेक अरूलाई नचिन्ने, परिवारलाई समेत नचिन्ने । उनले गद्दी छोडेको भए उनकै नाति राजा हुन्थे । राजतन्त्र जोगिन्थ्यो । आफैँ मात्र हुनुपर्छ भन्ने मनसाय राजामा देखियो । अब कसै गरे पनि उनले राजतन्त्र जोगाउन सक्ने छैनन्' (नेपाल, हिमालखबर : २०७८ जेठ १५) । कोइरालासमेत राजालाई काँध थाप्न सकिँदैन भन्ने निष्कर्षमा पुगेपछि परिस्थिति गणतन्त्रमा जान दबाव बढाइरहेका कम्युनिस्टहरूको अनुकूल हुन हुगयो । राजा इतिहासमै अलोकप्रिय रहेको र उनका उत्तराधिकारी पारसको अत्यन्त नकारात्मक छवि बनेको मौकामा राजा फाल्न भारत र कम्युनिस्ट मात्र होइन, कांग्रेसभित्रै पनि प्रधानमन्त्रीमाथि चरम दबाव बढ्दै गयो । त्यस्तो अवस्थामा पनि प्रधानमन्त्री कोइराला सम्पर्क स्रोतमार्फत राजासँग संवाद चलाई नै रहेका थिए । उनका तर्फबाट राजा ज्ञानेन्द्रसँग संवाद गर्ने अर्का पात्र थिए सोल्टी होटलका मालिक प्रभाकरशमशेर राणा । राजासँगको कुराकानीपछि राणाले प्रधानमन्त्रीसँग भनेका थिए, 'गिरिजाबाबु, म केही गर्न नसक्ने अवस्थामा पुगें । सरकार (राजा) र म सोल्टी होटलमा पिएर कुरा गर्दै थियौं । सरकारबाट आफ्नो हातको

ग्लास भुइँमा भारिवक्सियो । सीसा फुटेर चकनाचुर भएपछि हुकुम भयो, 'प्रभाकर, बरु म यसरी नै चकनाचुर भएर जान्छु तर यिनीहरूसँग भुक्तिदन्न' (नेपाल, हिमालखबर : २०७८ जेठ १५) ।

कटवाल (२०७१) का अनुसार राजाले 'बेबि किङ' मेरो लासमाथि मात्र सम्भव छ भन्ने जवाफ पठाए । राजाको बुभाइमा 'बेबि किङ' स्वीकार गर्नु भनेको दाजु वीरेन्द्रको वंशज (छोरी श्रुतिको सन्तान) लाई बुभाउनु हो वा नाति हृदयेन्द्रको शासन हो । हृदयेन्द्रलाई राजा बनाउनु भनेको बुहारी हिमानी (भारतीय चेली) मार्फत भारतीयकरणको निम्ति बाटो बनाइदिनु हो (कटवाल, २०७१, पृ.४०४) । राजाले 'बेबि किङ' अस्वीकार गरेपछि, प्रधानमन्त्री कोइराला राजतन्त्रप्रति कठोर बन्दै गए । २०६४ असोज दोस्रो साता नेपाली कांग्रेसले संवैधानिक राजतन्त्रको सिद्धान्त छोड्ने निर्णय गर्‍यो । गणतन्त्रमा जाने कांग्रेसको निर्णयप्रति असहमति जनाउँदै संस्थापक नेता कृष्णप्रसाद भट्टराईले २०६४ असोज ९ गते पार्टी परित्याग गरिदिए (खनाल, २०८०, पृ.५३२) । भट्टराईले भनेका थिए, 'गणतन्त्रको लामो तर पूर्णतया निरर्थक नारा दिएर कांग्रेसले हाम्रो देशका सार्वकालिक नेता वीपी र गणेशमानलाई चटक्कै बिसिँदै छ । त्यसो हुनाले यस पार्टीसँग अब उप्रान्त मेरो कुनै खालको सम्बन्ध वा सम्पर्क रहने छैन' (भट्टराई : २०६४ असोज ९) ।

राजसंस्था जोगाउने प्रयासमा राजा नै बाधक बनेपछि, राजतन्त्र फाल्ने आफ्नो योजना र रणनीतिबारे प्रधानमन्त्री कोइरालाले कसैलाई सुइँकोसम्म दिएनन् (नेपाल, गोरखापत्र : २०७९ जेठ १५) । कतिपय लेखकहरूले नेपालमा लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापना गर्न नेपाली नभएर बाह्य शक्तिको हात रहेको दावी गरेका छन् । देवकोटा (२०७३) को विचारमा नेपाली जनताले राजतन्त्रको अन्त्यका पक्षमा आवाज उठाएर माहौल बनाए पनि अन्तिम प्रहार विदेशीहरूले नै गरेका थिए तर राजतन्त्रको चिहान भने राजाहरू आफैँले खनेका हुन् (पृ.१६९) । राजालाई विष्णुको अवतार मान्ने जनतालाई गणतन्त्रको कित्तामा पुऱ्याउन राजाहरू आफैँ धेरै जिम्मेवार छन् (जबरा, हिमालखबर : २०७८ असोज ९) । देवकोटा र तत्कालीन प्रधानमन्त्री कोइरालाका भतिजा निरञ्जन कोइरालाको बुभाइमा समानता देखिन्छ ।

प्रधानमन्त्री कोइराला आफैँले निरञ्जनसँग भनेका थिए, 'माओवादी, कांग्रेस र एमालेभित्र पनि भारतीयहरूबाट परिचालित मानिसहरू राजा फाल्न दबाव बढाइरहका थिए' (नेपाल, हिमालखबर : २०७८ जेठ १५) । राजकाजको तालिम नभएका ज्ञानेन्द्रले परिस्थिति बुझेर निर्णय लिन सकेनन् । राजाको व्यवहारले प्रधानमन्त्री कोइराला अन्ततः गणतन्त्रको पक्षमा जान बाध्य भए ।

२.११ संविधानसभा निर्वाचन र गणतन्त्र स्थापना

संविधानसभा निर्वाचनको पूर्वसन्ध्यामा राजाले चुनाव विथोले हुन् कि भन्ने त्रासमा दलहरू थिए । एकातिर संसदीय राजनीतिका खेलाडी कांग्रेस र एमालेले धाँधली गरी आफूलाई सिध्याउने हुन् कि भन्ने आशङ्का माओवादीलाई थियो भने अर्कोतिर लडाकुको समायोजनविनै बन्दुकको छयाँमा चुनाव गराउँदा माओवादीले कब्जा गर्ने हुन् कि भन्ने चिन्ता कांग्रेस-एमालेमा थियो । विश्वासको वातावरण बनाउन प्रधानमन्त्री कोइराला र माओवादी अध्यक्ष दाहालले संयुक्त राष्ट्र सङ्घका महासचिव कोफी अन्नानलाई छुट्टाछुट्टै पत्र पठाएर निर्वाचन पर्यवेक्षणका लागि अनुरोध गरे (कुसुम, २०७८, पृ. २२३) । त्यसो गरे पनि आशङ्का हटेको थिएन । त्यस्तो वातावरणका बीच चुनाव हुन्छ भन्ने कुरामा आफैँ आश्वस्त हुन नसकेपछि प्रमुख निर्वाचन आयुक्त भोजराज पोखरेलले प्रधानमन्त्री कोइरालासँग छलफल गरे । त्यसपछि मात्र निर्वाचनको वातावरण बन्दै गयो । वाग्ले (२०६५) लेख्छन् -

२०४६ सालको जनआन्दोलनले स्थापित गरिदिएको संवैधानिक राजतन्त्र अस्वीकार गर्दै उद्योगपति ज्ञानेन्द्रले जननिर्वाचित प्रधानमन्त्रीलाई बर्खास्त गरी शासन सत्ता हत्याएर आफैँलाई मुलुकको कार्यकारी प्रधानमन्त्री घोषणा गरे । जनआन्दोलनबाट पुनःस्थापित प्रतिनिधिसभाको घोषणालाई मनन गर्दै आलङ्कारिक राजतन्त्र पनि चाहेनन् । सांस्कृतिक राजाका रूपमा पनि नरहने ढिपी कसे । उनकै नातिलाई राजा बनाउने दलहरूको परोक्ष प्रस्ताव लत्याए । आफू र आफ्नो परिवार जनतामा पटककै लोकप्रिय नरहेको सम्भवतः भेउ नपाएका उनले नेपाललाई गणतन्त्र बनाउने जनताको चाहना सफल बनाउन संविधानसभाको निर्वाचन कुरे । (वाग्ले, कान्तिपुर : जेठ ३१)

२०६४ चैत्र २८ गते सम्पन्न ऐतिहासिक संविधानसभा निर्वाचनबाट मुलुकले पहिलोपटक संविधान निर्माण गर्ने र त्यसलाई वैधानिकता प्रदान गर्ने जनप्रतिनिधिमूलक संस्था पायो (संविधानसभा दर्पण (२०६५-२०६९), २०७०, पृ.१) । बन्दुकको नालबाट राज्यसत्ता कब्जा गर्ने भन्दै सशस्त्र विद्रोहमा गएका माओवादीलाई शान्तिप्रक्रियामा ल्याएर निर्वाचनमार्फत संसद्मा प्रवेश गराउनु सबैभन्दा ठूलो उपलब्धि थियो । देशभरबाट प्रत्यक्ष निर्वाचित २४०, समानुपातिक प्रणालीबाट निर्वाचित ३३५ र मन्त्रपरिषद्बाट

मनोनीत २६ सहित ६०१ सदस्यीय संविधानसभामा इतिहासमै पहिलोपटक ३३ प्रतिशत महिलासहित विभिन्न जात, जाति, वर्ग, क्षेत्र, समुदाय र भूगोलको प्रतिनिधित्व थियो । नेपालको संविधानसभालाई विश्वमै समावेशिताको नमुना सभाका रूपमा चित्रण गरियो (संविधानसभा दर्पण, (२०६५-२०६९) २०७०, पृ.१) । मौलिक वेशभूषामा उपस्थित सदस्यहरूले मातृभाषामा शपथ लिएको दृश्यमा सिंगो मुलुकको तस्वीर प्रतिबिम्बित भएको प्रतीत हुन्थ्यो । त्यो सभा यसकारण पनि ऐतिहासिक थियो किनभने सधैं राजाहरूले जनताको भाग्य निर्धारण गर्दै आएका थिए, सभा बनेपछि पहिलोपटक जनप्रतिनिधिहरू राजतन्त्रको भविष्य निर्धारण गर्दै थिए । २०६५ जेठ १५ गते राति संविधानसभाको पहिलो बैठकमा प्रधानमन्त्री कोइरालाका तर्फबाट गृहमन्त्री कृष्णप्रसाद सिटौलाले पेस गरेको गणतन्त्र कार्यान्वयनसम्बन्धी प्रस्ताव बैठकमा उपस्थित ५६४ मध्ये ५६० जनाको अपार बहुमतबाट पारित भयो । राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी नेपालका चार सांसदले विपक्षमा मतदान गरे । बैठकको अध्यक्षता गरिरहेका ज्येष्ठ सदस्य कुलबहादुर गुरुङले राजतन्त्रको अन्त्य र गणतन्त्र कार्यान्वयनको प्रस्ताव पारित भएको घोषणा गर्नासाथ सभाहल करिब २ मिनेटसम्म करतलध्वनिसहितको हर्षोल्लासले गुञ्जायमान भएको भयो (संविधानसभा दर्पण (२०६५-२०६९), २०७०, पृ.९-१०) । अधिकारका लागि छ दशकदेखि चलेको लडाइँमा अन्ततः जनताको जित भयो । संसारका कैयौँ मुलुकहरूमा राजतन्त्र फालेर गणतन्त्र स्थापना हुँदा रक्तपात भएका घटना छन् । नेपालको राजतन्त्र न सिधै क्रान्तिबाट हटाइएको थियो न त जनमत सङ्ग्रहबाट नै ।

संवैधानिक र राजनीतिक निर्णयहरूबाट क्रमशः अधिकार कटौती गर्दै राजालाई शक्तिहीन बनाएर संविधानसभाको निर्णयबाट शान्तिपूर्ण रूपमा गणतन्त्र कार्यान्वयन हुनु आफैँमा ऐतिहासिक घटना थियो । गणतन्त्रको प्रस्ताव पारित गर्दै संविधानसभाले नारायणहिटी राजदरबारमा रहेका राजा र निजसँग सम्बन्धित निजी सचिवालयको संरचना १५ दिनभित्र हटाउन र दरबार परिसरको नियन्त्रण एवम् सो परिसरमा रहेका सम्पूर्ण राष्ट्रिय सम्पत्तिको सुरक्षाका लागि तत्काल व्यवस्था मिलाउन नेपाल सरकारलाई निर्देशन दियो (नेपाल राजपत्र : २०६५ जेठ १५) । प्रचलित कानून, परम्परा, रीति, सामाजिक तथा सांस्कृतिक व्यवहार एवम् अभ्यासमा रहेका राजा र उनको परिवारका अधिकार तथा सुविधा स्वतः अन्त्य भए । विष्णुको अवतार मानेर संविधान र कानूनभन्दा माथि राखिएका राजा सामान्य नागरिक बने । त्यस

लगत्तै नारायणहिटी दरबारमा राजाहरूले १२७ वर्षदेखि फहराउँदै आएको बाघको चित्र अङ्कित भन्डा हटाएर प्रधानमन्त्री कोइरालाले गणतन्त्रको प्रतीकस्वरूप राष्ट्रिय भन्डा फहराए ।

संविधानसभाको निर्णयलाई सम्मान गर्दै शाहवंशका अन्तिम राजा ज्ञानेन्द्र राजाका रूपमा आफ्नो पहिलो र अन्तिम पत्रकार सम्मेलन सकेर २०६५ जेठ २९ गते नारायणहिटी दरबारबाट रानी कोमलका साथ हाँसी हाँसी आफैले मोटर चलाएर नागार्जुन दरबारमा सरे (भण्डारी, २०७९, पृ.२३६) । दरबार छोड्नुअघि ज्ञानेन्द्र शाहले भनेका थिए, 'परम्परागत रूपमा शाहवंशीय राजाहरूबाट प्रयोग भई शाहवंशको विरासतका रूपमा रहेको श्रीपेच र राजदण्ड चिरकालपर्यन्त सुरक्षित रूपमा राख्ने गरी संरक्षणका लागि आजकै मितिमा नेपाल सरकारको जिम्मामा रहने गरी मैले हस्तान्तरण गरेको छु (कान्तिपुर : २०६५ जेठ ३०) । विभिन्न टेलिभिजन र एफएम रेडियोले लाइभ प्रसारण गरेको आफ्नो १५ मिनेटको लिखित वक्तव्य वाचनका क्रममा उनले दरबार हत्याकाण्डमा आफ्नो आरोपित संलग्नताको चर्चा र टिप्पणीप्रति दुःखमनाउ गर्दै भनेका थिए -

दरबारभित्र भएको एउटा अकल्पनीय त्रासदीपूर्ण घटनामा मेरा पूजनीय दाजु-भाउजूलगायत आफ्ना आत्मीय परिवारको वीभत्स विनाश भएको र ती प्रिय आदरणीय परिवारजनका शवमा आँसु बगाएर मन हलुका पार्ने मौकासमेत पाउन नसक्ने परम्परा र कर्तव्यको जन्जीरमा बाँधिन विवश मेरो अन्तरवेदना शब्दमा व्यक्त गर्न सकिदैन । यसै अवस्था र घटनालाई लिएर केही र कतिले अत्यन्त निर्विवेक र निर्दयतापूर्वक म र मेरो परिवारमाथि लगाएका कठोर आरोप र लाञ्छनालाई हामीले सहनुबाहेक न कुनै उपाय नै थियो न त हाम्रोतर्फबाट बोलिदिने नै कोही थिए । तत्कालीन परिस्थिति र घटनाबाट फाइदा उठाउन म र मेरो परिवारप्रति पूर्वाग्रही भई विभिन्न माध्यमबाट म र मेरो परिवारलाई बदनाम गर्ने काम निरन्तर रूपमा भइरह्यो । (शाह, कान्तिपुर : २०६५ जेठ ३०)

पत्रकार सम्मलेनमा शाहले अधिकांश समय दरबार हत्याकाण्ड र सम्पत्ति जोगाड गरेको जस्ता आफूमाथि लाग्ने गरेका आरोपको खण्डनमा खर्च गरेका थिए । विश्वका कैयौँ मुलुकहरूमा राजतन्त्रको अन्त्य हुँदा

राजा र राजपरिवारको हत्या भएको वा उनीहरू निर्वासित भएका घटना छन् । नेपालको उदाहरण अनौठो छ किनभने गणतन्त्र स्थापनापछि शाहवंशका अन्तिम राजा ज्ञानेन्द्र सामान्य नागरिकका रूपमा स्वदेशमै छन् (शर्मा, २०६६, पृ.१९) ।

२.१२ निष्कर्ष

नेपालको राजनीतिक इतिहासका विषयमा प्रशस्त अध्ययन अनुसन्धान भएका छन् । खास गरी २००७ सालको क्रान्ति, त्यसपछिको प्रजातान्त्रिक कालखण्ड, तिसबसे पञ्चायती व्यवस्था, २०४६ सालपछिको बहुदलीय शासनकाल, माओवादीको सशस्त्र विद्रोह, २०६१ माघ १९ मा राजा ज्ञानेन्द्रले शासन सत्ता हातमा लिएपछिको कालखण्ड तथा राजाका अधिकार कटौती गर्दै पुनःस्थापित संसद्ले मुलुकलाई संविधानसभा निर्वाचन र गणतन्त्रको मार्गाचित्रमा अघि बढाउँदासम्मका घटनाक्रमबारे लेखिएका पुस्तक, अनुसन्धानात्मक लेख र दस्तावेज पाइन्छन् । २००७ साल अघिसम्म प्रजातन्त्र र नागरिक हक तथा स्वतन्त्रता नभएकाले त्यस कालखण्डमा जति पुस्तक लेखिए वा लेखाइए तिनमा शासकहरूको गुणगान पाइन्छ । २००७ सालको क्रान्ति हुँदै राजतन्त्रको अन्त्य हुनु अघिसम्म पनि राजा र राजपरिवारका सदस्यहरूको विरोधमा लेख्न संविधान र कानूनले नै प्रतिबन्ध लगाएको अवस्था थियो । केही मिडियाले साङ्केतिक रूपमा आलोचना गरे पनि मूलधारको नेपाली प्रेसले राजतन्त्र शक्तिमा रहँदासम्म त्यसको विरोधमा लेखेको पाइँदैन । त्यसैले पनि शाहवंशीय राजतन्त्रबारे लेखिएका पुस्तक र अन्य सामग्री कुन हदसम्म सत्य, तथ्यमा आधारित छन् भन्ने प्रश्न अर्को अनुसन्धानको विषय हो । दरबार हत्याकाण्डमा राजा वीरेन्द्रको हत्या भएपछि मात्र नेपाली मिडियामा दरबारभित्रका विकृति विसङ्गतिबारे बहस सुरु भएको हो । नेपाली समाजमा राजनीतिक, सामाजिक र सांस्कृतिक चेतना अभिवृद्धि गरी परिवर्तनको वातावरण बनाउन मिडियाले गरेको योगदानबारे अध्ययन भए पनि नेपालको लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनामा पत्रपत्रिकाको योगदानका विषयमा अध्ययन एवम् अनुसन्धान भएको पाइँदैन । राजतन्त्रको अन्त्य र लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको स्थापना हुँदाको कालखण्डमा पत्रपत्रिकाले गरेको योगदानमा आधारित भएर अध्ययन गर्न आवश्यक ठानी प्रस्तुत अध्ययन गरिएको छ ।

परिच्छेद : तीन

अनुसन्धान पद्धति

३.१ अध्ययनक्षेत्र छनोटको औचित्य

‘नेपालको लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनामा पत्रपत्रिकाको योगदान’ शीर्षकको यस शोधमा २०५८ जेठ १९ मा भएको दरबार हत्याकाण्डदेखि २०६५ जेठ १५ मा संविधानसभाबाट लोकतान्त्रिक गणतन्त्र घोषणा भएको अवधिलाई समावेश गरिएको छ। अनुसन्धानको उद्देश्यप्राप्तिका लागि परिमाणात्मक र गुणात्मक दुवै विधि अवलम्बन गरिएको छ। परिमाणात्मक विधिअन्तर्गत देशका सातै प्रदेशको प्रतिनिधित्व हुने गरी २०६२-०६३ को जनआन्दोलन देखेभोगेका, आफैँ प्रत्यक्ष सहभागी बनेका र आन्दोलनमा नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गरेका व्यक्तिहरूबाट नमुना छनोट गरिएको छ। गुणात्मक विधिअन्तर्गत राजनीतिक दलका नेता-कार्यकर्ता, सम्पादक-पत्रकार, कानून व्यवसायी, कर्मचारी, नागरिक समाजका प्रतिनिधि एवम् शाही सरकारका मन्त्री लगायतसँग उद्देश्यमूलक अन्तर्वार्ता लिइएको छ भने तीनवटा सामूहिक छलफलमार्फत तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ।

यस अनुसन्धानमा ज्ञानशास्त्रीय मार्गचित्र पहिल्याउने क्रममा नेपालको लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनामा पत्रपत्रिकाको योगदानका विषयमा प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट सङ्कलन गरिएका तथ्याङ्कलाई मिडिया र प्रजातन्त्रको अन्तरसम्बन्ध तथा सिद्धान्तका आधारमा व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ। ज्ञानशास्त्रीय दृष्टिकोणलाई क्रोटी (सन् २००३) ले निर्माणवादको रूपमा व्याख्या गर्दै सबै ज्ञानको दृष्टिकोण अर्थपूर्ण र वास्तविकता आकस्मिक छ भनेका छन् (पृ. ४२)। राजा र जनताबीच अधिकारका विषयमा २००७ सालयता निरन्तर सङ्घर्ष चल्यै आएको एवम् विभिन्न कालखण्डमा अधिकारका लागि जनताले गरेका सङ्घर्ष र दरबारबाट भएका अवरोधबारे मिडियाले जनतालाई निरन्तर सूचना, शिक्षा र अभिप्रेरणा दिने भूमिका निर्वाह गरिरयो। समाजका मुद्दा र विषयवस्तुमा हुने छलफल एवम् बहसबाट स्थापित मूल्य, मान्यता र विश्वासमा फेरबदल आउँछ र त्यसैको आधारमा ज्ञानशास्त्रीय (Epistemology) मार्गचित्र, ज्ञान र दर्शनको खोजी तथा सिद्धान्तको आविष्कार हुन्छ (प्रिड, सन् २००४, पृ. ४०)।

समाजका अङ्गहरू एक अर्कासँग अन्योन्याश्रित भए जस्तै प्रजातन्त्रविना स्वतन्त्र मिडिया र स्वतन्त्र मिडियाविना प्रजातन्त्र फस्टाउन सक्दैन । यस अनुसन्धानमा प्रजातन्त्र, राजतन्त्र र मिडियाबीचको सहसम्बन्ध कस्तो थियो र त्यसले समाजमा के कस्तो प्रभाव पारेको थियो भन्ने बुझेर अनुसन्धानकर्तालाई त्यसको व्याख्या र विश्लेषण गर्न सघाउँछ (गुवा र लिनकोलिन, सन् १९८९, पृ.८३) । यस शोधमा अनुसन्धानको प्रभाव निक्यौल गरी सामाजिक र वैज्ञानिक दृष्टिकोणका आधारमा तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

अनुसन्धानलाई विश्वसनीय बनाउन नैतिक आधार, मूल्य, कला र सौन्दर्यका आधारमा व्याख्या गरिएको छ (चोपरा : सन् २००५) । अनुसन्धानको प्रकृति र अवस्थितिसँगको सम्बन्धबारे तथ्य, तत्कालीन परिस्थिति र तर्कहरूका आधारमा व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ (वोयर : सन् १९७०) । अनुसन्धान निरन्तर प्रक्रिया हो । वाइमर र डोमिनिक (सन् २०११) का अनुसार आमसञ्चार माध्यमको विकाससँगै यसका विविध पक्षमा अनुसन्धान हुँदै आएको छ । पहिलो चरणमा मिडिया आफ्नैबारे, दोस्रो चरणमा प्रविधिबारे, तेस्रो चरणमा मिडियाको प्रभावबारे र चौथो चरणमा कसरी आमसञ्चार माध्यममा सुधार गर्न सकिन्छ भन्ने बारे अध्ययन भएका छन् (पृ.६-७) । स्वतन्त्रता मानिसको जन्मसिद्ध अधिकार भए भैं प्रेस स्वतन्त्रता र प्रजातन्त्र एक अर्काको अभावमा फस्टाउन सक्दैनन् भन्ने मूल्यपद्धतिमा आधारित रहेर यो अनुसन्धान गरिएको छ ।

३.२ अनुसन्धान ढाँचा

अनुसन्धान ढाँचाले समग्र शोध सञ्चालनको रूपरेखालाई जनाउँछ । यो अनुसन्धान परिमाणात्मक र गुणात्मक अनुसन्धान पद्धतिमा आधारित छ । परिमाणात्मक ज्ञान आर्जनका लागि परिमाणात्मक चरहरूलाई विश्लेषण गरिएको छ । यसमा कसले, कति, के, कहाँ, कहिले र कसरी जस्ता प्रश्नहरूको जवाफ सङ्कलन गरी विश्लेषण गरिनुपर्छ (अपुके, सन् २०१७, पृ.४०) । शोधलाई अघि बढाउने सन्दर्भमा चरहरूको चयन, प्रतिनिधिमूलक नमुना छनोट एवम् तथ्याङ्क सङ्कलन, मापन र प्राप्त तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण गर्न प्रयोग गरिने गुरुयोजना तय गर्ने काम सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण हुन्छ जसले समग्र अनुसन्धानलाई निर्देशित गर्छ । यस शोधमा सकारात्मक प्रतिमान (Paradigm)को व्याख्या

विश्लेषणका लागि परिमाणात्मक र आलोचनात्मक प्रतिमान (Paradigm) को व्याख्या विश्लेषणका लागि गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचा अपनाइएको छ (वाइमर र डोमिनिक, सन् २०११, पृ.११७) ।

दरबार हत्याकाण्डपछि नेपाली पत्रपत्रिकामा राजा र राजसंस्थाका विषयमा के कस्ता समाचार सामग्री प्रकाशन भए ? ती सामग्रीले कस्तो सन्देश प्रवाह गरे ? राजा र राजपरिवारका विषयमा मिडियामा के कस्तो सन्देशसहितका समाचार र विचार प्रवाह भए ? राजतन्त्रको पक्ष-विपक्षमा जनमत निर्माण गर्न पत्रपत्रिकाको कस्तो योगदान थियो ? संवैधानिक राजतन्त्रमा विश्वास गर्ने राजनीतिक दल र नेपाली समाज किन र कसरी राजतन्त्रविरोधी बन्यो ? मुलुकमा लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनाका पक्षमा जनमत बनाउन छापामाध्यममा कस्तो सन्देशसहितका समाचार, विचार र सम्पादकीय प्रकाशन भए ? राजालाई विष्णुको अवतार मान्ने नेपाली समाजमा राजतन्त्रविरोधी भावना पैदा गर्न पत्रपत्रिकाले कस्तो भूमिका निर्वाह गरेका थिए भन्ने तथ्यको खोजी गर्न परिमाणात्मक र गुणात्मक अनुसन्धान पद्धति अवलम्बन गरिएको छ ।

३.३ समग्रता र नमुना छनोट विधि

अनुसन्धानलाई वैज्ञानिक, व्यवस्थित र विश्वसनीय बनाउन सही नमुना छनोट गर्नु आवश्यक हुन्छ । समग्र जनसङ्ख्यामध्येबाट अध्ययनका लागि छनोट गरिने प्रतिनिधिमूलक सङ्ख्या नै नमुना हो । कोठारी (सन् २००४) का अनुसार सबै अनुसन्धान साधन, स्रोत, समय र बजेट अभावका कारण समग्र अध्ययनक्षेत्रलाई समेटेर गर्न सम्भव नहुन सक्छ । त्यसैले सम्पूर्ण नमुनाको प्रतिनिधित्व हुने गरी निश्चित नमुनाहरूका बीच अनुसन्धान गरेर तथ्य पत्ता लगाउन सकिन्छ (पृ. १५२-१५७) ।

शोधलाई वैज्ञानिक, विश्वसनीय र व्यवस्थित बनाउन २०६२-०६३ को जनआन्दोलन देखेभोगेका, आफैं सहभागी बनेका र नेतृत्व तहमा रहेर काम गरेका पत्रकार, राजनीतिकर्मी, पेसाव्यवसायीहरू र कर्मचारी मध्येबाट ५५७ ($n = 557$) नमुना सङ्कलन गरिएको छ जसमध्ये ९५ प्रतिशत कन्फिडेन्स लेवल र ५ प्रतिशत मार्जिन अफ इरर राखिएको छ । यसमा ८४.४ (४७०) प्रतिशत पुरुष र १५.६ (८७) प्रतिशत महिला छन् ।

अध्ययनमा सात प्रदेश र ४५ जिल्लालाई समेटिएको छ । अध्ययनमा बागमती प्रदेशबाट ४०.२ प्रतिशत, लुम्बिनी प्रदेशमा १५.३ प्रतिशत, कोसी प्रदेशबाट १३.१ प्रतिशत, गण्डकी प्रदेशबाट १२.४ प्रतिशत,

सुदूरपश्चिम प्रदेशबाट ८.६ प्रतिशत, कर्णाली प्रदेशबाट ६.५ प्रतिशत र मधेश प्रदेशबाट ३.९ प्रतिशत नमुना सङ्कलन गरिएको छ । शैक्षिक योग्यताका दृष्टिले सबैभन्दा बढी ६७.५ प्रतिशत स्नातकोत्तर वा सोभन्दा माथि, स्नातक २९.८ (१६६) प्रतिशत र सबैभन्दा कम २.७ प्रतिशत दश जोड दुई छन् । त्यसै गरी पेसागत दृष्टिले हेर्दा ४८(२६७) प्रतिशत पत्रकार, १३.६ (७६) प्रतिशत शिक्षक-प्राध्यापक, ९.७ (५४) प्रतिशत राजनीतिकर्मी, ५.७ (३२) प्रतिशत कानून व्यवसायी, ५ (२८) प्रतिशत कर्मचारी र १८ (१००) प्रतिशत सर्वसाधारण छन् ।

३.४ तथ्याङ्क सङ्कलन विधि

अनुसन्धान सम्पन्न गर्नका लागि तयार पारिएको बृहत् योजना नै अनुसन्धान विधि हो । यसले समग्र अनुसन्धान प्रक्रियालाई व्यवस्थित रूपमा अधि बढाउन मद्दत गर्छ र अनुसन्धानको सीमा र क्षेत्रलाई निर्देशन र नियन्त्रण गर्छ (आचार्य (क) : २०७५, पृ.१२०-१२२) । यसबाट अनुसन्धानको विषय, विषयवस्तुसँग सम्बन्धित समाज एवम् तत्कालीन परिस्थिति बुझ्न र त्यसको वस्तुस्थिति आकलन गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । यस शोधमा तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि खुला र बन्द दुवै खालका प्रश्नावलीमार्फत सर्वेक्षण गरिएको छ ।

गुणात्मक विधिअन्तर्गत नमुना छनौटका आधारमा उद्देश्यमूलक अन्तर्वार्ता, समूहगत छलफल र अवलोकन गरिएको छ । काठमाडौँबाट नेपाली भाषामा प्रकाशित हुने ठुलो आकार (ब्रोडसिट) का दैनिक पत्रिकामा प्रकाशित समाचार, विचार र सम्पादकीयको अध्ययन गरिएको छ । त्यसै गरी नेपालमा राजतन्त्रको विकासक्रम, प्रजातन्त्रका लागि भएका सङ्घर्ष तथा पत्रकारिता क्षेत्रको विकासक्रम बुझ्न पुस्तकालय अध्ययन विधि पनि अपनाइएको छ । यस शोधमा तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि अपनाइएका विधिहरू छोटो परिचय तल दिइएको छ ।

३.४.१ गुगल फर्म विधि

यस शोधका लागि नमुना सङ्कलन गर्न गुगल फर्ममार्फत पाइलट सर्भे गरी प्राप्त सुझावलाई समेटेर खुला र बन्द प्रश्नावलीमार्फत तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । वाइमर र डोमिनिक (सन् २०११) का अनुसार अनलाइनमार्फत गरिने सर्वेक्षणमा जुनसुकै भूगोलबाट कम लगानीमा धेरै तथ्य सङ्कलन गरी प्रशोधन गर्न सकिन्छ (पृ.१८५-२१५) । समग्र मुलुकलाई अध्ययनक्षेत्र मानेर गरिएको यस शोधको

उद्देश्यअनुसार बन्द र खुला प्रश्नावली भर्न लगाएर प्राप्त तथ्याङ्कको सामाजिक-वैज्ञानिक अनुसन्धान विधिमाफत व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

३.४.२ उद्देश्यमूलक अन्तर्वार्ता

राजतन्त्रको अन्त्य र लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको स्थापनाबारे खोजी गर्नका लागि विस्तृत र व्यापक अध्ययनमाफत तथ्यहरू बुझ्ने र तिनको सम्बन्ध र प्रभावको मापन गर्ने कार्यका लागि नमुना छनौटका आधारमा उद्देश्यमूलक अन्तर्वार्तामाफत तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । वाइमर र डोमिनिक (सन् २०११) का अनुसार उद्देश्यमूलक अन्तर्वार्ताले घटनाक्रम बुझ्न, परिस्थिति मापन गर्न, एक अर्काबीचको सम्बन्ध बुझ्न तथा त्यसको व्याख्या तथा विश्लेषण गर्न सघाउँछ । यो विधिमाफत शोधकर्तालाई आवश्यक परेको सूचना प्राप्तिका लागि प्रश्न गर्ने, प्रतिप्रश्न गर्ने र तथ्यसम्म पुग्ने अवसर हुन्छ (पृ. ११८) ।

नेपालमा लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनाको वातावरण एकैपटक बनेको होइन । २००७ सालपछि प्रजातन्त्रका लागि भएका आन्दोलन, प्रजातन्त्रको संस्थागत विकासक्रममा दरबारले गरेको अवरोध, विद्रोही नेकपा माओवादीको आन्दोलन, नेपाली मिडियाको विकास र प्रभाव मापन गरी राजालाई विष्णुको अवतार मानेर पूजा गर्ने नेपाली समाज कसरी गणतन्त्रसम्म पुग्यो भन्ने तथ्यको अन्वेषण र विश्लेषणका लागि उद्देश्यमूलक अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त तथ्याङ्कको प्रयोग गरिएको छ । कोठारी (सन् २००४) का अनुसार विषयवस्तुको गहिराइसम्म पुगेर तथ्य सङ्कलन गर्नका लागि उद्देश्यमूलक अन्तर्वार्ता निकै उपयोगी हुन्छ । शोधको उद्देश्यअनुसारका प्रश्न सोध्ने र आवश्यक तथ्याङ्क प्राप्त गर्नका लागि पूरक प्रश्न गर्न सकिने भएकाले यो विधि गुणात्मक अनुसन्धानमा प्रयोग गरिन्छ (पृ. ९८-१०१) ।

यस शोधका क्रममा २०६२-०६३ को जनआन्दोलन देखेभोगेका पत्रकार, सम्पादक, दलका नेता, नेपाल पत्रकार महासङ्घका पदाधिकारी, नागरिक समाज र पेसागत सङ्घसंस्थाको नेतृत्व तहमा रहेर काम गरेका सहित ४२ जनासँग उद्देश्यमूलक अन्तर्वार्ता गरी नेपालको लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनामा पत्रपत्रिकाको योगदानका विषयमा तथ्य सङ्कलन गरिएको छ । अन्तर्वार्ता गरिएका व्यक्तिहरूको नामावली सन्दर्भ सामग्री खण्डमा राखिएको छ । यस विधिबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दा राजावादी, संसद्वादी दल, माओवादी, तत्कालीन उच्च प्रशासक, नागरिक समाजका प्रतिनिधि, पेसा व्यवसायी र

निरङ्कुश राजतन्त्रको विरोधमा आन्दोलनरत पक्षबाट नमुना सङ्कलन गरिएको छ र प्राप्त तथ्यहरूको परीक्षण गरी अनुसन्धानको विश्वसनीयता कायम गर्ने विषयलाई महत्त्व दिइएको छ । त्यसै गरी नेपाल पत्रकार महासङ्घको नेतृत्व, सम्पादक, पत्रकार, मिडिया सञ्चालक तथा पत्रपत्रिकाका पाठकहरूलाई समावेश गरिएको छ । शोधको विश्वसनीयता कायम गर्न अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त तथ्याङ्कको सामाजिक वैज्ञानिक अनुसन्धान विधिबाट विश्लेषण गरिएको छ ।

३.४.३ सामूहिक अन्तर्वार्ता

गुणात्मक अनुसन्धानका लागि शोधकर्ताले आफूलाई आवश्यक तथ्याङ्क प्राप्त गर्ने एउटा महत्त्वपूर्ण तरिका सामूहिक अन्तर्वार्ता हो । यो विधि अपनाउँदा एकै स्थान र परिवेशमा धेरै विचार र आवाज सुन्न सकिन्छ । अनुसन्धानका लागि आवश्यक तथ्याङ्क प्राप्त गर्न प्रश्न र प्रतिप्रश्न गर्न सकिन्छ । यस शोधका क्रममा तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि माइक्रोसफ्ट टिमको सहयोगमा तीनवटा सामूहिक अन्तर्वार्ता गरिएको छ । वाइमर र डोमिनिक (सन् २०११) का अनुसार यो विधिअन्तर्गत एकैपटक ६ देखि १२ जना व्यक्तिसँग विषयवस्तुको गहिराइसम्म पुगेर प्रश्नोत्तरका माध्यमबाट छलफल गरिने भएकाले घटना र विषयवस्तु जान्न तथा समाज र व्यक्तिहरूको मनोवृत्ति र व्यवहार बुझेर व्याख्या र विश्लेषण गर्न मद्दत पुग्छ (पृ. १३२-१३३) ।

देशका मुख्य सहरहरूको प्रतिनिधित्व हुने गरी पत्रकार, नागरिक समाजका अगुवा, प्राध्यापक तथा राजनीतिक दलका नेताहरूलाई समावेश गरी तीनवटा समूहमा गरिएको सामूहिक अन्तर्वार्ताबाट नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलन, राजाहरूबाट भए गरेका काम कारवाही, नेपाली मिडियाले जनमत निर्माणमा गरेको योगदान आदि विषयमा तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । सामूहिक अन्तर्वार्ताका सहभागी २०६२-०६३ को जनआन्दोलन देखेभोगेका र राजतन्त्रको अन्त्य र गणतन्त्र स्थापना हुँदाको घटनाक्रमलाई नजिकबाट निकालेका व्यक्तिहरूमध्येबाट छनोट गरिएको छ । शोधको उद्देश्यअनुसारका प्रश्नावली तयार गरी लिइएको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त तथ्याङ्कको व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

३.५ तथ्याङ्क सङ्कलनका स्रोतहरू

शोधमा प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतको प्रयोग गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ ।

३.५.१ प्राथमिक स्रोत

शोधमा नवीनतम ज्ञानको खोजी गरिने हुनाले तथ्याङ्क सङ्कलनलाई कुनै पनि अनुसन्धानको प्रारम्भिक विन्दु मानिन्छ र शोधको सफलताका लागि प्राथमिक स्रोतको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। कोठारी (सन् २००४) का अनुसार शोधकर्ताले पहिलोपटक प्राप्त गरेका नयाँ र मौलिक तथ्याङ्क प्राथमिक तथ्याङ्क हुन्। यसरी शोधकर्ताले आफैँ प्राप्त गरेको तथ्याङ्क प्राथमिक स्रोतबाट प्राप्त तथ्याङ्क हुन् (पृ. ९४)। शोधको उद्देश्यअनुसार प्रश्नावली निर्माण गरी गुगल फर्ममार्फत सर्वेक्षण गरिएको छ। त्यसै गरी नेपालको लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनामा पत्रपत्रिकाको योगदानबारे दरबार हत्याकाण्डदेखि गणतन्त्र स्थापनासम्मका घटनाक्रम, परिवेश, पत्रकारिता, राजा र जनताबीचको द्वन्द्व आदि विषयमा गहन जानकारी प्राप्त गर्ने उद्देश्यका साथ विस्तृत अन्तर्वार्ता गरिएको छ। धेरै व्यक्तिहरूसँग एकैपटक विषयवस्तुका विभिन्न पक्षका बारेमा जानकारी लिनका लागि सामूहिक छलफल गरिएको छ। यस क्रममा पत्रपत्रिकामा प्रकाशित समाचार, विचार र सम्पादकीयको अध्ययन गरिएको छ। पत्रपत्रिकाले प्रवाह गरेको सन्देश, समाचार र विचारलाई दिएको प्राथमिकता तथा महत्त्वको मापन गर्न यी प्राथमिक स्रोतको प्रयोग गरिएको छ।

३.५.२ द्वितीयक स्रोत

अनुसन्धान कार्यलाई व्यवस्थित रूपमा अधि बढाउन र विषयवस्तुको गरिहाइमा पुगेर खोज अनुसन्धान गर्न द्वितीयक स्रोतको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। कोठारी (सन् २००४) का अनुसार अनुसन्धानका क्रममा पहिले नै अरू कसैले सङ्कलन गरिसकेका तथ्याङ्क द्वितीयक वा माध्यमिक स्रोत हुन्। त्यस्तो स्रोतबाट शोधका लागि आवश्यक तथ्याङ्क लिने गरिन्छ (पृ. ९५)। क्लर्क (सन् २०१५) का अनुसार अनुसन्धानका लागि शोधकर्ताहरूले पहिले गरेका अध्ययनको तथ्याङ्क अभिलेख प्रयोग गर्ने व्यावहारिकताको प्रचलन बढ्दो छ। सीमित समय र स्रोतका कारण आफैँले प्राथमिक तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गर्न नसकिने अवस्थामा अनुसन्धानका लागि यस्ता स्रोतको उपयोग गरिन्छ (पृ.५७-७३)।

२००७ सालपछि विभिन्न कालखण्डमा राजा र जनताबीच अधिकारका लागि भएका विवाद, सङ्घर्ष, राजनीतिक दलहरूका अडान, उनीहरूले सञ्चालन गरेका क्रान्ति र आन्दोलन, घटनाक्रम र मुद्दाहरूका विषयमा जनतालाई यथार्थ जानकारी गराउँदै बहस र छलफल चलाएर मिडियाले गणतन्त्र स्थापनाका

पक्षमा कसरी जनमत निर्माण गर्न योगदान गरेको थियो भन्ने विषयमा प्राथमिक स्रोतबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरी अनुसन्धान गर्नु चुनौतपूर्ण कार्य हो ।

त्यसैले यस शोधमा विभिन्न कालखण्डमा विभिन्न विद्वान्हरूबाट भए गरेका अनुसन्धानलाई द्वितीयक स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ । यस क्रममा पत्रपत्रिका, जर्नल, पुस्तक, संसद्, निर्वाचन आयोग, शान्ति मन्त्रालय, नेपाल पत्रकार महासङ्घ, प्रेस काउन्सिल नेपाल, नेपाल सरकारद्वारा प्रकाशित राजपत्र, अनलाइनमा प्राप्त सामग्रीलगायत विभिन्न निकायबाट प्रकाशित र अप्रकाशित सन्दर्भ सामग्रीको अध्ययन गरी प्राप्त तथ्याङ्कको व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

३.६ तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रक्रियाका औजारहरू

सर्वेक्षणबाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई सामाजिक र वैज्ञानिक अनुसन्धान प्रणालीका आधारमा व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । सर्वेक्षणबाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई एसपीएसएस्-२५ सफ्टवेयरमार्फत प्रशोधन गरिएको छ । सर्वेक्षणबाट प्राप्त तथ्याङ्क विश्लेषण गर्न तालिका र प्रतिशत जस्ता व्याख्यात्मक औजारहरूको प्रयोग गरिएको छ । उद्देश्यमूलक अन्तर्वार्ता र सामूहिक छलफलबाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई निर्धारण (Quantify) गरी तालिका, प्रतिशत र भर्बेटियम जस्ता व्याख्या र विश्लेषणात्मक औजारहरूको प्रयोगमार्फत प्रस्तुत गरिएको छ । अनुसन्धानका क्रममा सोधिएका प्रश्नहरूको सान्दर्भिकताबारे जाँच गर्न काइ स्कायरको औजार प्रयोग गरी तथ्याङ्कको विश्लेषण गरिएको छ ।

३.७ अध्ययनको सीमाङ्कन

यस शोधमा २०५८ जेठ १९ को दरबार हत्याकाण्डपछि २०६५ जेठ १५ मा संविधानसभाबाट लोकतान्त्रिक गणतन्त्र घोषणा हुँदासम्मको अवधिमा पत्रपत्रिकाले गरेको योगदानलाई समेटिएको छ । अध्ययनमा २०५८ जेठ १९ को दरबार हत्याकाण्डदेखि २०६५ जेठ १५ गते गणतन्त्र घोषणा हुँदासम्मको कालखण्डमा काठमाडौँबाट नेपाली भाषामा प्रकाशित हुने बृहदाकार (Broadsheet) दैनिक पत्रिकालाई मात्र अध्ययनमा समावेश गरिएको छ । पत्रपत्रिकामा प्रकाशन भएका मुख्य समाचार र सम्पादकीयलाई अन्वेषणात्मक रूपमा अध्ययन गरी नेपाली पत्रपत्रिकाले जनमत निर्माणमा गरेको योगदानबारे अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ । त्यसै गरी स्थापनाकालदेखि संवैधानिक राजतन्त्रमा विश्वास गर्दै आएको नेपाली कांग्रेस पार्टी कसरी लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनाको पक्षमा पुग्यो र २०६२-०६३ सालको

जनआन्दोलनपछि प्रधानमन्त्री बनेका नेपाली कांग्रेसका सभापति गिरिजाप्रसाद कोइराला कसरी गणतन्त्र कार्यान्वयनको तहमा पुगे भन्ने विषयमा यो अध्ययन केन्द्रित छ । राजनीतिक दलप्रति भुकाव राख्ने साप्ताहिक पत्रिका, रेडियो, टेलिभिजन, अनलाइन र काठमाडौँबाहिरका पत्रपत्रिकाले गणतन्त्र स्थापनामा के कस्तो योगदान दिए भन्ने विषय यस अनुसन्धानमा समावेश छैन । नेपालको लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनामा बाह्य शक्तिको के कस्तो भूमिका थियो भन्ने विषयलाई पनि अध्ययनले समेटेको छैन ।

परिच्छेद : चार

पत्रपत्रिकाले प्रवाह गरेको सन्देश

४.१ राजतन्त्रको साख बढाउन सुभाष

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले प्रेस स्वतन्त्रता सुनिश्चित गरेपछि, संवैधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातन्त्रलाई आत्मसात् गर्दै नेपाली मिडियाले व्यावसायिक स्वरूप धारण गर्दै थियो। त्यही बेला २०५८ जेठ १९ गते भएको दरबार हत्याकाण्डमा राजा वीरेन्द्रको वंशनाश भयो। अन्तर्राष्ट्रिय मिडियाले त्यही रातिदेखि नै युवराज दीपेन्द्रले बाबु आमासहित राजपरिवारका सदस्यहरूको हत्या गरेको समाचार प्रवाह गरे। रासस (२०७९) का अनुसार

अनायास मध्यराततिर विदेशी टिभी च्यानलहरूले अकल्पनीय समाचार प्रसारण गरे, 'ब्रेकिङ न्युज' भनेर। समाचार थियो, सम्पूर्ण नेपालीलाई रिङ्गटा लगाउने खालको, राजदरबारमा गोली चलेको र राजा रानीसमेत राजपरिवारका अन्य सदस्यको हत्या भएको। विदेशमा रहेका हजारौं नेपालीले आफन्तलाई फोनमार्फत खबर गरेपछि अनेकौं आशङ्का र अन्योल नेपालभर हावाको गतिमा फैलियो। राष्ट्रिय समाचार समिति (रासस) का पदाधिकारी र समाचारदाताहरू रातभर फोन सम्पर्कमा व्यस्त रहे, न उनीहरूले समाचार दिन सके, नत सुत्न नै। दरबारको सूचना प्रवाह गर्ने निकाय प्रमुख संवाद सचिवालयका अधिकारीहरूले सूचना दिन सकेनन् बरु उदेकलाग्दो जवाफ दिए 'कुनै पनि बेला तपाईंहरूलाई खबर आउन सक्छ, त्यसैले चार पाँच जना रिपोर्टरलाई कालो वा सेतो लबेदा सुरुवालमा स्ट्यान्ड बाई राख्नु'। जेठ २० गते शनिबार परेकाले सबै सरकारी कार्यालय बन्द थिए। राजधानी काठमाडौं र देशभर आम नेपाली घरघर र टोलटोलमा अन्योलग्रस्त मनस्थितिमा रुमल्लिरहे। आधिकारिक जानकारी कतैबाट आएन। जनतामाझ अति संवेदनशील सूचनालाई कसरी सही रूपमा सम्प्रेषण गर्ने भन्नेबारे नेपाली दरबार र सरकारको उच्च संयन्त्र पूरै असफल रहेको अविस्मरणीय घटना थियो त्यो। (पृ.१८३-१८४)

त्यत्रो भयानक घटनामा राष्ट्रप्रमुखसहित राजपरिवारका सदस्यहरूको हत्या हुँदासमेत आधिकारिक सूचनाको अभावमा नेपाली मिडियाले समाचार दिन सकेनन् । लुईटेल (२०७३) लेख्छन् -

वास्तवमा भन्ने हो भने दरबार हत्याकाण्ड हुनुअघिसम्म हरेक महिनाको अन्तिम शुक्रबार दरबारभित्र राजपरिवारका सदस्यहरूको भोज हुने गरेको थियो भन्ने कुरा एउटा नेपालीलाई समेत थाहा थिएन । यथार्थमा नारायणहिटी दरबार एउटा टापुजस्तो संस्था थियो । राजदरबारमा गोली चलेको रात म समाचार कक्षमै थिएँ । हामी त्यो सूचनाको पुस्त्याइँका लागि प्रयास गर्दा समेत सफल भएँौँ । कारण त्यो बेलासम्म पनि हामीलाई दरबारको समाचार पाउन कहाँ सम्पर्क गर्नुपर्छ भन्ने थाहा थिएन (नागरिक : पुस १७) ।

रेडियो नेपाल र नेपाल टेलिभिजनले विनासूचना एकोहोरो भजन र शोकधुन मात्र प्रसारण गरिरहे (कान्तिपुर : २०५८ जेठ २० अतिरिक्ताङ्क) । त्यस दिनको घटनाबारे पाण्डे (२०७७) लेख्छन् - रेडियो टेलिभिजनमा एकोहोरो शोकधुन मात्र बज्नु थाल्छ । घटनाको जानकारीका लागि पत्रकारहरूको फोन बारम्बार आइरहन्छ तर घटनाको आधिकारिकता कतैबाट पुष्टि हुँदैन । आधिकारिक सूचना र उर्दी जारी गर्नुपर्ने गृहमन्त्रालयका हामी कर्मचारीहरू नै अलमलमा पर्छौँ । (हिमालखबर : २०७७ जेठ १९)। दरबार हत्याकाण्डबारे औपचारिक सूचना पाउन नेपाली प्रेसले १६ घण्टा कुर्नु पर्‍यो । नेपाली इतिहासकै सबैभन्दा अकल्पनीय र रहस्यमय घटनाका रूपमा लिइएको त्यस घटनामा आम नेपालीको सर्वाधिक चासो थियो (रासस, २०७९, पृ.१८१) ।

राजतन्त्रात्मक राज्य व्यवस्थामा एक छिन्न पनि राजगद्दी खाली हुँदैन भन्ने मान्यताअनुसार राजपरिषद् स्थायी समितिले जेठ २० गते अपराह्न १ बजे हत्याको आरोप लगाइएका र गोली लागेर अचेत अवस्थामा रहेका युवराज दीपेन्द्रलाई राजा घोषणा गर्‍यो । त्यसपछि मात्र दरबारभित्र भएको गोलीकाण्डमा राजा वीरेन्द्र, रानी ऐश्वर्यसहित राजपरिवारका सदस्यहरूको निधन भएको समाचार सार्वजनिक गरियो (रासस, २०७९, पृ.१८४)। राससले आफ्नो इतिहासमै एकपटक दरबार हत्याकाण्डसम्बन्धी त्यो एउटा समाचारमात्र मास्टहेड भन्दा माथि प्रकाशित गर्‍यो । नयाँ राजा अचेत अवस्थामा रहेकाले अधिराजकुमार ज्ञानेन्द्रलाई राज्यसहायक बनाइयो । त्यसपछि मात्र नेपाली मिडियाले

समाचार दिन पाए । *गोरखापत्र*ले जेठ २१ को अड्कमा राजदम्पतीसहित आठ जनाको स्वर्गारोहण राष्ट्रस्तब्ध, नेपाली जनता शोकाकुल शीर्षकमा स्काई हेडलाइन छाप्यो । हत्याकाण्ड भएको तेस्रो दिन २०५८ जेठ २१ गते दरबारका तर्फबाट राज्यसहायक ज्ञानेन्द्रले पहिलो शाही घोषणा गर्दै *स्वचालित हतियार षड्यन्त्र* गई राजा, रानीको मृत्यु भएको जानकारी दिए (नेपाल राजपत्र : २०५८ जेठ २१ ।

दीक्षित (२०८०) का अनुसार दरबारको त्यस्तो हास्यास्पद सूचना सार्वजनिक भएकाले दीपेन्द्रले नभई कुनै षड्यन्त्रद्वारा र सके ज्ञानेन्द्रकै मिलेमतोमा हत्याकाण्ड भएको शङ्काले फैलिन ठाउँ पायो । राजा र दरबारप्रशासन सञ्चार व्यवस्थापनमा चुक्यो । समयमै घटनाको यथार्थ जानकारी दिन सत्य, तथ्यसहितको विज्ञप्ति मात्र जारी गरेको भए पनि आधा समस्या हल हुन्थ्यो र राजतन्त्रप्रतिको विश्वसनीयतामा त्यति ठुलो प्रश्न उठ्ने थिएन (दीक्षित, हिमालखबर : २०८०, असोज ११) ।

राजधानी काठमाडौंलगायत प्रमुख सहरहरूमा हत्यारामाथि कारवाहीको माग गर्दै हजारौं मानिस सडकमा ओर्लिए । जेठ २२ गते दीपेन्द्रको मृत्युको घोषणा भयो र राज्यसहायक ज्ञानेन्द्र राजा बने । नेपाली इतिहासमा चार दिनको अन्तरालमा तीन राजा बन्न पुगे । ज्ञानेन्द्रबाट दाइ वीरेन्द्रको हत्या भएको भन्ने अफवाह फैलियो । ती अपुष्ट र आधारहीन हल्लालाई मिडियाले निस्तेज बनाउन सकेन (नारायण न्यौपाने, अन्तर्वार्ता : असोज २, २०७९) । मूलधारका मिडियाले समयमै सत्य, तथ्य सूचनाको प्रवाहमार्फत पाठक, श्रोता र दर्शकको सूचनाको भोक मेटाउन नसक्दा आम जनता अशुद्ध सूचना लिन बाध्य भए (मनमोहन स्वॉर, अन्तर्वार्ता : २०७९ असोज १) ।

पत्रपत्रिकाले समयमै सत्य, तथ्य सूचना प्रवाह गर्ने दायित्व पूरा गर्न नसक्दा बजार हल्ला र प्रोपोगान्डाले जनमत निर्माणको काम गर्‍यो (चन्द्र पोखरेल, अन्तर्वार्ता : असोज १, २०७९) । नयाँ राजाले गद्दी आरोहण गरेको, जनता अन्योलमा रहेको र मिडियाले सत्य, तथ्य सूचना प्रवाह गर्न नसकेको मौकामा विद्रोही नेकपा माओवादीले राजसंस्थाविरुद्ध प्रचार आक्रमणको योजना बनायो (गोविन्द आचार्य, अन्तर्वार्ता : भदौ १७, २०७९) । त्यही योजनाअर्न्तगत २०५८ जेठ २४ गते *कान्तिपुर*मा माओवादी नेता डा. बाबुराम भट्टराईको *नयाँ कोतपर्वलाई मान्यता दिनु हुँदैन* शीर्षकको लेख प्रकाशित भयो । राजा वीरेन्द्रको हत्यासँगै राजतन्त्र समाप्त भएको, दरबार हत्याकाण्ड अमेरिकी जासुसी संस्था सीआईए, भारतीय जासुसी संस्था रअ, नयाँ राजा र प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाको षड्यन्त्रको उपज भएको

आरोप लगाउँदै लेखमा नयाँ राजालाई मान्यता नदिन शाही नेपाली सेनालाई अपिल गरिएको थियो (भट्टराई, कान्तिपुर : २०५८ जेठ २४) ।

राजा र राजसंस्थाप्रति अनास्था बढाउन त्यस लेखले ठुलो भूमिका खेलेको अध्ययनले देखाएको छ । ती दिन नेपाली समाजमा कान्तिपुर सबैभन्दा बढी पहुँच र प्रभाव भएको सञ्चार माध्यम थियो । जनमत निर्माणमा उसको सशक्त प्रभाव थियो । अनुसन्धानमा सहभागी भन्डै ५४ प्रतिशतले कान्तिपुरका समाचार र विचारमा आफूहरूले विश्वास गरेको र त्यस पत्रिकाले सत्य, तथ्य र विश्वसनीय सूचना प्रवाह गरेको विचारमा सहमति जनाउनुले भट्टराईको त्यस लेखले जनतामा ठुलो भ्रम पैदा गरेको थियो भन्ने पुष्टि हुन्छ । माओवादीले राजतन्त्रलाई आक्रमणको केन्द्र बनाउँदै वीरेन्द्रलाई राष्ट्रवादी र नयाँ राजा ज्ञानेन्द्रलाई षड्यन्त्रकारीका रूपमा प्रचार गरेको थियो (रोसन पुरी, अन्तर्वार्ता : भदौ २८, २०७९) । माओवादीले सञ्चालन गरेका मिडियाले नयाँ राजा ज्ञानेन्द्रका नकारात्मक र वीरेन्द्रका सकारात्मक पक्षलाई महत्त्व दिएर राजतन्त्रविरुद्ध जनआक्रोश पैदा गराउने भूमिका निर्वाह गरिरहेका थिए । राजतन्त्रलाई अलोकप्रिय बनाउन चलाइएका सुनियोजित अभियानबारे कतिपय मिडिया सञ्चालक र सम्पादकले समेत भेउ पाउनै सकेनन् (देवप्रकाश त्रिपाठी, अन्तर्वार्ता : भदौ ८, २०७९) ।

तालिका ४.१

दरबार हत्याकाण्डपछि राजतन्त्रबारे जनमत

क्र.स.	विचार	आवृत्ति	प्रतिशत
१	भुटो समाचार (फेक न्युज) बाट जनमत निर्माण भयो ।	१७	६८
२	राजसंस्थाप्रतिको जनविश्वास घट्यो ।	२१	८४
३	मिडियाले सुनियोजित र संगठित रूपमा राजतन्त्रको विरोध गरेन ।	१३	५२
४	प्रेसले राजाका काम कारवाहीबारे जानकारी गराएर राजतन्त्रविरोधी जनमत बनायो ।	२४	९६
५	प्रेससँग दरबारले राम्रो सम्बन्ध बनाउन सकेन ।	२३	९२
६	जनमत निर्माणको आधार बजार हल्ला बन्यो ।	२४	९६

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

नोट : उत्तरदाताले एकभन्दा बढी उत्तर चयन गरेका कारण योगफल शतप्रतिशत भन्दा बढी देखिन आएको

हत्याकाण्डपछि दरबार र सरकार मिडिया परिचालनमा चुकेका कारण राजतन्त्रलाई सर्वाधिक क्षति भएको अनुसन्धानले देखाएको छ । अध्ययनका क्रममा ९६ प्रतिशतले सत्य, तथ्य सूचनाको प्रवाहमा मिडिया चुकेका कारण षड्यन्त्रका कथाले जनमत निर्माण गरेको विचारमा सहमति जनाएका छन् । त्यसै गरी ८४ प्रतिशतले बजार हल्ला र ६८ प्रतिशतले भ्रुटो समाचार (Fake News) बाट जनमत निर्माण भएको विचारमा सहमति जनाएका छन् । दरबारले मिडियासँग राम्रो सम्बन्ध बनाउन नसकेका कारण राजतन्त्रलाई क्षति भयो भन्ने पक्षमा ९२ प्रतिशत मत देखिएको छ । नयाँ राजाका काम कारवाहीबारे मिडियाले जनतालाई सुसूचित गराएको र त्यसबाट राजतन्त्रविरोधी जनमत बनेको भन्ने पक्षमा ९६ प्रतिशत मत देखिन्छ र मिडियाले राजतन्त्रविरुद्ध योजनाबद्ध अभियान चलाएको थिएन भन्ने पक्षमा ५२ प्रतिशत मत देखिएको छ । पञ्चायतकालदेखि नै मिडियाले राजा वीरेन्द्रका सकारात्मक र ज्ञानेन्द्रका नकारात्मक पक्षलाई मात्र उच्च प्राथमिकताका साथ प्रचार गर्दै आएकाले दरबार हत्याकाण्डमा नयाँ राजाको हात छ भनेर चलाइएका हल्लामा धेरै नेपालीले विश्वास गरेको अनुसन्धानमा पाइएको छ । खनाल (२०८०) का अनुसार

राजा र उनका उत्तराधिकारी युवराज पारसका बारेमा जनधारणा नकारात्मक थियो । पारस त भन्नु गुन्डा भनेर बदनाम थिए । राति अवेरसम्म रेस्टुराँ, डान्सबार र क्यासिनोमा रम्ने, बाहिर निस्किएपछि ट्राफिक नियमको बेवास्ता गर्दै सवारी चलाउने, गुन्डागर्दी गर्ने उनको नियमितता बनेको थियो । पारसले चलाएको गाडीको ठक्करबाट गायक प्रवीण गुरुङको ज्यान गएको थियो, दरबारको आडमा उनले त्यो जघन्य अपराधबाट उन्मुक्ति पाएका थिए र एउटा प्रोक्सी चालक खोजेर दोषी प्रमाणित गरिएको थियो । (पृ. ५१२)

लोकप्रिय राजाको वंशनाश हुनु, नयाँ राजामाथि षड्यन्त्र गरेको आरोप लाग्नु, उनका उत्तराधिकारीको छवि राम्रो नहुनु, षड्यन्त्रका कथाले जनमत बनाउनु, मूलधारका पत्रपत्रिकाले जनताको मागबमोजिम सूचना प्रवाह गर्न नसक्नु, दरबार र सरकार मिडिया परिचालनमा पूर्णतः असफल हुनु आदि कारणले

विष्णुको अवतार मानेर राजालाई सम्मान गर्ने नेपाली समाजमा राजा र राजसंस्थाप्रतिको आस्था खण्डित हुन पुग्यो (भैरव रिसाल, अन्तर्वार्ता : भदौ २, २०७९) ।

हत्याकाण्डबारे छानबिन गर्न प्रधानन्यायाधीश केशवप्रसाद उपाध्यायको अध्यक्षतामा गठित उच्चस्तरीय समितिले २०५८ जेठ ३२ गते प्रेमिकासँग विवाह गर्न बाबुआमा बाधक बनेका कारण युवराज दीपेन्द्रले राजा रानीसहित राजपरिवारका सदस्यको हत्या गरी आफैँलाई गोली प्रहार गरेको प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्‍यो (रासस, २०७९, पृ.१८१) । प्रतिवेदनमा युवराजले मदिरा र नाम नखुलेको कालो पदार्थ सेवन गरेको लगायत दरबारभित्र हुने विकृति सार्वजनिक भएपछि त्यही प्रतिवेदनलाई आधार बनाएर पत्रपत्रिकामा दरबारका नकारात्मक पक्षबारे समाचार दिने होडबाजी चल्यो (होमनाथ दाहाल, अन्तर्वार्ता : भदौ ३, २०७९) । अध्ययनले पत्रपत्रिकाले प्रवाह गरेको सन्देशबाट राजा वीरेन्द्रको व्यक्तित्व र छवि माथि उठे पनि उनको लोकप्रियताको लाभ राजसंस्थालाई भएन । नयाँ राजा र राजसंस्थाप्रति नकारात्मक जनमत बन्न पुग्यो (युवराज घिमिरे, अन्तर्वार्ता : भदौ २३, २०७९) । आम नेपाली दरबार हत्याकाण्डको वैज्ञानिक र विश्वसनीय छानबिन गरी दोषीमाथि कारवाही होस् भन्ने चाहन्थे । दरबार र सरकार कतिसम्म कमजोर देखिए भने राष्ट्रप्रमुखसहित राजपरिवारका दर्जन सदस्य मारिएको घटनाको छानबिन गरी अपराधी पत्ता लगाउने जिम्मेवारी पूरा गर्न सकेनन् (देवीराम शर्मा, अन्तर्वार्ता : साउन १०, २०७५) । यस घटनाले राजसंस्थाको सांस्कृतिक र सामाजिक जग हल्लाएर नेपाली राजतन्त्रलाई इतिहासकै कमजोर मोडमा पुऱ्याइदियो (राजेन्द्र दाहाल, अन्तर्वार्ता : भदौ २३, २०७९) । संवैधानिक राजाको भूमिका निर्वाह गरेका कारण राजा वीरेन्द्रले आर्जन गरेको लोकप्रियताबाट राजसंस्थाले लाभ उठाउन सकेन । त्यो लोकप्रियता वीरेन्द्रमै सीमित भयो । अनुसन्धानमा ७४ (४१२) प्रतिशतले वीरेन्द्रलाई पत्रपत्रिकाले संवैधानिक राजाका रूपमा प्रस्तुत गरेको र १९.२ (१०७) प्रतिशतले विष्णुको अवतारका रूपमा प्रस्तुत गरेको विचारमा सहमति जनाउनुले माथिको तथ्यलाई पुष्टि गरेको छ । आशङ्का र संशयको अवस्थामा दरबार र सरकार सत्य, तथ्य सूचनाको प्रवाहमा चुकेकाले राजालाई विष्णुको अवतार मान्ने आम जनताको विश्वासमा छोटो समयमै परिवर्तन हुन पुग्यो (श्रीष शमशेर राणा, अन्तर्वार्ता : असोज ७, २०७९) । अनुसन्धानमा ९६ प्रतिशतले पत्रपत्रिकाबाट सत्य, तथ्य र विश्वसनीय सूचना नपाएकाले बजार हल्ला र प्रोपोगान्डाबाट जनमत निर्माण भएको विचारमा सहमति जनाउनुले माथिको तथ्यलाई पुष्टि गर्छ

। त्यसै गरी नामै नसुनिएका पत्रपत्रिकामा प्रकाशित फेक न्यूजका कारण राजसंस्थाको विश्वनीयता ह्वात्तै घट्यो भन्ने पक्षमा ६८ प्रतिशत र बजार हल्लाले जनमत निर्माण गर्‍यो भन्ने पक्षमा ८४ प्रतिशत मत देखिनुले माथिको तथ्यलाई पुष्टि गरेको छ ।

हत्याकाण्डपछि दरबारभित्रको विकृति नेपाली र अन्तर्राष्ट्रिय प्रेसमार्फत छताछुल्ल हुन पुग्यो । राजाको वंशनाश हुँदाको जनआक्रोश नयाँ राजामाथि खनियो र राजसंस्था राख्ने वा नराख्ने भन्नेबारे जनस्तरमा तीव्र बहस प्रारम्भ भयो (कीर्तिनिधि विष्ट, अन्तर्वार्ता : फागुन १३, २०७३)। अनुसन्धानमा ८४ प्रतिशतले दरबार हत्याकाण्डपछि राजसंस्थाप्रतिको जनविश्वास ह्वात्तै घटेको विचारमा सहमति जनाउनुले माथिको तथ्यलाई पुष्टि गरेको छ । पत्रपत्रिकाले समाचार, लेख, अन्तर्वार्ता र सम्पादकीयमार्फत राजालाई दाजु वीरेन्द्रले जस्तै संवैधानिक भूमिका निर्वाह गर्न, राजा र राजतन्त्रको छवि सुधार्न र शक्ति हत्याउने बाटोमा नलाग्न सन्देश प्रवाह गरे पनि राजाले मिडियाको सुझाव मानेनन् (नवराज सुवेदी, अन्तर्वार्ता : असार २५, २०७६) । उनमा सक्रिय राजतन्त्रको अभ्यास गर्ने महत्त्वाकाङ्क्षा थियो । राजाले देशका विभिन्न भागमा पुगेर नागरिक अभिनन्दन लिए, राजउत्तराधिकारी घोषणा गर्ने संवैधानिक जिम्मेवारी पाएको राजपरिषदलाई सक्रिय बनाएर राजालाई शक्ति लिन उकास्ने काम गरे र दरबारियाहरू परिचालन गरी हिन्दु राजाको आदेश संविधानसरह हुन्छ भन्ने भाष्य स्थापित गर्न खोजे (सूर्यप्रसाद श्रेष्ठ, अन्तर्वार्ता : असार ११, २०७६) ।

जनता सक्रिय राजतन्त्र चाहँदैनथे । संवैधानिक राजाबाट संविधानको पालना होस् भन्ने

जनचाहनाविपरीत राजाका क्रियाकलापले राजतन्त्रलाई नै हानि भयो । उत्तराधिकारी नभए पनि ५१ वर्षको अन्तरमा संयोगले २००७ र २०५८ गरी दुईपटक ज्ञानेन्द्र राजा भए । व्यापार व्यवसायमा लागेका उनी राजकाज तालिम लिएका राजा थिएनन् । गद्दी आरोहणपछि नेपाली पत्रपत्रिकाले राजाको व्यापार व्यवसायबारे जनतालाई जानकारी दिँदै उनलाई व्यापार व्यवसायबाट हात भिक्न सल्लाह दिएका थिए ।

राजधानीले २०५८ असार ६ गते पहिलो पृष्ठमा श्री ५ ज्ञानेन्द्र संवैधानिक राजतन्त्रको गरिमा निम्ति

उद्योग व्यवसायबाट अलग होइवक्सनु आवश्यक शीर्षकमा प्रकाशित गरेको समाचारको सार यस्तो थियो

उद्योग व्यवसायमा संलग्न शाहवंशका पहिला राजा ज्ञानेन्द्रको सोल्टी होटल, सूर्य टोवाको, हिमालयन टि गार्डेन लगायत १४ उद्योग व्यवसायमा प्रत्यक्ष संलग्नता छ। राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मिडियामा यसबारे समाचार आइरहे पनि दरबारले आधिकारिक सूचना सार्वजनिक गरेको छैन। राजगद्दी उत्तराधिकारी ऐन २०४४ को दफा ८ (१३) मा राष्ट्र र राजगद्दीको हित तथा राजपरिवारको रीत परम्पराविपरीत विवाह र अन्य कार्य गरेमा उत्तराधिकारी हकक्रमबाट वञ्चित हुन सक्ने व्यवस्था छ भने संविधानको धारा ३० ले राजाको सम्पत्तिमा कर नलाग्ने व्यवस्था गरेको छ। नेकपा मालेले राजा व्यापार, व्यवसायबाट मुक्त हुनुपर्ने माग गरेको छ। सम्पत्तिमा कर नलाग्ने र राजपरम्परा एवम् रीतविपरीत काम गरेमा असजिलो महसुस हुने तर्क गर्दै कानुनविद्हरूले राजालाई उद्योग व्यवसायबाट अलग हुन उचित हुने सल्लाह दिएका छन्। (राजधानी : २०५८)

त्यसै अङ्कमा नेपाली जनताको अपेक्षा शीर्षकमा सम्पादकीय प्रकाशित गर्दै राजधानीले राजालाई व्यापार व्यवसायबाट हात भिक्न यस्तो सल्लाह दिएको थियो -

आफ्नो पहिलो शाही घोषणामा लोकसम्मतिक आधारमा शासन गर्ने शाहवंशीय परम्परालाई निष्ठापूर्वक कायम राख्ने प्रतिबद्धता गरिबक्सेकाले राजतन्त्रको स्थायित्व, सुदृढीकरण एवम् सुन्दर, सुखद भविष्यका हिमायती नेपाली जनताले वर्तमान राजालाई सर्वाधिक लोकप्रिय, प्रजावत्सल, कर्तव्यपरायण र पारदर्शी नरेशका रूपमा आत्मसात् गर्न चाहेका छन्। राजसंस्थाबाट जनताको चाहना र भावनाको सुनुवाइ र कदर हुने कुरामा दुई मत छैन। त्यसैले अधिराजकुमार हुँदा व्यवसाय गरेकोमा टीका टिप्पणी भएन। अब प्रश्न उठेको छ जुन स्वाभाविक हो। अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा भएको चर्चा, नेपालीको उत्सुकता, संवैधानिक राजतन्त्रको दायित्व र कर्तव्य तथा संविधानको भावना, राजगद्दी उत्तराधिकार ऐन र राजपरिवारको रीत, परम्पराअनुसार राजाले

आफ्नो चल अचल सम्पत्तिको विवरण सार्वजनिक गरेर एउटा आदर्श र अनुकरणीय राजाको भूमिका निर्वाह गर्ने कुरामा सबै आशावादी छन् । राजा र राजपरिवारको दायित्व राज्यले वहन गर्ने हुँदा राजा व्यवसाय र स्वामित्वबाट पृथक् रहनु नै मौसुफ र राजसंस्थाका लागि हितकर हुने कुरामा दुई मत छैन ।

(राजधानी : २०५८ असार ६)

संवैधानिक सीमाभित्र बस्न र जनताको अधिकार खोसेर दरबारलाई बलियो बनाउने तर्फ नसोचन पत्रपत्रिकाले दिएको सन्देश राजालाई रुचिकर भएन । जनचाहनाको सम्मान गर्दै राजसंस्थालाई लोकप्रिय बनाउनेतर्फ उनले ध्यान दिएनन् । बरु दरबारको बजेट बढाउने र राजा वीरेन्द्र र उनको परिवारका सदस्यको सम्पत्ति हत्याउनेतिर लागे (दुर्गेशमान सिंह, अन्तर्वार्ता : असार २४, २०७७) । समयको माग र जनचाहनाविपरीत निरङ्कुशताको बाटो रोज्नु नै राजाको सबैभन्दा ठुलो भुल थियो (नीलाम्बर आचार्य, अन्तर्वार्ता : कात्तिक २३, २०७५) । माओवादी विद्रोहको त्रास देखाएर सत्ता हातमा लिएर उनी प्रजातान्त्रिक दलको साथ गुमाउन पुगे भने माओवादी समस्याको हल गर्न पनि असफल भए । इतिहास जित्नेहरूको मात्र लेखिने भएकाले असफल हुनु नै राजाको सबैभन्दा ठुलो गल्ती भयो (श्रीष शमशेर राणा, अन्तर्वार्ता : असोज ७, २०७९) । राजसंस्थाको प्रतिनिधित्व गर्ने व्यक्ति उच्च आचरणयुक्त हुनुपर्छ भन्ने सुझाव दिँदै पत्रिकाले सम्पादकीय लेखे पनि दरबारले त्यसलाई सकारात्मक रूपमा लिएन । पत्रपत्रिकाले सम्पादकीयमार्फत राजतन्त्रको विरोध गरेका थिएनन्, दरबारलाई सचेत मात्र गराएका थिए । दरबारले भने त्यसलाई पत्रपत्रिकाले असहयोग गरेको अर्थमा बुझ्यो (नारायण वाग्ले, अन्तर्वार्ता : असोज १, २०७९) । आलोचना गरेर मूलधारका पत्रपत्रिकाले राजालाई संवैधानिक राजतन्त्रको स्थायित्वका लागि काम गर्न सन्देश दिएका थिए । दरबारले त्यस सन्देशलाई सकारात्मक रूपमा लिएन । त्यस बेला जनतामा नयाँ राजाको राम्रो छवि थिएन । त्यसैले राजाको विरोधमा लेख्ने पत्रपत्रिका लोकप्रिय भए । राजतन्त्रको समर्थन गर्ने पत्रपत्रिकाले साख र बजार दुवै गुमाए । शाही कदमको विरोध गर्ने पत्रपत्रिकामाथि जनताले विश्वास गरे । त्यसैले ती मिडियाले जनमत बनाउन भूमिका खेले र तिनीहरू स्थापित पनि भए (देवप्रकाश त्रिपाठी, अन्तर्वार्ता : भदौ ८, २०७९) । पत्रपत्रिकाको सुझाव मानेर राजा

संवैधानिक सीमामा बसेको भए यति छिट्टै राजसंस्थाको अन्त्य हुने थिएन (सुवासचन्द्र नेम्वाङ, अन्तर्वार्ता : भदौ १७, २०७९) ।

४.२ शाही घोषणाको विरोध

पत्रपत्रिकाले संवैधानिक भूमिका निर्वाह गर्न, दरबार हत्याकाण्डमा गुमेको साख पुनःस्थापित गर्न र जनचाहनाको सम्मान गर्दै अधि बहन समाचार, लेख, विचार र सम्पादकीयमार्फत दिएको सल्लाह राजाले नमानेका कारण पत्रपत्रिकाले राजाका कदमको विरोधमा लेख्न थालेको अध्ययनमा पाइएको छ ।

राजधानीले २०५८ जेठ २४ गते को अड्कमा श्री ५ ज्ञानेन्द्रको राज्यारोहण र जनअपेक्षा शीर्षकमा सम्पादकीय प्रकाशित गरी भनेको थियो -

राजा वीरेन्द्रको व्यक्तित्व उदार, प्रजातान्त्रिक र लोकप्रिय रहेको थियो जसले गर्दा जनआन्दोलनपछिका दश वर्षमा राजतन्त्रलाई लोकप्रिय उचाइमा पुऱ्याएको थियो । वर्तमान राजाबाट जनता वीरेन्द्रकै जस्तो संवैधानिक भूमिकाको अपेक्षा गरिरहेका छन् । नेपाली जनता कुनै पनि मूल्यमा आफूमा निहित सार्वभौमसत्ता, प्राप्त मौलिक हक र बहुदलीय प्रजातन्त्रलाई संरक्षण गर्न कटिबद्ध छन् । गुमाउन चाहँदैनन् । संवैधानिक राजतन्त्र जनचाहनाको अभिभावक हो । अभिभावक भएर रहेको राजतन्त्रको संरक्षण गर्नु जनताको पूर्ण दायित्व हो भने संवैधानिक राजतन्त्रले पनि जनचाहनाको सम्मान निरन्तर गर्ने पर्छ । (पृ.४)

गद्दीमा आसीन भएदेखि नै राजाले जनताका अधिकार सङ्कुचित पार्ने र नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को उल्लङ्घन गर्ने क्रम रोकिएन (शान्तिराम भण्डारी, अन्तर्वार्ता : असोज १, २०७९) । निर्वाचित सरकारलाई असहयोग गर्ने, जननिर्वाचित प्रधानमन्त्रीलाई बर्खास्त गरी आफूखुसी सरकार बनाउने र विघटन गर्ने, दरबारको सुविधा बढाउने एवम् दल र नेताहरूलाई अपमानित गर्ने काम राजाबाट भए (सुवासचन्द्र नेम्वाङ, अन्तर्वार्ता : भदौ १७, २०७९) ।

२०६१ माघ १९ को शाही घोषणामार्फत मुलुकको कार्यकारी अधिकार लिएर राजाले आफ्नै अध्यक्षतामा मन्त्रिपरिषद् गठन गरे । टेलिफोन र इन्टरनेट सेवा बन्द गरी मुलुकभर सञ्चार सम्पर्क विच्छेद गरियो ।

प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवासहित अधिकांश मन्त्रीहरू पक्राउ परे । प्रमुख राजनीतिक दलका शीर्ष नेताहरूलाई उनीहरूका घरमै नजरबन्द गरियो । शाही घोषणालगतै राजनीतिक दलका नेता, नागरिक समाजका अगुवाहरूलाई पक्राउ गरियो । सञ्चार माध्यमका कार्यालयहरूमा सेनाका मेजरको कमान्डमा टुकडी खटाएर सेन्सरसिप लगाइयो र रेडियो तथा टेलिभिजनहरूलाई शाही घोषणाबाहेक कुनै सूचना र समाचार प्रसारण नगर्न आदेश दिइयो (विष्णु निष्ठुरी, अन्तर्वार्ता : भदौ १५, २०७९) ।

सैनिक अधिकारीहरूले सम्पादकलाई के समाचार सामग्री छान्ने र के नछान्ने भन्ने आदेश दिन थाले । सञ्चारगृहमा सैन्य सेन्सरसिप लगाइनु नेपाली पत्रकारिता इतिहासकै सर्वाधिक कठोर कदम थियो । सेनाको स्वीकृतिबेगर पत्रिकाले कुनै सामग्री प्रकाशन गर्न पाएनन् (नारायण वाग्ले, अन्तर्वार्ता : असोज १, २०७९) । नेपालको संविधान र कानूनले सैन्य सेन्सरसिपको परिकल्पना गरेको थिएन । २०४६ को राजनीतिक परिवर्तनपछिको खुला वातावरणमा हुर्किएको पत्रकारपुस्ताका लागि त्यो आश्चर्यजनक र अनौठो घटना थियो (हरिवहादुर थापा, अन्तर्वार्ता : भदौ १५, २०७९) । पञ्चायतकालमा स्थानीय प्रशासन मार्फत सेन्सरसिप हुने गरेको थियो । त्यस बेला काम गरेका सम्पादकहरूका लागि समेत सैन्य सेन्सरसिप नौलो अनुभव थियो (राजेन्द्र दाहाल, अन्तर्वार्ता : भदौ २३, २०७९) । शाही घोषणालाई सहयोग पुग्ने गरी समाचार तथा विचारको प्रवाह गर्न स्वतन्त्र सञ्चार माध्यमलाई शाही सरकारले धम्की दिएको अवस्था थियो । संवैधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातन्त्रप्रति प्रतिबद्ध प्रेसलाई शाही सरकारले कसरी डर र धम्की दिएको थियो भन्ने तथ्यलाई *कान्तिपुर*का सम्पादक वाग्लेको यो भनाइले देखाउँछ -

टेलिभिजनमा शाही घोषणा हेर्दै थिएँ । राजदरबार संवाद सचिवालयको फोन आयो, 'शाही घोषणा हेर्दै हुनुहोला, सकिएपछि दरबार आउनु' । दौरा सुरुवाल लगाएर मात्र दरबार जानुपर्ने प्रचन रहेकाले मैले सोधे, 'दौरा सुरुवाल लगाएर' ? 'होइन जसरी आए पनि हुन्छ' भने उनले । राजासँग भेटाउँछन् होला भन्ने लागेको थियो । शाही घोषणा सुनिसकेपछि राजाको कदम स्वीकार गर्न सक्ने अवस्था नै रहेन । सिधै कार्यालय गएँ । त्यहाँ त सेनाको ब्यारेक बसिसकेको रहेछ । *द काठमाडौँ पोष्ट* का सम्पादक प्रतीक प्रधानको मोटरमा उनीसँगै दरबार गएँ । त्यहाँ के को राजासँग भेट्नु । संवाद सचिवालयका

अधिकारीले भने, 'शाही घोषणालाई सहयोग हुने खालका समाचार दिएर राजाको कदमलाई सहयोग गर्नु पर्‍यो' । हामीले भन्यौं, 'यो घोषणा त संविधानविपरीत छ । यसलाई समर्थन गर्न सकिँदैन' । (वाग्ले, बाह्रखरी :

२०७४ वैशाख १६)

शाही कदमलाई साथ नदिए भोलि कारणवश केही दिक्का लागि सेनाले तपाईंहरूलाई बेपत्ता पाउंथो भने पनि हामी सहयोग गर्न सकिँदैनौं भनेर सम्पादकहरूलाई विदा गरिएको थियो । दरबारका संवादसचिवले भनेका थिए, 'अहिले सम्पूर्ण शक्ति सेनाको हातमा गएको छ, तपाईंहरूलाई बेपत्ता पारेको खण्डमा मैले केही गर्न सकिँदैन (प्रधान, बाह्रखरी : २०८० माघ १९) । वाग्ले र प्रधान दरबारबाट आफ्नो कार्यालय फर्किँदा उनीहरूको र कार्यकक्ष बाहिर हतियारधारी सैनिक तैनाथ थिए । । सम्पादकहरू पक्राउ परिसके भन्ने गलत सूचना पाएपछि प्रकाशकसमेत त्रस्त हुँदै कार्यालय पुगिसकेका थिए । यस भनाइले त्यस वेलाको परिस्थिति दर्साउँछ ।

सैनिक अधिकारीले सेन्सर गर्ने कुरा गरे । सुरुका केही दिन हामीले व्यङ्ग्य हुने खालका विषयवस्तु मात्र लेख्यौं । उनीहरू पनि सशङ्कित थिए । हामीले लेखेका कतिपय प्रसङ्गमा रातो मसी लगाउँथे । सुरुका केही दिन सैनिक अधिकारीमार्फत शाही कदमको समर्थनमा लेख्न दबाव हाले । हामीले भन्यौं, 'माफ गर्नुहोला, सञ्चारगृहमा सेना तैनाथ गर्दा भोलि राजतन्त्रले ठुलो मूल्य चुकाउनुपर्छ' । एक सातापछि व्यवस्थापन पक्षलाई तर्साएर सञ्चारगृहबाट सेना फिर्ता गरियो । मलाई पहिलो दिन नै लागिसकेको थियो, लोकतन्त्र बहाली भएन भने फेरि प्रेस स्वतन्त्रता उपभोग गर्न पाइने छैन । त्यही कारण हामीले राजनीतिक दलहरूको आन्दोलन र विचारलाई प्राथमिकता दिँदै गर्यौं । आन्दोलन चर्किँदै गर्दा हामी दरबारका नकारात्मक पक्षलाई प्राथमिकताका दिन थाल्यौं । दरबारलाई संवैधानिक सीमाभित्र बस्न सचेत गराउँदै गर्यौं । (नारायण वाग्ले, अन्तर्वार्ता : असोज १, २०७९)

नेपालको संविधान, कानून र संयुक्त राष्ट्र सङ्घको महासभाद्वारा १० डिसेम्बर १९४८ मा पारित मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रविपरीत राजाले जनताका प्रजातान्त्रिक अधिकार खोसेर प्रेसमाथि नियन्त्रण गरेका थिए । राष्ट्र सङ्घको घोषणापत्रको धारा १९ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई विचार र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको हक, विनाहस्तक्षेप आफ्ना विचारहरू राख्न पाउने स्वतन्त्रता, सिमानाको बन्देजविना कुनै पनि माध्यममार्फत सूचना र विचारहरू प्राप्त गर्ने, खोज्ने तथा प्रसार गर्ने स्वतन्त्रता सुनिश्चित गरेको छ (नेपाल कानून आयोग : सन् २०२१) ।

त्यसै गरी नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा १३ मा कुनै समाचार, लेख वा अन्य कुनै पाठ्य-सामग्री प्रकाशित गर्न पूर्वप्रतिबन्ध लगाउन नपाउने व्यवस्था थियो (नेपाल कानून आयोग : सन् २०२१) । राजाबाट चालिएका कदम समयसापेक्ष थिएनन्, अन्तर्राष्ट्रिय मूल्य, मान्यता र सिद्धान्तविपरीत थिए । नेपाली पत्रकारहरूको छाता सङ्गठन नेपाल पत्रकार महासङ्घले शाही कदमलाई प्रजातन्त्र र नागरिक अधिकारविरुद्ध कु को संज्ञा दिएर विरोध जनाइसकेको थियो । महासङ्घले जारी गरेको वक्तव्यमा शाही घोषणालाई राजाको ऐतिहासिक महाभुल भन्दै एक्काइसौं शताब्दीका राजाको हुकुमी राजतन्त्रबाट राष्ट्रले प्रगति र प्रजातन्त्र हासिल गर्छ भन्ने कुरामा विश्वास गर्न नसकिने उल्लेख गरिएको थियो (नेपाल पत्रकार महासङ्घ : २०६१ माघ २०) । महासङ्घको त्यस वक्तव्यले नेपाली पत्रकारिता जगत्लाई राजाको कदमविरुद्ध समान धारणा बनाउन मद्दत पुग्यो (तारानाथ दाहाल, अन्तर्वार्ता : २ असोज, २०७९) । महासङ्घको सदस्य रहेका पत्रकारहरू शाही कदमको विरोधमा आन्दोलित भए । प्रजातन्त्रमा शक्ति सन्तुलन र नियन्त्रणका लागि सरकारका तीन अङ्ग कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिकाले आफ्नो अधिकारक्षेत्रभित्र रहेर कार्यसम्पादन गर्छन् । २०५९ जेठ ८ मा संसद् भङ्ग भएको, निर्वाचित सरकारलाई २०५९ असोज १८ मा राजाले बर्खास्त गरेको, त्यसपछि आफूखुसी लोकेन्द्रबहादुर चन्द, सूर्यबहादुर थापा र शेरबहादुर देउवालाई प्रधानमन्त्री नियुक्त गरेको र २०६१ माघ १९ मा प्रधानमन्त्री देउवालाई बर्खास्त गरी आफ्नै अध्यक्षतामा मन्त्रिमण्डल गठन गरेको अवस्थामा व्यवस्थापिका र कार्यपालिकाको अधिकारसमेत राजामा केन्द्रीकृत भइसकेको थियो । संविधानको धारा ३१ ले राजाबाट भएका कुनै कामको सम्बन्धमा कुनै अदालतमा प्रश्न उठाउन नपाउने व्यवस्था गरेको थियो । यस अर्थमा राजा अदालतभन्दा माथि थिए (राधेश्याम अधिकारी, अन्तर्वार्ता : जेठ ३०, २०७६) ।

कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिका राजाकै मातहतमा थिए । मिडियामा सेन्सरसिप लगाएपछि राजाको आलोचना गर्ने र उनका निरङ्कुश र असंवैधानिक कदममाथि प्रश्न उठाउने मञ्चसमेत बाँकी थिएन (धर्मेन्द्र भ्वा, अन्तर्वार्ता : भदौ २३, २०७९) । प्रेसमैत्री वातावरणको अभावले पञ्चायतकालमा मिडिया फस्टाउन सकेको थिएन । समाचार सामग्री प्रकाशनपूर्व सेन्सरसिप लगाउने, कुनै समाचार र विचार प्रकाशन गरेको आरोपमा पत्रिकाको दर्ता खारेज गर्ने र छापाखानामा ताला लगाउने कानुनी व्यवस्थाका कारण मिडियामा लगानीको वातावरण बन्न सकेको थिएन ।

२०४६ सालको परिवर्तनपछि बनेको प्रजातान्त्रिक संविधान र प्रेसमैत्री कानूनका कारण ठुलो लगानीमा खुलेका सञ्चारगृह व्यावसायिक रूपमा आत्मनिर्भर हुने क्रममा रहेका बेला राजाले शासन सत्ता लिएपछि लगानी डुब्ने हो कि भन्ने त्रासका कारण ठुला ब्रोडसिट दैनिक पत्रिकाले केही समय सेनाको आदेश मानेर प्रकाशनलाई निरन्तरता मात्र दिए । जनताको प्यास मेटाउने गरी समाचार र विचारको प्रवाह गर्न सकेनन् (हरिहर विरही, अन्तर्वार्ता : भदौ ४, २०७९) । काठमाडौँबाट प्रकाशित हुने एक दैनिक पत्रिकाका सम्पादकले भनेका छन् -

नेपाल टेलिभिजनमा शाही घोषणा सुरु नहुँदै सेनाको टुकडी मुख्य मुख्य सञ्चारगृहमा पुगिसकेको थियो । सैनिकहरू बटु बजाउँ समाचार कक्षभित्र पुगेपछि त्यो दिन हामीले रिपोर्टिङ गर्न सक्ने अवस्था रहेन । सैनिक अधिकारीले जाँच गरेपछि मात्र कुनै पनि सामग्री प्रकाशनको अनुमति दिने भएकाले हामीले गर्ने रिपोर्टिङ सेनाबाट पास हुन सक्ने अवस्था थिएन । त्यसैले एक हप्तासम्म हाम्रा रिपोर्टरहरूले सामाजिकबाहेक राजनीतिक विषयवस्तुमा रिपोर्टिङ गरेनन् । टेलिफोन, मोबाइल र इन्टरनेट सम्पर्क विच्छेद गरिएकाले मानिसहरू त्रासमा थिए । प्रजातान्त्रिक व्यवस्थामा चलेको मिडिया र नेपाली समाजका लागि निरङ्कुशतातर्फ लैजाने राजाको कदम स्वीकार्य थिएन । (हरिबहादुर थापा, अन्तर्वार्ता : भदौ १५, २०७९)

नेपाल (२०६५) का अनुसार सुरुवाती दिनमा अधिकांश नेपाली पत्रिकाले राजाबाट प्रजातन्त्र अपहरणमा परेको र सञ्चारगृहमा सैन्य सेन्सरसिप लगाइएको समाचार प्रकाशन गर्न सकेनन् (पृ. ५०) । समाचार

कक्षमा अत्याधुनिक हतियारले सुसज्जित सैनिक खटाइनु र सेनाका अधिकृतमार्फत मिडियामा सेन्सरसिप हुनु नेपाली पत्रकारिता इतिहासकै लज्जास्पद घटना थियो तर त्यसबारे नेपाली मिडियामा समाचार प्रकाशित हुन सकेन ।

नेपाल (२०६३) का अनुसार शाही घोषणा भएको सात दिनसम्म पत्रपत्रिकाका सम्पादकहरू समाचार सामग्री सम्पादन गर्नुभन्दा पनि सेनाले गरेको सेन्सरसिपलाई प्रमाणित गर्न कार्यालय जान्थे । शाही कदमको विरोधमा लेखे पत्रिकाको दर्ता खारेज गर्ने धम्की दिइएका कारण प्रेस जगत् त्रासमा थियो (पृ. २०) । राजाको समर्थन गर्न सरकारले दबाव दिएका कारण विरोधमा लेख्न सक्ने अवस्था नरहेकाले ब्रोडसिट दैनिक पत्रिकाले तत्काल शाही कदमको समर्थनमा नलेख्ने नीति लिए र त्यसको प्रतिकार गर्न पनि सकेनन् । ढकाल (२०८०) का अनुसार राजाले कू गरेका थिए । मूलधारका पत्रपत्रिकाले शाही कदमको समर्थनमा एक शब्द पनि लेखेनन् । साङ्केतिक रूपमा विरोध गरे (बाह्रखरी : २०८० कात्तिक ५)। गैरराजनीतिक समाचार सामग्रीले पत्रिका भने काम मात्र भयो । *कान्तिपुर*का तत्कालीन समाचार सम्पादक थापाले भनेका छन् -

२०६१ माघ २० गते *कान्तिपुर*ले आर्चरीको अन्तर्राष्ट्रियकरण शीर्षकमा सम्पादकीय लेख्यो भने *द काठमाडौं पोस्ट*ले गन्ध आउने मोजा शीर्षकमा । अप्रत्यक्ष रूपमा राजतन्त्रप्रति मिडियाको असन्तुष्टि देखियो । राजाको निरङ्कुशतालाई समर्थन गर्दैनौं भन्ने सन्देश पत्रपत्रिकाले पहिलो दिनबाटै प्रस्ट रूपमा दिए । संवैधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातन्त्रको बकालत गरे । विरोधमा लेखेनन् । प्रेसमाथि नियन्त्रण गरेर जनताको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतामा अङ्कुश लगाउने राजाको कदमका कारण नेपाली प्रेस विस्तारै विस्तारै संवैधानिक राजतन्त्रविरुद्ध जान बाध्य बनाइयो । धेरैजसो दैनिक पत्रिकाले एक सातासम्म सैनिक अधिकारीले स्वीकृति दिएका समाचार सामग्री मात्र प्रकाशन गरे । (हरिबहादुर थापा, अन्तर्वार्ता : भदौ १५, २०७९)

ठुलो लगानीका पत्रिकाले जोखिम उठाएर सत्य तथ्य, सूचना प्रवाह गर्न नसकेको बेला केही साप्ताहिक पत्रिकाले सम्पादकीयमा कालो पोतेर साङ्केतिक विरोध गरे (देवप्रकाश त्रिपाठी, अन्तर्वार्ता : भदौ ८,

२०७९) । राजनीतिक दलको विचारसँग नजिक रहेका ती पत्रिकाका सम्पादकलाई प्रशासनमा हाजिर गराउने, बयान लिने र दुःख दिने काम सरकारले गरेको थियो । सैन्य सेन्सरसिपलाई चुनौती दिने मध्ये एक थियो *हिमालखबर पत्रिका* । त्यस पत्रिकाका सम्पादक दाहालले भनेका छन् -

पञ्चायतकालीन सेन्सरसिपको अनुभव भए पनि सिभिल ड्रेसमा सेनाले गरेको सेन्सरसिप मेरा लागि नितान्त नौलो थियो । सेना मेरो कार्यक्षमा आयो । विस्तारै बोल्छ । 'ठिक छ तपाईं भन्नुस्, के गर्ने हामी पत्रिका निकाल्छौं भनें मैले' । 'हैन, यस्तो नहाल्नुस् । उस्तो नहाल्नुस् भन्न थाल्यो' । उसका कुरालाई सहज रूपमा लिएर मैले भनें 'ठिक छ तपाईं हेर्नुस्' । सम्पादकले मलाई टेरेन भन्ने परेछ, क्यारे उसलाई । मसँग हतियार पनि छ भनेर इसारा गर्‍यो । मैले भने, 'सिपाहीको कामै हतियार बोक्ने हो, ठिक छ त । तपाईंहरू युनिफर्ममा हुनुपर्ने होइन' ? उसले मेरो अफिसमा गोली चलाउन सक्दैन भनेर म विश्वस्त थिएँ । 'म सामग्री तयार गर्छु, तपाईं के के छाप्ने, के के नछाप्ने भन्नुस् । मैले तयार गरेको सामग्री लगेर हेर्नुस्, आपत्तिजनक भए काट्नुस् । दुई दिन लाग्छ १६-१६ पेज पठाउनु पर्छ' भनें । मैले दिएको समाचार सामग्री हेरेर 'भोलि ल्याउँछु भन्यो', उसले । कहाँ लग्यो, कसलाई देखायो थाहा भएन । भोलिपल्ट काटकुट गरेको त्यही कपी ल्याएर दियो । उसले जे जे काटेको थियो ती शब्द हटाएर मैले २०६१ फागुन १-१५ को अड्क छापिदिँ । शाही सरकारमा कसरी सैन्य सेन्सरसिप गरिएको थियो भन्ने तथ्य बुझ्न *हिमाल* को त्यो अड्क हेर्नुपर्दछ । पत्रिका छापिएर आएपछि सेना खड्ग्रड्ड भयो । टोक्नु कि खोक्नु । सेनाका लागि आफैँले आफ्नो गालामा थप्पड हान्नुपर्ने अवस्था आयो । किन यसो गरिस् भनें भने उसले काटेको वाक्य एउटा पनि छापिएको छैन । काटेको कुरा हटाइएको छ । शाही सरकारले कुन तहको सेन्सरसिप गरेको थियो भन्ने मान्यतालाई *हिमालखबर* पत्रिकाले स्थापित गरिदियो । (राजेन्द्र दाहाल, अन्तर्वार्ता : भदौ २३, २०७९)

त्यही अड्कमा हिमाल ले सेन्सरसिपको साङ्केतिक रूपमा विरोध गर्दै सम्पादकीयमा लेखेको थियो -
 विशेष सेन्सरका कारण यस अड्कका कतिपय सामग्रीहरूको प्रस्तुतिमा उत्पन्न असन्तुलनबाट
 पाठकहरूलाई हुने असुविधाका निम्ति हामी क्षमाप्रार्थी छौं। पत्रिकाले प्रजातन्त्र अमर रहोस् शीर्षकमा
 सम्पादकीय छाप्यो भने अर्को पृष्ठमा ढाकिएको हिमाल र खुलेको हिमालका दुई तस्वीरमा राखेर हिमाल
 ढाकिन्छ, ... तर हिमाल उघ्रिन्छ पनि भन्ने क्याप्सन राखेको थियो (हिमाल खबरपत्रिका : २०६१ फागुन
 १-१५) यसरी राजाको शासनकालमा नेपाली पत्रपत्रिकाले कुन तहसम्मको सेन्सरसिप खेप्नु पर्‍यो भन्ने
 अभिलेख हिमालखबर पत्रिकाले सुरक्षित गरिदियो। दरबार हत्याकाण्डबारे चलेका हल्लाको निराकरण
 नगरी हठात् सत्ता लिने राजाको कदमले राजसंस्थालाई भन्ने कमजोर बनायो (धर्मेन्द्र भ्वा, अन्तर्वार्ता :
 भदौ २३, २०७९)। संविधान मिचेर शासन चलाउन खोज्नु राजाको मूर्खता थियो। उनको आफ्नै काम
 कारबाहीले गणतन्त्रको आधार निर्माण हुन पुग्यो (रामचन्द्र पौडेल, अन्तर्वार्ता : असार २६ र २८, २०७७)
 ।

४.३ प्रेस स्वतन्त्रताको पक्षमा सङ्घर्ष

राजाले शासन सत्ता लिएको एक सातापछि सञ्चारगृहबाट सेना फिर्ता भयो। लगानीकर्ताहरूलाई
 तर्साएर सेना हटाइएकाले ठुलो लगानीका पत्रपत्रिकाले केही समय सिधै शाही कदमको विरोधमा लेख्न
 सकेनन्। दलहरूको विचारसँग निकट साप्ताहिक पत्रिकाले प्रारम्भदेखि नै शाही निरङ्कुशताको प्रतिरोध
 गरिहेका थिए। सेना बाहिरिएपछि सैन्य सेन्सरसिप त हट्यो तर सेल्फसेन्सरसिपको अवस्था भने कायमै
 थियो। बाग्ले (२०८०) का अनुसार

फिर्ता हुनु अघि सैनिक अधिकृतहरूले प्रकाशकहरूलाई भनेका थिए, 'अहिलेसम्म
 सहयोग गर्नुभयो, यसलाई जारी राख्नुोस्, यदि तपाईंहरूले आफ्ना सम्पादकलाई
 यसरी नै हामीलाई सहयोग गर्ने अवस्थामा राख्नु भएन भने हामी फर्किनुपर्ने हुन्छ'
 । सेना फर्किएपछि केही राहत महसुस भए पनि प्रकाशकलाई धम्की दिइएकाले
 समाचारकक्षमा उनीहरूको छायाँ कायमै थियो। (बाह्रखरी : माघ १९)

सेना बाहिरिएपछि पत्रपत्रिकाले सीमित रूपमा भए पनि स्वतन्त्रताको उपभोग गर्न पाए। एफएम
 रेडियोलाई भने समाचार र समाचारमूलक कार्यक्रम प्रसारणमा पूर्णतया रोक लगाएर गीत मात्र बजाउन

आदेश दिइएको थियो (ढुंगेल, २०६४, पृ. ९६) । सञ्चार मन्त्रालयले विशुद्ध मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रमबाहेक अन्य कुनै पनि प्रकारका समाचार, सूचना, लेख, विचार, अभिव्यक्ति प्रसारण गरिए एक वर्ष कैद वा दश हजार जरिवाना वा दुवै हुने चेतावनी एफएम रेडियोका सञ्चालकहरूलाई दिएको थियो (लुईटेल, कान्तिपुर : २०६१ चैत्र २७) ।

राजनीतिक दलको विचारसँग निकट साप्ताहिक पत्रिकामा कानुन छलेर पञ्चायतकालमै साङ्केतिक रूपमा दरबारको विरोध गर्दै प्रजातन्त्रको पक्षमा 'मिसन' पत्रकारिता गरेको अनुभवी पुस्ताका पत्रकार थिए । ती दिन पञ्चायती व्यवस्था र पञ्चहरूको बदनाम गर्न तथा प्रजातन्त्रवादीको पक्षमा जनमत बनाउन साप्ताहिक पत्रिकाको ठुलो योगदान थियो । कतिपय राजनीतिक दलका कार्यकर्ता नै पत्रकारको आवरणमा काम गरिरहेका थिए । प्रेस काउन्सिल नेपालका पूर्वअध्यक्ष विरहीको भनाइमा पत्रकारितामा आउनुअघि उनी पूर्णकालीन रूपले राजनीतिमा थिए । राजा महेन्द्रको सालिकमा कालोमोसो दलेर २०२६ सालमा जनकपुरबाट राजनीति सुरु गरेपछि दरबारप्रति उनको कहिल्यै श्रद्धा रहेन । आफू आबद्ध पार्टीको नीतिका कारण उनले संवैधानिक राजतन्त्रको गुणगानमा लेखिरहे तर उनी आफू चाहिँ राजतन्त्र चाहिँदैन, आवश्यक पनि छैन र यसलाई सुधारेर पनि हुँदैन भन्ने पक्षमा थिए । पत्रकारितामा लागेपछि पनि सकेसम्म दरबारको शक्तिलाई कमजोर पार्ने र उसका विकृतिविसङ्गति उजागर गरी राजतन्त्रविरुद्ध जनमत बनाउने कामलाई प्राथमिकतामा राखेर काम गरे (हरिहर विरही, अन्तर्वार्ता : भदौ ४, २०७९) । साप्ताहिक पत्रिकाको नेतृत्वमा विरही जस्तै पञ्चायतकालमा हुर्किएका पत्रकारहरूको बाहुल्य थियो । दरबारले प्रजातन्त्र, प्रेस स्वतन्त्रता र नागरिक अधिकारमाथि पटकपटक आक्रमण गरेकाले नेपाली प्रेस सधैं दरबार र राजासँग सशङ्कित थियो । नेपाल प्रेस काउन्सिलका पूर्वअध्यक्ष दाहालको भनाइमा २०४६ सालको जनआन्दोलन उत्कर्षमा पुगेपछि बाध्य भएर राजाले प्रजातन्त्र घोषणा गरेको भए पनि मौका पर्ना साथ जनतामा सरेको शक्तिमा दरबारले कुनै पनि वेला धावा बोल्न सक्छ भन्ने कुरामा राजनीतिक नेतृत्वभन्दा नेपाली प्रेस बढी सजग थियो (राजेन्द्र दाहाल, अन्तर्वार्ता : भदौ २३, २०७९) । राजाको प्रत्यक्ष शासन सुरु भएपछि सरकारले व्यावसायिक मिडियालाई राजसंस्थाको पक्षमा लेख्न दबाव दियो । परम्परागत रूपमा राजतन्त्रको पक्षपोषणमा लाग्ने केही पत्रिकाबाहेक अधिकांशले शाही कदमको समर्थन गरेनन् (नारायण वारले, अन्तर्वार्ता : असोज १, २०७९) । ठुलो लगानीका दैनिक पत्रिकाले

राजाको असंवैधानिक कदमको खुलेर विरोध गर्ने जोखिम उठाउन नसकेको बेला साप्ताहिक पत्रिकाले साङ्केतिक रूपमा दरबारको विरोध गर्दै प्रजातन्त्र र प्रेस स्वतन्त्रता पक्षमा आवाज उठाए । नेपाली दैनिक पत्रिकाले २०६२-०६३ को जनआन्दोलनसम्म आइपुग्दा समाचार, विचार, अन्तर्वार्ता, सम्पादकीयमार्फत राजसंस्थाको अन्त्य हुनुपर्छ भनेर कहिल्यै प्रश्न उठाएनन् वरु राजतन्त्रले जनविश्वास आर्जन गरिस, संवैधानिक सीमामा बसोस् र संवैधानिक राजतन्त्रले निरन्तरता पाइरहोस् भन्ने सन्देश प्रवाह गरिरहे (होमनाथ दाहाल, अन्तर्वार्ता : भदौ ३, २०७९) । अध्ययनबाट राजाले असंवैधानिक ढंगबाट कार्यकारी अधिकार लिएपछि मात्र पत्रपत्रिकाले राजतन्त्रको खुलेर आलोचनामा गरेको पाइएको छ ।

तालिका ४.२

पत्रपत्रिकामा राजा र राजतन्त्रको आलोचना

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	दरबार हत्याकाण्ड अघि	४१	७.४
२	दरबार हत्याकाण्ड पछि	१४०	२५.१
३	राजाले शासन सत्ता हातमा लिएपछि	३११	५५.८
४	जनआन्दोलन (२०६२-०६३) सुरु भएपछि	६५	११.७
	जम्मा	५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

अनुसन्धानमा भन्दा ५६ (३११) प्रतिशतले राजाले शासनसत्ता लिएपछि पत्रपत्रिकामा राजतन्त्रको आलोचना भएको, एक चौथाइभन्दा बढीले दरबार हत्याकाण्डपछि र ११.७ (६५) प्रतिशतले २०६२-०६३ को जनआन्दोलन सुरु भएपछि राजतन्त्रको आलोचना भएको विचारमा सहमति जनाएका छन् । अध्ययनमा राजाले जनअधिकारमाथि अतिक्रमण गरेकाले पत्रपत्रिकाले असंवैधानिक शाही कदमको विरोध गर्दै प्रजातन्त्रको पक्षमा जनमत बनाउन योगदान गरेको पाइएको छ । निरङ्कुश बाटो नछोड्ने हो भने राजतन्त्र नै सडकटमा पर्न सक्छ भनेर नेपाली पत्रपत्रिकाले राजालाई लगातार सचेत गराएको अध्ययनमा पाइएको छ ।

अनुसन्धानले संवैधानिक राजतन्त्रको निरन्तरताको पक्षमा रहेका मिडियालाई राजाकै व्यवहारले राजतन्त्र विरोधी कित्तामा जान बाध्य पारेको देखाएको छ। भन्डै ८६.५ (४८२) प्रतिशत उत्तरदाताले एकलै निरङ्कुश बाटोमा हिँड्ने महत्त्वाकाङ्क्षा छोड्न मिडियाले राजालाई सचेत गराएको विचारमा सहमति जनाएका छन् भने ७ (३९) प्रतिशतले सचेत नगराएको र ६.५ (३६) प्रतिशतले थाहा नभएको बताएका छन्।

तालिका ४.३

निरङ्कुश बाटो त्याग्न राजालाई सुझाव

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	थियो	४८२	८६.५
२	थिएन	३९	७.०
३	थाहा भएन	३६	६.५
	जम्मा	५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

पत्रपत्रिकाले दिएको सूचना र सन्देशको विश्लेषण गरी आफ्ना कमी कमजोरी सच्याएर राजतन्त्रको हितका पक्षमा निर्णय लिन राजा पूर्णतः असफल रहेको अध्ययनको निष्कर्ष छ। प्रजातन्त्र र प्रेस स्वतन्त्रताको पक्षमा मिडिया आफैँ आन्दोलित भएकाले व्यावसायिक पत्रकारिताका कतिपय मान्यता तोडिए पनि आधारभूत रूपमा नेपाली प्रेसले प्रजातन्त्र, मानव अधिकार, प्रेस स्वतन्त्रता, जनचाहनाको सम्मान र सरकारका गलत क्रियाकलापको आलोचना गर्ने भूमिका निर्वाह गरेको पाइएको छ। शाही सत्ता जसरी स्वतन्त्र प्रेसविरुद्ध खिनियो त्यसको प्रतिकार गर्ने क्रममा केही मिडिया राजतन्त्रविरुद्ध असन्तुलित रूपमा प्रस्तुत भए पनि समग्रमा नेपाली पत्रकारिताले आफ्नो व्यावसायिक धर्म निर्वाह गरेको अध्ययनले देखाएको छ (शिव गाउँले, अन्तर्वार्ता : असोज २, २०७९)। ठुलो लगानीका पत्रपत्रिकाले राजाको विरोधमा लेख्न नसकेका बेला माओवादीद्वारा सञ्चालित भूमिगत मिडियाले गणतन्त्रको सन्देश दिएर ग्रामीण क्षेत्रमा राजतन्त्रविरोधी जनमत बनाउन योगदान गरे। सशस्त्र द्वन्द्वका कारण ग्रामीण क्षेत्रमा सरकारको पहुँच नभएका बेला रेडियो गणतन्त्र, *जनादेश* साप्ताहिक लगायतका मिडियाको

गाउँघरमा ठुलो प्रभाव पऱ्यो । माओवादी प्रभावका ती क्षेत्रमा पत्रपत्रिकाको सहज पहुँच थिएन (रोसन पुरी, अन्तर्वार्ता : भदौ २८, २०७९) ।

४.४ संवैधानिक सीमाभित्र बस्न राजालाई सुझाव

राजनीतिक दलहरूले माघ १९ को शाही कदम फिर्ता लिएर संवैधानिक सीमाभित्र बस्न राजालाई दबाव दिइरहेका थिए । नेपाल (२०७८) का अनुसार दलहरूले संवैधानिक राजतन्त्र स्वीकार गरेका थिए । संविधानको सीमामा बस्न दलहरूले गरेको आग्रह नमानेपछि राजतन्त्रलाई बिदा गर्ने तहमा पुगे (अनलाइन खबर : असोज ३) । राजनीतिक दल र जनताले उठाएका मुद्दालाई महत्त्वका साथ स्थान दिएर राजा र राजपरिवारका सदस्यहरूले आफ्नो गरिमा र मर्यादा कायम राख्नु भन्ने आशयका साथ पत्रपत्रिकाले आलोचनात्मक सामग्रीलाई स्थान दिँदै राजालाई संवैधानिक सीमाभित्र बस्न निरन्तर सचेत गराएको अध्ययनमा पाइएको छ । अनुसन्धानमा ३७.२ (२०७) प्रतिशतले जनअधिकार खोस्न खोजे राजतन्त्र जानसक्छ भनेर पत्रपत्रिकाले राजालाई सचेत गराएको, ३५.५ (१९८) प्रतिशतले राजाका गतिविधिबारे जनतालाई सुसूचित गराएको र २७.३ (१५२) प्रतिशतले जनताका अधिकार नखोस्न राजालाई सचेत गराएको विचारमा सहमति जनाएका छन् ।

तालिका ४.४

जनताका अधिकार नखोस्न सचेत

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	जनाधिकार नखोस्न सचेत गरायो ।	१५२	२७.३
२	राजाका काम कारबाहीबारे जानकारी गरायो ।	१९८	३५.५
३	अधिकार खोस्न खोजे राजतन्त्र जान सक्छ भन्ने सन्देश प्रवाह गर्‍यो ।	२०७	३७.२
	जम्मा	५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

गद्दीको उत्तराधिकारी भएदेखि नै राजाले निर्वाचित प्रधानमन्त्रीको अपमान सुरु गरेको, माओवादी हिंसा नियन्त्रण गर्न निर्वाचित सरकारले सेना परिचालनका लागि गरेको निर्णय कार्यान्वयन हुन नदिएर अपमानजनक रूपमा प्रधानमन्त्रीलाई राजीनामा गर्न बाध्य बनाएको, राजनीतिक दलको आन्तरिक

मामिलामा खेलेर संसद् भङ्ग गर्न लगाएको र निर्वाचित प्रधानमन्त्रीलाई बर्खास्त गरी शासन सत्ता हत्याएको विषयमा पत्रपत्रिकाले जनतालाई निरन्तर सूचना प्रवाह गरी राजा आफैले गणतन्त्रको बिउ रोपेको सन्देश प्रवाह गरेका थिए (हरि शर्मा, अन्तर्वार्ता : असार १७, २०७५) । राजाको व्यवहारले संवैधानिक राजतन्त्रमा अटल विश्वास राख्ने दल र शक्तिसँग दरबारको सम्बन्ध विग्रिदै गयो (कृष्णप्रसाद सिटौला, अन्तर्वार्ता : साउन १९, २०७७) । यस विषयलाई नेपाली पत्रपत्रिकाले महत्त्वका साथ प्रकाशन गर्दै राजालाई आफ्नो गल्ती सच्याएर दलहरूसँग सहकार्य गर्न सुझाव दिएको अध्ययनमा पाइएको छ । राजाको प्रत्यक्ष शासनकालमा स्वतन्त्र मिडियाले इतिहासमा कहिल्यै नभएको सैन्य सेन्सरसिप भोग्नु परेका कारण नेपाली मिडियाले राजतन्त्रको विरोध र प्रजातन्त्रको समर्थनमा जनमत बनाउन योगदान गरेको पाइएको छ (तारानाथ दाहाल, अन्तर्वार्ता : असोज २, २०७९) । गल्ती कमजोरी सच्याएर संवैधानिक सीमाभित्र बस्न पत्रपत्रिकाले दिएको सन्देशविपरीत आफूलाई राजाका रूपमा स्थापित गर्न सक्दो सहयोग गरेको नेपाली प्रेसको मुख बन्द गराउने बाटोमा राजा गए । एकपछि अर्को गर्दै दरबारले जनताका अधिकार खोसेर प्रेसमाथि आक्रमण गर्दासमेत संवैधानिक राजतन्त्रको निरन्तरताका पक्षमा समाचार, लेख, अन्तर्वार्ता र सम्पादकीय प्रकाशन गरिरहेका पत्रपत्रिकालाई राजा आफैले गणतन्त्रको पक्षमा लेख्न बाध्य बनाएको अध्ययनमा पाइएको छ (श्रीकृष्ण अनिरुद्र गौतम, अन्तर्वार्ता : असोज २, २०७९) । अनुसन्धानका क्रममा ७२.२ (४०२) प्रतिशतले राजालाई संवैधानिक सीमाभित्र बस्न पत्रपत्रिकाले सचेत गराएको, १९.५ (१०९) प्रतिशतले शक्ति हत्याउने महत्त्वाकाङ्क्षा त्याग्न सुझाएको र ८.३ (४६) प्रतिशतले व्यापारबाट हात भिक्न सुझाव दिएको विचारसँग सहमति जनाएका छन् ।

तालिका ४.५

संवैधानिक सीमाभित्र बस्न सुझाव

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	संवैधानिक सीमामा बस्न	४०२	७२.२
२	शक्ति हत्याउने बाटो त्याग्न	१०९	१९.५
३	व्यापारबाट हात भिक्न	४६	८.३
जम्मा		५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

शक्ति हत्याएर निरङ्कुश सम्राट् बन्ने राजाको महत्त्वाकाङ्क्षाले राजतन्त्र सङ्कटमा परेको अध्ययनको निष्कर्ष छ । राजाबाट गल्ती नहोस्, राजनीतिक दललाई विश्वासमा लिऊन, शासन प्रशासनबाट टाढा रहून्, विनयी होऊन् भन्ने आम अपेक्षा र जनचाहनालाई प्राथमिकतामा राखेर पत्रपत्रिकाले राजालाई गल्ती सच्याउन सचेत गराइरहे (धर्मेन्द्र भा, अन्तर्वार्ता : असोज २, २०७९) । अलोकतान्त्रिक कदम नसच्याए राजतन्त्र नै समाप्त हुन सक्छ भनेर पत्रपत्रिकाले सचेत गराए पनि राजाले मिडियाको सुभावा नमानेकाले राजतन्त्र पतनको बाटोमा गएको पाइएको छ (शिव गाउँले, अन्तर्वार्ता : असोज २, २०७९) ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ९८ मा कुनै सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले अनुचित कार्य वा भ्रष्टाचार गरी अख्तियारको दुरुपयोग गरेको सम्बन्धमा छानबिन गरी कारवाही चलाउने संवैधानिक निकायका रूपमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको व्यवस्था थियो । अख्तियारलाई आफूअनुकूल प्रयोग गर्न सहज नभएपछि शाही सरकारले २०६२ वैशाख १६ मा भ्रष्टाचार नियन्त्रण शाही आयोग गठन गर्‍यो । त्यस आयोगलाई न्याय प्रणालीको सामान्य नियमविपरीत भ्रष्टाचारको अनुसन्धान गर्ने र फैसला सुनाउनेसम्मका असीमित अधिकार दिइयो । राजनीतिक दलका नेतालाई भ्रष्टाचारको आरोपमा थुन्ने काम भयो ।

यस क्रममा २०६२ वैशाख १४ गते मध्यरातमा पूर्व प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवालाई उनको निवासमा बत्ती काटेर अपमानजनक रूपमा पक्राउ गरियो । पूर्वमन्त्री प्रकाशमान सिंहलाई पनि थुनियो । शाही कदमको विरोध गर्ने नेतालाई छानीछानी भ्रष्टाचारको आरोपमा बयान लिएर तेजोबध गर्ने काम भयो (हरिबहादुर थापा, अन्तर्वार्ता : भदौ १५, २०७९) । एउटा संवैधानिक अङ्गको काम प्रभावित हुने गरी अर्को संस्था गठन गर्न नमिल्ने ठहरसहित सर्वोच्च अदालतले २०६२ फागुन १ गते आयोग खारेज गरिदिएपछि राजा अप्ठ्यारोमा परे । सर्वोच्च अदालतले नै राजाका काम कारवाहीबारे प्रश्न उठाउन पाइन्छ भन्ने नजिर स्थापित गरिदिएपछि राजाका असंवैधानिक कदमविरुद्ध लेखेकै भरमा कारवाही भए अदालतबाट न्याय पाउन सकिन्छ भन्ने विश्वासले प्रेस जगतको हौसला भनै बढ्यो (चन्द्रकिशोर भा, अन्तर्वार्ता : असोज २, २०७९) ।

त्यो घटनापछि ठुला दैनिक पत्रिकाले खुलेर राजतन्त्रविरोधी कित्तालाई साथ दिएको अनुसन्धानको निष्कर्ष छ । शाही आयोग खारेज हुनु अधिसम्म नेपाली मिडिया योजनाबद्ध रूपमा राजतन्त्रविरुद्ध गएको थिएन ।

तौली तौली विरोध गरिरहेका पत्रपत्रिकाले आयोगको खारेजीपछि राजाका असंवैधानिक कदममाथि तिखो आलोचना गर्न थाले (हरिबहादुर थापा, अन्तर्वार्ता : भदौ १५, २०७९) । संविधान मिचेर शासन व्यवस्था चलाउन खोज्नु राजाको महाभुल थियो । राजाकै काम कारवाहीले गणतन्त्रको आधार निर्माण हुन पुग्यो (शेरबहादुर देउवा, अन्तर्वार्ता : असार ३१, २०७७) ।

४.५ प्रजातन्त्रको बाधक दरबार

पिता महेन्द्रले २०१७ साल पुस १ मा शाही घोषणामार्फत जननिर्वाचित सरकारलाई अपदस्थ गरी निरङ्कुश शासन चलाएकै शैलीमा २०६१ माघ १९ मा ज्ञानेन्द्रले सत्ता हातमा लिएका थिए । महेन्द्रले विश्वास गरेर प्रधानमन्त्री बनाएका डा. तुलसी गिरी र कीर्तिनिधि विष्टलाई राजाले आफ्नो अध्यक्षतामा गठित मन्त्रपरिषद्को उपाध्यक्ष बनाए । २०१७ सालमा राजनीतिक दलमाथि प्रतिबन्ध लगाएर राजा र पञ्चायतको आलोचना गर्ने पत्रिका बन्द गरिएका थिए र तिस वर्षसम्म दरबारको गुणगान गर्ने पत्रकारिताको विकास राज्यको नीति बनेको थियो । राजा ज्ञानेन्द्रले दलमाथि प्रतिबन्ध त लगाएनन् तर एकद्वार विज्ञापन नीतिका नाममा आर्थिक नाकाबन्दी लगाएर विरोधी पत्रिका आफैँ बन्द हुने अवस्था सिर्जना गरे (गाउँले, २०६३, पृ. ४) । स्वतन्त्र सञ्चार माध्यमलाई कमजोर बनाउने रणनीतिअन्तर्गत राजा र दरबारको भक्तिगान गर्ने मिडियाहरूलाई मात्र विज्ञापन वितरण गरियो (कान्तिपुर : २०६२ चैत्र ३) ।

नेपाल पत्रकार महासङ्घको तथ्याङ्कअनुसार शाही शासन प्रारम्भ भएपछिका तीन महिनामा १०८ पत्रिका बन्द भए (गाउँले, २०६३, पृ. ४) । नेपाल पत्रकार महासङ्घ सुरुदेखि नै शाही कदमको विरोधमा आन्दोलित थियो । महासङ्घका सदस्य प्रायः सबै पत्रकार थिए । विस्तारै महासङ्घसँगै नेपाल बार एसोसियसन, प्राध्यापक, चिकित्सक, कलाकार, शिक्षक, इन्जिनियर र नागरिक समाजका अगुवा निरङ्कुशताविरुद्ध सडकमा ओर्लिएपछि राजनीतिक दलहरूको आन्दोलनले उचाइ लिँदै गयो र नेपाली प्रेसको मनोबल बढ्दै गयो । बस्नेत (२०७७) का अनुसार विस्तारै पत्रपत्रिकाले आन्दोलनका समाचारलाई महत्त्व दिँदै त्यहाँ हुने प्रहरी दमनका तस्वीरलाई प्राथमिकताका साथ प्रकाशन गर्न थाले र जनआन्दोलनको वातावरण बनाए (पृ. १७१-१९२) ।

समाचारको परिभाषा र मान्यता परिवर्तन गर्दै सधैं राजपरिवारलाई महत्त्व र उच्च प्राथमिकता दिने शैली र सरकारी भाषा तथा प्रस्तुतिमा बदलाव आउन थाल्यो (थापा, २०६४, पृ. १६९) । राजा, रानी र

राजपरिवारका विषयमा मुख्य समाचार बनाउने परम्परा क्रमशः हट्टै गयो । सात संसद्वादी दल र नेकपा माओवादीबीच २०६२ मंसिर ७ गते 'निरङ्कुश राजतन्त्रको अन्त्य र पूर्ण प्रजातन्त्र स्थापना' का लागि भएको १२ बुँदे सहमतिलाई माओवादीले गणतन्त्र र कांग्रेस-एमालेले संवैधानिक राजतन्त्र तथा बहुदलीय प्रजातन्त्रको स्थापनाका रूपमा व्याख्या गरे (शर्मा, २०७१, पृ.२०८) । त्यही सहमतिको जगमा २०६२-०६३ को जनआन्दोलनको आधार तय भयो । पत्रपत्रिकाले प्रजातन्त्रको स्थायित्वमा दरबार बाधक बनेको विषयलाई उच्च प्राथमिकताका साथ समाचार, विचार, पाठक पत्र, अन्तर्वार्ता र सम्पादकीय सामग्री प्रकाशन गरी राजतन्त्रको विरोधमा जनमत निर्माण गर्न सहयोग पुऱ्याएको अनुसन्धानले देखाएको छ । अध्ययनमा ४९.४ (२७५) प्रतिशतले संवैधानिक सीमा नाघेर राजाले प्रजातान्त्रिक अधिकार सङ्कुचित बनाउँदै लगेको विषयलाई पत्रपत्रिकाले प्राथमिकता दिएर राजतन्त्रविरोधी जनमत बनाएको विचारमा सहमति जनाएका छन् । त्यसै गरी ४३.१ (२४०) प्रतिशतले जनअधिकार प्राप्ति का लागि निरङ्कुश राजतन्त्रविरुद्ध सङ्घर्ष गर्न पत्रपत्रिकाबाट आफूहरूले अभिप्रेरणा पाएको र ७.५ (४२) प्रतिशतले प्रजातन्त्रको पक्षमा सङ्घर्ष गर्नुपर्ने शिक्षा पाएको विचार राखेका छन् ।

तालिका ४.६

राजाका काम कारबाहीको सूचना प्रवाह

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	अभिप्रेरणा	२४०	४३.१
२	सूचना	२७५	४९.४
३	शिक्षा	४२	७.५
जम्मा		५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

दलहरूले आन्दोलन सुरु गरेपछि सरकारको पक्षमा मात्र सूचना सम्प्रेषण गर्न र सरकारले आन्दोलनमा सहभागी नहुन जनतामा गरेको अपिलसम्बन्धी सूचना प्रसारण गर्न एफएम स्टेसनहरूलाई दबाव दियो (तारानाथ, दाहाल, अन्तर्वार्ता : असोज २, २०७९) । राजाको निरङ्कुशता कायम रहँदासम्म प्रेस स्वतन्त्रता उपभोग गर्न पाइँदैन भनेर नेपाली प्रेस जगत् राजनीतिक दलहरूले २०६२ चैत्र २४ गते देखि

सुरु गरेको जनआन्दोलनमा सहभागी भएको थियो । निष्ठुरीका (२०६४) का अनुसार लोकतन्त्रको अभावमा पत्रकारिताले चौथो अङ्गको भूमिका खेल्न सक्दैन भन्ने बुझेर नै पत्रकारहरू राजाबाट खोसिएको प्रजातन्त्र र प्रेसको अधिकार बहालीका लागि आन्दोलित भएका थिए (पृ. ८-९) । आन्दोलनमा जनसहभागिता बढ्दै जाँदा राजाका काम कारबाहीमाथि बहस चलाएर पत्रपत्रिकाले राजतन्त्र प्रजातन्त्रका लागि बाधक बनेकाले त्यसको विकल्पमा जानुपर्छ भन्ने जनमत निर्माणमा सघाएको अनुसन्धानको निष्कर्ष छ । अध्ययनले राजा विष्णुको अवतार होइन, जनअधिकारको बाधक शक्ति हो भन्ने मान्यता नेपाली समाजमा स्थापित गर्न पत्रपत्रिकाको योगदान थियो भन्ने देखाएको छ (चन्द्रकिशोर भ्वा, अन्तर्वार्ता : असोज २, २०७९) । अध्ययनमा राजाका असंवैधानिक कदममाथि खरो प्रश्न उठाएर मिडियाले जनतालाई राजतन्त्रको विकल्पमा सोच्न बाध्य बनाइदिएको पाइएको छ (शान्तिराम भण्डारी, अन्तर्वार्ता : असोज १, २०७९) । अध्ययनले राजाले शासनसत्ता हत्याउनुमा उनी मात्र दोषी थिएनन्, राजनीतिक दलको नेतृत्व पनि उत्तिकै जिम्मेवार छ भन्ने देखाएको छ । सत्ता र शक्तिका लागि जनता होइन, राजामा भर गर्ने, आफू सत्तामा हुँदा जे पनि ठिक हुने र सत्ताबाट बाहिरिएपछि अनेकौँ दाउपेच गर्ने प्रवृत्ति दलका नेताहरूमा देखिएको, नेताहरू चरम स्वार्थमा डुबेको आदि कारणले सत्ता हत्याउन राजाको मनोबल बढेको अध्ययनले देखाएको छ । प्रजातन्त्र कमजोर बनाउन र दलहरूप्रति वितृष्णा फैलाउन दरबार सुरुदेखि नै सुनियोजित षड्यन्त्र गरिरहेकै थियो । राजनीतिक दलका नेताहरू दरबारको त्यो षड्यन्त्र सफल पार्ने औजारका रूपमा प्रयोग भए (आमोदप्रसाद उपाध्याय, अन्तर्वार्ता : भदौ २८, २०७५) । आफ्नो स्वार्थ पूरा हुन्छ भने दरबारसँग किन सम्झौता नगर्ने भन्ने नेताहरूको प्रवृत्तिले पनि राजालाई प्रजातन्त्र समाप्त पार्न प्रेरित गरेको थियो (हरि शर्मा, अन्तर्वार्ता : असार १७, २०७५) । ज्ञानेन्द्रले राजा बनेपछि पत्रकारहरूलाई भेट्ने र अन्तर्वार्तामार्फत आफ्ना कुरा राख्ने क्रम बढाएका थिए तर उनको सम्पूर्ण प्रयास सत्ता हत्याउनेतर्फ केन्द्रित थियो । आफू अनुकूलका सूचना मात्र प्रवाह गर्न लगाएर दरबारियाहरूले राजतन्त्रविरोधी जनमत बनाउन भूमिका खेले (नारायण वाग्ले, अन्तर्वार्ता : असोज १, २०७९) ।

४.६ प्रजातन्त्र र प्रेस स्वतन्त्रताको पक्षपोषण

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा २७ (२) ले राजालाई संविधानको पालक, संरक्षक र एकताको प्रतीक मानेको थियो । धारा २८ (२) ले राजगद्दी उत्तराधिकारसम्बन्धी कानून बनाउने, संशोधन गर्ने र खारेज गर्ने अधिकार मात्र राजामा रहने व्यवस्था गरेको थियो । संविधानमा राजा र प्रधानमन्त्री एउटै व्यक्ति हुने व्यवस्था थिएन । शासन सत्ता हत्याउने शाही कदमले नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को औचित्य समाप्त गरिदियो (नीलाम्बर आचार्य, अन्तर्वार्ता : कात्तिक २३, २०७५) ।

राष्ट्राध्यक्षबाटै संविधान उल्लङ्घन भएपछि मुलुक स्पष्टतः निरङ्कुशतासमर्थक र विरोधी दुई ध्रुवमा विभाजित हुन पुग्यो । त्यति बेला नेपाली मिडियासामु दुईवटा विकल्प मात्र थिए । पहिलो, राजाको निरङ्कुशलाई समर्थन गर्ने र दोस्रो, लोकतन्त्र र प्रेस स्वतन्त्रताका पक्षमा सङ्घर्ष गर्ने । नेपाली प्रेसले शाही कदमको विरोध गर्ने भूमिका निर्वाह गर्‍यो (महेन्द्र विष्ट, अन्तर्वार्ता : भदौ २८, २०७९) ।

अनुसन्धानमा प्रजातन्त्र र प्रेस स्वतन्त्रताको पक्ष लिने क्रममा नेपाली प्रेस राजतन्त्र र तत्कालीन सत्ताविरुद्ध असन्तुलित रूपमा खनिएको पाइएको छ । पत्रकारिता आवाजविहीनको आवाज हो । सत्ताका गलत कामको आलोचना गर्नु उसको धर्म भएकाले स्थायी प्रतिपक्ष पनि हो । प्रजातन्त्र, प्रेस स्वतन्त्रता र जनभावनाको कदर गर्दै शाही निरङ्कुशताको विरोध गर्नु उसको दायित्व नै थियो (चन्द्र पोखरेल, अन्तर्वार्ता : असोज १, २०७९) । राजाबाट संविधानको पालना नभएपछि नेपाली पत्रपत्रिकाले राजनीतिक परिवर्तनको पक्षमा जनमत बनाउन भूमिका खेलेको अध्ययनले देखाएको छ । अध्ययनमा ९९.१ प्रतिशतले निरङ्कुश राजतन्त्रको अन्त्य र प्रजातन्त्र बहालीका पक्षमा पत्रपत्रिकाले सन्देश प्रवाह गरेको विचारमा सहमति जनाएका छन् । एक प्रतिशतभन्दा कमले राजनीतिक परिवर्तनमा पत्रपत्रिकाको भूमिका छैन भन्ने विचार राखेका छन् ।

तालिका ४.७

राजनीतिक परिवर्तनमा पत्रपत्रिकाको योगदान

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	छ	५५२	९९.१
२	छैन	५	०.९
	जम्मा	५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

यसरी पुराना मूल्य मान्यता भत्काएर राजनीतिक परिवर्तनको पक्षमा जनमत बनाउन पत्रपत्रिकाले महत्त्वपूर्ण योगदान गरेको अध्ययनले देखाएको छ । राजनीतिक परिवर्तनहरूमा मिडियाको भूमिका छ भन्ने पक्षमा भन्डै शतप्रतिशत मत देखिनुले सक्रिय राजतन्त्रको पक्षमा नेपाली मिडिया थिएन भन्ने पुष्टि गर्छ । राजाले पत्रपत्रिकाको सुभावलाई बेवास्ता गर्दा राजतन्त्रलाई सबैभन्दा हानि भएको अध्ययनले देखाएको छ । अनुसन्धानमा ५०.४ (२८१) प्रतिशतले राजालाई गल्ती सच्याउन मिडियाले सचेत गराएको, २९.३ (१६३) प्रतिशतले जनतालाई राजतन्त्रविरुद्ध सङ्घर्ष गर्न उत्प्रेरित गरेको र २०.३ (११३) प्रतिशतले राजाको काम कारबाहीबारे जनतालाई जानकारी गराएको विचारमा सहमति जनाएका छन् ।

तालिका ४.८

राजालाई गल्ती सच्याउन सुभाव

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	राजालाई गल्ती सच्याउन सचेत गराएको	२८१	५०.४
२	जनतालाई राजतन्त्रविरुद्ध जान उत्प्रेरित गरेको	१६३	२९.३
३	राजाका काम कारबाहीबारे जनतालाई जानकारी दिएको	११३	२०.३
जम्मा		५५७	१००

स्रोत: सर्वेक्षण, २०७९

पत्रपत्रिकाले सत्य, तथ्यमा आधारित भएर गरेको अलोचनालाई बेवास्ता गर्नु, मिडियामा विश्वास नगर्नु, मिडियाका सुभावलाई बेवास्ता गर्नु, समयको माग बुझ्न नसक्नु र बेलैमा आफ्ना असंवैधानिक कदम सच्याएर जनअधिकार फिर्ता नगर्नु जस्ता कारणले राजतन्त्र सङ्कटमा परेको अध्ययनको निष्कर्ष छ ।

४.७. जनआन्दोलनको पक्षमा जनमत निर्माण

सात दल र विद्रोही नेकपा माओवादीबीच १२ बुँदे सहमति भएपछि २०६२-०६३ को जनआन्दोलनमा जनसहभागिता बढ्दै गयो । संसद्वादी दलहरू संवैधानिक राजतन्त्रको पक्षमा रहे पनि देशका प्रमुख सहरदेखि दूरदराजका गाउँसम्म निरङ्कुश राजतन्त्रको अन्त्य गरी गणतन्त्रमा जानुपर्ने आवाज युवा, विद्यार्थी, नागरिक समाज र पेसा व्यवसायीहरूले उठाउन थाले (प्रदीप गिरि, अन्तर्वार्ता : साउन २७,

२०७७) । दरबारबाट बारम्बार प्रजातन्त्रलाई धोका भएकाले राजसंस्था राख्न नहुने पक्षमा जनमत बन्दै गयो (यज्ञ शर्मा, अन्तर्वार्ता : असोज १, २०७९) । त्यस्तो अवस्थामा पत्रपत्रिकाले सडकमा जनताले उठाएका आवाजलाई उच्च प्राथमिकता र महत्त्वका साथ प्रकाशन गरी राजतन्त्रविरोधी जनमत बनाउन योगदान गरे । जनआन्दोलनमा जनताको सहभागिता बढ्दै गर्दा पत्रपत्रिकाले राजा र दरबारका काम कारवाहीको कडा आलोचना गर्दै प्रजातन्त्रको पक्षमा जनमत बनाउने काम गरे (विपुल पोखरेल, अन्तर्वार्ता : भदौ २८, २०७९) ।

राजतन्त्रको विरोधमा जनमत सिर्जना गर्न पत्रपत्रिकाको सबैभन्दा बढी योगदान रहेको र त्यसमा पनि निजी क्षेत्रबाट सञ्चालित पत्रिकाको बढी प्रभाव रहेको अध्ययनमा पाइएको छ । अनुसन्धानमा ४७ (२६१) प्रतिशतले राजतन्त्रविरोधी जनमत बनाउन पत्रपत्रिकाको योगदान थियो भन्ने विचारमा सहमति जनाएका छन् भने १९ (१०६) प्रतिशतले टेलिभिजन, १८ (१००) प्रतिशतले रेडियो र १६.२ (९०) प्रतिशतले अनलाइनको योगदान थियो भनेका छन् ।

तालिका ४.९

छापामाध्यमको बढी योगदान

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	छापा	२६१	४६.९
२	टेलिभिजन	१०६	१९.०
३	रेडियो	१००	१८.०
४	अनलाइन	९०	१६.१
	जम्मा	५५७	१००

स्रोत: सर्वेक्षण, २०७९

टेलिभिजनको पहुँच विस्तार नभएको, एफएम रेडियो गाउँगाउँमा पुगे पनि विश्वसनीय माध्यमका रूपमा स्थापित भइनसकेको र सीमित सहरी क्षेत्रमा मात्र अनलाइनको पहुँच भएकाले त्यस समयमा जनमत निर्माणमा पत्रपत्रिकाको सर्वाधिक योगदान थियो भन्ने पुष्टि हुन्छ । अध्ययनमा दरबार हत्याकाण्डदेखि २०६५ जेठ १५ मा राजतन्त्रको अन्त्य हुँदासम्मको अवधिमा कान्तिपुरले जनमत निर्माणमा प्रभावकारी

भूमिका खेलेको पाइएको छ । भन्दा ५४ प्रतिशतले कान्तिपुरको सूचनामा आफूले विश्वास गरेको विचारमा सहमति जनाएका छन् । त्यसै गरी १४.५ (८१) प्रतिशतले अन्नपूर्ण पोस्ट, १०.२ (५७) प्रतिशतले गोरखापत्र र १०.२ (५७) प्रतिशतले हिमालय टाइम्सले विश्वसनीय समाचार सामग्री दिएको विचार राखेका छन् ।

तालिका ४.१०

कृन पत्रिकाको कति योगदान

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	कान्तिपुर	२९९	५३.७
२	गोरखापत्र	५७	१०.२
३	नेपाल समाचारपत्र	१९	३.४
४	राजधानी	४४	७.९
५	हिमालय टाइम्स	५७	१०.२
६	अन्नपूर्ण पोस्ट	८१	१४.६
	जम्मा	५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

अनुसन्धानमा सरकारी सञ्चार माध्यमले राजा र सरकारको गुणगान गरेको र विरोधी विचारलाई स्थान नदिएका कारण जनमत निर्माणमा निजी मिडियाले बढी प्रभाव पारेको पाइएको छ । राजाको असंवैधानिक कदमविरुद्ध जनतालाई सडकमा उतार्न पत्रपत्रिको ठुलो योगदान थियो भन्ने अध्ययनले देखाएको छ । आन्दोलनकारीहरू सानो समूहमा जुलुस निकाल्थे । सय हुँदै तीन सय मानिस पुग्दा खुसी हुन्थे । सानो समूहमा आन्दोलनकारीले राखेका विचार जनताका घर घरसम्म पुऱ्याएर मिडियाले आन्दोलनमा जनसहभागिता बढाउन उल्लेख्य योगदान गरेको थियो (सुवासचन्द्र नेम्वाङ, अन्तर्वार्ता : भदौ १७, २०७९) । आन्दोलनमा जनसहभागिता बढ्दै गएपछि पत्रपत्रिकाले आन्दोलनका समाचार, विचार र तस्वीरलाई उच्च प्राथमिता दिएर जनतालाई सडकमा उतार्ने वातावरण बनाउन योगदान गरेका थिए (विपुल पोखरेल, अन्तर्वार्ता : भदौ २८, २०७९) ।

मिडियाले साथ दिएकै कारण संवैधानिक राजतन्त्रभन्दा अधि जान नसकेका दलहरूलाई नागरिक समाज र युवा विद्यार्थीहरूले तानेर गणतन्त्रको मुद्दासम्म ल्याउन सकेको अनुसन्धानले देखाएको छ । राजतन्त्रको विरोधमा जानु अपराध हो भनेर बुझ्ने नेपाली समाजमा राजा विष्णुका अवतार होइनन् र दरबार जनअधिकार खोस्ने शक्ति हो भन्ने मान्यता पनि मिडियाकै कारण स्थापित हुन सकेको हो (महेन्द्र विष्ट, अन्तर्वार्ता : भदौ २८, २०७९) । जनआन्दोलनको दबाबमा २०६३ वैशाख ११ गते प्रतिनिधिसभा पुनःस्थापना गर्दै कार्यकारी अधिकार फिर्ता गर्न राजा तयार हुने वातावरण सिर्जना गर्न पत्रपत्रिकाको ठुलो योगदान रहेको अध्ययनमा पाइएको छ । मिडियाका लागि राजसंस्था रहनु नरहनु ठुलो कुरा थिएन । लोकतन्त्र र जनचाहनालाई उसले मुख्य मुद्दा बनाएको थियो । राजा जब निरङ्कुश बाटोमा लागे मिडियाले प्रजातन्त्रलाई साथ दियो (राजेन्द्र दाहाल, अन्तर्वार्ता : भदौ २३, २०७९) । सरकारी सञ्चार माध्यमका लागि समाचारको महत्त्व भनेकै राजा र राजतन्त्र भन्ने थियो । जनताको चाहना एकातिर र सरकारी मिडियाको प्राथमिकता अर्कोतिर भयो । राजा र राजसंस्थाको गुणगान मात्र गर्न थालेपछि जनता निजी सञ्चार माध्यमतिर आकर्षित भए । सरकारी मिडियाको विश्वसनीयता त्वात्तै घट्यो । सूचना जनतामा पुग्यो तर प्रभाव परेन । भक्तिगान गरेर सरकारी मिडियाले राजा र राजतन्त्रप्रति नकारात्मक जनमत बनाउन योगदान गरे (खगेन्द्र खत्री, अन्तर्वार्ता : असोज ९, २०७९) ।

४.८ असंवैधानिक कदम सच्याउन सुझाव

प्रजातन्त्र र प्रेसमाथि निरन्तर आक्रमण गरेकाले नेपाली प्रेस दरबारसँग सशङ्कित थियो । शाही शासनकालमा प्रेस जगत् दमित छ, नियन्त्रित छ, सड्कटको घडीमा छ भन्ने अवधारणाबाट चलेको थियो (तीर्थ कोइराला, अन्तर्वार्ता : भदौ २८, २०७९) । सम्पादकीय कक्षमा सेना थियो । समाचार नियन्त्रणको विषय होइन भनेर पत्रकारहरू प्रतिकारमा थिए । प्रतिकार गर्दा पत्रकार पक्राउ पर्ने, जेल जाने र दमन भनै बढ्ने अवस्था बन्यो । भारतीय पत्रकार रवीस कुमारको भनाइमा 'एक डरा हुआ पत्रकार मरा हुआ नागरिक पैदा करता है' अर्थात् एक डराएको पत्रकारले मरेको नागरिक पैदा गर्छ (गौतम, कान्तिपुर : २०८० असार १८) । नेपाली प्रेसको अवस्था त्यस्तै थियो । नागरिक समाज, पेसा व्यवसायी र राजनीतिक दलले शाही कदमको विरोधमा आन्दोलन सुरु गरेपछि प्रेसले क्रमशः आफ्नो अधिकार प्रयोग

गर्न थाल्यो र शाही कदमको प्रतिकार गर्ने क्रममा राजा र राजतन्त्रविरुद्ध उभिन पुग्यो (राधेश्याम अधिकारी, अन्तर्वार्ता : जेठ ३०, २०७६) ।

राजा संवैधानिक सीमामा बसून् र राजसंस्थाको गरिमा बढाउने भूमिका खेलून् भन्ने पक्षमा मिडियाले सधैं सचेत गराइरह्यो । २०६२ भदौ ५ गते पत्रिकामा प्रकाशित एउटा कार्टुनको विषयलाई लिएर मन्त्रिपरिषद्मा व्यापक आलोचना भएको र सरकार सम्पादक-प्रकाशकलाई थुन्ने तहमै पुगेको सूचना कान्तिपुरको कार्यालयसम्म आइपुग्यो । वाग्ले (२०७९) ले भनेका छन् -

मन्त्रिपरिषद्का उपाध्यक्ष डा. तुलसी गिरीले तत्काल थुन्नुपर्छ भनेको सूचना हामीले पायौं । त्यो दिनको पत्रिकामा नेपाली कांग्रेसका सभापति गिरिजाप्रसाद कोइराला मरेको घोडा (सिनो) डस्टबिनबाट उठाएर हिँडिरहेको देखिने दुर्गा बरालको एउटा कार्टुन छापिएको थियो । घोडामा संवैधानिक राजतन्त्र लेखिएको थियो । मरिसकेको सिनो (राजा) लाई यसरी च्यापेर हुन्छ, जनता अघि बढिसके, यस्तै हो भने दलहरू असान्दर्भिक हुन्छन् भन्ने सन्देश हामी त्यो कार्टुनबाट दिन चाहन्थ्यौं । कार्टुनले ठुलो प्रभाव र असर गयो । कान्तिपुर ठुलो मुनाफा गर्ने संस्था थियो । सरकारका तर्फबाट प्रकाशकलाई धेरै दबाव आयो । दुई दिनपछि भदौ ७ गतेको अड्कमा नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७, संवैधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातन्त्रप्रति प्रतिबद्ध छौं भन्ने व्यहोराको स्पष्टीकरण छापेर कार्टुनबारे प्रस्ट पारेपछि मात्र दरबार मत्थर भयो । (नारायण वाग्ले, अन्तर्वार्ता : असोज १, २०७९)

त्यस घटनाले राजतन्त्रविरोधी जनमत बनाउन ठुलो भूमिका खेल्यो । अनुसन्धानमा सहभागी संसद्वादी दलका एक नेताले भनेका छन् -

हाम्रो पार्टीका तर्फबाट आन्दोलन हाँक्ने संयोजन समितिको संयोजक थिएँ । राजतन्त्रको समाप्ति हाम्रो लक्ष्य छँदै थिएन । संवैधानिक राजतन्त्रको पक्षमा रहेका हामीलाई राजाले धकेल्दै धकेल्दै गणतन्त्रको विन्दुमा पुऱ्याए । गणतन्त्रको पक्षमा

बलियो जनमत बनाएर हामीलाई त्यो विन्दुमा पुऱ्याउन पत्रपत्रिकाको ठुलो

योगदान थियो । (सुवासचन्द्र नेम्वाङ, अन्तर्वार्ता : भदौ १७, २०७९)

प्रजातन्त्रको अभावमा पत्रकारिता फस्टाउन सक्दैनथ्यो, त्यसैले प्रजातन्त्रको पक्षमा सशक्त वकालत गर्ने क्रममा मूलधारका नेपाली पत्रपत्रिकाले राजा र दरबारको आलोचना गरेर गणतन्त्रको मुद्दा स्थापित गरेका थिए (राजेन्द्र दाहाल, अन्तर्वार्ता : भदौ २३, २०७९) । नेपाल पत्रकार महासङ्घ, बार एसोसियसन जस्ता संस्थाहरू औपचारिक रूपमा गणतन्त्रको पक्षमा थिए । २०६२-०६३ को जनआन्दोलनसम्म आइपुग्दा मुख्य दल नेपाली कांग्रेस र नेकपा एमालेभित्र गणतन्त्रको विषयमा खुला छलफल सुरु भयो । अध्ययनले राजनीतिक दल, नागरिक समाज, पेसा व्यवसायी र युवा विद्यार्थीहरूले गणतन्त्रको मुद्दा जबर्जस्त रूपमा उठाएपछि उनीहरूका समाचार र विचारलाई स्थान दिएर गणतन्त्रको पक्षमा जनमत बनाउन पत्रपत्रिकाले योगदान गरेको अनुसन्धानले देखाएको छ ।

तालिका ४.११

संवैधानिक राजतन्त्रको निरन्तरता

क्र.स.	विचार	आवृत्ति	प्रतिशत
१	गणतन्त्रको पक्ष लिने पत्रिका कम थिए ।	२२	८८
२	माओवादी निकट पत्रिका गणतन्त्रको पक्षमा थिए ।	२०	८०
३	संवैधानिक राजसंस्था रहोस् भन्ने सन्देश मिडियाले दिएका थिए ।	२३	९२
४	ब्रोडसिटदैनिक पत्रिकाले गणतन्त्रको पक्ष लिएनन् । जनचाहनाको सम्मान गर्दै असंवैधानिक कदम फिर्ता लिन मिडियाले	२०	८०
५	राजालाई सन्देश दिए ।	२१	८०

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

नोट : उत्तरदाताले एकभन्दा बढी उत्तर चयन गरेका कारण योगफल शतप्रतिशत भन्दा बढी देखिन आएको

योजनाबद्ध रूपमा गणतन्त्रको पक्ष लिने मिडिया कमै थिए भन्ने पक्षमा ८८ प्रतिशत, माओवादीसमर्थक र अन्य केही मिडिया गणतन्त्रको पक्षमा थिए भन्ने पक्षमा ८० प्रतिशत, नेपाल पत्रकार महासङ्घको छातामुनि रहेर अधिकांश पत्रकार गणतन्त्रको पक्षमा आन्दोलित भए पनि व्यावसायिक सञ्चारगृह त्यसको पक्षमा थिएनन् भन्ने पक्षमा ६८ प्रतिशत, मिडिया संवैधानिक राजतन्त्रको निरन्तरताको पक्षमा थिए भन्ने पक्षमा ९२ प्रतिशत, मिडिया गणतन्त्रको पक्षमा थिएनन् भन्ने पक्षमा ८० प्रतिशत, संवैधानिक सीमाभित्र राजा बसून् भन्ने सन्देश मिडियाले दिएका थिए भन्ने पक्षमा ८० प्रतिशत र जनमतको सम्मान गरेर मिडियाले गणतन्त्रको पक्ष लिएको हो भन्ने पक्षमा ९६ प्रतिशत मत देखिएको छ । अध्ययनले राजा हटाउने उद्देश्य नभए पनि राजतन्त्र र प्रजातन्त्रमध्ये एउटा रोज्नुपर्ने अवस्थामा नेपाली प्रेस राजतन्त्र विरोधी कित्तामा उभिन बाध्य भएको देखाएको छ (नारायण बाग्ले, अन्तर्वार्ता : असोज १, २०७९) ।

४.९ परिवर्तनको पक्षमा सन्देश प्रवाह

मुलुकको कार्यकारी अधिकार लिने समयमा राजाले माओवादी समस्या हल गरी शान्ति कायम गर्ने र निर्वाचनमार्फत प्रजातान्त्रिक प्रक्रिया सुचारु गर्ने प्रतिबद्धता जनाए पनि न माओवादीसँग वार्ता गर्न सके न त संसद्वादी दलसँगको सम्बन्ध सुधार्न नै । २०६२-०६३ को जनआन्दोलनमा सडकबाट बहुसङ्ख्यक जनता खुलेआम गणतन्त्रको पक्षमा नारा लगाउन थाले (भा, २०७२, पृ.११) । त्यो बेला पत्रपत्रिकाले शासन अधिकारको स्रोत राजा होइन, जनता हो भन्ने सन्देशसहित गणतन्त्र पक्षधरका आवाजलाई उच्च प्राथमिकता दिएर प्रकाशन गरे । जनआन्दोलनमा गणतन्त्रको मुद्दा सशक्त रूपमा उठेपछि २०६३ वैशाख ११ गते आन्दोलनरत दलहरूको मार्गचित्रका आधारमा प्रतिनिधिसभा पुनःस्थापना गर्न राजा बाध्य भए (बस्नेत, २०७७, पृ.१८९) । गद्दीमा बसेकै दिनदेखि राजाले संवैधानिक सीमा तोडेर शक्ति हत्याउने बाटोमा नलाग्न मिडियाले दिएको सुझाव मानेको भए राजतन्त्रको विरोधमा जनमत बन्ने थिएन । विष्ट (२०६४) का अनुसार राजाको प्रत्यक्ष शासन प्रेसमाथिको हमलाबाट सुरु भयो र समाप्त प्रेसको प्रतिहमलाबाट भयो । पहिले राजाका सेनाले प्रेसको चीरहरण गरे । पछि प्रेसले आफ्नै सामर्थ्यमा राजाको सपना भत्ताभुंग पारिदियो (पृ. ८०) । संसद्को पुनःस्थापनापछि राजा एक्लिए । दरबारको पक्षमा बोलिदिने कोही रहेन । राजाको प्रतीक राजदण्ड हटाएर सुरु भएको पुनःस्थापित संसद्ले विद्रोही माओवादीसँग भएको १२ बुँदे समझदारीलाई कार्यान्वयन गर्दै सर्वसम्मत रूपमा संविधानसभामा जाने सङ्कल्प प्रस्ताव पारित

गरेपछि वैधानिक रूपमा राजतन्त्र कमजोर हुन पुग्यो (बैठक विवरण प्रतिनिधिसभा बैठक २ : २०६३ वैशाख १७) । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ बमोजिम राजाको संवैधानिक हैसियत कायमै थियो । दलहरू भने महत्त्वपूर्ण निर्णय गर्दा जनआन्दोलनको भावनालाई आधार मानेर मुलुकमा राजतन्त्रको औचित्य समाप्त भएको सन्देश प्रवाह गरिरहेका थिए (सुवासचन्द्र नेम्वाङ, अन्तर्वार्ता : भदौ १७, २०७९) ।

प्रतिनिधिसभाले २०६३ जेठ ४ को घोषणाबाट सम्पूर्ण अधिकार कटौती गरी राजालाई दरबारमा सीमित गरिदियो (नेपाल, २०७३, पृ.११३) । राजालाई निलम्बन गरी राष्ट्रप्रमुखको भूमिका प्रधानमन्त्रीले निर्वाह गर्ने व्यवस्था गरियो र संविधानसभाको पहिलो बैठकले राजतन्त्रको भविष्यबारे निर्णय गर्ने ऐतिहासिक घोषणा भयो (नेपाल राजपत्र : २०६३ जेठ ४) । त्यसै गरी संसदले राजाका काम कारवाहीबारे संसदमा प्रश्न उठाउन सकिने र अदालतमा मुद्दा चलाउन सकिने घोषणा गर्‍यो । संवैधानिक निकायका प्रमुख र न्यायाधीशको नियुक्तिका लागि संसदीय सुनुवाइको व्यवस्था गरियो । राजाको लालमोहरपछि मात्र संसदले पारित गरेका कानून लागु हुने परम्परा अन्त्य गरी विधेयक प्रमाणीकरणको अधिकार सभामुखलाई दिने व्यवस्था गरियो ।

‘श्री ५ को सरकार’ लाई ‘नेपाल सरकार’ मा रूपान्तरण गरियो । राजपरिषद् खारेज भयो । संसद्को घोषणाबाट राजाका अधिकार कटौती भएपछिका दिनमा पत्रपत्रिका संसद् र सरकारको निर्णयलाई समर्थन गर्दै राजतन्त्र हटाउने अभियानको सहयात्री बनेको अध्ययनले देखाएको छ । पुनःस्थापित संसद्बाट क्रमिक रूपमा राजालाई अधिकारविहीन बनाउँदै दलहरूले सहमतिका आधारमा मुलुकमा गणतन्त्रको मार्गचित्र तय गरे । संसद्का हरेक निर्णयलाई साथ दिएर जनप्रतिनिधिहरूको हौसला बढाउने काममा पत्रपत्रिकाले महत्त्वपूर्ण योगदान गरे (कृष्णप्रसाद सिटौला, अन्तर्वार्ता : साउन १९, २०७७) । संसद्को घोषणालाई सबैजसो दैनिक पत्रिकाले अत्यन्त महत्त्वका साथ स्काइ र ब्यानर हेडलाइन बनाएर समाचार प्रकाशन गरे । २०६३ जेठ ५ गतेका सबैजसो दैनिक पत्रिकाले *जनताको विजय र राजतन्त्रको पराजय* का रूपमा महत्त्व दिएर प्रतिनिधिसभा घोषणाबारे समाचार प्रकाशन गरे । *अन्नपूर्ण पोस्टले जनता सर्वोच्च, राजा अधिकारविहीन* शीर्षकमा ब्यानर न्युज बनायो । समाचारमा भनिएको थियो, ‘जनप्रतिनिधिले विनारक्तपात राजाका अधिकार कटौती गरी संसदलाई सर्वाधिकारसम्पन्न बनाउने घोषणा गरेको यो

इतिहासमै पहिलो घटना हो' (अन्नपूर्ण पोस्ट : २०६३ जेठ ५) । त्यसै गरी सोही पत्रिकाले प्रथम पृष्ठमा *जनादेशको सम्मान* शीर्षकमा विशेष सम्पादकीय प्रकाशन गरी भनेको थियो -

प्रतिनिधिसभा घोषणाले राजा होइन, जनता नै र जनता मात्रै सम्प्रभु हुन्छन् भन्ने तथ्य प्रमाणित भएको छ । नेपालको लोकतान्त्रिक इतिहासमा यो सबैभन्दा गौरवमय क्षण हो । युगौँ युगदेखि निर्णायक रहेका राजाको अधिकार र भूमिकालाई युगसापेक्ष परिवर्तन र व्यवस्थापन गर्ने कार्यको प्रारम्भ यस घोषणाले गरेको छ । बेलायतको म्याग्नाकार्टा र अमेरिकाको बिल अफ राइटको घोषणाभन्दा प्रतिनिधिसभा घोषणाको महत्त्व कम अङ्कित हुने छैन । (अन्नपूर्ण पोस्ट : २०६३ जेठ ५)

त्यसै गरी *कान्तिपुरले संसद्को सर्वोच्चता* शीर्षकमा ब्यानर न्युज प्रकाशित गर्‍यो भने *गोरखापत्रले युगान्तकारी घोषणा* शीर्षकमा ब्यानर न्युज बनायो । प्रतिनिधिसभा घोषणा कार्यान्वयनका लागि संसद्ले विशेष समिति बनायो र घोषणासँग बाभिएका संविधानका धाराहरूलाई संसद्ले अमान्य घोषित गर्‍यो (सङ्घीय संसद् सचिवालय, २०७७, पृ. २८) ।

राजालाई निलम्बनमा राखिएपछि प्रधानमन्त्रीले नै राष्ट्राध्यक्षको भूमिका निर्वाह गर्न थाले । संसद् नियमावली २०६३ को दफा २१४ मा राजगद्दी उत्तराधिकारी चयनका लागि छुट्टै कानून बनाउने व्यवस्था राखियो (प्रतिनिधिसभा नियमावली २०६३, पृ. १०७) । पुनःस्थापित संसद्को घोषणापछि, २३८ वर्ष लामो राजतन्त्र राजनीतिक र सांस्कृतिक रूपमा पूर्णतः अधिकारविहीन बन्यो र राजा नारायणहिटी दरबारभित्र सीमित हुन पुगे । २०६३ असार २८ गते सरकारले दरबारको बजेटमा भारी कटौती गर्दै पहिलोपटक राजाको आयकरमा अग्रिम कर कटाउने प्रावधान राख्यो (कान्तिपुर : २०६३ असार ३०) । राजाका राजनीतिक र सांस्कृतिक अधिकार क्रमशः कटौती गर्दै दरबारलाई कमजोर बनाउने दलहरूको मार्गचित्रलाई नेपाली मिडियाले साथ दियो (सुवासचन्द्र नेम्वाङ, अन्तर्वार्ता : भदौ १७, २०७९) । विद्रोही नेकपा माओवादीलाई शान्तिप्रक्रियामा ल्याएर सरकारले संविधानसभा निर्वाचनको तयारी थाल्यो । यस क्रममा २०६३ माघ १ गते अन्तरिम व्यवस्थापिकाबाट अनुमोदन गरी अन्तरिम संविधान जारी भयो । त्यस संविधानले पहिलोपटक वास्तविक रूपमा जनतालाई सार्वभौम बनाएको थियो । त्यस विषयलाई

पत्रपत्रिकाले महत्त्वका साथ स्थान दिए । अन्नपूर्ण पोस्टले २०६३ माघ २ गते पहिलो पृष्ठमा अन्तरिम संविधान जारी, नेपाल नयाँ युगमा भन्ने शीर्षक दिएर ब्यानर न्युज बनायो र माओवादी नेता कृष्णबहादुर महाराले 'राजतन्त्रको अन्त्य र गणतन्त्र घोषणा भएको छ' भनेर दिएको अभिव्यक्तिलाई मुख्य समाचारमा हाइलाइटका साथ स्थान दियो । पत्रपत्रिकाले राष्ट्राध्यक्षबाट हुने सबै काम प्रधानमन्त्रीले गर्ने व्यवस्था राखेर संविधानमा राजाको भूमिका शून्य पारिएको विषयलाई निकै महत्त्व दिएर मुलुक गणतन्त्रमा प्रवेश गरेको सन्देश प्रवाह गरे (कृष्णप्रसाद सिटौला, अन्तर्वार्ता : साउन १९, २०७७) । अन्तरिम संविधान जारी हुने दिन माघ १ गते गणतन्त्रात्मक युग शीर्षकमा प्रकाशित कान्तिपुरको सम्पादकीयमा भनिएको थियो -

नेपालको इतिहासमा राजाको कुनै पनि स्थान उल्लेख नगरिएको यो नै पहिलो संविधान हुने छ । त्यस हिसाबले नेपाल नौलो युगमा प्रवेश गर्ने छ । राजा छन, राजतन्त्र छ, तर राज्यकोषबाट छुट्टाइएको सुविधाका कारण मात्र वैधानिक रूपमा राजसंस्थाको अस्तित्व भेटिने छ । अब संविधानसभाको पहिलो बैठकबाट राजतन्त्रको टुङ्गो लाग्ने छ । (कान्तिपुर : माघ १)

अन्तरिम संविधानको कार्यान्वयनसँगै मुलुकमा गणतन्त्रको अभ्यास सुरु भयो । राष्ट्रप्रमुखको हैसियतमा प्रधानमन्त्री कोइरालाले इतिहासमै पहिलोपटक २०६४ वैशाख ४ गते सिंहदरवारको स्टेटहलमा चीनका राजदूत जेड जियाड लिङको ओहोदाको प्रमाणपत्र बुझे । त्यसअघि राजाले नारायणहिटी दरवारमा ओहोदाको प्रमाणपत्र बुझ्ने प्रचलन थियो (भण्डारी, २०७९, पृ.२२२) । राजा र राजतन्त्रको वैधानिक आधार समाप्त भएको विषयलाई नेपाली मिडियाले महत्त्वका साथ प्रकाशन-प्रसारण गरे (मनोहरप्रसाद भट्टराई, अन्तर्वार्ता : भदौ १७, २०७९) । यस घटनाले राजतन्त्र पक्षधरको शक्तिलाई वैधानिक रूपमै कमजोर बनाएर सिंगो मुलुकलाई संविधानसभा निर्वाचन र गणतन्त्रको मुद्दामा केन्द्रित गराइदियो (बाबुराम भट्टराई, अन्तर्वार्ता : साउन २०, २०७६) । नारायणहिटीसहित राजाको नाममा रहेका हनुमानढोका, पाटन, भक्तपुर, गोर्खा, दियालो, रत्न मन्दिरलगायतका दरवार नेपाल सरकारको नाममा नामसारी गरिए । यी घटनाले मुलुक गणतन्त्रमा प्रवेश गरेको सन्देश प्रवाह गरे । संविधानसभा निर्वाचनको पूर्वसन्ध्यामा २०६४ असोज ८ गते नेपाली कांग्रेसले आफ्नो विधानबाट संवैधानिक राजतन्त्र हटाइदियो ।

सिम्बडा (२०६९) लेख्छन् - स्थापनाकालदेखि संवैधानिक राजतन्त्रलाई काँध थाप्दै आएको पार्टी नेपाली कांग्रेसको यो निर्णयपछि राजतन्त्र एकिकृतो (पृ.१४५) । यससँगै कांग्रेसमाथि लाग्दै आएको 'राजावादी'को आरोप समाप्त भयो । संविधानसभा निर्वाचनसम्म आइपुग्दा बहुसङ्ख्यक नेपाली जनता राजतन्त्र राख्नु हुँदैन भन्ने निष्कर्षमा पुगेको अनुसन्धानले देखाएको छ । दुई तिहाइ सहभागीले संविधानसभा निर्वाचनसम्म आइपुग्दा नेपाली प्रेसले आफ्नो संविधान आफैँ बनाउने जनताको अधिकार प्रयोग गर्नका लागि हुन लागेको चुनाव सफल बनाउनुपर्ने सन्देश प्रवाह गरेको विचारमा सहमति जनाएका छन् । त्यसै गरी २३ (१२८) प्रतिशतले गणतन्त्र स्थापनाको पक्षमा सन्देश दिएको र २.२ (११) प्रतिशतले संवैधानिक राजतन्त्र राख्नुपर्छ भन्ने सन्देश प्रवाह गरेको विचार राखेका छन् । माथिको तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा संविधानसभा चुनावको पूर्वसन्ध्यामा आइपुग्दा पत्रपत्रिकाले सिधै गणतन्त्रको पक्ष नलिएको पुष्टि हुन्छ ।

तालिका ४.१२

संविधानसभा निर्वाचन र मिडियाको सन्देश

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	संविधान बनाउन	४१८	७५.०
२	गणतन्त्र ल्याउन	१२८	२३.०
३	राजतन्त्र राख्न	११	२.०
	जम्मा	५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

२०६४ चैत्र २८ गते ऐतिहासिक संविधानसभा निर्वाचन सम्पन्न भएर मुलुकले पहिलोपटक संविधान निर्माण गर्ने र त्यसलाई वैधानिकता प्रदान गर्ने जनप्रतिनिधिमूलक संस्था पायो (संविधानसभा दर्पण २०६५-२०६९), २०७०, पृ.१) । निर्वाचनपछि पत्रपत्रिकाले राजतन्त्रको युग समाप्त भएको सन्देश प्रवाह गरिरहे । गोरखापत्रले २०६५ जेठ १५ गतेको अङ्कमा पहिलो पृष्ठमा *गणतन्त्रको कार्यान्वयन आज* शीर्षकमा ब्यानर न्युज प्रकाशन गर्‍यो भने *गणतान्त्रिक विहानीमा हाम्रो प्रतिबद्धता* शीर्षकको प्रकाशकीय छापेर भनेको थियो, 'युगौँदेखि नेपाली जनतामाथि थोपरिएको निरङ्कुश सामन्ती राजतन्त्रको औपचारिक रूपमा अन्त्य र सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको स्थापना हुँदैछ' (गोरखापत्र : २०६५ जेठ १५) । सोही अङ्कको पहिलो पृष्ठमा प्रकाशित *राजातन्त्र : लास गाड्ने चिहानको खोजी* शीर्षकको एड्कर न्युजमा संसारभर कसरी राजतन्त्रको अन्त्य भयो भन्नेबारेमा विस्तृत जानकारी दिँदै भनिएको थियो -

भविष्यमा पाँचवटा मात्रै राजा वा बादशाह रहने छन् । तीमध्ये बेलायतको राजा वा बादशाह एक हुने छन् भने बाँकी चार बादशाह तासका हुने छन् । यो भविष्यवाणी त्यस्ता बादशाहको हो जो स्वयम् पनि अपदस्थ भएका थिए । सन् १९५२ को सैनिक विद्रोहका कारण सत्ताच्युत भएका राजा फारुकको यो भविष्यवाणी दिनानुदिन साकार हुँदैछ र निरङ्कुश राजतन्त्रहरू तासको महल भैँ ढल्दैछन् । एकपटक विस्थापित थोरै मात्र पुनःस्थापित भएका छन् । (

गोरखापत्र : २०६५ जेठ १५)

संविधानसभाको पहिलो बैठक हुनुअघि नै राजतन्त्र अन्त्य भएर मुलुक गणतन्त्रमा प्रवेश गर्छ भन्ने निश्चित जस्तै भइसकेको थियो । संविधानसभाको २०६५ जेठ १५ गते बसेको पहिलो बैठकले लोकतान्त्रिक गणतन्त्र कार्यान्वयनसम्बन्धी प्रस्ताव अपार बहुमतबाट पारित गर्दै नेपालबाट राजतन्त्र अन्त्य गर्‍यो (संविधानसभा दर्पण (२०६५-२०६९), २०७०, पृ.९-१०) । यसरी विष्णुको अवतार मानेर संविधान र कानूनभन्दा माथि राखिएका राजा सामान्य नागरिक बने । राजतन्त्रको अन्त्य र गणतन्त्र घोषणालाई पत्रपत्रिकाले नेपाली जनताको जितका रूपमा लिएर अत्यन्त महत्त्व र प्राथमिकताका साथ समाचार, विचार र सम्पादकीय प्रकाशन गरे । *गोरखापत्रले अब नेपाल गणतन्त्र* शीर्षकमा ब्यानर न्युज प्रकाशन गर्‍यो भने *कान्तिपुरले* जनताको तस्विरमाथि रातो अक्षरमा *गणतन्त्र नेपाल* शीर्षक दिएर स्काइ हेडलाइन बनायो । पहिलो पृष्ठमा संविधानसभा भवन बाहिर खुसीयाली मनाइरहेका जनताको ठुलो तस्विरसँगै प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइराला र माओवादी अध्यक्ष पुष्पकमल दाहालले हात मिलाएको तस्विर मात्र प्रकाशित गर्‍यो । त्यसै गरी *अन्नपूर्ण पोस्टले* *गणतन्त्र जिन्दावाद* शीर्षकमा स्काइ हेडलाइन छाप्यो र *राजतन्त्रको विधिवत् अन्त्य, गणतन्त्र कार्यान्वयन* शीर्षकमा ब्यानर समाचार छाप्यो भने *सलाम नयाँ नेपाल !* शीर्षकमा विशेष सम्पादकीय प्रकाशन गर्‍यो । *अन्नपूर्ण पोस्टको* सम्पादकीयमा भनिएको थियो -

अधिकारको लडाइँमा जनता हारेको इतिहास छैन । जनताको शक्ति र भावनाविपरीत कुनै शक्ति टिक्न सक्दैन भन्ने मान्यतालाई पहिलोपटक नेपालले यथार्थमा परिणत गरिदिएको छ । जनताको चाहना र भावनाको सम्मान गर्न तयार नभएकै कारण

नेपाली राजतन्त्र इतिहासको कथामा सीमित हुन पुग्यो । लामो सङ्घर्षपछि जनता सार्वभौम एवम् राजकीय सत्ताका मालिक बने । राजतन्त्रले गरेको अति नै उसका लागि खति भयो र नेपालीका लागि जाति भयो । (अन्नपूर्ण पोस्ट : २०६५ जेठ १६)

संविधानसभामा प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले गरेको सम्बोधनलाई दोस्रो पृष्ठमा *राष्ट्रको सपना पूरा भएको छ* : प्रधानमन्त्री शीर्षक राखेर *अन्नपूर्ण पोस्ट*ले समाचार प्रकाशन गर्‍यो । त्यसै गरी *कान्तिपुर*ले जेठ १६ गतेको सम्पादकीयमा भनेको थियो -

जनताका अधिकार खोसेर बारम्बार देशलाई निरङ्कुश बाटोमा लैजाने शाहवंशीय राजाहरूकै प्रयासले नेपालमा 'गणतन्त्र' आएको हो । २००७ सालमा स्थापना भएको प्रजातान्त्रिक व्यवस्थालाई मलजल गर्नुको साटो जनताका अधिकार खोसेर लोकतान्त्रिक व्यवस्थालाई कमजोर बनाउन गरेको पटकपटकको हस्तक्षेपले मुलुकलाई गणतन्त्रको विन्दुमा पुऱ्याउन योगदान गरेको हो । त्यसमाथि दरबार हत्याकाण्ड र नयाँ राजा ज्ञानेन्द्रको महत्त्वाकाङ्क्षी प्रतिगमनले संवैधानिक राजतन्त्रप्रति आस्था राख्ने राजनीतिक दलहरूलाई समेत गणतन्त्रको कित्तामा पुऱ्याइदियो । त्यसैको परिणाम हो, २३८ वर्ष लामो राजतन्त्रको अन्त्य र गणतन्त्रको स्थापना । (कान्तिपुर : २०६५)

राजाको व्यवहारले मुलुक जनभावनाको लहरमा बग्यो र इतिहासको गतिमा पुग्यो । जनता सार्वभौम एवम् राजकीय सत्ताका मालिक बने । सुवेदी (२०६५) लेख्छन् - नेपालका राजाहरूले ठाने, हामी शाश्वत लयका रक्षक हौं । हामीलाई सबैले मान्नुपर्छ, माने युगौंसम्म । तर अब थाहा पाए, त्यो एउटा सामन्ती शोषणको रचना मात्र थियो (सुवेदी, कान्तिपुर : २०६५ जेठ १६) । राजतन्त्र अन्त्यको घोषणालगतै नारायणहिटी दरबारमा राजाहरूले १२७ वर्षदेखि फहराउँदै आएको बाघको चित्रअङ्कित भन्डा हटाएर प्रधानमन्त्रीले गणतन्त्रको प्रतीकस्वरूप राष्ट्रिय भन्डा फहराए ।

२०६५ जेठ २९ गते श्रीपेच र राजदण्ड नेपाल सरकारलाई हस्तान्तरण गरी शाहवंशका अन्तिम राजा ज्ञानेन्द्रले हाँसी हाँसी नारायणहिटी दरबारमा पत्रकार सम्मेलन गरे । राजाका रूपमा आफ्नो पहिलो र अन्तिम पत्रकार सम्मेलनलाई सम्बोधन गरेलगत्तै रानी कोमलका साथ आफैँले चलाएको मोटरमा सवार भएर उनी नारायणहिटी दरबारबाट बाहिरिए (भण्डारी, २०७९, पृ. २३६) । विश्वका कैयौँ मुलुकहरूमा

राजतन्त्रको अन्त्य हुँदा राजा र राजपरिवारको हत्या भएको या त उनीहरू निर्वासित भएका प्रशस्त घटना छन् । नेपालको उदाहरण अनौठो छ किनभने गणतन्त्र स्थापनापछि शाहवंशका अन्तिम राजा ज्ञानेन्द्र र उनको परिवारले स्वदेशमै सामान्य नागरिकका रूपमा जीवनयापन गर्न पाएको छ (शर्मा, २०६६, पृ.१९) । राजाका अधिकार कटौतीका पक्षमा नेपाली पत्रपत्रिका असन्तुलित रूपमा प्रस्तुत भए । राजतन्त्रको अन्त्य आन्दोलनको माग थिएन । शाही घोषणाबाट पुनःस्थापित संसद्ले धमाधम राजाका अधिकार कटौती गर्दा मिडियाले जनमत सङ्ग्रहबाट गर्नुपर्ने निर्णय संसद्ले किन गरेको वा गर्न पाइन्छ ? भनेर प्रश्नसमेत उठाएन (शिव गाउँले, अन्तर्वार्ता : असोज २, २०७९) । राजालाई अधिकारविहीन बनाएर संविधानसभा हुँदै गणतन्त्रतर्फ जाने संसद्को निर्णयलाई समर्थन गर्दै नेपाली प्रेसले जनता र प्रजातन्त्रको पक्ष लियो (युवराज घिमिरे, : असोज ५, २०७९) ।

४.१० निष्कर्ष

पत्रपत्रिकाले राजा ज्ञानेन्द्रलाई संवैधानिक भूमिका निर्वाह गर्न, राजा र राजतन्त्रको छवि सुधार्न, व्यापार व्यवसायबाट हात फिक्न, प्रेस स्वतन्त्रतामाथि हस्तक्षेप नगर्न, राजतन्त्रको स्थायित्वका पक्षमा ध्यान दिन र शक्ति हत्याउने बाटोमा नलाग्न सन्देश दिएको अध्ययनको निष्कर्ष छ । पत्रपत्रिकाले दिएको सन्देशलाई राजाले महत्त्व नदिएको, संवैधानिक राजतन्त्रको मर्यादा र सीमा नाघेर निर्वाचित प्रधानमन्त्रीलाई अपमानित गर्ने, राजनीतिक दलको आन्तरिक मामिलामा खेल्ने, संसद् भङ्ग गर्न लगाउने, निर्वाचित प्रधानमन्त्रीलाई बर्खास्त गरी आफूखुसी सरकार बनाउने र विघटन गर्ने अनि राज्यसत्ता हातमा लिएर आफ्नै अध्यक्षतामा सरकार गठन गरी मिडियामा सैन्य सेन्सरसिप लगाउने राजाको कदमले राजतन्त्र अन्त्यको अवस्था सिर्जना गरेको अनुसन्धानको निष्कर्ष छ । राजा र राजपरिवारका नकारात्मक पक्षलाई उच्च महत्त्वका साथ प्रकाशन गरेर नेपाली पत्रपत्रिकाले राजतन्त्रको विपक्षमा जनमत बनाउन महत्त्वपूर्ण योगदान गरेको अध्ययनको निष्कर्ष छ ।

परिच्छेद : पाँच

राजतन्त्रको पक्ष-विपक्षमा जनमत निर्माण

५.१ सत्य, तथ्य सूचना प्रवाह हुन नसक्दा राजतन्त्रलाई क्षति

राजाले २०१७ पुस १ र २०६१ माघ १९ मा शासन सत्ता हातमा लिई जनताका अधिकार खोसेर मिडियामा सेन्सरसिप लगाएका कारण नेपाली प्रेस सुरुदेखि नै दरबारसँग सशङ्कित थियो । पञ्चायतको तिस वर्ष र २०४६ को जनआन्दोलनपछि संवैधानिक राजतन्त्रको अभ्यास हुँदा संविधान र कानूनले राजा र राजपरिवारको प्रत्यक्ष विरोध गर्न मिल्दैनथ्यो । ती दिन कानून छलेर पत्रपत्रिकाले साङ्केतिक रूपमा राजा र दरबारको विरोध गर्थे (होमनाथ दाहाल, अन्तर्वार्ता : भदौ ३, २०७९) । पञ्चायतको अन्त्यपछि बनेको नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले प्रेस स्वतन्त्रता सुनिश्चित गरेका कारण ठुलो लगानीमा खुलेका ब्रोडसिस्ट दैनिकबीच व्यावसायिक प्रतिस्पर्धा सुरु भएपछि पत्रपत्रिकाले प्रजातान्त्रिक संस्थाहरूलाई बलियो बनाउने, सरकारका काममाथि निगरानी गर्ने, आवाजविहीनको आवाज प्रतिनिधित्व गर्ने, विचार निर्माण गर्ने र राजनीतिक नेतृत्व र राजसंस्थालाई सचेत गराउने भूमिका निर्वाह गरिरहेका थिए (हरिहर विरही, अन्तर्वार्ता : भदौ ४, २०७९) ।

राजा वीरेन्द्रको शालीन व्यक्तित्व र उनले निर्वाह गरेको संवैधानिक भूमिकाका कारण राजसंस्थाको लोकप्रियता चुलिँदै थियो । राजा र राजसंस्थाप्रति जनसम्मान बढ्नुको अर्को कारण थियो २०५१ को मध्यावधि निर्वाचनपछि संसदीय राजनीतिमा भित्रिएको विकृति विसङ्गति (आमोदप्रसाद उपाध्याय, अन्तर्वार्ता : भदौ २८, २०७५) । संसद्को त्यस कार्यकालमा छ-छ महिनामा सरकार बनाउने र विघटन गर्ने खेल भए । सरकार टिकाउन सांसदहरूलाई भन्सार छुटमा महँगा गाडी (पजेरो, प्राडो) दिने, होटलमा थुन्ने, खसीबोका भैंँ किनबेच गर्ने, सुरा सुन्दरीको व्यवस्था गर्ने र मन्त्रीहरूलाई विदेश सयर गराउने जस्ता असंसदीय खेल भए (हरिबहादुर थापा, अन्तर्वार्ता : भदौ १५, २०७९) ।

संसदीय राजनीतिमा मौलाएको विकृति र राजाले निर्वाह गरेको संवैधानिक भूमिकाका कारण आम जनता राजतन्त्रविना मुलुक अघि बढ्न सक्छ, र ? भन्ने ठान्दथे (पुरञ्जन आचार्य, अन्तर्वार्ता : असार २७, २०७५) । 'संसदीय व्यवस्था र सामन्ती राजतन्त्रविरुद्ध' २०५२ देखि सशस्त्र विद्रोह चलाएको माओवादी समेत राजसंस्था हटाउन सकिन्छ, र हटाइहाल्नुपर्छ भन्ने पक्षमा थिएन (पुष्पकमल दाहाल, अन्तर्वार्ता :

साउन ७, २०७६) । बरु त्यस पार्टीको मूल नेतृत्व राजासँग सम्झौता गरेर शक्तिमा पुग्ने रणनीतिमा थियो (बाबुराम भट्टराई, अन्तर्वार्ता : साउन २०, २०७६) । नेपाली प्रेस संसदीय प्रजातन्त्र र संवैधानिक राजतन्त्रलाई सबल बनाउन प्रतिबद्ध थियो (भैरव रिसाल, अन्तर्वार्ता : भदौ २, २०७९) । आवधिक निर्वाचनमार्फत दलहरू सत्तामा आउने र जाने प्रक्रिया आरम्भ भएकाले कार्यकारी अधिकार प्रधानमन्त्रीमार्फत प्रयोग भइरहेको थियो तैपनि मौका पाउनासाथ दरबारले जनताका अधिकारमाथि धावा बोल्न सक्छ र प्रेस स्वतन्त्रता गुम्न सक्छ भन्ने आशङ्काका कारण पत्रपत्रिकाले राजाबाट संवैधानिक सीमा मिचन खोजिएको आभास पाउनासाथ दरबारलाई सचेत गराउने भूमिका निर्वाह गरिरहेका थिए (तीर्थ कोइराला, अन्तर्वार्ता : भदौ २८, २०७९) ।

नेपालमा पत्रपत्रिकाहरू फस्टाउँदै गरेको, बजार विस्तार हुँदै गएको, पाठक बढिरहेको र जनमत निर्माणमा प्रभाव बढाउँदै गरेको बेला २०५८ जेठ १९ गतेको राजदरबार हत्याकाण्डमा राजा वीरेन्द्रको वंशनाश भयो । दरबार र सरकारले घटनाको सत्य, तथ्य सार्वजनिक गर्नेतर्फ ध्यान दिएनन् । अधिराजकुमार हुँदादेखि राजा वीरेन्द्रलाई प्रजातान्त्रिक कदम चाल्न नदिने र आफ्नो व्यापारिक लाभका लागि शक्तिको दुरुपयोग गर्ने पात्रका रूपमा पत्रपत्रिकाले ज्ञानेन्द्रको छवि बनाएका थिए (श्रीकृष्ण अनिरुद्र गौतम, अन्तर्वार्ता : असोज २, २०७९) । दरबार हत्याकाण्डपछि त्यसमा षड्यन्त्र रहेको र ज्ञानेन्द्रको समेत हात थियो भन्ने खालका हल्ला चलाइए (देवप्रकाश त्रिपाठी, अन्तर्वार्ता : भदौ ८, २०७९) । व्यावसायिक पत्रपत्रिकाले दरबार हत्याकाण्डबारे समयमै सत्य, तथ्य सार्वजनिक गर्न सकेनन् (युवराज घिमिरे, अन्तर्वार्ता : भदौ २३, २०७९) । त्यस बेला नाम नसुनिएका, बजारमा वितरण नुहने र हल्लाका भरमा समाचार र विचार छापे स्वार्थप्रेरित पत्रिकाले जनमत निर्माणमा प्रभाव पारे । शाह (२०८०) का अनुसार

दरबार हत्याकाण्डपछि राजा र राजपरिवारमाथि घातक प्रहारहरू भए ।

राजनीतिक जालझेल गरी धेरै नेपालीको मनमा भ्रमको बादल बनाई राजतन्त्रबारे

नकारात्मक भावना फैलाइयो । सत्य सधैं सत्य हुन्छ । असत्यको विजय कहिले

हुँदैन । हाम्रो माझ प्रत्यक्षदर्शीहरू हुँदाहुँदै अज्ञानता र छलले अझ पनि हामी

बहकिइरहेका छौं । यो अन्यायपूर्ण मात्र होइन दुर्भाग्यपूर्ण पनि हो । (रातोपाटी :

माघ १३)

शाहवंशका अन्तिम राजा ज्ञानेन्द्र शाहले राजतन्त्र अन्त्य भएको १५ वर्षपछि दिएको अभिव्यक्तिले पनि माथिको तथ्यलाई पुष्टि गर्छ । अनुसन्धानका क्रममा ३६.४ (२०३) प्रतिशतले स्वार्थप्रेरित मिडियाले संविधान र कानूनविपरीतका सामग्री प्रवाह गरेको विचारमा सहमति जनाएका छन् । त्यसै गरी भन्डै २७ (१५०) प्रतिशतले पार्टी पक्षधर मिडियाले संविधान मिचेको, २१(७ (१२१) प्रतिशतले व्यावसायिक मिडियाले मिचेको र भन्डै १५ प्रतिशतले सरकारी मिडियाले समेत संविधान र कानूनविपरीतका सामग्री दिएको विचार राखेका छन् ।

तालिका ५.१

अपरिपक्व सूचना प्रवाह गर्ने पत्रपत्रिका

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	व्यावसायिक मिडिया	१२१	२१.८
२	स्वार्थ प्रेरित मिडिया	२०३	३६.४
३	पार्टीनिकट मिडिया	१५०	२६.९
४	सरकारी मिडिया	८६	१४.९
जम्मा		५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

माथिको तालिका विश्लेषण गर्दा निरङ्कुश राजतन्त्रविरुद्ध प्रजातन्त्र, प्रेस स्वतन्त्रता र बहुसङ्ख्यक जनताको पक्षमा उभिँदा नेपाली पत्रपत्रिकाले कतिपय अवस्थामा संविधान र कानूनको उल्लङ्घन गरी परिवर्तनको संवाहकका रूपमा भूमिका खेलेको देखिन्छ । जनतालाई पर्याप्त सूचना दिने र मुद्दामा बहस चलाएर दुधको दुध पानीको पानी बनाउने जिम्मेवारी पत्रपत्रिकाले पूरा गर्न सकेनन् । मूलधारका पत्रिका सत्य, तथ्य र विश्वसनीय सूचना प्रवाहमा चुकेपछि आम जनता बजार हल्ला, अपरिपक्व सूचना, प्रोपोगान्डा र विदेशी मिडियामा भर पर्न बाध्य भए । मिडियाले नकारात्मक छवि बनाएका कारण आम नेपाली ज्ञानेन्द्रलाई राजाका रूपमा हेर्न चाहँदैनथे (शान्तिराम भण्डारी, अन्तर्वार्ता : असोज १, २०७९) ।

राष्ट्रप्रमुखसहित शाही परिवारका दर्जन सदस्यहरूको हत्या हुँदा घटनाको वैज्ञानिक अनुसन्धान नहुनु, राजा, रानी, युवराजसहित मारिएका कसैको पनि पोस्टमार्टम नगरिनु, दरबार, सरकार, संसद्, सेना कसैले पनि घटनाको जिम्मेवारी नलिनु, हत्याका आरोपी दीपेन्द्रलाई नै राजा घोषणा गरिनु र राजा वीरेन्द्रको वंशनाश हुँदा ज्ञानेन्द्रको परिवार जोगिनुलाई षड्यन्त्रका रूपमा व्याख्या गरियो (राजेन्द्र दाहाल, अन्तर्वार्ता : भदौ २३, २०७९) । जनताले लोकप्रिय ब्रोडसिट दैनिक पत्रिकाले घटनाका बारेमा आधिकारिक सूचना नदिएकाले आम जनता बजारमा चलाइएका अनेकौं हल्ला र षड्यन्त्रका कथा पत्याउन बाध्य भए (मृगेन्द्रराज पाण्डे, अन्तर्वार्ता : असोज १५, २०७५) । हल्ला र अनुमानकै भरमा नयाँ राजालाई दोषीका रूपमा चित्रित गर्न खोजियो । ज्ञानेन्द्र राजा बन्दासम्म राजसंस्थाको सामाजिक र सांस्कृतिक छविमा ठुलो धक्का लागिसकेको थियो (श्रीष शमशेर राणा, अन्तर्वार्ता : असोज ७, २०७९) । हनुमानढोका दरबारमा राज्यारोहण गरी श्रीपेच लगाएर नारायणहिटी दरबारतर्फ फर्किने क्रममा उनले बाटोभरि जनअवरोधको सामना गर्नु पर्‍यो । जनचेतना ह्वात्तै बढेको र मिडियाको पहुँच तथा प्रभाव व्यापक भएको अवस्थामा राजाले 'म दाजु जस्तो निष्क्रिय रहन्न' भन्ने अभिव्यक्ति दिएका थिए । त्यसले पनि जनतालाई सशङ्कित बनायो (विश्वबन्धु थापा, अन्तर्वार्ता : असोज ७, २०७५) ।

संसद्, सेना र प्रशासनको साथ पाएका कारण राजाले वैधानिकता पाए पनि जनस्तरमा राजसंस्था राख्ने वा नराख्ने भन्ने विषयमा तीव्र बहस हुन थाल्यो । युवापुस्ता राजतन्त्र नभए पनि हुन्छ, भन्नेमा पुग्यो । राजनीतिक नेतृत्व र मिडिया संवैधानिक राजतन्त्रको निरन्तरताकै पक्षमा भए पनि नेपाली समाजमा राजा मरिसकेकाले राजसंस्थाविना देश चलन सक्छ, राजतन्त्र किन चाहियो भन्ने तहमा बहस चलन थालेपछि राजतन्त्रको जग नराम्रोसँग हल्लिन पुग्यो । ज्ञानेन्द्र गद्दीमा आसीन भएपछि राजसंस्थाको राजनीतिक तथा सांस्कृतिक शक्ति कमजोर मात्र भएन, जनआस्था र विश्वासमा ठुलो ह्रास हुन पुग्यो (महेश आचार्य, अन्तर्वार्ता : साउन २१, २०७५) । केही अपवादलाई छोडेर व्यावसायिक पत्रकारहरूको दरबारसँग सिधा सम्पर्क थिएन । आधिकारिक स्रोतको अभावमा दरबारका सूचना मिडियामा आउन पाउँदैनथे । दरबार निकट सूत्र सही सूचना दिन सक्दैनथ्यो ।

राजाका निकटका मानिसहरूसमेत अडकलबाजीका कुरा सुनाउँथे । त्यसैले कतिपय पत्रकारले सूचना पाएर पनि समाचार लेख्न सक्ने अवस्था थिएन (देवप्रकाश त्रिपाठी, अन्तर्वार्ता : भदौ ८, २०७९) ।

वीरेन्द्रको हत्यासँगै विष्णुको अवतार सकियो, राजतन्त्र समाप्त भयो भन्ने सन्देश प्रवाह भयो । राजदरबार हत्याकाण्डबारे छानविन गर्न प्रधानन्यायाधीश केशवप्रसाद उपाध्यायको अध्यक्षतामा गठित उच्चस्तरीय आयोगले राजारानीको हत्या युवराजबाट भएको रिपोर्ट सार्वजनिक गरे पनि धेरै नेपालीले विश्वास गरेनन् । सधैं मिडियाले युवराज दीपेन्द्रका सकारात्मक पक्षलाई मात्र महत्त्वका साथ प्रकाशन प्रसारण गरेकाले हत्यामा उनको संलग्नता छ भनेर आम मानिसले पत्याउन सकेनन् र त्यसले गर्दा पनि ज्ञानेन्द्रको गद्दी आरोहणसँगै राजसंस्था समाप्त भयो भन्ने सन्देश प्रवाह हुन पुग्यो (चन्द्रकिशोर भा, अन्तर्वार्ता : असोज २, २०७९)। त्यस समयलाई विद्रोही नेकपा माओवादीले राजतन्त्रमाथि प्रहार गर्ने उपयुक्त अवसरका रूपमा उपयोग गर्ने नीति बनायो र प्रमुख पत्रपत्रिकालाई सकेसम्म प्रयोग गर्ने रणनीतिका साथ प्रचारयुद्ध सुरु गर्‍यो (भट्टराई, कान्तिपुर : २०५८ जेठ २४) । पार्टीले सञ्चालन गरेको *जनादेश* साप्ताहिक पूर्व, मध्य र पश्चिम गरी तीन संस्करणमा प्रकाशन हुन थाल्यो र 'जनगणतन्त्र' नामक पाँचवटा घुम्ती एफएम रेडियो समेत सञ्चालनमा ल्याइए (गोविन्द आचार्य, अन्तर्वार्ता : भदौ १७, २०७९) । ती सञ्चार माध्यमले दरबार हत्याकाण्डमा देशी विदेशी षड्यन्त्र रहेको र राजाको वंशनाशसँगै मुलुक स्वतः गणतन्त्रमा प्रवेश गर्‍यो भन्ने कोणबाट प्रचार अभियानलाई तीव्र बनाए (रोसन पुरी, अन्तर्वार्ता : भदौ २८, २०७९) । राजा र राजतन्त्रविरुद्ध भ्रम फैलिरहँदा दरबार र मिडियाबीच सम्पर्कसूत्रका रूपमा काम गर्न भनेर खडा गरिएको संवाद सचिवालयले मिडियासँग समन्वय गरी त्यसलाई निराकरण गर्ने पहलकदमी लिन सकेन ।

नेपाली मिडियाले राजसंस्थाको हितका पक्षमा काम गरे पनि दरबारले प्रेसलाई कहिल्यै आफ्नो बनाउन सकेन । सामन्ती संस्कारमा हुर्किएका राजा संवैधानिक हैसियतमा पुगे पनि आलोचना सुन्नै नसक्ने, नचाहने, चाकडी, चाप्लुसी र गुणगान मात्र खोज्ने प्रवृत्तिका थिए । राम्रा कामको समर्थन र खराब कामको अलोचना गर्नु प्रेसको धर्म हो भन्ने कुरा दरबारले बुझ्न सकेन । त्यही कारण राजसंस्थालाई ठुलो क्षति हुन पुग्यो (भैरव रिसाल, अन्तर्वार्ता : भदौ २, २०७९) । दरबारमा राजा, रानी र युवराजको हुकुम विना कर्मचारीले कुनै काम नगर्ने परम्परा थियो, त्यसैले राजासहित राजपरिवारको हत्यापछि त भन्नु संवाद सचिवालय पूर्णतः निष्क्रिय हुन पुग्यो (श्रीष शमशेर राणा, अन्तर्वार्ता : असोज ७, २०७९) ।

दरबार मिडिया व्यवस्थापनमा चुकेकाले माओवादी प्रोपोगान्डा, बजार हल्ला, अफवाह, षड्यन्त्रका कथा र नामै नसुनिएका पत्रिकाले जनमत निर्माणमा भूमिका खेले । मिडियाको अध्ययन विश्लेषण गरी समयमै मिथ्या सूचना रोक्न नसक्दा राजसंस्थाले ठुलो नोक्सानी व्यहोर्नु पर्‍यो । दरबार हत्याकाण्ड षड्यन्त्र हो भनेर पार्टीले प्रकाशन गरेको वक्तव्यका आधारमा माओवादीबाट सञ्चालित पत्रिकाले समाचार बनाए । मूलधारका मिडियाले दिन नसकेको समाचार प्रकाशन गरेपछि *जनादेश* साप्ताहिकको बिक्री त्वात्तै बढ्यो । नयाँ राजा ज्ञानेन्द्रप्रति सुरुदेखि नै आक्रामक रूपमा प्रस्तुत भएर *जनादेश*ले राजा हटाउने अभियान चलाएको थियो (गोविन्द आचार्य, अन्तर्वार्ता : भदौ १७, २०७९) । माओवादी नीति र निर्देशनबमोजिम पत्रकारको आवरणमा काम गरिरहेका त्यस पार्टीका कार्यकर्ताहरू समाचार सामग्री तयार गर्थे । देशका ग्रामीण क्षेत्रमा माओवादीद्वारा सञ्चालित बाहेक अरू मिडियाको सहज पहुँच नै थिएन । मूलधारका मिडियाको माओवादीसँग प्रत्यक्ष सूचना सम्पर्क थिएन । पत्रकारको भेषमा काम गरेका कार्यकर्ताहरूले नै ती मिडियामा समाचार सामग्री पठाएर प्रकाशन-प्रसारण गर्न लगाउँथे (रोसन पुरी, अन्तर्वार्ता : भदौ २८, २०७९) ।

५.२ निरङ्कुश राजतन्त्रको विरोध

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा २७ ले राजालाई संविधानको रक्षक तथा नेपालको राष्ट्रियता र नेपाली जनताको एकताको प्रतीक मानेको थियो । धारा ३० ले राजाको आय वा निजी सम्पत्तिमा कर नलाग्ने व्यवस्था गरेको थियो भने धारा ३१ मा राजाबाट भएका कुनै कामको सम्बन्धमा अदालतमा प्रश्न उठाउन नपाइने प्रावधान थियो । त्यसै गरी छापाखाना तथा पत्रपत्रिकासम्बन्धी ऐन २०४८ को दफा १४ मा राजा र राजपरिवारप्रति घृणा वा निरादर गराउने वा अपहेलना वा द्वेष बढाउने वा राजाको प्रतिष्ठामा आँच आउने गरी कुनै पनि समाचार वा विचार प्रकाशन गर्न प्रतिबन्ध लगाइएको थियो । मन्त्रपरिषद्को सल्लाह र सम्मतिमा मात्र काम गर्ने भएकाले संवैधानिक राजाबाट गल्ती हुँदैन भन्ने सिद्धान्तका आधारमा यस्तो व्यवस्था गरिएको हो । नेपाली प्रेसले पनि संविधान र कानूनबमोजिम संवैधानिक राजतन्त्र र संसदीय प्रजातन्त्रको प्रतिष्ठा र गरिमा बढाउने गरी समाचार र विचार प्रवाह गरिरहेको अवस्था थियो (महेश आचार्य, अन्तर्वार्ता : कात्तिक २३, २०७५) ।

राजा र राजपरिवारसम्बन्धी समाचार नेपाली मिडियाको पहिलो प्राथमिकतामा पर्ने गरेका थिए भने संविधान र कानुनी व्यवस्थाका कारण पनि मिडियाले राजा र दरबारको खुलेर आलोचनामा लेख्न सक्ने अवस्था थिएन (राधेश्याम अधिकारी, अन्तर्वार्ता : जेठ ३०, २०७६) । दरबार हत्याकाण्डपछि गद्दीको उत्तराधिकारी बनेका राजा ज्ञानेन्द्र संविधानविपरीत कार्यकारी प्रधानमन्त्री बने । राजाको अध्यक्षतामा गठित सरकारले नागरिकका अधिकार अतिक्रमण गरी प्रेसमाथि नियन्त्रण गरेपछि पत्रत्रिकाले राजा र राजतन्त्रका नकारात्मक पक्षलाई बढी स्थान दिएको अध्ययनमा पाइएको छ । अनुसन्धानमा सहभागी ५५.३ (३०८) प्रतिशतले प्रेस स्वतन्त्रता सङ्कुचित पारिएकाले मिडिया राजतन्त्रको विपक्षमा गएको विचार राखेका छन् । त्यसै गरी जनचाहनाको सम्मान गर्दै मिडियाले राजतन्त्रविरोधी सामग्रीलाई प्राथमिकता दिएर परिवर्तनको पक्षमा जनमत बनायो भन्ने पक्षमा २८.५ (१५९) प्रतिशत र पूर्वाग्रही भएर मिडियाले राजा र राजपरिवारका नकारात्मक समाचार प्रवाह गर्‍यो भन्ने पक्षमा विचार १६.२ (९०) प्रतिशत सहभागीले विचार राखेका छन् ।

तालिका ५.२

राजा र राजतन्त्रको आलोचना

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	राजाले प्रेसमाथि आक्रमण गरेकाले	३०८	५५.३
२	प्रेस पूर्वाग्रही भएर	९०	१६.२
३	प्रेसले जनचाहनाको सम्मान गरेर	१५९	२८.५
	जम्मा	५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

संवैधानिक राजाले कार्यकारी प्रधानमन्त्रीको जिम्मेवारी लिएपछि उनको काम कारबाहीलाई लिएर सत्य, तथ्यमा आधारित भई आलोचना गर्नु, प्रेस स्वतन्त्रताको रक्षाका लागि आवाज उठाउनु, आवाजविहीनको आवाज प्रतिनिधित्व गर्नु र जनचाहनाको सम्मान गर्दै समाचार तथा विचार प्रवाह गर्नु मिडियाको दायित्व हो (दाहाल, २०६८, पृ.६४-६५) । संविधानविपरीत राजा र प्रधानमन्त्री एउटै व्यक्ति भएको र राजा निरङ्कुश बाटोमा अघि बढेको आभास भएपछि पत्रपत्रिकाले राजालाई सचेत गराउँदै आफ्नो दायित्व पूरा गरेका थिए (हरिहर विरही, अन्तर्वार्ता : भदौ ४, २०७९) ।

त्यो घटनापछि मुलुकको राजनीति स्पष्टतः निरङ्कुशतासमर्थक र विरोधी दुई ध्रुवमा विभाजित हुन पुग्यो । राजतन्त्रको विरोध नेपाली पत्रकारिताको सम्पादकीय नीति नभए पनि राजाले प्रेस स्वतन्त्रतामाथि अङ्कुश लगाएर जनताको मुख थुन्ने प्रयास गरेपछि पत्रपत्रिकाले उनले गरेका काम कारवाहीबारे तथ्यमा आधारित रहेर आलोचना गरेको अनुसन्धानले देखाएको छ । २०४६ सालपछिको खुला वातावरणमा हुर्केको नेपाली समाज राजाको निरङ्कुशता स्विकारन किमार्थ तयार थिएन (महेन्द्र विष्ट, अन्तर्वार्ता : भदौ २८, २०७९) । एकद्वार विज्ञापन नीतिका नाममा राजाको निरङ्कुशताको समर्थन गर्ने मिडियालाई मात्र विज्ञापन दिएर स्वतन्त्र मिडियालाई आफैँ बन्द हुने अवस्थामा पुऱ्याउने नीति सरकारले बनाएपछि संवैधानिक राजतन्त्रको पक्षमा रहेका पत्रपत्रिका राजाविरोधी कित्तामा जान बाध्य भएका थिए (शशिनाथ मरासिनी, अन्तर्वार्ता : भदौ २८, २०७९) । त्यसैले २०६२-०६३ को आन्दोलनमा पेसागत सङ्घसङ्गठन नागरिक समाज र विद्यार्थीलगायत समाजका विभिन्न क्षेत्रबाट राजा र राजपरिवारको विरोधमा उठेका आवाजलाई उच्च महत्त्व र प्राथमिकता दिएर पत्रपत्रिकाले राजतन्त्रको विरोधमा जनमत बनाउन योगदान गरे (लोकेन्द्रबहादुर ओली, अन्तर्वार्ता : भदौ २८, २०७९) । अनुसन्धानमा ५४.८ (३०५) प्रतिशतले राजा र राजपरिवारका विषयमा पत्रपत्रिकाले नकारात्मक कोणबाट समाचार र विचार प्रवाह गरेको विचारमा सहमति जनाएका छन् भने ३६.८ (२०५) प्रतिशतले सत्य, तथ्यमा आधारित सामग्री सम्प्रेषण गरेको र ८.४ (४७) प्रतिशतले सकारात्मक सामग्री दिएको विचारमा सहमति जनाएका छन् ।

तालिका ५.३

राजा र राजपरिवारका नकारात्मक पक्षलाई महत्त्व

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	सकारात्मक	४७	८.४
२	नकारात्मक	३०५	५४.८
३	सत्य, तथ्यमा आधारित	२०५	३६.८
जम्मा		५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

अनुसन्धानले राजा र राजपरिवारप्रति नकारात्मक जनमत बनाउन पत्रपत्रिकाको बढी योगदान रहेको पनि देखाएको छ । भन्दा ५५ प्रतिशतले राजा र राजपरिवारप्रति नकारात्मक भावना सिर्जना गर्ने खालका सामग्री पत्रपत्रिकाले प्रकाशन गरेको विचारमा सहमति जनाउनुले माथिको तथ्य पुष्टि हुन्छ ।

नेपाल पत्रकार महासङ्घले २०६३ मंसिर २ गते काभ्रेको धुलिखेलमा सम्पन्न आठौँ बैठकबाट मुलुकलाई लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक बनाउन अग्रसर रहने निर्णय गर्‍यो । महासङ्घले गणतन्त्रको वकालत गरे पनि राजतन्त्र राख्नु हुँदैन भन्ने सम्पादकीय नीति मूलधारको नेपाली मिडियाले बनाइसकेको थिएन (राजेन्द्र दाहाल, अन्तर्वार्ता : भदौ २३, २०७९) । वरु पत्रकारलाई राजनीतिक मोर्चाबन्दीमा लगाउने कार्यले पत्रकारहरूको आचारसंहिता, व्यावसायिकता र स्वतन्त्रतामा गम्भीर प्रश्न उठेको र पत्रकारहरूलाई निश्चित राजनीतिक उद्देश्यप्राप्तिका लागि कार्यरत रहने वर्गका रूपमा स्थापित गर्न खोजिएको भन्दै पत्रपत्रिकाले महासङ्घको आलोचना गरेका थिए । *पेशाको मर्यादा* शीर्षकमा *कान्तिपुर*ले प्रकाशित सम्पादकीयमा भनेको थियो -

पत्रकारहरूले महासङ्घ जस्ता मञ्चबाट अधिकार र स्वतन्त्रताजस्ता सार्वभौम विषयका लागि वकालत गर्ने, आवश्यक पर्दा आन्दोलन गर्ने हो । राजाको सक्रिय शासनकालमा महासङ्घले आन्दोलन गरेर स्वतन्त्रताको पक्षमा आवाज बुलन्द गरेको हो । पत्रकारका लागि स्वतन्त्रता अनिवार्य छ । आफ्नो अधिकारका लागि सङ्घर्ष गर्दा लोकतान्त्रिक दलहरूसँग परोक्षतः न्यूनतम समझदारी कायम हुनु स्वाभाविक थियो । त्यसको सीमा प्रेस स्वतन्त्रतासम्म हो र त्यहीँसम्म मात्र हुनु पत्रकारहरूको पेशाका लागि शोभनीय र सह्य हो भन्ने कदापि विर्सनुहुँदैन । महासङ्घको नयाँ निर्णयले त्यो मर्यादा र सीमा उल्लङ्घन गरेको छ । महासङ्घ दलको भातृ संगठन जस्तो हुनु पत्रकारहरूको स्वतन्त्र अस्तित्व र तटस्थ भूमिका तथा जिम्मेवारीको कटौती हो । खण्डन हो । यो निर्णयले पत्रकारहरूको पेसागत गरिमा कमजोर भएको छ । राजनीतिक लक्ष्य दलहरूले निर्धारण गर्ने हो, पत्रकारहरूले होइन ।

आमसञ्चार माध्यमलाई स्वतन्त्र र पत्रकारहरूलाई निर्भीक तथा दक्ष बनाउन

महासङ्घको भूमिका हुन्छ तर त्यसका लागि उसले राजनीतिक दिशा होइन,
व्यावसायिक दिशा ग्रहण गर्नुपर्छ नत्र यसको तटस्थ भूमिका कमजोर हुँदै
जान्छ। जसले प्रेस स्वतन्त्रता मात्र होइन, लोकतन्त्रात्मक व्यवस्थालाई पनि
आघात पुऱ्याउँछ। (कान्तिपुर, २०६३ मंसिर ४, पृ.६)

नयाँ राजालाई स्थापित गर्न पत्रपत्रिकाले सक्दो प्रयास गरे पनि राजा भने प्रजातन्त्र समाप्त पारी प्रेसको
मुख बन्द गराउने बाटोमा गए। दरबारले एकपछि अर्को गर्दै जनताका अधिकार हत्याउँदासमेत नेपाली
मिडियाले संवैधानिक राजतन्त्रको निरन्तरताकै पक्षमा वकालत गरेको थियो (राजेन्द्र दाहाल, अन्तर्वार्ता :
भदौ २३, २०७९)।

राजाका काम कारवाहीबारे जनतालाई सूचना दिने, शिक्षा दिने र तथ्यमा रहेर आलोचना गर्ने,
अलोकतान्त्रिक कदम सच्याउन सुझाव दिने र संविधान मिचेर सत्ता हत्याउने बाटो नछोडे राजतन्त्र नै
समाप्त हुन सक्छ भनेर सचेत गराउने धर्म पत्रपत्रिकाले निर्वाह गरे। राजाले मिडियाको सुझाव लिएर
आफ्ना असंवैधानिक कदम सच्याउनुको सट्टा शक्ति आर्जन गर्ने बाटोमा गएर संविधानको मर्म र
जनभावनाको उपहास गरेकाले राजतन्त्र समाप्तको बाटोमा गएको अध्ययनको निष्कर्ष छ (धर्मेन्द्र भा,
अन्तर्वार्ता : भदौ २३, २०७९)।

५.३. नयाँ राजाबाट संवैधानिक भूमिकाको अपेक्षा

राजाले दाजु वीरेन्द्रले जस्तै संवैधानिक भूमिका निर्वाह गरून्, राजतन्त्रको साख बढाउने काम गरून्,
जनचाहनाको सम्मान गरून् र संविधानविपरीत शक्ति हत्याउने महत्त्वाकाङ्क्षा नराखून् भन्ने सन्देश
पत्रपत्रिकाले समाचार, लेख, विचार र सम्पादकीयमार्फत प्रवाह गरिरहेका थिए। मिडियाको सुझाव
राजाले लिएनन्। संविधानविपरीत कार्यकारी अधिकार हातमा लिएर उनले जनताका प्रजातान्त्रिक
अधिकार खोस्ने काम गरे। पत्रपत्रिकाले राजाका काम कारवाहीबारे जनतालाई सुसूचित गराउँदै उनलाई
संवैधानिक सीमाभित्र बस्न सुझाव दिएको अध्ययनमा पाइएको छ। अध्ययनमा राजाको तानाशाह छवि
निर्माणमा पत्रपत्रिकाको ठुलो योगदान रहेको पाइएको छ। अनुसन्धानमा सहभागी ८९.४ (४९८)
प्रतिशतले राजालाई मिडियाले तानाशाहका रूपमा प्रस्तुत गरेको विचार राखेका छन् भने १०.२ (५७)

प्रतिशतले संवैधानिक राजा र ०.४ (२) प्रतिशतले विष्णुको अवतारका रूपमा प्रस्तुत गरेको विचार राखेका छन् ।

तालिका ५.४

निरङ्कुश शासकका रूपमा राजाको छवि निर्माण

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	तानाशाह राजा	४९८	८९.४
२	संवैधानिक राजा	५७	१०.२
३	विष्णुको अवतार	२	०.४
जम्मा		५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

माथिको तालिका विश्लेषण गर्दा तानाशाह शासकका रूपमा राजा ज्ञानेन्द्रको छवि बनाउन पत्रपत्रिकाको योगदान थियो भन्ने पुष्टि हुन्छ । त्यसै गरी राजा वीरेन्द्रका सकारात्मक पक्षलाई मात्र स्थान दिएर पत्रपत्रिकाले संवैधानिक राजाका रूपमा उनको छवि बनाउन योगदान गरेको अध्ययनको निष्कर्ष छ । अनुसन्धानमा ७४ (४१२) प्रतिशतले पत्रपत्रिकाले वीरेन्द्रलाई संवैधानिक राजाका रूपमा प्रस्तुत गरेको, १९.२ (१०७) प्रतिशतले विष्णुको अवतारका रूपमा र ६.८ (३८) प्रतिशतले तानाशाह राजाका रूपमा प्रस्तुत गरेको विचार राखेका छन् ।

तालिका ५.५

राजा वीरेन्द्रको छवि

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	तानाशाह राजा	३८	६.८
२	संवैधानिक राजा	४१२	७४.०
३	विष्णुको अवतार	१०७	१९.२
जम्मा		५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

भन्डै दुई तिहाइ उत्तरदाताले राजा वीरेन्द्रलाई संवैधानिक राजाका रूपमा चित्रण गर्दै पत्रपत्रिकाले नयाँ राजाबाट दाजुकै जस्तो व्यवहार होस् भन्ने सन्देश प्रवाह गरेको अध्ययनमा पाइएको छ। अनुसन्धानका क्रममा ८८.३ (४९२) प्रतिशतले पत्रपत्रिकाले राजा ज्ञानेन्द्रको छविलाई नकारात्मक रूपमा चित्रण गरेको विचारमा सहमति जनाएका छन्। त्यसै गरी ६.८ (३८) प्रतिशतले थाहा नभएको र ४.९ (२७) प्रतिशतले सकारात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेको बताएका छन्।

तालिका ५.६

राजा ज्ञानेन्द्रका नकारात्मक पक्षको बढी प्रचार

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	थाहा भएन	३८	६.८
२	सकारात्मक	२७	४.९
३	नकारात्मक	४९२	८८.३
	जम्मा	५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

माथिको तालिका विश्लेषण गर्दा ८८ प्रतिशतभन्दा बढीले राजा ज्ञानेन्द्रलाई मिडियाले नकारात्मक रूपमा चित्रण गरेको विचारमा सहमति जनाउनुले नेपाली पत्रपत्रिकाले राजाको नकारात्मक छवि बनाउन योगदान गरेको पुष्टि गर्छ। पत्रपत्रिकाले राजा ज्ञानेन्द्रका नकारात्मक र वीरेन्द्रका सकारात्मक पक्षलाई महत्त्व दिएर राजतन्त्रविरुद्ध जनआक्रोश पैदा गर्न योगदान गरेको अध्ययनमा पाइएको छ। राजतन्त्रलाई अलोकप्रिय बनाउन चाहने शक्तिले केही पत्रपत्रिकालाई उपयोग गरेको र त्यसरी आफू दुरुपयोग भएको कुरा कतिपय ती मिडिया सञ्चालक र सम्पादकहरूले भेउ पाउनै नसकेको अध्ययनमा पाइएको छ (तीर्थ कोइराला, अन्तर्वार्ता : भदौ २८, २०७९)।

राजसंस्था र लोकतन्त्रसँग सँगसँगै जान सक्दैन भन्ने कोणबाट मिडियाले समाचार र विचार प्रवाह गरेपछि राजतन्त्रको विरोधी जनमत बनेको थियो (विष्णु, निष्ठुरी, अन्तर्वार्ता : भदौ १५, २०७९)।

जनअधिकार र प्रेस स्वतन्त्रता समाप्त पार्ने राजाको मिसनलाई व्यावसायिक अभ्यासबाट मात्र परास्त गर्न सम्भव नभएकाले पत्रपत्रिकाले पनि राजतन्त्रविरुद्ध प्रतिरोध मिसन चलाएका थिए (शशिनाथ मरासिनी,

अन्तर्वार्ता : भदौ २८, २०७९) । राजाका असंवैधानिक कदममाथि खरो प्रश्न उठाएर पत्रपत्रिकाले जनतालाई राजतन्त्रको विकल्पमा सोचन प्रेरित गरेको अनुसन्धानको निष्कर्ष छ (महेन्द्र विष्ट, अन्तर्वार्ता : भदौ २८, २०७९) ।

५.४ युवराज पारसको नकारात्मक पक्षको बढी प्रचार

नेपाली पत्रपत्रिकाले युवराज दीपेन्द्रका सकारात्मक र युवराज पारसका नकारात्मक पक्षलाई महत्त्वका साथ स्थान दिएर राजतन्त्रविरोधी जनमत निर्माणमा योगदान गरेको अध्ययनमा पाइएको छ । राजधानीले २०५८ असार ६ गते पहिलो पृष्ठमा शाहज्यादा पारसलाई युवराजधिराज घोषणा नगर्न माग शीर्षक दिएर नेकपा मालेको भातृ सङ्गठन अखिल नेपाल राष्ट्रिय स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियन (अनेरास्ववियु) ले पारस राजा हुन योग्य नरहेको भन्दै उनलाई युवराजधिराज घोषणा नगर्न माग गरेको समाचार प्रकाशन गर्‍यो । विगतमा पारसले गल्ती गर्दा उनीमाथि कारबाही गरेको भए दरबार हत्याकाण्डमा उनको हात छ भनेर जनताले शङ्का गर्ने ठाउँ हुँदैनथ्यो भन्दै अनेरास्ववियुले राजगद्दी उत्तराधिकारीसम्बन्धी कानून परिवर्तन गरेर भए पनि पारसलाई उत्तराधिकारी बनाउनु हुँदैन भन्ने माग गरेको समाचारमा उल्लेख थियो । पत्रिकाले कलाकार प्रवीण गुरुङलाई गाडीले कुल्चेर मारेका बेला तत्कालीन शाहजादा पारसलाई कारबाही गर्न अनेरास्ववियुले २०५७ भदौ ७ गते २४ सय मिटर लामो कपडामा ५ लाख २३ हजार नागरिकको हस्ताक्षर दरबारमा बुझाएको प्रसङ्ग समाचारमा उल्लेख गरिएको थियो । (राजधानी दैनिक, २०५८ असार ६)

पत्रपत्रिकाको सुझाव नमान्दा दरबारलाई ठुलो क्षति भएको अनुसन्धानमा पाइएको छ । अनुसन्धानमा ८० प्रतिशत सहभागीले युवराज पारसलाई राजपरिवारको उदण्ड सदस्यका रूपमा र २० प्रतिशतभन्दा बढीले राजा हुन अयोग्य पात्रका रूपमा पत्रपत्रिकाले प्रस्तुत गरेको विचारमा सहमति जनाएका छन् ।

तालिका ५.७

युवराज पारसको छवि

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	उदण्ड युवराज	४४५	७९.९
२	राजा हुन अयोग्य पात्र	११२	२०.१
	जम्मा	५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

अनुसन्धानमा युवराज पारसका नकारात्मक पक्षलाई मात्र पत्रपत्रिकाले महत्त्वका साथ स्थान दिएका कारण बहुसङ्ख्यक जनताले युवराजाधिराज घोषणा गरिए पनि उनलाई भावी राजाका रूपमा स्वीकार गर्न नसकेको पाइएको छ। अनुसन्धानमा ७३.१ (४०७) प्रतिशतले दीपेन्द्रलाई तालिम प्राप्त भावी राजाका रूपमा पत्रपत्रिकाले प्रस्तुत गरेको विचारमा सहमति जनाएका छन् भने २६.८ (१४९) प्रतिशतले बौद्धिक व्यक्तित्वका रूपमा र ०.२ (१) प्रतिशतले सामान्य युवराजका रूपमा प्रस्तुत गरेको विचार राखेका छन्।

तालिका ५.८

दीपेन्द्रको गुणगान

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	तालिमप्राप्त भावी राजा	४०८	७३.२
२	बौद्धिक युवराज	१४९	२६.८
	जम्मा	५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

युवराज दीपेन्द्रका सकारात्मक पक्षलाई मात्र पत्रपत्रिकाले बढी स्थान दिएका कारण उनलाई दरवार हत्याकाण्डको प्रमुख दोषी बनाइए पनि आम नेपालीले विश्वास गर्न नसकेको अनुसन्धानको निष्कर्ष छ।

तालिका ५.९

राजतन्त्रको बदनामीमा राजा र युवराज बढी जिम्मेवार

क्र.स.	विचार	आवृत्ति	प्रतिशत
१	राजा ज्ञानेन्द्र	२३	९२
२	युवराज पारस	२४	९६
३	रानी कोमल	३	१२
४	युवराज्ञी हिमानी	२	८

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

नोट : उत्तरदाताले एकभन्दा बढी उत्तर चयन गरेका कारण योगफल शतप्रतिशत भन्दा बढी देखिन आएको

राजतन्त्रप्रति अविश्वास बढाउन राजा ज्ञानेन्द्रको सर्वाधिक योगदान रहेको अध्ययनमा पाइएको छ । राजतन्त्रको अलोप्रियतामा राजा ज्ञानेन्द्रको योगदान छ भन्ने पक्षमा ९२ प्रतिशत र पारसको भूमिका थियो भन्ने पक्षमा ९६ प्रतिशत मत देखिएको छ । दरबार हत्याकाण्डदेखि गणतन्त्र घोषणासम्मको कालखण्डमा *कान्तिपुर* सबैभन्दा प्रभावशाली माध्यम रहेको अध्ययनले देखाएको छ । महत्, थापा र दाहाल (२०८०) लेख्छन् -

शाहीकालमा कसैले कुनै सन्दर्भमा प्रेसलाई राज्यको चौथो अङ्ग भनिरहँदा कान्तिपुरकै तस्वीर मन-मस्तिष्कमा आउने गर्दथ्यो । समय यस्तो पनि थियो- कान्तिपुर 'अजेय' मानिन्थ्यो, प्रतिस्पर्धीविहीन जस्तै । प्रतिस्पर्धाको दोस्रो नम्बरमा को थियो त भन्दा एकदेखि १० सम्म कान्तिपुर अनि एघारौँमा फलानो, बाह्रौँमा हिस्कानो भन्नुपर्ने अवस्था थियो । कान्तिपुरमै काम गरिसकेका नयाँ पत्रिकाका प्रधानसम्पादक कृष्णज्वाला देवकोटा बारम्बार भन्ने गर्थे, '*कान्तिपुर*ले गलतै गन्यो भने पनि त्यो ट्रेन्ड बन्छ' । त्यस्तो उसको ट्रेडमार्क थियो । त्यो पत्रिकामा कसैको प्रोफाइल छापियो भने त्यो मान्छे 'सेलेब्रिटी' बन्न सक्थ्यो । कान्तिपुरका पत्रकारले स्टोरीमा 'कोट' लिइदिएर चिनाएका कुनै गुमनाम विज्ञलाई त्यसपछिका दिनमा पत्रकारहरूका लागि 'कोट' दिन भ्याइनभ्याइ हुन्थ्यो । (उकालो : माघ ९)

अध्ययनमा राजतन्त्रविरोधी जनमत बनाउन *कान्तिपुर* एकलैले भन्डै ५९ प्रतिशत भूमिका खेलेको पाइएको छ । त्यसै गरी राजतन्त्रप्रति नकारात्मक धारणा बनाउन *अन्नपूर्ण पोस्ट*को १६.४ (९३) प्रतिशत, *राजधानी*को ९.५ (५३) प्रतिशत, *हिमालय टाइम्स*को ८.६ (४८) प्रतिशत, *नेपाल समाचारपत्र*को ३.९ (२२) प्रतिशत र *गोरखापत्र*को २.७ (१५) प्रतिशत हिस्सा रहेको अध्ययनले देखाएको छ ।

तालिका ५.१०

राजतन्त्रविरोधी भावना पैदा गर्ने पत्रिका

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	कान्तिपुर	३२६	५८.५
२	गोरखापत्र	१५	२.७
३	नेपाल समाचारपत्र	२२	३.९
४	राजधानी	५३	९.५
५	हिमालय टाइम्स	५०	९.०
६	अन्नपूर्ण पोस्ट	९५	१६.४
	जम्मा	५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

माथिको तालिकालाई विश्लेषण गर्दा राजतन्त्रविरोधी जनमत बनाउन कान्तिपुरको सबैभन्दा बढी र सरकारी स्वामित्वको गोरखापत्रको सबैभन्दा कम योगदान देखिन्छ। व्यावसायिक पत्रपत्रिकाले दिएका सुझावलाई गम्भीरतापूर्वक नलिएका कारण राजतन्त्र सङ्कटमा परेको अध्ययनको निष्कर्ष छ।

तालिका ५.११

राजाका कमजोरी

क्र.स.	विचार	आवृत्ति	प्रतिशत
१	दरबारिया सूचनामा मात्र भर पर्नु	२०	८०
२	आफूले चाहेको र सकारात्मक कुरामा मात्र विश्वास गर्नु	२१	८४
३	आफूले चोहको समाचारमा मात्र विश्वास गर्नु	२४	९६
४	आफूले चाहे जस्तो धारणा मात्र सुन्न चाहनु	२३	९२

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

नोट : उत्तरदाताले एकभन्दा बढी उत्तर चयन गरेका कारण योगफल शतप्रतिशत भन्दा बढी देखिन आएको

मिडियाका सूचनामा विश्वास नगर्नु र समयलाई चिन्न नसक्नु जस्ता कारणले राजा ज्ञानेन्द्र राजतन्त्र जोगाउन असफल भएको अध्ययनले देखाएको छ। अध्ययनका क्रममा राजा दरबारिया सूचनामा मात्र भर पर्नुमा ८० प्रतिशत, आफूले चाहेको कुरामा मात्र विश्वास गर्नुमा ८४ प्रतिशत, आफूले चाहेको

समाचारमा मात्र विश्वास गर्नुमा ९६ प्रतिशत, आफूले चाहे जस्तो धारणा मात्र सुन्न चाहनुमा ९२ प्रतिशत र सकारात्मक कुरा मात्र सुन्न चाहने प्रवृत्तिका कारण राजतन्त्र पतनको बाटोमा पुगेको हो भन्ने पक्षमा ९६ प्रतिशत मत देखिएको छ। पत्रपत्रिकाको सुझाव मनन गरी जनचाहनाबमोजिम अघि बढेको भए राजतन्त्र जोगाउन सक्ने अवस्था रहे पनि राजाले त्यो मौका गुमाएको अनुसन्धानको निष्कर्ष छ।

५.५ राजा र राजतन्त्रबारे असन्तुलित समाचार

निरङ्कुश राजतन्त्रको अन्त्य र पूर्ण प्रजातन्त्र बहाली को माग राखेर राजनीतिक दलहरूले जनआन्दोलन सुरु गरेपछिका दिनमा नेपाली मिडिया आफैँ प्रजातन्त्र र प्रेस स्वतन्त्रताको पक्षमा आन्दोलित भएकाले असन्तुलित हुन पुगेको अध्ययनमा पाइएको छ। नेपाल पत्रकार महासङ्घको नेतृत्वमा पत्रकार र मिडिया आन्दोलित भएकाले पत्रपत्रिकाले असन्तुलित रूपमा उच्च महत्त्व र प्राथमिकताका साथ आन्दोलनकारीका समाचार, विचार र तस्वीर प्रकाशन गरेको तथा राजा र राजावादीका विचारलाई निकै कम स्थान दिएको अध्ययनको निष्कर्ष छ। अनुसन्धानमा ५६ (३१२) प्रतिशतले पत्रपत्रिकाले सन्तुलित समाचार नदिएको, ३५.४ (१९७) प्रतिशतले दिएको र ८.७ (४८) प्रतिशतले थाहा नभएको विचारमा सहमति जनाएका छन्।

तालिका ५.१२

असन्तुलित समाचार र विचारको प्रवाह

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	थिए	१९७	३५.४
२	थिएनन्	३१२	५६.०
३	थाहा भएन	४८	८.६
जम्मा		५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

माथिको तथ्यलाई विश्लेषण गर्दा राजाको शासनकालमा मिडिया आफैँ आन्दोलनको अङ्ग बनेको र सन्तुलित हुन नसकेको देखिन्छ। राजा र राजपरिवारका बारेमा पत्रपत्रिकामा प्रकाशित समाचारलाई

भन्डै ५८ प्रतिशतले विश्वसनीय मानेका छन् भने २२.६ (१२६) प्रतिशतले विश्वास गर्न योग्य नरहेको र १९.६ (१०९) प्रतिशतले थाहा नभएको बताएका छन् ।

तालिका ५.१३

समाचारको विश्वसनीयता

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	थिए	३२२	५७.८
२	थिएनन्	१२६	२२.६
३	थाहा छैन	१०९	१९.६
	जम्मा	५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

उपर्युक्त तालिका विश्लेषण गर्दा राजा र राजपरिवारका बारेमा पत्रपत्रिकामा प्रकाशित सबै समाचार सामग्री विश्वसनीय थिएनन् भन्ने देखिन्छ । अध्ययनले राजतन्त्रविरोधी भावना पैदा गर्न राजा ज्ञानेन्द्र र युवराज पारसका क्रियाकलाप सर्वाधिक जिम्मेवार रहेको देखाएको छ । राष्ट्रप्रमुखका सबै काम कारवाही मन्त्रपरिषद्को सल्लाह र सम्मतिमा हुनुपर्ने संविधानको व्यवस्था मिचेर राजाले चालेका कदमबारे पत्रपत्रिकाले सबैभन्दा बढी समाचार विचार प्रवाह गरेको अध्ययनमा पाइएको छ । अनुसन्धानमा सहभागी ६० (३३४) प्रतिशतले मिडियामा आएका समाचार सत्य, तथ्यमा आधारित रहेको, २०.८ (११६) प्रतिशतले थाहा नभएको र १९.२ (१०७) प्रतिशतले तथ्यहीन समाचार दिएको विचारमा सहमति जनाएका छन् ।

तालिका ५.१४

तथ्यमा आधारित समाचार

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	थिए	३३४	६०.०
२	थिएनन्	१०७	१९.२
३	थाहा भएन	११६	२०.८
	जम्मा	५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

माथिको तालिकालाई विश्लेषण गर्दा ६० प्रतिशतले राजा र राजपरिवारबारे प्रकाशित अधिकांश सामग्री तथ्यमा आधारित रहेको विचारसँग सहमति जनाउनु र २० प्रतिशतभन्दा कमले तथ्यमा आधारित थिएनन् भन्नुले नेपाली मिडिया राजा र राजपरिवारप्रति पूर्णतः पूर्वाग्रही थिएन भन्ने तथ्य स्थापित हुन्छ ।

५.६ नेताका राजतन्त्रविरोधी अभिव्यक्तिलाई बढी महत्त्व र प्राथमिकता

राजतन्त्रको विरोधमा अभिव्यक्ति दिने नेताहरूका समाचार, विचार, तस्वीर र कार्टूनलाई पत्रपत्रिकाले महत्त्वका साथ स्थान दिएको अध्ययनको निष्कर्ष छ । नेपालमा राजतन्त्रविरोधी जनमत बनाउन नेकपा माओवादीले सर्वाधिक योगदान गरेको र विनारक्तपात वैधानिक ढंगले राजतन्त्र अन्त्य गर्न नेपाली कांग्रेसका सभापति तथा तत्कालीन प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले निर्णायक भूमिका खेलेको अनुसन्धानले देखाएको छ । राजालाई दबाव दिन पार्टी विधानबाट राजतन्त्र हटाए पनि नेपाली कांग्रेसका सभापति गिरिजाप्रसाद कोइराला अन्तिम क्षणसम्म 'बेबि किङ' वा 'सेरिमोनियल किङ' का नाममा कुनै न कुनै स्वरूपको राजतन्त्र राख्ने पक्षमै रहेको, जनतामाझ राजा र युवराज अलोकप्रिय भएकाले राजाका नाति हृदयेन्द्रलाई गद्दीमा राख्न उचित हुने प्रस्ताव उनले राजालाई पठाएको र राजाले त्यो प्रस्ताव अस्वीकार गरेपछि कोइराला गणतन्त्रमा जान बाध्य भएको अनुसन्धानको निष्कर्ष छ (सुजाता कोइराला, अन्तर्वार्ता : साउन ७, २०७७) । राजाले राजगद्दी त्यागेको भए राजतन्त्र जोगाउन सकिने अवस्था रहेको र नेपाली कांग्रेस गणतन्त्रको पक्षमा नगएको भए यति छिटै मुलुक गणतन्त्रमा जान सक्ने अवस्था नरहेको पनि अनुसन्धानले देखाएको छ (सुवासचन्द्र नेम्वाङ, अन्तर्वार्ता : भदौ १७, २०७९) । नेपाल (२०७४) का अनुसार कोइरालाले आँट नगरेको भए र घुँडा टेकेको भए गणतन्त्र आउन सम्भव थिएन । कांग्रेसको साथविना गणतन्त्र ल्याउन सम्भव थिएन (नेपाल समय : २०७४ पुस १६) । प्रधानमन्त्री कोइराला दृढतापूर्वक उभिएकाले विनारक्तपात गणतन्त्रको स्थापना गर्न मद्दत पुगेको अनुसन्धानको निष्कर्ष छ (पुष्पकमल दाहाल, अन्तर्वार्ता : साउन ७, २०७६) । अनुसन्धानमा सहभागी ४८.१ (२६८) प्रतिशतले राजतन्त्रको अन्त्यमा गिरिजाप्रसाद कोइरालाको निर्णायक भूमिका रहेको विचारमा सहमति जनाएका छन् भने २८.५ (१५९) प्रतिशतले पुष्पकमल दाहाल, १०.४ (५८) प्रतिशतले बाबुराम भट्टराई र ७ (३९) प्रतिशतले माधवकुमार नेपालको भूमिका थियो भन्ने विचारमा सहमति जनाएका छन् ।

तालिका ५.१५

राजाको विरोध गर्ने नेतालाई प्राथमिकता

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	गिरिजाप्रसाद कोइराला	२६८	४८.१
२	पुष्पकमल दाहाल	१५९	२८.६
३	बाबुराम भट्टराई	५८	१०.४
४	भलनाथ खनाल	६	१.०
५	माधवकुमार नेपाल	३९	७.०
६	कमल थापा	२७	४.९
	जम्मा	५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

माथिको तथ्यलाई विश्लेषण गर्दा कोइरालाले पार्टीको विधानबाट संवैधानिक राजतन्त्र शब्द हटाएर कांग्रेसलाई लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा लगेको र प्रधानमन्त्रीको हैसियतमा सुभबुभका साथ विनारक्तपात शान्तिपूर्ण रूपमा राजतन्त्रको अन्त्य र लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको स्थापनामा सर्वाधिक योगदान गरेको अनुसन्धानको निष्कर्ष छ। २०४६ सालमा प्रजातन्त्रको पुनःस्थापना भएपछि राजतन्त्रप्रति सम्मान भाव राख्दै आएका नेपाली पत्रपत्रिकाले राजाको निरङ्कुश कदम अस्वीकार गर्दै प्रजातन्त्रको पक्षमा अभियान चलाएको अनुसन्धानले देखाएको छ। अनुसन्धानमा ५५.३ (३०८) प्रतिशतले राजतन्त्रको विरोधमा पत्रपत्रिकाले अभियान चलाएको विचारमा सहमति जनाएका छन् भने भन्डै २७ (१४८) प्रतिशतले अभियान चलाएका थिएनन् र १८.१ (१०१) प्रतिशतले थाहा छैन भन्ने विचार राखेका छन्।

तालिका ५.१६

प्रजातन्त्रको पक्षमा पत्रपत्रिकाको अभियान

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	थिए	३०८	५५.३
२	थिएनन्	१४८	२६.६
३	थाहा भएन	१०१	१८.१
	जम्मा	५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

माथिको तथ्य विश्लेषण गर्दा प्रजातन्त्र र प्रेस स्वतन्त्रताका पक्षमा राजनीतिक दल, नागरिक समाज र पेसागत सङ्घसङ्गठनले उठाएका मुद्दालाई प्राथमिकताका साथ स्थान दिएर पत्रपत्रिकाले निरङ्कुश राजतन्त्रविरोधी जनमत निर्माणमा योगदान गरेको देखिन्छ ।

५.७ जनमतको कदर र गणतन्त्रको पक्षपोषण

राजनीतिक दल, नागरिक समाज, पेसा व्यवसायीलगायत नेपाली समाजको ठुलो अंश गणतन्त्रको पक्षमा नाराबाजी गर्दै सडकमा ओर्लिँदासमेत मूलधारका नेपाली पत्रपत्रिका संवैधानिक राजतन्त्रको पक्षमै रहेको अनुसन्धानमा पाइएको छ । नेपाल पत्रकार महासङ्घले २०६३ मंसिर २ गते काभ्रेको धुलिखेलमा सम्पन्न आठौँ बैठकबाट मुलुकलाई लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको दिशामा अग्रसर गराउने निर्णय गर्दासमेत मूलधारको नेपाली प्रेसले संवैधानिक राजतन्त्रको पक्षमा आफूलाई उभ्याएको थियो (थापा, २०६३ पुस, पृ.१७) ।

पेसागत सङ्घसङ्गठनमध्ये सबैभन्दा पहिला औपचारिक रूपमा लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको प्रस्ताव पारित गर्दै नेपाल पत्रकार महासङ्घले प्रेस स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति, नागरिक अधिकारको स्थापना र जनताको वास्तविक सर्वोच्चताका लागि दलहरूलाई समेत गणतन्त्रमा आउन आग्रह गर्दासमेत नेपाली ब्रोडसिट दैनिक पत्रिकाले घटनाको रिपोर्टिङ गर्ने बाहेक गणतन्त्रको समर्थनमा सम्पादकीय लेखेका थिएनन् (राजेन्द्र दाहाल, अन्तर्वार्ता : भदौ २३, २०७९) । दरबारले २००७ सालयता प्रजातान्त्रिक शक्तिलाई पटकपटक धोका दिँदै प्रेसलाई तारो बनाएकाले निरङ्कुश राजतन्त्र रहेसम्म लोकतन्त्र रहँदैन र लोकतन्त्रको अभावमा पत्रकारिता सुरक्षित हुन सक्दैन भन्नेर महासङ्घ गणतन्त्रको पक्षमा जान बाध्य भएको थियो (विष्णु निष्ठुरी, अन्तर्वार्ता : भदौ १५, २०७९) । छाता सङ्गठनले निर्णय गरेका कारण अधिकांश पत्रकार गणतन्त्रको पक्षमा खुले पनि संसद्वादी दलहरूसँगै ठुला प्रकाशनगृह पनि कुनै न कुनै स्वरूपको राजतन्त्र राख्ने पक्षमै थिए ।

स्वयं प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले २०६३ फागुन २८ गते राजा र युवराजले गद्दी त्यागे राजाका नाति हृदयेन्द्रलाई 'बेबि किङ'का रूपमा स्वीकार गर्ने अभिव्यक्ति दिए । माओवादीसँगको वार्ता भाँडियो भने फेरि दक्षिणपन्थी हावी हुन्छन् र लोकतन्त्र सडकटमा पर्न सक्छ भन्ने चिन्ताका कारण प्रधानमन्त्री कोइराला राजतन्त्रको पक्षमा खुलेका थिएनन् । उनले राखेको 'बेबि किङ'को प्रस्तावले नेपाली समाजमा

ठुलो चर्चा पायो । देशभर राजतन्त्रविरोधी जनमत थियो । *कान्तिपुर*का सम्पादक वाग्ले (२०७९) ले

भनेका छन् -

म सम्पादक रहेको पत्रिकाले 'बेबि किड' होइन, अब गणतन्त्रमा गए हुन्छ
भन्ने सन्देशका साथ बालक राजालाई बोकेर प्रधानमन्त्री कोइराला हिँडेको
कार्टुन छापेको थियो । हप्तौँसम्म त्यो कार्टुनको चर्चा चल्यो । वात्स्यायनको
त्यो कार्टुनबाट नेपाली जनता कुनै प्रकारको राजतन्त्र स्विकार्न तयार छैनन्
भन्ने सन्देश प्रवाह भयो । (नारायण वाग्ले, अन्तर्वार्ता : असोज १, २०७९)

'बेबि किड' स्विकारे राजतन्त्र राख्न सकिने प्रधानमन्त्री कोइरालाको सन्देश आम जनताले रुचाएनन् ।

प्रधानमन्त्रीले जोखिम उठाएर राखेको त्यो प्रस्ताव राजाले समेत अस्वीकार गरिदिए । राजा सहमत

भएको भए उनका नाति हृदयेन्द्रलाई राजा बनाएर राजतन्त्रलाई निरन्तरता दिन सकिने सम्भावना थियो ।

राजा ज्ञानेन्द्रले आफूबाहेक अर्को कसैलाई स्वीकार नगर्ने सन्देश पठाएपछि 'बेबि किड' को प्रस्ताव राख्ने

प्रधानमन्त्री कोइरालाका लागि समेत गणतन्त्रमा जानुको विकल्प रहेन (रामशरण महत, अन्तर्वार्ता :

कात्तिक १, २०७३) । कांग्रेस, कम्युनिस्टभित्रको ठुलो पङ्क्ति राजा राख्न नहुने पक्षमा थियो । प्रधानमन्त्री

कोइराला नखुलेका कारण नेपाली कांग्रेसले के गर्छ भन्ने थियो । राजाले 'बेबि किड' नमानेपछि बाध्य

भएर कोइराला गणतन्त्रको पक्षमा उभिए । सबैजसो प्रमुख दल र नेपाली समाज गणतन्त्रको पक्षमा

उभिएपछि मूलधारका नेपाली पत्रपत्रिकाले राजतन्त्रको प्रतिरक्षा गर्न छोडे र संविधानसभाको निर्वाचन र

गणतन्त्रको पक्षमा वकालत गरेको अध्ययनमा पाइएको छ ।

तालिका ५.१७

गणतन्त्रका पक्षमा जनमत

क्र.स.	विचार	आवृत्ति	प्रतिशत
१	मिडियाले सुनियोजित रूपमा राजतन्त्रको विरोध गरेको थिएन ।	२३	९२
२	आधिकारिक सूचनाको अभावमा मिडिया आफैँ पीडित थियो ।	२५	१००
३	मूलधारका मिडियासँग दरबारले समन्वयन गर्न सकेन ।	१९	७६
४	संवैधानिक राजतन्त्रको निरन्तरताका पक्षमा रहेको मिडियाले जनअधिकार नखोस्न राजालाई सचेत गरायो ।	२१	८४
५	गणतन्त्रमा जाने पत्रकार महासङ्घको निर्णयको प्रभाव मिडियामा पर्न गयो ।	२४	९६
६	राजाले संवैधानिक सीमा मिचेकाले मिडियाले राजतन्त्रविरोधी गतिविधिलाई प्राथमिकता दियो ।	२३	९२
७	बहुसङ्ख्यक जनताको चाहनाको सम्मान गर्दै मिडियाले २०६२-०६३ को जनआन्दोलनलाई प्राथमिकता दियो	२४	९६

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

नोट : उत्तरदाताले एकभन्दा बढी उत्तर चयन गरेका कारण योगफल शतप्रतिशत भन्दा बढी देखिन आएको

प्रजातन्त्र र प्रेस स्वतन्त्रताको विषयमा सम्भौताहीन सङ्घर्ष गरे पनि नेपाली पत्रपत्रिकाले राजतन्त्रविरुद्ध सुनियोजित अभियान नचलाएको अध्ययनमा पाइएको छ । अध्ययनमा मिडियाले सुनियोजित र संगठित रूपमा राजतन्त्रको विरोध गरेको थिएन भन्ने पक्षमा ९२ प्रतिशत, आधिकारिक सूचनाको अभावमा मिडिया आफैँ पीडित भयो भन्ने पक्षमा शतप्रतिशत, राजा र राजसंस्थाको छवि सुधार्ने विषयमा मूलधारका मिडियासँग दरबारको समन्वयन हुन सकेन भन्ने पक्षमा ७६ प्रतिशत, जनअधिकार नखोस्न मिडियाले राजालाई सचेत गराइरहेको थियो भन्ने पक्षमा ८४ प्रतिशत, नेपाल पत्रकार महासङ्घले राजतन्त्र रहँदासम्म लोकतन्त्र र प्रेस स्वतन्त्रता सुनिश्चित हुन नसक्ने ठहर गर्दै गणतन्त्रमा जाने निर्णय गरेपछि, मिडियामा त्यसको प्रभाव पऱ्यो भन्ने पक्षमा ९६ प्रतिशत, राजाले संवैधानिक सीमा नाघेपछि,

मिडियाले राजतन्त्रविरोधी गतिविधिलाई प्राथमिकता दियो भन्ने पक्षमा ९२ प्रतिशत र प्रजातन्त्रिक अधिकारका लागि राजनीतिक दलहरूले चलाएको आन्दोलनलाई मिडियाले प्राथमिकता दियो भन्ने पक्षमा ९६ प्रतिशत मत देखिएको छ ।

पुनःस्थापित संसद्ले संविधानसभामा जाने मार्गचित्र तय गरेपछिका दिनमा पत्रपत्रिकाले पटकपटकका क्रान्ति र सङ्घर्षको परिणामस्वरूप हुन लागेको निर्वाचन सफल बनाएर आफूलाई राज्यशक्तिको स्रोतका रूपमा स्थापित गर्नुपछि भन्ने सन्देश प्रवाह गरेको पाइएको छ (अन्नपूर्ण पोस्ट, २०६४ चैत्र २९, पृ.८) । अनुसन्धानमा दुई तिहाइ सहभागीले आफ्नो संविधान आफैँ बनाउनुपछि भनेर पहिलो संविधानसभाका लागि मतदान गरेको विचारमा सहमति जनाएका छन् । त्यसै गरी २३ (१२८) प्रतिशतले गणतन्त्रका लागि र २.२ (११) प्रतिशतले राजतन्त्रका पक्षमा मतदान गरेको भनेका छन् ।

तालिका ५.१८

जनअधिकार स्थापित गर्न मतदान

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	संविधान बनाउन	४१८	७५.०
२	गणतन्त्र ल्याउन	१२८	२३.०
३	राजतन्त्र राख्न	११	२.०
जम्मा		५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

माथिको तालिका विश्लेषण गर्दा पुनःस्थापित प्रतिनिधिसभाको २०६३ जेठ ४ को घोषणाबाट राजाका अधिकार कटौती भएपछिका दिनमा नेपाली पत्रपत्रिका संसद् र सरकारका निर्णयलाई समर्थन गर्दै राजतन्त्र हटाउने अभियानका सहयात्री बनेको पाइएको छ । संसद्ले आफूलाई सार्वभौम घोषणा गरेपछिका दिनमा नेपाली प्रेसले प्रजातन्त्रका लागि सधैं बाधक भएकाले राजतन्त्र राख्नुहुँदैन भन्ने सन्देश प्रवाह गरेको अध्ययनको निष्कर्ष छ । हिमालय टाइम्सले २०६३ जेठ ६ गते राजालाई गद्दी छोड्ने मौका शीर्षक राखेर पहिलो पृष्ठमा मुख्य समाचार बनाएको थियो । समाचारमा भनिएको थियो - संसद् घोषणाको खुसियालीमा देशभर विजय जुलुस निकालिएको र त्यस्ता जुलुसमा राजतन्त्रविरुद्ध चर्का नारा

लगाउँदै जनताले राजालाई शान्तिपूर्ण रूपमा गद्दी छोडेर नागरिकका रूपमा बाँच्ने राम्रो अवसर आएको सुभाष दिएका छन् (हिमालय टाइम्स, २०६३ जेठ ६, पृ.१) ।

त्यसै गरी नेपाल समाचारपत्रले २०६३ जेठ ५ गते पहिलो पृष्ठमा प्रतिनिधिसभाको ऐतिहासिक घोषणा शीर्षकमा ब्यानर न्युज र मुलुक नयाँ युगमा प्रवेश शीर्षकमा विशेष सम्पादकीय छाप्यो । सोही दिन राजधानीले पहिलो पृष्ठमा दुई सय ३८ वर्षपछि जनताले राजाका सम्पूर्ण अधिकार खोसे, जनताभन्दा माथि कोही छैन शीर्षकमा डबल हेडलाइनसहित ब्यानर न्युज प्रकाशन गर्‍यो । राजा हटाउने उद्देश्य नभए पनि राजतन्त्र र प्रजातन्त्रमध्ये एउटा रोज्नुपर्ने अवस्थामा नेपाली प्रेस राजतन्त्रविरोधी कित्तामा उभिन बाध्य भएको थियो भन्ने अध्ययनको निष्कर्ष रहेको छ ((थापा, नेपाल म्यागेजिन : २०७५ जेठ १४) । प्रमुख दलहरू राजतन्त्र अन्त्यको पक्षमा उभिएपछि गणतन्त्रको पक्षमा देखिएको जनमत र जनभावनालाई प्राथमिकता दिने क्रममा पत्रपत्रिकाले गणतन्त्रको मुद्दालाई महत्त्व दिएर राजतन्त्र नभए पनि मुलुक अघि बढ्न सक्छ भन्ने सन्देश प्रवाह गरेको पाइएको अध्ययनले देखाएको छ (तारानाथ दाहाल, अन्तर्वार्ता : असोज २, २०७९) ।

५.८ निष्कर्ष

राजाले असंवैधानिक रूपमा शासनसत्ता लिएपछि नेपाली प्रेसले प्रजातन्त्र र प्रेस स्वतन्त्रताको पक्षमा वकालत गर्दा निरङ्कुश राजतन्त्र नभए पनि मुलुक अघि बढ्न सक्छ र बढ्नुपर्छ भन्ने सन्देश प्रवाह गरी निरङ्कुश राजतन्त्रको विरोधमा भएको आन्दोलनमा सहभागी हुन जनतालाई प्रेरित गरेको अध्ययनको निष्कर्ष छ । राजनीतिक दलका युवा, विद्यार्थी, नागरिक समाज, पेसा व्यवसायी र बुद्धिजीवी वर्गलगायत जनताले सडकमा उठाएको गणतन्त्रको मुद्दालाई उच्च प्राथमिकता दिएर पत्रपत्रिकाले राजतन्त्रको अन्त्य र लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनाको पक्षमा जनमत बनाउन महत्त्वपूर्ण योगदान गरेको अध्ययनको निष्कर्ष छ ।

परिच्छेद : छ

लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको पक्षमा जनमत निर्माण

६.१ गणतन्त्रको मुद्दामा बहस

राजा महेन्द्रले २०१७ साल पुस १ गते जननिर्वाचित सरकार र संसद भङ्ग गरेर निरङ्कुश शासन व्यवस्था सुरु गरेपछि नेपालमा गणतन्त्रको बीजारोपण भएको पाइन्छ । तीसवर्षे पञ्चायती शासनकालमा राजा र राजतन्त्रको विरोध गर्न नपाइने संवैधानिक र कानुनी व्यवस्था रहेकाले पत्रपत्रिकाले साङ्केतिक रूपमा राजतन्त्रको विरोध गरे । २०४६ सालको जनआन्दोलनमा गणतन्त्रको पक्षमा सडकमा नारावाजी भएपछि राजाले बहुदलीय व्यवस्था घोषणा गरे । त्यस बेलासम्म नेपाली समाजमा गणतन्त्रको पक्षमा बलियो जनमत बनिसकेको थियो । नेपाल राजनीतिशास्त्र सङ्घ (पोल्सान) ले सन् १९९१ मा गरेको सर्वेक्षणमा ३१.५ प्रतिशत नेपालीले गणतन्त्र चाहेको देखिनुले माथिको तथ्यलाई पुष्टि गर्छ । सर्वेक्षणले ३० वर्षमुनिका ४४.२ प्रतिशत जनता गणतन्त्रको पक्षमा रहेको तथ्याङ्क सार्वजनिक गरेको थियो ।

तालिका ६.१

प्रजातन्त्र पुनःस्थापनापछि राजतन्त्र र गणतन्त्रको पक्षमा जनमत

क्र.स.	उमेर समूह	गणतन्त्रको पक्षमा	राजतन्त्रको पक्षमा	उत्तर दिन नचाहने
१	३० वर्ष मुनिका	४४.२	५०.३	५.५
२	३० देखि ४९ वर्षसम्मका	२७	५७.९	१५.१
३	५० वर्ष माथिका	१७.९	६२.२	१९.९

स्रोत : पोल्सान, सन् १९९१

त्यस सर्वेक्षणमा बहुसङ्ख्यक नेपालीले राजालाई संवैधानिक भूमिका देखा चाहनुले पनि संवैधानिक सीमा नाघेर राजा ज्ञानेन्द्र निरङ्कुश बाटोमा गएकाले राजतन्त्र सङ्कटमा परेको पुष्टि गर्छ (थापा, सन् १९९१, पृ.१०) ।

तालिका ६.२

प्रजातन्त्र पुनःस्थापनापछि राजाबाट संवैधानिक भूमिकाको अपेक्षा

क्र.स.	उमेर समूह	आलङ्कारिक राजा	संवैधानिक राजा	शक्तिशाली राजा
१	३० वर्ष मुनिका	२२.६	६१.१	९.६
२	३० देखि ४९ वर्षसम्मका	१७.४	५३.५	१७.१
३	५० वर्ष माथिका	९.८	५२.३	२६.८

स्रोत : पोल्सान, सन् १९९१

राजालाई विष्णुको अवतार मानेर पूजा गर्ने जनताको सङ्ख्या घट्दो क्रममा रहेको सर्वेक्षणले देखाएको थियो । माथिको तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गर्दा जनताको चाहना, भावना र समयको प्रवाहलाई नबुझेको निरङ्कुश बाटोमा जाने राजा ज्ञानेन्द्रको कदमले नै गणतन्त्र स्थापनामा सबैभन्दा बढी योगदान गरेको पुष्टि गर्छ ।

तालिका ६.३

प्रजातन्त्र पुनःस्थापनापछि राजालाई विष्णुको अवतार मान्ने नेपाली

क्र.स.	उमेर समूह	भगवान् हुन्	होइनन्	शक्तिशाली राजा
१	३० वर्ष मुनिका	१३.३	८४.५	९.६
२	३० देखि ४९ वर्षसम्मका	२८.१	६५.४	१७.१
३	५० वर्ष माथिका	४६.४	४५.४	२६.८

स्रोत : पोल्सान, सन् १९९१

२०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि मुलुकमा संवैधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातन्त्रको अभ्यास भइरहदा वामपन्थीहरू गणतन्त्रको पक्षमा थिए भने नेपाली कांग्रेसभित्र गणतन्त्रमा जानुपर्छ भन्ने मत बलियो हुँदै थियो । थापा (सन् १९९१) का अनुसार त्यस बेलासम्म नेपाली कांग्रेसमा संवैधानिक राजतन्त्र मान्ने र गणतन्त्रको पक्षमा जानुपर्छ भन्ने पक्षमा बाराबर मत थियो । त्यसै गरी नेकपा एमालेभित्र ५९.३ प्रतिशत गणतन्त्रमा जानुपर्छ भन्ने जनमत थियो (पृ. ११) । नेपाल राजनीतिशास्त्र सङ्घले सन् १९९२ मा गरेको अर्को अध्ययनमा नेपालका राजनीतिक दलहरू कुनै प्रकारको निरङ्कुश राजतन्त्र स्विकार्ने पक्षमा

नरहेको पाइएको थियो । थापा (सन् १९९२) का अनुसार राजाले संवैधानिक भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ, शक्ति हत्याउने भुल गर्नुहुँदैन भन्ने सशक्त जनमत संसद्मा प्रतिनिधित्व गर्ने आठ दलभिन्न रहेको थियो । त्यस अध्ययनमा ३९.९ प्रतिशतले नेपाल गणतन्त्रात्मक राज्य हुनुपर्छ भन्ने मत राखेको र संसद्का ३७.६ प्रतिशत सदस्यसमेत गणतन्त्रको पक्षमा रहेको पाइएको थियो (पृ. ५) । माथिको तथ्यले जनताको चाहना र भावनाविपरीत निरङ्कुश बाटोमा जाने राजाको कदमले नै दलहरूलाई गणतन्त्रको पक्षमा जान बाध्य बनाएको पुष्टि गर्छ ।

सात संसद्वादी दल र नेकपा माओवादीबीच २०६२ मंसिर ७ गते बाह्रबुँदे सहमति भएपछि नेपालमा गणतन्त्रको बहस तीव्र हुँदै गयो । त्यो सहमतिमा प्रयोग भएको *निरङ्कुश राजतन्त्रको अन्त्य र पूर्ण प्रजातन्त्र स्थापना* भन्ने नारालाई माओवादीले गणतन्त्रको रूपमा र कांग्रेस, एमालेले संवैधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातन्त्रका रूपमा व्याख्या गरिरहे (शर्मा, २०७१, पृ. २०८) । शाही सरकारले प्रेस स्वतन्त्रतामाथि अङ्कुश लगाउँदै स्वतन्त्र सञ्चारमाध्यममाथि आर्थिक नाकाबन्दी लगाएपछि सडकमा उठेको गणतन्त्रको मागलाई पत्रपत्रिकाले समाचार, विचार, अन्तर्वार्ता र पाठकपत्रमा महत्त्वका साथ स्थान दिए । २०६२ चैत्र २४ गतेदेखि सुरु भएको जनआन्दोलनमा नेपाली मिडिया आफैँ सहभागी भयो । निष्पुरी (२०६४) का अनुसार राजाबाट खोसिएको प्रजातन्त्र र प्रेसको अधिकार बहालीका लागि नेपाली प्रेस जगत् आन्दोलनमा सहभागी भएको थियो (पृ. ८-९) ।

आन्दोलनका क्रममा राजनीतिक दलनिकट विद्यार्थी, पेसागत सङ्घसङ्गठन नागरिक समाज र बुद्धिजीवीले उठाएको गणतन्त्रको मुद्दामा बहस चलाएर पत्रपत्रिकाले जनमत निर्माणमा योगदान गरेको अध्ययनले देखाएको छ (श्रीष शमशेर राणा, अन्तर्वार्ता : असोज ७, २०७९) । राजतन्त्रमा स्थापित मूल्य मान्यता बदल्दै राजा, रानी र राजपरिवारका समाचारलाई उच्च प्राथमिकता दिएर मुख्य समाचार बनाउने परम्परा तोड्दै नेपाली मिडियाले जनताका विचार र भावनालाई महत्त्वका साथ प्रकाशन प्रसारण गरी समाचारको परिभाषा र मान्यता परिवर्तन गर्न थाल्यो (थापा, २०६४, पृ.१६९) । जनआन्दोलन उत्कर्ष उन्मुख हुँदै गर्दा सडकमा राजतन्त्रको समाप्ति र गणतन्त्र स्थापनाको मुद्दा जोडतोडका साथ उठ्यो ।

त्यस बेला पत्रपत्रिकाले प्रजातन्त्रको रक्षाका लागि जनआन्दोलनमा सक्रिय सहभागिता जनाउन जनतालाई अभिप्रेरित गर्ने भूमिका खेल्थ्यो (हाछेथु, २०६५, पृ. २-२७) । थापा (२०६४) का अनुसार कतिपय अवस्थामा राजनीतिक दलभन्दा पनि अग्रपङ्क्तिमा उभिएर पत्रकारले निरङ्कुशतन्त्रको सशक्त प्रतिकार गरे (पृ. १६८) । राजाले असंवैधानिक रूपमा सत्ता हत्याएको अवस्थामा संविधान, नियम र कानूनको सीमाभित्र बसेर उनको आलोचना गर्न सम्भव थिएन, त्यसैले राजाले कानून नमान्दा मिडियाले कानून मान्नुपर्छ, विधि मान्नुपर्छ, आचारसंहिता मान्नुपर्छ भन्ने अवस्था रहेन । अरू सन्दर्भमा मिडियाले आचार संहिता र व्यावसायिक धर्म निर्वाह गरे पनि संसद् पुनःस्थापनापछि पत्रपत्रिकाले राजतन्त्र फाल्नुपर्छ भन्ने विषयलाई मिसनकै रूपमा अघि बढाएको पाइएको छ (लोकेन्द्रबहादुर ओली, अन्तर्वार्ता : भदौ २८, २०७९) । पत्रपत्रिकाले आन्दोलनको पक्षमा जनमत बनाउन योगदान गरेको र राजतन्त्रका बारेमा समाजमा स्थापित मूल्यमान्यता तोड्न जनतालाई उत्प्रेरित गर्दै परिवर्तनको एजेन्टका रूपमा जनमत बनाउन योगदान गरेको अध्ययनमा पाइएको छ (नारायण न्यौपाने, अन्तर्वार्ता : असोज २, २०७९) ।

६.२ जनप्रतिनिधिहरूको निर्णयमा स्वामित्व

जनआन्दोलनको दबावमा २०६३ वैशाख ११ गते राजाले प्रतिनिधिभा पुनःस्थापना गरेसँगै शाही सरकारले लगाएको सेन्सरसिप स्वतः अन्त्य भयो र पत्रपत्रिकाले निर्बाध प्रेस स्वतन्त्रताको उपभोग गर्न पाए । २०६३ जेठ ४ गते संसद्को घोषणाबाट राजनीतिक दलहरूले राजाका अधिकार कटौती गरी संविधानसभा निर्वाचनमार्फत गणतन्त्रमा जाने मार्गचित्र तय गरे । संसद्को त्यस मार्गचित्रलाई नेपाली मिडियाले विनाप्रश्न साथ दिँदै संविधानसभा निर्वाचन र गणतन्त्र स्थापनाका पक्षमा जनमत बनाउन भूमिका खेल्थ्यो (विपुल पोखरेल, अन्तर्वार्ता : भदौ २८, २०७९) । अनुसन्धानका क्रममा राजतन्त्रको अन्त्यका पक्षमा जनमत बनाउन पत्रपत्रिकाले सर्वाधिक भूमिका खेलेको पाइएको छ । ४७ (२६१) प्रतिशतले राजतन्त्रविरोधी जनमत बनाउन पत्रपत्रिको भूमिका थियो भन्ने विचारमा सहमति जनाएका छन् भने १९ (१०६) प्रतिशतले टेलिभिजन, १८ (१००) प्रतिशतले रेडियो र १६.२ (९०) प्रतिशतले अनलाइनको भूमिका थियो भनेका छन् ।

तालिका ६.४

राजतन्त्रविरोधी जनमत र पत्रपत्रिकाको योगदान

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	पत्रपत्रिका	२६१	४६.९
२	टेलिभिजन	१०६	१९.०
३	रेडियो	१००	१८.०
४	अनलाइन	९०	१६.१
	जम्मा	५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

माथिको तालिका विश्लेषण गर्दा टेलिभिजनको पहुँच विस्तार नभएको, एफएम रेडियो गाउँगाउँमा पुगे पनि विश्वसनीय माध्यमका रूपमा स्थापित भइनसकेको र अनलाइनको पहुँच सहरी क्षेत्रमा मात्र सीमित भएकाले जनमत निर्माणमा पत्रपत्रिका बढी प्रभावकारी भएको अध्ययनको निष्कर्ष छ। अनुसन्धानमा ८५.५ (४७६) प्रतिशतले नेपाली मिडियाले गणतन्त्रको पक्षधरता लिएको विचार राखेका छन् भने १४.५ (८१) प्रतिशतले संवैधानिक राजतन्त्रको पक्षधरता लिएको विचारमा सहमति जनाएका छन्।

तालिका ६.५

गणतन्त्रको सन्देश प्रवाह

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	गणतन्त्र	४७६	८५.५
२	संवैधानिक राजतन्त्र	८१	१४.५
	जम्मा	५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

माथिको तथ्य विश्लेषण गर्दा नेपाली मिडियाले गणतन्त्रको पक्षमा जनमत बनाउन सशक्त भूमिका खेलेको पुष्टि हुन्छ। अध्ययनले दरबार हत्याकाण्डदेखि राजतन्त्रको अन्त्य हुँदासम्मको अवधिमा कान्तिपुरले राजतन्त्रको विरोध र गणतन्त्रको पक्षमा जनमत बनाउन सर्वाधिक भूमिका खेलेको देखाएको छ। समाचार, विचार, पाठकपत्र र अन्तर्वार्तामा राजतन्त्रविरोधी पक्षलाई महत्त्वका साथ स्थान दिएर कान्तिपुर एकलैले गणतन्त्रको पक्षमा जनमत बनाउन योगदान गरेको थियो भन्ने पक्षमा भन्दा ५९ प्रतिशत, अन्नपूर्ण पोस्टको योगदान थियो भन्ने पक्षमा १६.७ (९३) प्रतिशत, राजधानीको योगदान थियो

भन्ने पक्षमा ९.५ (५३) प्रतिशत, *हिमालय टाइम्स*को योगदान थियो भन्ने पक्षमा ८.६ (४८) प्रतिशत, *नेपाल समाचारपत्र*को योगदान थियो भन्ने पक्षमा ३.९ (२२) प्रतिशत र *गोरखापत्र*को योगदान थियो भन्ने पक्षमा २.० (१५) प्रतिशतले विचार राखेका छन् ।

तालिका ६.६

गणतन्त्रको पक्षपोषण गर्ने पत्रपत्रिका

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	कान्तिपुर	३२६	५८.५
२	गोरखापत्र	१५	२.०
३	नेपाल समाचारपत्र	२२	३.९
४	राजधानी	५३	९.५
५	हिमालय टाइम्स	५०	९.०
६	अन्नपूर्ण पोस्ट	९५	१७.१
	जम्मा	५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

माथिको तालिका विश्लेषण गर्दा गणतन्त्रको पक्षमा जनमत बनाउन *कान्तिपुर*को सर्वाधिक योगदान देखिन्छ । *कान्तिपुर*ले गणतन्त्रको पक्षधरता लिएको थियो भन्ने पक्षमा भन्दा ७९ प्रतिशत र संवैधानिक राजतन्त्रको पक्ष लिएको थियो भन्ने पक्षमा २१.४ प्रतिशतले सहमति जनाएका छन् ।

६.३ गणतन्त्रका कारक राजा आफैँ

प्रेस स्वतन्त्रता सङ्कुचित पारेर निरङ्कुश बाटोमा जाने राजाको कदमले नेपाली मिडिया गणतन्त्रको पक्षमा जान बाध्य भएको अध्ययनले देखाएको छ । अधिकारी (२०८०) का अनुसार नेपालमा गणतन्त्र आउनुको कारण मूलतः नेपाली जनता नभई राजा स्वयं हुन् । त्रिभुवनदेखि ज्ञानेन्द्रसम्म सबै राजाहरू जनअधिकार खोसेर दरबारमा केन्द्रित बनाउन लागेकाले नेपालमा गणतन्त्रमा आउने वातावरण बनेको हो (मार्टिन चौतारी : २०८० पुस ६) । पत्रपत्रिकाले राजाका काम कारवाहीसम्बन्धी समाचार र विचारको प्रवाह गर्ने आफ्नो व्यावसायिक धर्म पूरा गरेको पाइएको छ । अनुसन्धानका क्रममा ६० (३३७) प्रतिशतभन्दा बढीले राजतन्त्रका बारेमा मिडियामा आएका सामग्री तथ्यमा आधारित रहेको, २०.८ (११६) प्रतिशतले थाहा नभएको र १८.७ (१०४) प्रतिशतले मिडियाले मिथ्या समाचार दिएको विचारमा सहमति जनाएका छन् ।

तालिका ६.७

सत्य, तथ्य सूचनाको प्रवाह

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	थिए	३३७	६०.५
२	थाहा भएन	११६	२०.८
३	थिएन	१०४	१८.७
	जम्मा	५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

माथिको तथ्य विश्लेषण गर्दा राजतन्त्रबारे तथ्यपरक सूचना प्रवाह गरे पनि पत्रपत्रिका आन्दोलनकारीलाई बढी स्थान र महत्त्व दिएर सन्तुलित सूचना प्रवाहमा चुकेको देखिन्छ। त्यसै गरी अनुसन्धानमा सहभागी ४३.६(२४३) प्रतिशतले संवैधानिक सीमा नाघेर प्रेस स्वतन्त्रतामाथि अतिक्रमण गरी राजाले मिडियालाई गणतन्त्रवादी कित्तामा पुऱ्याएको विचार राखेका छन् भने राजा निरङ्कुश बन्दै गएकाले मिडिया राजतन्त्रको विपक्षमा गए भन्ने विचारमा २९.४ (१६४) प्रतिशतले सहमति जनाएका छन्। त्यसै गरी बहुसङ्ख्यक जनता गणतन्त्रको पक्षमा गएपछि मात्र मिडियाले गणतन्त्रलाई आफ्नो मुद्दा बनाएको हो भन्नेमा २३ (१२८) प्रतिशत र आर्थिक नाकाबन्दी लगाएर राजाले प्रेसलाई राजतन्त्रको विपक्षमा जान बाध्य पारेका थिए भन्ने पक्षमा २.९ (२२) प्रतिशत मत देखिएको छ। देउवा (२०७८) का अनुसार प्रजातन्त्र खोसेर राजा ज्ञानेन्द्र आफैँले गणतन्त्र ल्याएको हो (राजधानी : २०७८ कात्तिक २४)।

तालिका ६.८

मिडियाले गणतन्त्रको पक्ष लिनुका कारणहरू

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	प्रेस स्वतन्त्रतामाथि अतिक्रमण भएकाले	२४३	४३.६
२	राजा निरङ्कुश बाटोमा गएकाले	१६४	२९.५
३	जनताको चाहना गणतन्त्र भएकाले	१२८	२३.०
४	मिडियालाई आर्थिक नाकाबन्दी लगाएकाले	२२	३.९
	जम्मा	५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

माथिको तथ्य विश्लेषण गर्दा मिडियालाई गणतन्त्रको पक्षमा उभिन राजाले नै बाध्य बनाएको पुष्टि हुन्छ। गणतन्त्रको वातावरण बनाउन दरबार हत्याकाण्ड सबैभन्दा प्रमुख घटनाका रूपमा रहेको अध्ययनको

निष्कर्ष छ (जबरा, हिमाल : २०७८ असोज ९)। अध्ययनले राजा वीरेन्द्रको हत्या नभएको भए यति छिटै मुलुकमा गणतन्त्र नआउन सक्थ्यो भन्ने देखाएको छ । राजा वीरेन्द्र नमारिएको भए जनताका प्रतिनिधिसँग चाँडोभन्दा चाँडो वार्ता र संवाद गर्ने थिए । उनको वंशविनाशले राजसंस्थाप्रतिको जनविश्वास ह्वात्तै घटेर गयो । नयाँ राजालाई जनताले स्वीकार गर्न सकेनन् (नवराज सुवेदी, अन्तर्वार्ता : असार २५, २०७६) । अनुसन्धानले राजतन्त्रको छवि कमजोर बनाउन राजा र युवराजको बढी भूमिका थियो भन्ने देखाएको छ । अनुसन्धानमा ५७.१ (३१८) प्रतिशतले राजतन्त्रप्रति अनास्था पैदा गर्न राजाको भूमिका थियो भन्ने मत राखेका छन् भने ४१.५ (२३१) प्रतिशतले युवराजको भूमिका थियो भन्ने विचारमा सहमति जनाएका छन् ।

तालिका ६.९

राजा र युवराजको भूमिका बढी

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	राजा ज्ञानेन्द्र	३१८	५७.१
२	युवराज पारस	२३१	४१.५
३	युवराज्ञी हिमानी	८	१.४
	जम्मा	५५७	१००.०

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

माथिको तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा राजतन्त्रप्रतिको जनआस्था कमजोर बनाउन राजा र युवराजको सर्वाधिक भूमिका र योगदान थियो भन्ने पुष्टि हुन्छ । निरङ्कुश राजतन्त्रसँगको लडाइँमा मिडिया आफैँ मैदानमा हुनु, पत्रकार महासङ्घले गणतन्त्रमा जाने प्रस्ताव पारित गर्नु, त्यसको प्रभाव मिडियामा पर्नु र राजा आफ्ना असंवैधानिक कदम सुधार्न तयार नहुनु आदि कारणले नेपाली प्रेसले लोकतन्त्र र शान्तिका लागि गणतन्त्रको पक्ष लिएको अनुसन्धानको निष्कर्ष छ ।

परिवर्तनका वेलामा सत्ताले स्थापना गरेका कानून र मान्यता तोडिन्छन् । मिडियाले आफूलाई जनता र समाजसँग जोड्न खोज्छ । समाजको चाहना र भावनाको प्रतिनिधित्व गर्दै राजतन्त्र जोगाउन सम्भव छैन भनेर अन्तिम समयमा नेपाली प्रेस गणतन्त्रका पक्षमा खुलेको अनुसन्धानको निष्कर्ष छ । १२ बुँदे सहमति

भएपछि पत्रपत्रिकाले खुलेर गणतन्त्रबारे लेख्न थालेको अनुसन्धानले देखाएको छ । नेपाली पत्रपत्रिकाले प्रतिनिधिसभा पुनःस्थापनापछि खुलेर गणतन्त्रको पक्ष लिएको अध्ययनको निष्कर्ष छ । अनुसन्धानमा ६५.५ प्रतिशतले पत्रपत्रिकाले गणतन्त्रको पक्षधरता लिएको विचारमा सहमति जनाएका छन् । त्यसै गरी एक चौथाइभन्दा बढीले संवैधानिक राजतन्त्र र दश प्रतिशतभन्दा कमले सक्रिय राजतन्त्रको पक्ष लिएको विचारमा सहमति जनाएका छन् ।

तालिका ६.१०

गणतन्त्रको पक्षमा पत्रपत्रिका

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	गणतन्त्र	३६४	६५.३
२	संवैधानिक राजतन्त्र	१४२	२५.५
३	सक्रिय राजतन्त्र	५१	९.२
	जम्मा	५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

माथिको तथ्य विश्लेषण गर्दा राजाको निरङ्कुशतालाई अस्वीकार गर्दै प्रजातन्त्र र शान्ति स्थापनाका लागि राजतन्त्र छोडेर गणतन्त्रमा जाँदा फरक पर्दैन भन्ने सन्देश पत्रपत्रिकाले प्रवाह गरेको र जनताले ब्रोडसिट दैनिक पत्रिकामा विश्वास गरेको अनुसन्धानमा पाइएको छ । संविधानसभा निर्वाचनसम्म आइपुग्दा बहुसङ्ख्यक नेपाली जनता राजतन्त्र राख्नु हुँदैन भन्ने निष्कर्षमा पुगेको र त्यही जनभावनाको कदर गर्दै पत्रपत्रिकाले समाचार सामग्री प्रवाह गरेको अनुसन्धानले देखाएको छ । अनुसन्धानमा ९८ (५४६) प्रतिशत सहभागीले आफ्नो संविधान आफैँ बनाउन संविधानसभाको चुनाव चाहेको बताएका छन् भने २ (११) प्रतिशतले राजतन्त्रका पक्षमा मतदान गरेको विचारमा सहमति जनाएका छन् ।

तालिका ६.११

गणतन्त्रका लागि संविधानसभामा मतदान

क्र.स.	प्रतिक्रिया	आवृत्ति	प्रतिशत
१	गणतन्त्र ल्याउन र संविधान बनाउन	५४६	९८.०
२	राजतन्त्र राख्न	११	२.०
	जम्मा	५५७	१००

स्रोत : सर्वेक्षण, २०७९

माथिको तथ्य विश्लेषण गर्दा संसद्बाट राजाका अधिकार कटौती भएपछिका दिनमा नेपाली मिडिया संसद् र सरकारले गरेका निर्णयलाई समर्थन गर्दै राजतन्त्र हटाउने अभियानको सहयात्री बनेको देखिन्छ। राजनीतिक दल, नागरिक समाज र पेसा व्यवसायीसहित नेपाली समाजको ठुलो अंश राजतन्त्र र प्रजातन्त्र एकसाथ अघि बढ्न सम्भव छैन भन्ने निष्कर्षमा पुगेको र बहुसङ्ख्यक जनताको भावनाको सम्मान गर्दै पत्रपत्रिकाले राजा, राजपरिवार र राजसंस्थाका नकारात्मक पक्षबारे महत्त्वका साथ निरन्तर समाचार सामग्री प्रकाशन गरी गणतन्त्रको माहौल बनाएको अनुसन्धानको निष्कर्ष छ।

६.४ संसद्को मार्गचित्रलाई समर्थन

नेपालमा गणतन्त्रको पक्षमा सशक्त आवाज उठाउन नेकपा माओवादीको सबैभन्दा बढी योगदान रहेको र कांग्रेस एमालेले साथ छोडेपछि राजतन्त्रको ओरालो यात्रा सुरु भएको अध्ययनले देखाएको छ। २०६२ साउन ३१ देखि भदौ १२ सम्म चलेको नेकपा एमालेको केन्द्रीय समितिको बैठकले 'लोकतान्त्रिक गणतन्त्र'लाई आन्दोलनको लक्ष्य बनाउने निर्णय गर्‍यो। उता नेपाली कांग्रेसको २०६२ भदौ १४ देखि १६ सम्म काठमाडौंमा सम्पन्न एघारौं महाधिवेशनले विधानबाट 'संवैधानिक राजतन्त्र' शब्द भिकेर राजतन्त्रबारे निरपेक्ष रहने निर्णय गरेपछि देशमा गणतन्त्रको बहस तीव्र हुन पुग्यो (कार्की, २०६९, पृ.१२८)। लगत्तै नेपाली कांग्रेस प्रजातान्त्रिकले पनि विधानबाट राजतन्त्र हटाउने निर्णय गरेपछि गणतन्त्रको पक्षमा सशक्त जनमत देखियो (कान्तिपुर : २०६२ कात्तिक २)। २०६२ चैत्र २४ गतेदेखि सुरु भएको जनआन्दोलनमा गणतन्त्रको नारा गाउँगाउँसम्म पुग्यो। कांग्रेस र एमाले अभै पनि राजालाई सत्ता छोड्न दबाव दिने रणनीतिकै लागि गणतन्त्रको नारालाई उपयोग

गरिरहेका थिए (आचार्य, २०७५, पृ. ४९८) । जनआन्दोलनका क्रममा चैत्र २८ देखि देशका विभिन्न भागमा गणतन्त्रक्षेत्र घोषणा गर्ने क्रम तीव्र पारियो । राजालाई विष्णुको अवतार मान्ने बहुसङ्ख्यक जनता खुलेआम गणतन्त्रको पक्षमा नारा लगाउन थालेपछि २०६३ वैशाख ११ गते राति ११ बजे राजाले शाही घोषणामार्फत प्रतिनिधिसभाको पुनःस्थापना गर्दै कार्यकारी अधिकार जनतामा फिर्ता गरेको घोषणा गरे (नेपाल राजपत्र : २०६३ वैशाख ११) । जनआन्दोलन १९ औं दिनमा सकियो । संसदीय इतिहासमै पहिलोपटक पुनःस्थापित संसद्को बैठकबाट राजाको प्रतीक राजदण्डविना बैठक चलाउने परम्पराको सुरुवात भयो (सुवासचन्द्र नेम्वाङ, अन्तर्वार्ता : भदौ १७, २०७९) । सांसदहरूले राजाको श्रीपेचअङ्कित लोगो लगाएनन् । वैशाख १७ गते सात दल र माओवादीबीच भएको १२ बुँदे सहमति कार्यान्वयन गर्दै संविधानसभाको चुनावमा जाने सङ्कल्प प्रस्ताव संसद्बाट सर्वसम्मतिले पारित भएपछि वैधानिक रूपमा गणतन्त्रतर्फको यात्रा प्रारम्भ भयो र राजतन्त्र ओरालोतर्फ लाग्यो (प्रतिनिधिसभा बैठक विवरण, २०६३ वैशाख १७ : संसद् सचिवालय) । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ बमोजिम संवैधानिक राजतन्त्र कायमै थियो तर दलहरू भने महत्त्वपूर्ण निर्णय गर्दा संविधान र कानून होइन, जनआन्दोलनको मर्म र भावनालाई आधार मान्ने गर्थे (कृष्णप्रसाद सिटौला, अन्तर्वार्ता : साउन १९, २०७७) । प्रतिनिधिसभाले २०६३ जेठ ४ को घोषणामार्फत अधिकारविहीन बनाएर राजालाई नारायणहिटी दरबारमा सीमित गरिदियो ।

पुनःस्थापित संसद्बाट राजाका अधिकार कटौती गर्दै संविधानसभा र गणतन्त्रतर्फ जाने संसद्को मार्गचित्रलाई पत्रपत्रिकाले निकै महत्त्वका साथ स्थान दिएर पहिलो पृष्ठमा स्काइ र ब्यानर हेडलाइन बनाएर छापे । २०६३ जेठ ५ गतेको *अन्नपूर्ण पोस्टले जनता सर्वोच्च, राजा अधिकारविहीन* शीर्षकमा ब्यानर न्युज बनायो । *अन्नपूर्ण पोस्टले* प्रथम पृष्ठमा *जनादेशको सम्मान* शीर्षकमा विशेष सम्पादकीय प्रकाशित गरी भनेको थियो -

प्रतिनिधिसभा घोषणाले राजा होइन, जनता नै र जनता मात्रै सम्प्रभु हुन्छन्

भन्ने तथ्य प्रमाणित भएको छ । नेपालको लोकतान्त्रिक इतिहासमा यो

सबैभन्दा गौरवमय क्षण हो । युगौंयुगदेखि निर्णायक रहेका राजाको अधिकार

र भूमिकालाई युगसापेक्ष परिवर्तन र व्यवस्थापन गर्ने कार्यको प्रारम्भ यस

घोषणाले गरेको छ । बेलायतको 'म्याग्नाकार्टा' र अमेरिकाको 'बिल अफ राइट' को घोषणाभन्दा प्रतिनिधिसभा घोषणाको महत्त्व कम अङ्कित हुने छैन । (अन्नपूर्ण पोस्ट : २०६३ जेठ ५)

त्यसै गरी कान्तिपुरले संसद्को सर्वोच्चता शीर्षकमा पहिलो पृष्ठमा ब्यानर न्युज प्रकाशित गर्‍यो भने गोरखापत्रले युगान्तकारी घोषणा शीर्षकमा ब्यानर न्युज बनायो र राज्य शक्तिको स्रोत जनता, प्रतिनिधिसभा सार्वभौमसत्तासम्पन्न भन्ने सब हेडलाइन राख्यो । प्रतिनिधिसभाको घोषणा कार्यान्वयनका लागि संसद्ले विशेष समिति बनायो र घोषणासँग बाभ्रिएका संविधानका धाराहरूलाई संसद्ले अमान्य घोषणा गर्‍यो (सङ्घीय संसद् सचिवालय, २०७७, पृ. २८) । राजालाई निलम्बनमा राखेपछि राष्ट्राध्यक्षको भूमिका प्रधानमन्त्रीले नै निर्वाह गर्न थाले । संसद् नियमावली २०६३ को दफा २१४ मा राजगद्दी उत्तराधिकारी चयनका लागि छुट्टै कानुन बनाउने व्यवस्था राखियो (प्रतिनिधिसभा नियमावली २०६३, पृ. १०७) । दरबारको खर्चमा भारी कटौती गर्दै सरकारले २०६३ असार २८ गते संसद्मा पेस गरेको बजेटमा २० करोड ७९ लाख विनियोजन गर्‍यो । राजा र राजपरिवारका सदस्यको पारिश्रमिकमा ३ करोड २७ लाख विनियोजन गर्दै पहिलोपटक राजाको आयमा अग्रिम कर कटाउने प्रावधान राखियो (कान्तिपुर : २०६३ असार ३०) । त्यसअघिको आर्थिक वर्षमा दरबारका लागि ७५ करोड १२ लाख बजेट विनियोजन गरिएको थियो । त्यतिखेर त्यो सानो रकम थिएन (थापा, बाह्रखरी : २०८० माघ १९) । त्यतिखेरको यस विषयलाई पत्रपत्रिकाले महत्त्वका साथ स्थान दिएर राजतन्त्र कमजोर भएको सन्देश प्रवाह गरे (रामशरण महत, अन्तर्वार्ता : कात्तिक १, २०७३) । पुनःस्थापित प्रतिनिधिसभाले २०६२ जेठ २७ गते नियमावली पारित गरी राष्ट्राध्यक्षको हैसियतमा राजाले संसद्मा सरकारको वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम प्रस्तुत गर्ने प्रचलनको अन्त्य गर्दै त्यो काम प्रधानमन्त्रीबाट हुने व्यवस्था राखियो । संसद्बाट पारित विधेयकमा राजाले लालमोहर लगाउनुपर्ने व्यवस्था हटाएर सभामुखले प्रमाणीकरण गर्ने प्रावधान राखियो (नेपाल राजपत्र : २०६३ जेठ २७) । २०६३ असार १५ गते संसद्को सार्वजनिक लेखा समितिले पहिलोपटक राजा र राजपरिवारका सदस्यहरूको चल-अचल सम्पत्ति विवरण १५ दिनभित्र बुझाउन सरकारलाई निर्देशन दिएको समाचार सार्वजनिक भए (कान्तिपुर : २०६३ असार १६) ।

एक महिनापछि भूमिसुधार मन्त्रालयले राजपरिवारको नाममा ३४ हजार रोपनी जग्गा भएको विवरण संसद्लाई दिएको खबर उच्च प्राथमिकताका साथ छापिए (सुवासचन्द्र नेम्वाङ, अन्तर्वार्ता : भदौ १७, २०७९) । त्यसको एक सातापछि फेरि सरकारले राजपरिवारका सदस्यको नाममा ४० हजार रोपनी जग्गा रहेको जानकारी संसद्को प्राकृतिक स्रोत तथा साधन समितिलाई दिँदै राजाको सम्पत्ति तथा जग्गा विक्री वितरणमा रोक लगाउने निर्णय भएको खबरलाई पत्रपत्रिकाले निकै महत्त्वका साथ प्रकाशन गरे (कान्तिपुर : २०६३ साउन २९) । राजाको जेठो छोरा मात्र उत्तराधिकारी हुने व्यवस्था हटाएर जेठो सन्तान छोरा वा छोरी जे भए पनि उत्तराधिकारी हुने व्यवस्थासहितको विधेयक सरकारले संसद्मा ल्याउन लागेको खबर पत्रपत्रिकाले सार्वजनिक गरेपछि राजतन्त्र कमजोर भएको र दलहरू कुनै स्वरूपको राजतन्त्र राख्न चाहन्छन् भन्ने सन्देश प्रवाह भयो । विधेयक पारित भए छोरोमात्र गद्दीको उत्तराधिकारी हुने परम्परा अन्त्य हुने छ भन्ने प्रचार भयो (मनोहरप्रसाद भट्टराई, अन्तर्वार्ता : भदौ १७, २०७९) । नेपालको अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ९१ (१) मा न्यायपरिषद्को सिफारिसमा राजाबाट पुनरावेदन र जिल्ला अदालतका न्यायाधीशहरूको नियुक्ति हुने व्यवस्था थियो । २०६३ असार २३ गते जिल्ला न्यायाधीशहरूको नियुक्ति राजाबाट हुने संवैधानिक परम्परा अन्त्य गरियो । न्यायपरिषद्को सिफारिसमा पहिलोपटक प्रधानन्यायाधीशबाट ५१ जना जिल्ला न्यायाधीश नियुक्त भए (कान्तिपुर : २०६३ असार २४)।

६.५ 'बेबि किड' को बहस

अधिकारविहीन भएर नारायणहिटी दरवारको खोपीमा सीमित हुनु परेपछि राजामा छटपटाहट थियो । राजतन्त्रविरोधी जनमतका कारण चाहेर पनि राजाको पक्षमा बोलिदिने कोही भएन (आमोदप्रसाद, उपाध्याय, अन्तर्वार्ता : भदौ २८, २०७५) । परिस्थिति नियन्त्रणबाहिर गइसकेकाले राजा ज्ञानेन्द्र आफैं राजसंस्था जोगाउने अन्तिम कसरतमा थिए । त्यही बेला राजाका चारवर्षीय नाति हृदयेन्द्रलाई गद्दीमा राख्ने चर्चा सुरु भयो । छापाहरूमा नेपाल र भारतका राजतन्त्रसमर्थक हिन्दुवादीले शाहवंश जोगाउन अभियान सुरु गरेका खबर प्रकाशित भइरहेका थिए (भा, २०७२, पृ.१२४) । थापा (२०७५) का अनुसार

राजा 'बेबि किड' मान्न तयार नभएपछि मुलुक गणतन्त्रको बाटो गएको थियो

। प्रधानमन्त्री कोइरालाले विराटनगरबाट राजा र युवराजले गद्दी छोडे 'बेबि

किड' राख्न सकिने सन्देश दिएका थिए । त्यति बेलै कतिपय शुभचिन्तकले राजालाई भेटेर भनेका थिए, 'सरकारबाट राजीनामा गरिबक्सियोस् । नातिलाई गद्दीमा राखेर अबै पनि राजतन्त्र जोगाउन सम्भव छ । गिरिजाबाबुले बोलिसक्नुभएको छ । भारतले पनि स्विकार्छ' । त्यस्तो सुभाब दिनेहरूका कुरा सुनेर राजाले भनेका थिए, 'म तिमीसँग पछि कुरा गर्छु' तर उनीहरूको सल्लाह राजालाई चित्त बुझेन । त्यसपछि राजाले 'बेबि किड'का विषयमा कुरै गर्न चाहेनन् । (विश्वबन्धु थापा, अन्तर्वार्ता : असोज ७, २०७५)

भारतीय प्रधानमन्त्री अटलबिहारी वाजपेयीले 'बेबि किड' स्वीकार गरे राजतन्त्र जोगाइदिने सन्देश पठाएका थिए (विश्वबन्धु थापा, अन्तर्वार्ता : असोज ७, २०७५) । राजा सकारात्मक बनेको भए 'बेबी किड' को नाममा राजतन्त्र जोगाउन सकिने सम्भावना थियो । प्रधानमन्त्री कोइराला अन्तिम क्षणसम्म पनि कुनै न कुनै स्वरूपको राजतन्त्र राख्नुपर्छ र माओवादीलाई समेत त्यसमा सहमत गराउन सकिन्छ भन्ने कुरामा विश्वस्त थिए (सुरेशचन्द्र चालिसे, अन्तर्वार्ता : भदौ ३, २०७९) ।

सम्पर्क स्रोतहरूमार्फत उनले राजासँग संवाद गर्न खोजे । माओवादी र एमाले दुवै राजा फाल्ने पक्षमा थिए । कांग्रेसले निर्णय गर्न बाँकी थियो । प्रधानमन्त्रीका निकटहरूले उनलाई सम्झाउँदै भनेका थिए, तपाईं बीपीको अनुयायी, बीपीको लाइन त मेलमिलाप हो, राजा फाल्ने होइन' । राजतन्त्र जोगाउन अन्तिम क्षणसम्म प्रयास गर्नेमा प्रधानसेनापति रुक्माङ्गद कटवाल पनि एक थिए । प्रधानमन्त्री कोइरालाले विराटनगरमा 'बेबि किड' को प्रस्ताव राखेपछि वातावरण मिलाउन कटवाललाई अह्राएका थिए तर कटवालमार्फत कोइरालाले पठाएको सन्देश राजाले सुन्नै चाहेनन् ।

कटवाल (२०८०) का अनुसार दरबारका एक जना जर्नेलले उनलाई धम्कीको शैलीमा भनेका थिए 'तिमी को हौ, दरबारको भविष्यका बारेमा निर्णय गर्ने' ? यसरी दरबारकै कारण राजतन्त्र अन्त्यको बाटोमा गयो (अन्तर्वार्ता : योहो टेलिभिजन) । 'बेबी किड' मा राजाले सहमति नजनाएपछि प्रधानमन्त्री कोइरालासमेत राजतन्त्र बचाउन सकिँदैन भन्ने निष्कर्षमा पुगे । त्यसपछिका दिनमा राजतन्त्र राख्नुपर्छ भन्नेहरूलाई प्रधानमन्त्रीले भनेका थिए, 'राजाले बीपीलाई थुने । मलाई अनेक मुद्दा लगाउन खोजे । कहिले के, कहिले के भन्छन् । छोडिदेउ राजाका कुरा' (विश्वबन्धु थापा, अन्तर्वार्ता : असोज ७, २०७५) । राजा स्वयम्ले

राजतन्त्रको आयु समाप्त हुन लागेको यथार्थलाई आत्मसात् गर्न सकेनन् तैपनि प्रधानमन्त्री राजा ज्ञानेन्द्र खराब भए पनि राजसंस्था चाहिन्छ भन्नेमै थिए । संस्था जोगाउन राजा पनि त्यागका लागि तयार हुनुपर्छ भन्ने सन्देश उनले पठाएका थिए । पटकपटक आफूले पठाएको प्रस्ताव राजाले अस्वीकार गरेपछि कोइराला गणतन्त्रमा जान बाध्य भएका थिए (भोजराज पोखरेल, अन्तर्वार्ता : फागुन २९, २०७६) ।

२०६३ फागुन २८ गते विराटनगरमा उनले भनिदिए, 'राजा र युवराजले बुद्धि पुऱ्याएर गद्दी त्यागेको भए राम्रो वातावरण बन्ने थियो । अब 'सेरिमोनियल किङ' टाढाको कुरा भइसक्यो । गणतन्त्रको निम्ति परिस्थितिले बाध्य बनाउँछ मानिसलाई । राजा आफैँले गणतन्त्रको बाटो खोलिदिए' (कान्तिपुर : २०६३ फागुन २९) । प्रधानमन्त्री कोइराला दाजु बीपीका भक्त थिए । राजतन्त्र फाल्ने पर्ने अवस्थामा आइपुग्दा उनी राजनीतिक जीवनकै कठिन मोडमा थिए । बीपीले जीवनको अन्तिम क्षणमा उनलाई भनेका थिए, 'राजपरिवार सम्मानित संस्था हो, जतिसुकै कठिन अवस्था आइपरे पनि राजसंस्था फाल्ने बाटोमा नजानू । त्यसको अभावमा हामी नेपाललाई स्वतन्त्र राखिरहन सक्दैनौँ' । बीपीको त्यही वचनले राजाबाट जतिसुकै अपमानित भए पनि उनी राजतन्त्र नहटाउने पक्षमै थिए (सुजाता कोइराला, अन्तर्वार्ता : साउन ७, २०७७) । खनाल (२०८०) लेख्छन् - कोइरालाले संविधानसभा चुनावको पूर्वसन्ध्यामा मात्र स्पष्टसँग गणतन्त्रको उच्चारण गरेका थिए । त्यसअघि उनले सोभै गणतन्त्र भनिरहेका थिएनन् । कहिले

'सेरिमोनियल किङ' त कहिले 'बेवि किङ'को कुरा गरिरहेका थिए (पृ. ५२८)। नेपाल (२०७८) लेख्छन् -

कोइरालाले भनेका थिए, 'आफूबाट गल्ती भयो भन्ने महसुस राजालाई कहिल्यै भएन । व्यक्तिवादी स्वभाव, आफूबाहेक अरूलाई नचिन्ने, परिवारलाई समेत नचिन्ने । उनले गद्दी छोडेको भए, उनकै नाति राजा हुन्थे । राजतन्त्र जोगिन्थ्यो । आफैँ मात्र हुनुपर्छ भन्ने मनसाय राजा ज्ञानेन्द्रमा देखियो । अब कसै गरे पनि उनले राजतन्त्र जोगाउन सक्ने छैनन्' । (हिमालखबर : २०७८

जेठ १५)

कोइरालासमेत राजालाई काँध थाप्न सकिँदैन भन्ने तहमा पुगेपछि परिस्थिति गणतन्त्रमा जान दबाव बढाइरहेका कम्युनिस्टहरूको अनुकूल हुन पुग्यो (विश्वबन्धु थापा, अन्तर्वार्ता : असोज ७, २०७५) । राजा इतिहासमै अलोकप्रिय रहेको र उनका उत्तराधिकारी पारसको छवि अत्यन्त नकारात्मक बनेको मौकामा

राजतन्त्र फाल्गुन भारत र कम्युनिस्ट मात्र होइन, कांग्रेसभित्रै पनि प्रधानमन्त्री कोइराला चरम दबावमा थिए (नेपाल, हिमालखबर : २०७८ जेठ १५) । त्यस्तो अवस्थामा पनि प्रधानमन्त्री कोइरालाले राजासँगको संवाद प्रयास कायमै राखेका थिए । उनका तर्फबाट राजासँग संवाद गर्ने मध्येका एक थिए, सोल्टी होटलका मालिक प्रभाकरशमशेर राणा । राजासँगको कुराकानीपछि राणाले प्रधानमन्त्रीसँग भनेका थिए, 'गिरिजाबाबु, म केही गर्न नसक्ने अवस्थामा पुगें । सरकार (राजा) र म सोल्टी होटलमा पिएर कुरा गर्दै थियौं । सरकारबाट आफ्नो हातको ग्लास भुइँमा फारिबक्सियो । सिसा फुटेर चकनाचुर भएपछि हुकुम भयो, 'प्रभाकर, वरु म यसरी नै चकनाचुर भएर जान्छु तर यिनीहरूसँग भुकिदैन' (नेपाल, हिमालखबर : २०७८ जेठ १५) । कटवाल (२०७९) का अनुसार

राजाले 'बेबि किङ' मेरो लासमाथि मात्र सम्भव छ' भन्ने जवाफ पठाएका थिए । राजाको बुझाइमा 'बेबि किङ' स्वीकार गर्नु भनेको दाजु वीरेन्द्रको वंशज (छोरी श्रुतिको सन्तान) लाई गद्दी बुझाउनु हो वा नाति हृदयेन्द्रको शासन हो । हृदयेन्द्रलाई राजा बनाउनु भनेको बहारी हिमानी (भारतीय चेली) मार्फत भारतीयकरणको निम्ति बाटो बनाइदिनु हो । राजाको यस्तो जवाफपछि प्रधानमन्त्री कोइराला राजतन्त्रप्रति कठोर बन्दै गए । (पृ. ४०४)

महत (२०७६) का अनुसार 'बेबि किङ' का लागि दरबार तयार नभएपछि राजा हटाउने रणनीति प्रधानमन्त्री आफैले कार्यान्वयन गरे । राजतन्त्र फाल्गुन योजना र रणनीतिबारे उनले कसैलाई सुइँकोसम्म दिएका थिएनन् (रामशरण महत, अन्तर्वार्ता : कात्तिक १, २०७३) । देवकोटा (२०७३) को भनाइमा नेपालका राजनीतिक दल, बुद्धिजीवी, मिडिया र नागरिक समाजले राजतन्त्र अन्त्यका पक्षमा आवाज उठाएर माहौल बनाए पनि अन्तिम प्रहार विदेशीहरूले नै गरेका थिए । तर नेपालमा राजतन्त्रको चिहान भने राजाहरू आफैले खनेका हुन् । राजालाई विष्णुको अवतार मान्ने जनतालाई गणतन्त्रको कित्तामा पुऱ्याउन राजाहरू आफैँ धेरै जिम्मेवार छन् (पृ. १६९) ।

देवकोटा र तत्कालीन प्रधानमन्त्री कोइरालाका भतिजा निरञ्जन कोइरालाको बुझाइमा समानता देखिन्छ । प्रधानमन्त्री कोइरालाले निरञ्जनसँग भनेका थिए, 'माओवादी, कांग्रेस र एमालेभित्र पनि भारतीयहरूबाट परिचालित व्यक्तिहरू राजा फाल्गुन दबाव बढाइरहका थिए' (नेपाल, हिमालखबर : २०७८ जेठ १५) ।

राजकाजको तालिम नभएका ज्ञानेन्द्रले परिस्थिति बुझेर निर्णय लिन सकेनन् । राजाकै व्यवहारले मुलुक गणतन्त्रमा पुग्यो ।

६.६ अन्तरिम संविधान र गणतन्त्रको अभ्यास

दलहरू प्रतिनिधिसभाबाट संविधानसभा निर्वाचन हुँदै गणतन्त्रमा जाने तयारीमा थिए । यस क्रममा मुलुकको शासन व्यवस्थासम्बन्धी कुनै पनि अधिकार राजामा नरहने, स्वर्गीय राजा वीरेन्द्र, रानी ऐश्वर्य र निजहरूका परिवारको सम्पत्ति ट्रस्ट बनाएर राष्ट्रहितमा प्रयोग गर्ने र राजाको हैसियतले प्राप्त सबै दरबार, वन तथा निकुञ्ज, ऐतिहासिक र पुरातात्विक महत्त्वका सम्पदा राष्ट्रियकरण गर्ने सहमति दलहरूबीच भएको समाचार सार्वजनिक भए (संसदीय विवरण पुस्तिका, पुनःस्थापित प्रतिनिधिसभा, २०७७, पृ.६६-७३) । त्यसै गरी विद्रोही माओवादीलाई संसद् र सरकारमा ल्याउन पुनःस्थापित प्रतिनिधिसभा भङ्ग गरी एक सदनात्मक संसद् (व्यवस्थापिका संसद्) बनाउने र व्यवस्थापिका संसद्बाट अन्तरिम संविधान जारी गरी संविधानसभा चुनावमा जाने र सभाको पहिलो बैठकले राजतन्त्रका बारेमा निर्णय गर्ने विषयमा दलहरूबीच भएको सहमतिलाई पत्रपत्रिकाले निकै महत्त्व दिएर समाचार प्रकाशन गरे ।

त्यस बेला नेकपा एमालेले भने संविधानसभा निर्वाचनसँगै राजा राख्ने वा नराख्ने भन्ने विषयमा जनमत सङ्ग्रह गर्नुपर्ने फरक मत राखेको थियो (संसदीय विवरण पुस्तिका, पुनःस्थापित प्रतिनिधिसभा, २०७७, पृ.७३)। नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ खारेज गरी राजनीतिक सहमतिका आधारमा २०६३ माघ १ गते नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ जारी भएसँगै सैद्धान्तिक रूपमा मुलुकमा राजतन्त्रको अन्त्य र गणतन्त्रको अभ्यास आरम्भ भयो । संविधान लागू हुनुअघि नै पत्रपत्रिकाले मुलुक गणतन्त्रमा प्रवेश गरेको सन्देश प्रवाह गरे । *गणतन्त्रात्मक युग* शीर्षकमा प्रकाशित *कान्तिपुर*को सम्पादकीयमा भनिएको थियो -

नेपालको इतिहासमा राजाको कुनै पनि स्थान उल्लेख नगरिएको यो

नै पहिलो संविधान हुने छ । त्यस हिसाबले नेपाल नौलो युगमा

प्रवेश गर्ने छ । राजा छन्, राजतन्त्र छ, तर राज्यकोषबाट छुट्टयाएको

सुविधाका कारण मात्र वैधानिक रूपमा राजसंस्थाको अस्तित्व भेटिने

छ । अब संविधानसभाको पहिलो बैठकबाट राजतन्त्रको टुडुगो लाग्ने

छ । (कान्तिपुर : २०६३ माघ १)

अन्तरिम संविधान जारी भएसँगै मुलुकमा गणतन्त्रको अभ्यास सुरु भयो । राष्ट्रप्रमुखको हैसियतमा प्रधानमन्त्री कोइरालाले इतिहासमै पहिलोपटक २०६४ वैशाख ४ गते सिंहदरबारको स्टेटहलमा चीनका राजदूत जेड जियाड लिङको ओहोदाको प्रमाणपत्र बुझे । त्यसअघि यो काम राजाले गर्दै आएका थिए (भण्डारी, २०७९, पृ.२२२) । यी घटनाका समाचारलाई महत्त्वका साथ प्रकाशन गर्दै पत्रपत्रिकाले राजा र राजतन्त्रको वैधानिक आधार समाप्त गर्दै मुलुक संविधानसभाको निर्वाचन र गणतन्त्रको मुद्दामा केन्द्रित भएको सन्देश प्रवाह गरे (शिव गाउँले, अन्तर्वार्ता : असोज २, २०७९)।

चुनावको वातावरण बनाउन, राजतन्त्र कमजोर भएको सन्देश दिन र जनआन्दोलनका समयमा जनतासँग गरिएका बाचा पूरा गर्ने क्रममा नारायणहिटीसहित राजाको नाममा रहेका हनुमानढोका, पाटन, भक्तपुर, गोर्खा, दियालो, रत्न मन्दिरलगायतका दरबार नेपाल सरकारको नाममा नामसारी गरिए (कृष्णप्रसाद सिटौला, अन्तर्वार्ता : साउन १९, २०७७) । सिम्बडा (२०६९) लेख्छन् - स्थापनाकालदेखि संवैधानिक राजतन्त्रलाई काँध थाप्दै आएको नेपाली कांग्रेसले संविधानसभाको निर्वाचन हुनुभन्दा करिब सात महिनाअघि विधानबाट 'संवैधानिक राजतन्त्र' भन्ने दुई शब्द हटाइदियो । २०६४ असोज ८ गते नेपाली कांग्रेस र नेपाली कांग्रेस प्रजातान्त्रिकबीच एकीकरण भएको थियो । दुवै दलका महासमिति सदस्य सम्मिलित संयुक्त बैठकले संवैधानिक राजतन्त्र हटाइदिएपछि राजतन्त्र एकिल्यो (पृ.१४५) । यससँगै कांग्रेसमाथि लाग्दै आएको 'राजावादी' को आरोप समाप्त भयो र राजा भनै सङ्कटमा परे । २०६४ असोज २४ गते संसदले संविधानसभा निर्वाचन गरी लोकतान्त्रिक गणतन्त्र घोषणाका लागि ठोस कदम चाल्न सरकारलाई निर्देशन दियो (संसदीय विवरण पुस्तिका-२०६३-२०६४, २०७७, पृ.१०) ।

त्यसपछि २०६४ पुस ८ गते दलहरूले चैत्र मसान्तभित्र चुनाव गराउने सहमति गरे । संविधान संशोधन गरी नेपाललाई सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्य घोषणा गर्ने र संविधानसभाको पहिलो बैठकबाट गणतन्त्रको कार्यान्वयन गर्ने सहमति भयो । साथै राजाले चुनाव भाँड्न खोजे संविधानसभा निर्वाचन अगावै व्यवस्थापिका-संसदमा तत्काल कायम रहेको दुई तिहाइ सदस्यहरूको बहुमतले प्रस्ताव पारित गरी गणतन्त्र कार्यान्वयन गर्न सक्ने व्यवस्थासमेत संविधानमा गरियो (शान्ति मन्त्रालय : असार,

२०६९) । हरेक घटनालाई पत्रपत्रिकाले महत्त्व दिएर समाचार, विचार, अन्तर्वार्ता र सम्पादकीय प्रकाशित गरे ।

अन्तरिम संविधान जारी भएको चौथो दिन २०६३ माघ ४ गते राष्ट्रध्यक्षको हैसियतमा प्रधानमन्त्री कोइरालाले प्रधानन्यायाधीश दिलीपकुमार पौडेललाई शपथ गराए । संयोग नै मान्नुपर्छ, पुनःस्थापित प्रतिनिधिसभाबाट प्रधानमन्त्री बनेका कोइराला आफैले भने नयाँ संविधान जारी भएपछि र व्यवस्थापिका संसद् गठनपछि शपथ लिएकै थिएनन् । राष्ट्रध्यक्षको भूमिमा निर्वाह गरिरहेका उनी प्रधानमन्त्रीका साथै नेपाली कांग्रेस पार्टीको सभापतिसमेत थिए । एउटै व्यक्ति सरकार, पार्टी र राष्ट्र प्रमुख हुनु इतिहासमा विरलै हुने घटना थियो (कान्तिपुर : २०६३ माघ ५) ।

सङ्क्रमणकालीन अवस्थामा त्यसलाई सच्याउनेतर्फ ध्यान दिइएन । कार्यकारी प्रधानमन्त्रीले प्रधानन्यायाधीशलाई शपथ गराउनु सिद्धान्ततः मिल्ने कुरा थिएन । त्यस विषयलाई जुन रूपमा उठाएर जनमत बनाउनुपर्ने थियो, मिडिया आफैँ परिवर्तनको एउटा पक्ष भएकाले यस सन्दर्भमा सशक्त भूमिका खेल्न सकेन (नारायण न्यौपाने, अन्तर्वार्ता : असोज २, २०७९) । सरकारले २०६३ माघ २५ गते नोटमा राजाको तस्बिर हटाएर विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथाको चित्र राख्न नेपाल राष्ट्र बैंकलाई अनुमति दिएको विषयलाई पत्रपत्रिकाले निकै महत्त्वका साथ समाचार बनाए । *दश रूपैयाँको नोटमा*

सगरमाथाको चित्र राख्ने सरकारको निर्णयबारे पत्रपत्रिकामा प्रकाशित समाचारमा भनिएको थियो - राजाको तस्बिर विना निस्कन लागेको यो नोट पहिलो हुने छ । यसका साथै राष्ट्र बैंकले राजाको चित्र नभएको पच्चिस रूपैयाँको सिक्कासमेत प्रकाशन गर्ने तयारी गरिरहेको छ (कान्तिपुर : २०६३ माघ २६) । एउटै कामका लागि एकैपटक धेरै मानिस परिचालन गर्ने प्रधानमन्त्री कोइरालाको बानी थियो । उनले एकातिर राजालाई कुनै स्वरूपको राजतन्त्र राख्ने गरी आफूले वातावरण मिलाउने विश्वास दिलाएका थिए भने अर्कोतिर क्रमशः राजाका अधिकार कटौती गर्दै राष्ट्रध्यक्षको भूमिका निर्वाह गर्दै संविधानसभा चुनावअघि नै गणतन्त्रको अभ्यास प्रारम्भ गरेका थिए (सुरेशचन्द्र चालिसे, अन्तर्वार्ता : भदौ ६, २०७९) । घटनाक्रमले राजतन्त्रविरोधीको मनोबल बढेको र राजतन्त्रका दिन सकिए भन्ने सन्देश प्रवाह भएका कारण राजातन्त्र पक्षधरहरूको आवाज सुनिन छोडेको अवस्था थियो (प्रदीप गिरि, अन्तर्वार्ता : साउन २७, २०७७) । राजाहरू हरेक वर्ष शिवरात्रिका दिन पशुपतिनाथको दर्शन गर्न जाने परम्परा रहिआएको थियो ।

२०६३ फागुन ४ गते पशुपति जाने क्रममा राजाले जनताको चर्को विरोध र नाराबाजीको सामना गर्नु पयो । आक्रोशित भिडले राजा सवार मोटरमा प्रहार गर्‍यो । सुरक्षाकर्मीले भिड नियन्त्रण गरी निर्धारित समयभन्दा ४५ मिनेट ढिलो मात्र उनलाई मन्दिर पुऱ्याउन सके । साँझ छ बजे मन्दिर प्रवेश गरेका राजालाई सेना, प्रहरी र सशस्त्र प्रहरीको सुरक्षा टोलीले पाँचौँ प्रयासमा बेलुका ८ बजेमात्र बाहिर निकाल्न सक्यो (कान्तिपुर : २०६३ फागुन ५) । त्यस घटनाबारे *अशोभनीय ढुंगामुडा* शीर्षकमा *कान्तिपुर*को सम्पादकीयमा भनिएको थियो -

राजाको मोटरमा ढुंगामुडा भएको घटनाले एउटै सन्देश दिएको छ,
उछुङ्खलता र अराजकता । घटनामा संलग्नहरूलाई कानुनसम्मत कारबाही
गर्नुपर्छ । कुनै पनि वहानामा कसैमाथि ढुंगामुडा वा आक्रमण हुनु
लोकतन्त्रसम्मत व्यवहार हुन सक्दैन । लोकतन्त्र भनेको अराजकता र
अशान्ति होइन । राजसंस्था राख्ने नराख्ने जिम्मा जनताको हातमा आइसकेको
छ । त्यसलाई संस्थागत र वैधानिक रूप दिने दायित्व आठ दल र
गठबन्धनको हो । राजामाथि भएको आक्रमण लोकतन्त्रको सुन्दर पक्षलाई
समाप्त पार्ने अविश्वसनीय प्रवृत्ति हो । (२०६३ फागुन ६)

त्यस घटनालाई पत्रपत्रिकाले उच्च महत्त्व दिए र नेपाली समाजमा राजतन्त्र कमजोर र
निरीह बन्दै गएको सन्देश प्रवाह भयो ।

६.७ राजालाई कारबाही गर्न संसद्को निर्देशन

प्रजातन्त्र दिवसको उपलक्ष्यमा २०६३ फागुन ७ गते दिएको शुभकामना सन्देशमा राजाले
जनचाहनाबमोजिम नै आफूले २०६१ माघ १९ गते शासन सत्ता हातमा लिएको बताएका थिए ।
मन्त्रपरिषद्को स्वीकृतिबिना आएको त्यो वक्तव्य शान्तिप्रक्रिया बिथोल्ने निहित उद्देश्यबाट प्रेरित रहेको
ठहर गर्दै संसद्ले २०६३ फागुन ९ गते सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्ताव पारित गरी राजामाथि कारबाही
गर्न सरकारलाई निर्देशन दियो । नेपालको इतिहासमा यसरी राजालाई कारबाही गर्न संसद्ले निर्देशन
दिएको त्यो नै पहिलो र अन्तिम घटना थियो (कान्तिपुर : २०६३ फागुन १०) । सांसदहरूले उठाएका
प्रश्नको जवाफ दिँदै गृहमन्त्री कृष्णप्रसाद सिटौलाले नेपालको अन्तरिम संविधानले राजालाई सन्देश दिने

अधिकार नदिएकाले दलहरूको परामर्शमा उनीमाथि कस्तो कारवाही गर्ने भन्ने विषयमा मन्त्रिपरिषद्ले निर्णय लिने जानकारी संसद्लाई गराएका थिए । गृहमन्त्रीको भनाइ थियो, 'तत्काल गणतन्त्र घोषणा हुनुपर्छ भनी उठेका मागबारे पनि सरकारले परामर्श गर्ने छ र संविधान संशोधन गरी संसद्को दुई तिहाइ बहुमतबाट राजा हटाउने व्यवस्था गर्न सकिन्छ' (कृष्णप्रसाद सिटौला, अन्तर्वार्ता : साउन १९, २०७७) ।

कतिपय सांसदहरूले राजाबाट चलखेल भएकाले तत्काल गणतन्त्र घोषणा गर्नुपर्ने आवाज उठाएपछि सभामुख सुवास नेम्वाङले राजाविरुद्ध सिंगो मुलुक एक हुनु सकारात्मक सङ्केत रहेको अभिव्यक्ति दिए भने राजाले संविधानसभा चुनाव विथोल्न षड्यन्त्र गरेकाले तत्काल गणतन्त्र घोषणा गर्नुपर्नेमा माओवादी अध्यक्ष प्रचण्डले जोड दिएको समाचारलाई मिडियाले महत्त्वका साथ स्थान दिए (गोविन्द आचार्य, अन्तर्वार्ता : भदौ १७, २०७९) । दरबारले जुनसुकै बेला षड्यन्त्र गर्न सक्ने भएकाले तत्काल गणतन्त्र घोषणा गरिहाल्नुपर्छ भन्ने पक्षमा जनमत बन्यो । त्यही मौकामा आफ्ना नेताहरूको हत्याका लागि दरबारले ६० करोड निकास गरेको आरोप माओवादी नेताहरूले संसद्को फागुन २९ गतेको बैठकमा लगाएको खबरलाई पत्रत्रिकाले महत्त्वका साथ प्रकाशन गरे ।

फागुन ३० गते दरबारले माओवादी दाबीको खण्डन गर्‍यो । २०६३ चैत्र १ गते राजप्रासाद सेवाका ७५ प्रतिशत कर्मचारी घटाउने, उमेर पुगेकालाई अवकाश दिने र बाँकीलाई सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको अतिरिक्त समूहमा राख्ने निर्णय सरकारले गर्‍यो (गोरखापत्र : २०६३ चैत्र २) । २०६३ चैत्र १८ सम्म आइपुग्दा मुख्य दलहरू राजाले संविधानसभा चुनाव भाँड्न षड्यन्त्र गरे संसद्बाट राजतन्त्र हटाउन सहमत भइसकेको थिए । नेपाली सेनामा हरेक वर्ष राजालाई प्रमुख अतिथि बनाएर घोडेजात्रा मनाउने प्रचलन थियो । २०६३ चैत्र ४ गते पहिलोपटक प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालालाई प्रमुख अतिथि बनाएर सेनाले घोडेजात्रा मनायो । राजालाई दिइँदै आएको सलामी राष्ट्रध्यक्षको हैसियतमा प्रधानमन्त्री कोइरालाले ग्रहण गरे । राजा र राजतन्त्रलाई कमजोर बनाउँदै अघि बढ्ने राजनीतिक दल र संसद्को मार्गचित्रलाई नेपाली मिडियाले विनाप्रश्न साथ दियो ।

६.८ राजतन्त्रको अन्त्य र गणतन्त्रको स्थापना

संविधानसभा निर्वाचनको पूर्वसन्ध्यामा एकातिर राजाले चुनाव विथोल्ने हुन् कि भन्ने त्रास थियो भने अर्कोतिर संसद्वादी दल र विद्रोही माओवादीमा एकले अर्कालाई सिध्याउने हुन् कि भन्ने आशङ्का थियो । २०६४ को मध्यसम्म आइपुग्दा संसदीय राजनीतिका खेलाडी कांग्रेस र एमालेले धाँधली गरी आफूलाई सिध्याउने हुन् कि भन्ने आशङ्का माओवादीलाई थियो । शान्तिप्रक्रिया थाती रहेकाले माओवादी लडाकुको व्यवस्थापनविनै चुनावमा जाँदा माओवादीले कब्जा गर्ने हुन् कि भन्ने चिन्ता कांग्रेस-एमालेमा थियो । विश्वासको वातावरण बनाउन प्रधानमन्त्री कोइराला र माओवादी अध्यक्ष दाहालले संयुक्त राष्ट्र सङ्घका महासचिव कोफी ए अन्नानलाई छुट्टाछुट्टै पत्र पठाएर निर्वाचन पर्यवेक्षणका लागि अनुरोध गरे (कुसुम, २०७८, पृ. २२३) । त्यो भए पनि आशङ्का हटेको थिएन । दलहरू अलमलमै थिए । त्यस्तो अवस्थामा चुनाव हुन्छ, भनेर निर्वाचन आयोगसमेत आश्वस्त हुन सकेको थिएन । त्यतिखेर

चुनाव हुन्छ, हुन्न, कहिले हुन्छ ? भन्ने अन्योलले गर्दा प्रमुख निर्वाचन आयुक्त

भोजराज पोखरेल आफैँ आश्वस्त हुन सकिरहेका थिएनन् । पोखरेलले

प्रधानमन्त्रीलाई भेटेर त्यस विषयमा छलफल गरे । त्यसपछि मात्र उनी

चुनाव हुन्छ र गराउनुपर्छ भन्ने कुरामा विश्वस्त हुन सके । प्रधानमन्त्रीले

पोखरेलसँग भनेका थिए, 'चुनावमा हाम्रो पार्टी हाँदैछ, भन्ने सूचना मलाई छ ।

चुनावमा दलको हारजित त हुन्छ नै तर मुलुक र जनताले कुनै हालतमा

हारनु हुँदैन । जसरी पनि चुनाव गर्नुस्' । (भोजराज पोखरेल, अन्तर्वार्ता :

फागुन २९, २०७६)

प्रधानमन्त्रीसँगको संवादपछि पनि पोखरेल चुनाव हुने कुरामा पूर्ण रूपले आश्वस्त हुन सकिरहेका थिएनन् किनभने निर्वाचनपछि गठन हुने संविधानसभाको पहिलो बैठकले राजतन्त्रको अन्त्य गर्ने भएकाले सेना र दरबार मिलेर चुनाव हुन दिँदैनन् कि भन्ने आशङ्का हटेको थिएन । दरबार र सेना बाधक बन्न सक्ने भएर नै माओवादी लडाकुको व्यवस्थापनविनै निर्वाचन गराउने निष्कर्षमा दल पुगेका थिए । पोखरेल (२०७६) का अनुसार

हिउँदमा सर्प दुलामा लुक्छ भने भै थियो, दरबारियाहरूको अवस्था । तर पनि कतिपय शुभचिन्तकहरू प्रमुख निर्वाचन आयुक्त पोखरेललाई डर देखाउँथे, 'ल है, बर्बाद हुन्छ । तपाईंले चुनाव गराउनुभयो भने त रगतको खोलो बग्छ । नगराउनुस्' । चुनावको अधिल्लो दिन राति ११ बजेतिर सुत्ने तयारी गरिरहेका प्रमुख आयुक्त पोखरेललाई एक शुभचिन्तकले फोनमा भनेका थिए, 'प्रमुखज्यू, अबै पनि मुलुक जोगाउने विषय तपाईंको हातमा छ । भोलिको चुनाव भयो भने दसौं हजार मानिस मर्छन् । रगतको खोलो बग्छ । अबै समय छ, चुनाव स्थगित गर्नुस्' । रातभरि छटपटी भएर सुत्नै सकेनन् उनी । ज्यानको बाजी लगाएर तयारी गरेको चुनाव रोक्दा आउन सक्ने सड्कट र थ्रेट पनि उनले नबुझ्ने कुरा थिएन । कहीं कुनै षड्यन्त्र पो छ कि । मानिस मार्न के गाह्रो छ र । धेरै मानिस मारे, परिस्थिति अन्यत्रै लैजाने षड्यन्त्र पो छ कि । निदाउन नपाउँदै चैत्र २८ गते बिहान मतदान सुरु भयो । कतिपय बुथमा हिंसात्मक घटना भए । तर त्यस दिन निष्पक्ष चुनाव गराएकोमा आयोगलाई कसले छिटो बधाई दिने भन्ने प्रतिस्पर्धा नै चल्यो । (भोजराज पोखरेल, अन्तर्वार्ता : फागुन २९, २०७६)

ऐतिहासिक संविधानसभा निर्वाचनबाट मुलुकले पहिलोपटक संविधान निर्माण गर्ने र त्यसलाई वैधानिकता प्रदान गर्ने जनप्रतिनिधिमूलक संस्था पायो (संविधानसभा दर्पण, २०६५-२०६९, २०७०, पृ.१) । त्यस सभालाई नेपाली जनताले आफ्नो भाग्य आफैँ निर्माण गर्ने अवसरका रूपमा लिएका थिए । बन्दुकको नालबाट राज्यसत्ता कब्जा गर्ने उद्देश्यका साथ सशस्त्र विद्रोहमा गएको माओवादीलाई शान्तिप्रक्रियामा ल्याएर निर्वाचनमार्फत संसद्मा प्रवेश गराउनु त्यो निर्वाचनको सबैभन्दा ठूलो उपलब्धि थियो (रामचन्द्र पौडेल, अन्तर्वार्ता : असार २६ र २८, २०७७) ।

देशभरबाट प्रत्यक्ष निर्वाचित २४०, समानुपातिक प्रणालीबाट निर्वाचित ३३५ र मन्त्रिपरिषद्बाट मनोनीत २६ सहित ६०१ सदस्यीय संविधानसभा गठन भयो । इतिहासमै पहिलोपटक सदनमा ३३ प्रतिशत महिलासहित विभिन्न जात, जाति, वर्ग, क्षेत्र, समुदाय र भूगोलको प्रतिनिधित्व भयो । सिंगो नेपालको

चित्र प्रतिबिम्बित संविधानसभालाई विश्वमै समावेशी र नमुना सभाका रूपमा चित्रण गरियो (संविधानसभा दर्पण (२०६५-२०६९), २०७०, पृ.१) । मौलिक वेषभूषामा उपस्थित सदस्यहरूले मातृभाषामा शपथ लिएको दृश्यमा सिंगो मुलुकको तस्वीर प्रतिबिम्बित भएको प्रतीत हुन्थ्यो । संविधानसभा कुन कारण पनि ऐतिहासिक थियो भने सधैं राजाहरूले जनताको भाग्य निर्धारण गर्दै आएका थिए, संविधानसभा बनेपछि भने पहिलोपटक जनप्रतिनिधिहरूबाट राजतन्त्रको भविष्य निर्धारण हुँदैछ भन्ने सन्देश पत्रपत्रिकाले प्रवाह गरे ।

संविधानसभाको पहिलो बैठक सुरु हुनुपूर्व सैनिक सचिवालयमार्फत सेना प्रयोग गरेर भए पनि गणतन्त्र घोषणा रोक्नुपर्ने प्रस्ताव राजाले सैनिक मुख्यालयलाई पठाएका थिए । शर्मा (२०७१) का अनुसार त्यही वेलामा माओवादीले दरबार घेर्ने भनेर दुई ट्रक हतियारसहितका लडाकु तयारी अवस्थामा राखेको हल्ला चलाए । राजाबाट संविधानसभा र माओवादीबाट दरबारमा आक्रमण हुन सक्ने त्रास कायमै थियो (पृ. : २७७)।

त्यस्तो अवस्थामा प्रधानसेनापति रुक्माङ्गद कटवालले बोलाएको उच्च सैनिक अधिकारी सम्मिलित पिएसओको बैठकले दरबारको प्रस्ताव अस्वीकार गर्दै गणतन्त्रको पक्षमा उभिने निर्णय लियो । कटवाल (२०७१) का अनुसार सेनाले संविधानसभाको वैधानिक निर्णयलाई शिरोपर गर्ने र दरबारमै छिरेर राजालाई घोक्र्याउने माओवादीको रणनीति निस्तेज पार्ने निर्णय गर्दै नारायणहिटी दरबार परिसरमा सेना परिचालन गर्‍यो । प्रधानसेनापति कटवालले जबर्जस्ती दरबारभित्र छिर्न खोज्ने जो कोहीलाई पनि गोली हान्न आदेश दिएका थिए (पृ. ४०६) । सैनिक हेडक्वार्टर जनताको पक्षमा उभिए पनि दरबारको सुरक्षार्थ नारायणहिटी दरबारभित्र रहेको शाही रक्षक वाहिनी र शाही पार्श्ववर्तीका रूपमा खटिएका जर्नेलहरू राजाप्रति नै बफादार थिए । अन्तिम समयमा त्यही फौज प्रयोग गरेर राजाले संविधानसभामा अवरोध गर्न सक्ने खतरा छँदै थियो ।

२०६५ जेठ १५ गते संविधानसभाको पहिलो बैठक बस्ने दिनसम्म पनि दरबार राजतन्त्र उन्मूलनसम्बन्धी प्रस्ताव पेस हुनै नदिने रणनीतिमा थियो । गणतन्त्र घोषणा हुने दिन बिहानैदेखि संविधानसभा भवनबाट रेडियो, टेलिभिजनले लाइभ प्रसारणमार्फत र अनलाइनहरूले तत्काल अपडेट गरी पलपलका सूचना

प्रवाह गरिरहे । सेनाले संविधानसभालाई कब्जामा लिने वा बम हानेर उडाइदिने जस्ता अनर्गल हल्ला दिनभरि चलिरहे । परिस्थिति कतिसम्म भयावह थियो भने

संविधानसभाका महासचिव मनोहरप्रसाद भट्टराईलाई नेपाल सरकारका एक सचिवले फोन गरेर भनेका थिए, 'ठुलो खतरा छ । दरबारले राजतन्त्र जोगाउन जे पनि गर्न सक्छ । ठुलो बारुदी सुरुङ बनाएर संविधानसभाका सबै सदस्य र कर्मचारीको एउटै चिहान बनाउने योजना छ' । महासचिव भट्टराईलाई उनले भनेका थिए, 'तँ त्यहाँ नबस् भाग, बाहिर जा' । नियतिले आफूलाई दिएको जिम्मेवारीबाट भाग्न मिल्दैन, मरे सँगै मरौंला भन्ने सोचेर भट्टराई विचलित भएनन् । अवस्था अत्यन्त संवेदनशील थियो ।

संविधानसभाका महासचिवसहित कर्मचारीहरू बडो दृढताका साथ जनताको चाहना र निर्णय स्विकार्न जस्तोसुकै दुर्घटना भए पनि जिम्मेवारी पूरा गर्न मानसिक रूपमा तयार भए । एक दिन बम पड्काएर सबैलाई मारे पनि अब राजतन्त्र बच्दैन भन्ने स्थिति बनेको थियो । त्यस वेला सबैलाई संगठित गरेर, जनतालाई समेत गणतन्त्रको पक्षमा प्रतिबद्ध बनाउने काममा मिडियाको भूमिका अहम् थियो । (मनोहरप्रसाद भट्टराई, अन्तर्वार्ता : भदौ १७ २०७९)

विहान ११ बजेका लागि बोलाइएको संविधानसभाको त्यस ऐतिहासिक बैठकका बारेमा मिडियाले जनतालाई पलपलका सूचना प्रवाह गरिरहे । त्यस दिन संविधानसभा भवन, नयाँबानेश्वर परिसरबाट सातवटा टेलिभिज र दर्जनौं एफएम रेडियोले लाइभ गरेका थिए (नेपाल, २०७८, पृ. ४१) । गणतन्त्र कार्यान्वयन गर्नुअघि राष्ट्राध्यक्षका रूपमा कार्यकारी राष्ट्रपति हुने वा आलङ्कारिक भन्ने विषयमा सहमति जुटाएर संविधान संशोधन गर्दा घन्टौं लागेको थियो (शर्मा, २०७१, पृ. २७२) । बैठक सरेपछि संविधानसभा भवनमा हल्ला फैलियो, अब गोली चल्छ । सेनाले संविधानसभा भवन घेरेको छ । रगतको खोलो बग्छ । दरबारले कुनै हालतमा गणतन्त्र घोषणा गर्न दिँदैन आदि (पोखरेल, गोरखापत्र : २०८० जेठ १५) । सिम्बडा (२०७९) लेख्छन्, - काठमाडौंमा हल्लाहरू व्यापक चल्ल थाले, 'ज्ञानेन्द्रले न त राजगद्दी त्याग्छन् न त नारायणहिटी दरबार । बलपूर्वक राजगद्दी त्याग्नुप्यो भने ठुलो रक्तपात हुन सक्छ' ।

अर्काथरी भन्दै थिए, 'राजाले धेरै सम्पत्ति विदेश लगिसके' (कान्तिपुर : २०७९ जेठ १५) । ती दिन चुनावमा पाएको अप्रत्यासित जितले माओवादीमा उन्माद बढेको थियो । दाहाल (२०७६) का अनुसार अध्यक्ष पुष्पकमल दाहालले समेत धर्ती छोडिसकेका थिए । कल्पनाबाहिरको जिम्मेवारी आइलाग्दा उनले परिपक्वता देखाउन सकेनन् । त्यसको प्रभाव संविधानसभामा प्यो (पुष्पकमल दाहाल, अन्तर्वार्ता : साउन ७, २०७६) ।

विद्रोही माओवादीको नेतृत्वमा सरकार बन्ने निश्चित भएकाले कांग्रेस, एमाले मात्र होइन, नेपाली सेनासमेत उसँग सशङ्कित थियो । माओवादी अध्यक्ष प्रचण्ड प्रधानमन्त्री कोइराला जस्तै आफू पनि प्रधानमन्त्री र कार्यवाहक राष्ट्राध्यक्ष बन्न चाहन्थे भने अरू शक्तिलाई माओवादीको सत्तारोहण पचाउन गाह्रो भइरहेको थियो । निर्धारित समयभन्दा १० घण्टा २० मिनेटपछि रातको ९ बजेर २० मिनेटमा ज्येष्ठ सदस्य कुलबहादुर गुरुङको अध्यक्षतामा सुरु भएको बैठकमा गणतन्त्र कार्यान्वयनको प्रस्ताव प्रस्तुत गर्दै राष्ट्राध्यक्षको समेत भूमिकामा रहेका प्रधानमन्त्री कोइरालाले भनेका थिए, 'एक युगमा एक दिन एकपटक आउँछ । त्यो दिन आज नै हो । मेरो सपना पूरा भएको दिन आजै हो । सायद राष्ट्रको सपना पूरा भएको दिन पनि आज नै हो' (नेपाल, २०७८, पृ. ४२) । त्यसपछि प्रधानमन्त्रीका तर्फबाट गृहमन्त्री कृष्णप्रसाद सिटौलाले पेस गरेको गणतन्त्र कार्यान्वयनसम्बन्धी प्रस्ताव बैठकमा उपस्थित ५६४ मध्ये ५६० जनाको अपार बहुमतबाट पारित भयो । राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी नेपालका चार सांसदले विपक्षमा मतदान गरे । बैठकको अध्यक्षता गरिरहेका ज्येष्ठ सदस्य गुरुङले नेपालमा राजतन्त्रको अन्त्य र गणतन्त्र कार्यान्वयनको प्रस्ताव पारित भएको घोषणा गर्नासाथ संविधानसभाका सदस्यहरूद्वारा करिब २ मिनेटसम्म गरिएको करतलध्वनिसहितको हर्षोल्लासले सभाहल गुञ्जायमान भएको थियो (संविधानसभा दर्पण (२०६५-२०६९), २०७०, पृ. ९-१०) ।

अधिकारका लागि छ दशकदेखि चलेको लडाइँमा अन्ततः जनताको जित भयो । संसारका कैयौं मुलुकहरूमा राजतन्त्र हटेर गणतन्त्र स्थापना हुँदा रक्तपात भएका घटना छन् । नेपालको राजतन्त्र न सिधै क्रान्तिबाट हटाइएको थियो न त जनमत सङ्ग्रहबाट नै (राधेश्याम अधिकारी, अन्तर्वार्ता : जेठ ३०, २०७६) । संवैधानिक र राजनीतिक निर्णयहरूबाट क्रमशः अधिकार कटौती गर्दै राजालाई शक्तिहीन

बनाएर संविधानसभाबाट शान्तिपूर्ण रूपमा गणतन्त्र कार्यान्वयन हुनु आफैँमा ऐतिहासिक घटना थियो (नीलाम्बर, आचार्य, अन्तर्वार्ता : कात्तिक २३, २०७५) ।

गणतन्त्रको प्रस्ताव पारित भएलगत्तै संविधानसभाले नारायणहिटी राजदरबारमा रहेका राजा र निजसँग सम्बन्धित निजी सचिवालयको संरचना १५ दिनभित्र हटाउन र दरबार परिसरको नियन्त्रण एवम् सो परिसरमा रहेका सम्पूर्ण राष्ट्रिय सम्पत्तिको सुरक्षाका लागि तत्काल व्यवस्था मिलाउन नेपाल सरकारलाई निर्देशन दियो (नेपाल राजपत्र : २०६५ जेठ १५) । गणतन्त्र घोषणासँगै प्रचलित कानून, परम्परा, रीति, सामाजिक तथा सांस्कृतिक व्यवहार एवम् अभ्यासमा रहेका राजा र उनको परिवारका अधिकार तथा सुविधा स्वतः अन्त्य भए । विष्णुको अवतार मानेर संविधान र कानूनभन्दा माथि राखिएका राजा सामान्य नागरिक बने (कृष्णप्रसाद सिटौला, अन्तर्वार्ता : साउन १९, २०७७) ।

राजतन्त्रको अन्त्य र गणतन्त्रको कार्यान्वयनलाई नेपाली सञ्चारमाध्यमले आफ्नोसमेत जितका रूपमा लिएर अत्यन्त महत्त्वका साथ समाचार तथा विचारको प्रवाह गरे (नेम्वाङ : २०७९ भदौ १७) ।

गोरखापत्रले प्रथम पृष्ठमा *अब नेपाल गणतन्त्र* शीर्षकमा ब्यानर न्युज प्रकाशन गर्‍यो भने *कान्तिपुर*ले जनताको तस्वीरमाथि रातो अक्षरमा *गणतन्त्र नेपाल* शीर्षक दिएर स्काइ हेडलाइन बनायो । पहिलो पृष्ठमा संसद् भवनबाहिर खुसीयाली मनाइरहेका जनताको ठूलो तस्वीरसँगै प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइराला र माओवादी अध्यक्ष पुष्पकमल दाहालले हात मिलाएको तस्वीर मात्र प्रकाशित गर्‍यो । त्यसै गरी *अन्नपूर्ण पोस्ट*ले प्रथम पृष्ठमा *गणतन्त्र जिन्दावाद* शीर्षकमा स्काइ हेडलाइन बनायो भने *सलाम नयाँ नेपाल !* शीर्षकमा विशेष सम्पादकीय प्रकाशन गर्‍यो । सम्पादकीयमा भनिएको थियो -

अधिकारको लडाइँमा जनता हारेको इतिहास छैन । जनताको शक्ति र भावनाविपरीत कुनै शक्ति टिक्न सक्दैन भन्ने यथार्थलाई पहिलोपटक नेपालले यथार्थमा परिणत गरिदिएको छ । जनताको चाहना र भावनाको सम्मान गर्न तयार नभएकै कारण नेपाली राजतन्त्र इतिहासको कथामा सीमित हुन पुग्यो । लामो सङ्घर्षपछि जनता सार्वभौम एवम् राजकीय सत्ताका मालिक बने । राजतन्त्रले गरेको अति नै उसका लागि खति भयो र नेपालीका लागि जाति भयो । (अन्नपूर्ण पोस्ट : २०६५ जेठ १६)

पटकपटक प्रजातन्त्र कमजोर बनाउन राजाले गरेको हस्तक्षेप नै राजतन्त्र अन्त्यको कारण भएको सन्देशसहित *कान्तिपुर*ले सम्पादकीयमा भनेको थियो

जनताका अधिकार खोसेर बारम्बार देशलाई निरङ्कुश बाटोमा लैजाने शाहवंशीय राजाहरूकै प्रयासले नेपालमा 'गणतन्त्र' आएको हो । २००७ सालमा स्थापना भएको प्रजातान्त्रिक व्यवस्थालाई मलजल गर्नुको साटो जनताका अधिकार खोसेर लोकतान्त्रिक व्यवस्थालाई कमजोर बनाउन गरेको पटकपटकको हस्तक्षेपले मुलुकलाई गणतन्त्रको बिन्दुमा पुऱ्याउन योगदान गरेको हो । त्यसमाथि दरबार हत्याकाण्ड र नयाँ राजा ज्ञानेन्द्रको महत्त्वाकाङ्क्षी प्रतिगमनले संवैधानिक राजतन्त्रप्रति आस्था राख्ने राजनीतिक दलहरूलाई समेत गणतन्त्रको कित्तामा पुऱ्याइदियो । त्यसैको परिणाम हो २३८ वर्ष लामो राजतन्त्रको अन्त्य र गणतन्त्रको स्थापना । (कान्तिपुर : २०६५ जेठ १६)

*हिमालय टाइम्स*ले पहिलो पृष्ठमा *राजतन्त्र समाप्त, गणतन्त्रमा प्रवेश* शीर्षकमा ब्यानर न्युज छाप्यो भने पहिलो पृष्ठमै *नयाँ युगमा मुलुक* शीर्षकमा सम्पादकीय प्रकाशन गर्दै भनेको थियो - संविधानसभाले नेपालको शासन व्यवस्थामा राजसंस्थाको अधिकार विधिवत् रूपमा अन्त्य गरिदिएको छ ।

संविधानसभाको बैठक सुरु हुनुअघि राजाका रूपमा रहेका ज्ञानेन्द्र शाहले साधारण नेपाली नागरिकका रूपमा जीवनयापन गर्ने मौका पाएका छन् (हिमालय टाइम्स : २०६५ जेठ १६) । जनअधिकार खोसेर राजतन्त्र बलियो बनाउन पटकपटक प्रजातन्त्रमाथि हमला गरे पनि अन्ततः जनताको शक्तिसामु राजतन्त्रको केही लागेन । जनता सार्वभौम एवम् राजकीय सत्ताका मालिक बने ।

प्राध्यापक सुवेदी (२०६५) लेख्छन् - नेपालका राजाहरूले ठाने, हामी शाश्वत लयका रक्षक हौं । हामीलाई सबैले मान्नुपर्छ, माने युगौंसम्म । तर अब थाहा पाए, त्यो एउटा सामन्ती शोषणको रचना मात्र थियो (कान्तिपुर : २०६५ जेठ १६) । राजतन्त्र अन्त्यको घोषणालगतै नारायणहिटी दरबारमा रहेको बाघको चित्रअङ्कित भन्डा हटाएर प्रधानमन्त्री कोइरालाले गणतन्त्रको प्रतीकस्वरूप राष्ट्रिय भन्डा फहराए । राजाका रूपमा आफ्नो पहिलो र अन्तिम पत्रकार सम्मेलनलाई सम्बोधन गरेलगत्तै २०६५ जेठ २९ गते

श्रीपेच र राजदण्ड नेपाल सरकारलाई हस्तान्तरण गरी शाहवंशका अन्तिम राजा ज्ञानेन्द्र रानी कोमलका साथ आफैले चलाएको मोटरमा सवार भई नारायणहिटी दरबारबाट बिदा भए (भण्डारी, २०७९, पृ.२३६) । त्यस क्षणलाई नेपाली पत्रपत्रिकाले शान्तिपूर्ण रूपमा राजाको बहिर्गमन भन्ने सन्देशका साथ समाचार प्रकाशित गरे । जनभावनाको कदर नगर्दा नेपालबाट राजतन्त्र बिदा भयो । राजा अभिभावकको रूपमा रहनुपर्ने र शक्ति आर्जनमा लाग्न नहुने भनी जनताले दिएको सन्देश नमान्दा राजतन्त्रलाई सर्वाधिक घाटा भएको तथ्यलाई पूर्वराजा ज्ञानेन्द्र शाहले समेत स्वीकार गरेका छन् । एभिन्युज टेलिभिजनलाई दिएको एउटा अन्तर्वार्तामा उनले भनेका छन्, 'राजाहरू सक्रिय नभएको जनताले खोजेको हो कि । त्यही एउटा पाठ मैले सिकेको छु' (कान्तिपुर : २०६६ चैत्र ११) । राजाले नारायणहिटी दरबार छोडेपछि २०६५ जेठ ३० गते गोरखापत्रले पहिलो पृष्ठमा पूर्वराजाको शान्तिपूर्ण बहिर्गमन शीर्षकमा मुख्य समाचार प्रकाशित गर्‍यो भने हिमालय टाइम्सले प्रथम पृष्ठमा पूर्वराजाबाट नारायणहिटी त्याग शीर्षकको ब्यानर न्युज बनायो र स्वदेशमै बसेर शान्ति स्थापनामा योगदान गर्न इच्छुक भन्ने सब हेडलाइन पनि बनायो । त्यसै गरी जेठ ३० गते राजधानीले प्रथम पृष्ठमा ज्ञानेन्द्रको नागरिक यात्रा शीर्षकमा ब्यानर न्युज र ज्ञानेन्द्रको नागरिक यात्रा शीर्षकमा सम्पादकीय प्रकाशित गर्‍यो । नेपाली पत्रपत्रिकाले राजतन्त्रको शान्तिपूर्ण बहिर्गमनलाई जनमतको सम्मान भएको अर्थमा सन्देश प्रवाह गरे । विश्वका कतिपयम मुलुकहरूमा राजतन्त्रको अन्त्य हुँदा राजा वा राजपरिवारको हत्या भएका वा उनीहरू निर्वासित भएका प्रशस्त उदाहरण छन् । शान्तिपूर्ण रूपमा गणतन्त्र कार्यान्वयन हुन दिएर शाहवंशका अन्तिम राजा ज्ञानेन्द्र र उनको परिवार सामान्य नागरिकको हैसियतमा स्वदेशमै रहने वातावरण बन्नु पनि नेपालको नितान्त मौलिकपन हो (शर्मा, २०६६, पृ.१९) । गद्दी छोडेपछि पूर्वराजा शाहले भनेका थिए, 'नेपालमै बस्छु । नेपालको सेवा गर्छु । नेपालीको सेवा गर्छु । मेरो योजना पहिले पनि यही थियो । अहिले पनि यही छ । भावी पनि त्यही हुने छ' (शाह, कान्तिपुर : २०६६ चैत्र ११) ।

६.९ निष्कर्ष

राजाहरूले बारम्बार जनताका प्रजातान्त्रिक अधिकार खासेर निरङ्कुश बाटोमा जान खोजेको विषयलाई पत्रपत्रिकाले निरन्तर समाचार, विचार र सम्पादकीय मार्फत छलफल र बहस चलाएर लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको पक्षमा जनमत निर्माण गर्न योगदान गरेको अध्ययनको निष्कर्ष छ । राजतन्त्रका विषयमा

नेपाली समाजमा स्थापित मूल्य, मान्यता र विश्वासलाई पुनः परिभाषित गर्दै मिडियाले राजनीतिक र समाजिक परिवर्तनमा योगदान गर्‍यो । छलफल र बहसमार्फत समाजका मुद्दालाई स्थापित गर्दै नेपालमा प्रजातन्त्र र प्रेस स्वतन्त्रताको बाधक राजतन्त्र हो भन्ने मान्यता स्थापित गर्न पत्रपत्रिकाले योगदान गरे ।

६.१०. प्रश्नहरूबीचको अन्तरसम्बन्ध : तथ्याङ्क विश्लेषण

अनुसन्धानका क्रममा गरिएका प्रश्न र तिनको एक अर्कोसँगको सम्बन्धबारे तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ६.१२

काइ स्कायर (χ^2) परीक्षणद्वारा प्रश्न नं १ र ५ (q_1 & q_5) बीचको अन्तरसम्बन्ध

Questions	Pearson Chi-Square (χ^2)		
	Value	df	p-value (2-sided)
q_1 & q_5	37.765	2	0.000

Source : Survey, 2080

Note. Sample respondents (n) = 557. The rule to check whether the relationship between q_1 & q_5 is statistically significant is as follows: the relationship between q_1 & q_5 is statistically significant if p -value $<$ ($\alpha = 0.05$). Here, because (p -value = 0.000) $<$ ($\alpha = 0.05$), the relationship between q_1 & q_5 is statistically significant at 5% level of significant ($\alpha = 0.05$), meaning that there is a consistency between q_1 & q_5 raised by this researcher from the statistical point of view.

तालिका ६.१३

काइ स्कायर (χ^2) परीक्षणद्वारा प्रश्न नं. १ र ५१ (q_1 & q_{51}) बीचको अन्तरसम्बन्ध

Questions	Pearson Chi-Square (χ^2)		
	Value	df	p-value (2-sided)
q_1 & q_{51}	6.096	2	0.047

Source : Survey, 2080

Note. Sample respondents (n) = 557. The rule to check whether the relationship between q_1 & q_{51} is statistically significant is as follows: the relationship between q_1 & q_5 is *statistically significant* if p -value $<$ ($\alpha = 0.05$). Here, because (p -value = 0.047) $<$ ($\alpha = 0.05$), the relationship between q_1 & q_{51} is statistically significant at 5% level of significant ($\alpha = 0.05$), meaning that there is a consistency between q_1 & q_{51} raised by this researcher from the statistical point of view.

तालिका ६.१४

काइ स्कायर (χ^2) परीक्षणद्वारा प्रश्न नं. २ र ३ (q_2 & q_3) बीचको अन्तरसम्बन्ध

Questions	Pearson Chi-Square		
	(χ^2)		
	Value	df	p -value (2-sided)
q_2 & q_3	32.908	4	0.000

Source : Survey, 2080

Note. Sample respondents (n) = 557. The rule to check whether the relationship between q_2 & q_3 is statistically significant is as follows: the relationship between q_2 & q_3 is *statistically significant* if p -value $<$ ($\alpha = 0.05$). Here, because (p -value = 0.000) $<$ ($\alpha = 0.05$), the relationship between q_2 & q_3 is statistically significant at 5% level of significant ($\alpha = 0.05$), meaning that there is a consistency between q_2 & q_3 raised by this researcher from the statistical point of view.

तालिका ६.१५

काइ स्कायर (χ^2) परीक्षणद्वारा प्रश्न नं. २ र ९ (q_2 & q_9) बीचको अन्तरसम्बन्ध

Questions	Pearson Chi-Square		
	(χ^2)		
	Value	df	p -value (2-sided)
q_2 & q_9	13.525	2	0.001

Source : Survey, 2080

Note. Sample respondents (n) = 557. The rule to check whether the relationship between q_2 & q_9 is statistically significant is as follows: the relationship between q_2 & q_9 is *statistically significant* if p -value $<$ ($\alpha = 0.05$). Here, because (p -value = 0.001) $<$ ($\alpha = 0.05$), the relationship between q_2 & q_9 is statistically significant at 5% level of significant ($\alpha = 0.05$), meaning that there is a consistency between q_2 & q_9 raised by this researcher from the statistical point of view.

तालिका ६.१६

काइ स्कायर (χ^2) परीक्षणद्वारा प्रश्न नं. २ र ६ (q_2 & q_6) बीचको अन्तरसम्बन्ध

Questions	Pearson Chi-Square		
	(χ^2)		
	Value	df	p -value (2-sided)
q_2 & q_6	16.445 ^a	6	0.012

Source : Survey, 2080

Note. Sample respondents (n) = 557. The rule to check whether the relationship between q_2 & q_6 is statistically significant is as follows: the relationship between q_2 & q_9 is *statistically significant* if p -value $<$ ($\alpha = 0.05$). Here, because (p -value = 0.012) $<$ ($\alpha = 0.05$), the

relationship between q_2 & q_6 is statistically significant at 5% level of significant ($\alpha = 0.05$), meaning that there is a consistency between q_2 & q_6 raised by this researcher from the statistical point of view.

तालिका ६.१७

काइ स्कायर (χ^2) परीक्षणद्वारा प्रश्न नं. ४ र ८ (q_4 & q_8) बीचको अन्तरसम्बन्ध

Questions	Pearson Chi-Square		
	(χ^2)		
			<i>p</i> -value
	Value	<i>df</i>	(2-sided)
q_4 & q_8	11.897	4	0.018

Source : Survey, 2080

Note. Sample respondents (n) = 557. The rule to check whether the relationship between q_4 & q_8 is statistically significant is as follows: the relationship between q_4 & q_8 is *statistically significant* if p -value < ($\alpha = 0.05$). Here, because (p -value = 0.018) < ($\alpha = 0.05$), the relationship between q_4 & q_8 is statistically significant at 5% level of significant ($\alpha = 0.05$), meaning that there is a consistency between q_4 & q_8 raised by this researcher from the statistical point of view.

तालिका ६.१८

काइ स्कायर (χ^2) परीक्षणद्वारा प्रश्न नं. २ र ३ (q_4 & q_{43}) बीचको अन्तरसम्बन्ध

Questions	Pearson Chi-Square		
	(χ^2)		
			<i>p</i> -value
	Value	<i>df</i>	(2-sided)
q_4 & q_{43}	15.066	4	0.005

Source : Survey, 2080

Note. Sample respondents (n) = 557. The rule to check whether the relationship between q_4 & q_{43} is statistically significant is as follows: the relationship between q_4 & q_{43} is *statistically significant* if p -value $<$ ($\alpha = 0.05$). Here, because (p -value = 0.005) $<$ ($\alpha = 0.05$), the relationship between q_4 & q_{43} is statistically significant at 5% level of significant ($\alpha = 0.05$), meaning that there is a consistency between q_4 & q_{43} raised by this researcher from the statistical point of view.

तालिका ६.१९

काइ स्कायर (χ^2) परीक्षणद्वारा प्रश्न नं. ७ र ४९ (q_7 & q_{49}) बीचको अन्तरसम्बन्ध

Questions	Pearson Chi-Square		
	(χ^2)		
	Value	df	p -value (2-sided)
q_7 & q_{49}	9.558	4	0.049

Source : Survey, 2080

Note. Sample respondents (n) = 557. The rule to check whether the relationship between q_7 & q_{49} is statistically significant is as follows: the relationship between q_7 & q_{49} is *statistically significant* if p -value $<$ ($\alpha = 0.05$). Here, because (p -value = 0.049) $<$ ($\alpha = 0.05$), the relationship between q_7 & q_{49} is statistically significant at 5% level of significant ($\alpha = 0.05$), meaning that there is a consistency between q_7 & q_{49} raised by this researcher from the statistical point of view.

तालिका ६.२०

काइ स्कायर (χ^2) परीक्षणद्वारा प्रश्न नं. ८ र ५० (q_8 & q_{50}) बीचको अन्तरसम्बन्ध

Questions	Pearson Chi-Square		
	(χ^2)		
	Value	df	p -value (2-sided)
q_8 & q_{50}	13.078 ^a	4	0.011

Source : Survey, 2080

Note. Sample respondents (n) = 557. The rule to check whether the relationship between q_8 & q_{50} is statistically significant is as follows: the relationship between q_8 & q_{50} is *statistically significant* if p -value $<$ ($\alpha = 0.05$). Here, because (p -value = 0.011) $<$ ($\alpha = 0.05$), the relationship between q_8 & q_{50} is statistically significant at 5% level of significant ($\alpha = 0.05$), meaning that there is a consistency between q_8 & q_{50} raised by this researcher from the statistical point of view.

तालिका ६.२१

काइ स्कायर (χ^2) परीक्षणद्वारा प्रश्न नं. २१ र ३४ (q_{21} & q_{34}) बीचको अन्तरसम्बन्ध

Questions	Pearson Chi-Square		
	(χ^2)		
	Value	df	p -value (2-sided)
q_{21} & q_{34}	35.807	6	0.000

Source : Survey, 2080

Note. Sample respondents (n) = 557. The rule to check whether the relationship between q_{21} & q_{34} is statistically significant is as follows: the relationship between q_{21} & q_{34} is *statistically significant* if p -value $<$ ($\alpha = 0.05$). Here, because (p -value = 0.011) $<$ ($\alpha =$

0.05), the relationship between q_{21} & q_{34} is statistically significant at 5% level of significant ($\alpha = 0.05$), meaning that there is a consistency between q_{21} & q_{34} raised by this researcher from the statistical point of view.

तालिका ६.२२

काइ स्कायर (χ^2) परीक्षणद्वारा प्रश्न नं. २२ र २६ (q_{22} & q_{26}) बीचको अन्तरसम्बन्ध

Questions	Pearson Chi-Square		
	(χ^2)		
	Value	df	p -value (2-sided)
q_{22} & q_{26}	6.045	2	0.049

Source : Survey, 2080

Note. Sample respondents (n) = 557. The rule to check whether the relationship between q_{22} & q_{26} is statistically significant is as follows: the relationship between q_{22} & q_{26} is statistically significant if p -value $<$ ($\alpha = 0.05$). Here, because (p -value = 0.049) $<$ ($\alpha = 0.05$), the relationship between q_{22} & q_{26} is statistically significant at 5% level of significant ($\alpha = 0.05$), meaning that there is a consistency between q_{22} & q_{26} raised by this researcher from the statistical point of view.

तालिका ६.२३

काइ स्कायर (χ^2) परीक्षणद्वारा प्रश्न नं. २२ र ४५ (q_{22} & q_{45}) बीचको अन्तरसम्बन्ध

Questions	Pearson Chi-Square		
	(χ^2)		
	Value	Df	p -value (2-sided)
q_{22} & q_{45}	30.470	4	0.000

Source : Survey, 2080

Note. Sample respondents (n) = 557. The rule to check whether the relationship between q_{22} & q_{45} is statistically significant is as follows: the relationship between q_{22} & q_{45} is statistically significant if p -value $<$ ($\alpha = 0.05$). Here, because (p -value = 0.000) $<$ ($\alpha = 0.05$), the relationship between q_{22} & q_{45} is statistically significant at 5% level of significant ($\alpha = 0.05$), meaning that there is a consistency between q_{22} & q_{45} raised by this researcher from the statistical point of view.

तालिका ६.२४

काइ स्कायर (χ^2) परीक्षणद्वारा प्रश्न नं. २४ र २८ (q_{24} & q_{28}) बीचको अन्तरसम्बन्ध

Questions	Pearson Chi-Square		
	(χ^2)		
	Value	df	p -value (2-sided)
q_{24} & q_{28}	12.800	5	0.025

Source : Survey, 2080

Note. Sample respondents (n) = 557. The rule to check whether the relationship between q_{24} & q_{28} is statistically significant is as follows: the relationship between q_{24} & q_{28} is statistically significant if p -value $<$ ($\alpha = 0.05$). Here, because (p -value = 0.025) $<$ ($\alpha = 0.05$), the relationship between q_{24} & q_{28} is statistically significant at 5% level of significant ($\alpha = 0.05$), meaning that there is a consistency between q_{24} & q_{28} raised by this researcher from the statistical point of view.

परिच्छेद : सात

सारांश, निष्कर्ष र ज्ञानमा योगदान

७.१ सारांश

नेपालको लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनामा पत्रपत्रिकाको योगदानका विषयमा प्रस्तुत शोधले खोजी गरेको छ । जनताको लामो बलिदानबाट प्राप्त प्रजातन्त्रको हरण गरी राजाले पटकपटक निरङ्कुश शासन चलाएपछि, नेपाली प्रेसले राजतन्त्रविरोधी मुद्दालाई महत्त्वका साथ स्थान दिएर लोकतान्त्रिक गणतन्त्रका पक्षमा जनमत बनाउन योगदान गरेको अध्ययनमा पाइएको छ । २०५८ जेठ १९ मा भएको दरबार हत्याकाण्डमा राजा वीरेन्द्रको वंशनाश भएपछि, राजतन्त्रप्रतिको जनविश्वासमा ठुलो हास आयो । नयाँ राजा र उनका छोरा षड्यन्त्रबाट गद्दीमा स्थापित भएको भन्ने हल्ला चले र राजतन्त्रको औचित्य समाप्त भएर मुलुक गणतन्त्रमा प्रवेश गरेको सन्देश फैलियो । लोकप्रिय राजाको हत्या हुनु, हत्याकाण्डको छानबिन नहुनु, नयाँ राजा र उनका छोराभाति षड्यन्त्रको आरोप लाग्नु, दरबार र सरकारले घटनाको यथार्थ सूचना दिन नसक्नु, नेपाली पत्रपत्रिकाले घटनाका विषयमा सत्य, तथ्य सार्वजनिक गर्न नसक्नु, आम नेपाली अन्योलमा रहेको मौका छोपेर माओवादीले नयाँ राजामाथि षड्यन्त्रको आरोप लगाउँदै मुलुक गणतन्त्रमा प्रवेश गरेको प्रचार गर्नु र मूलधारका पत्रपत्रिकाले सत्य, तथ्य समाचार दिन नसक्दा बजार हल्लाको भरमा जनमत निर्माण हुनु आदि कारणले राजालाई भगवान् विष्णुको अवतार मान्ने नेपाली समाजमा राजतन्त्र समाप्त भएको सन्देश प्रवाह भयो । नयाँ राजा र उनका उत्तराधिकारीलाई जनताले हृदयदेखि स्विकार्न सकेनन् ।

पत्रपत्रिकाले राजालाई राजतन्त्रप्रतिको जनविश्वास बढाउन व्यापार-व्यवसायबाट हात भिक्न, राजसंस्थाको गरिमा बढाउने काम गर्न, संवैधानिक भूमिका निर्वाह गर्न, शक्ति आर्जनको महत्त्वाकाङ्क्षा नराख्न, राजा वीरेन्द्र र उनका परिवारको सम्पत्ति राष्ट्रिय हितमा प्रयोग गर्न तथा जनताको चाहना र भावनाबमोजिम संवैधानिक राजतन्त्रको स्थायित्वका लागि काम गर्न सन्देश प्रवाह गरे । संविधानले राजालाई संविधानको रक्षक तथा नेपालको राष्ट्रियता र नेपाली जनताको एकताको प्रतीक मानेको थियो । त्यसै गरी धारा ३० मा राजाको आय वा निजी सम्पत्तिमा कर नलाग्ने व्यवस्था थियो भने धारा ३१ मा राजाबाट भएका कुनै कामको सम्बन्धमा अदालतमा प्रश्न उठाउन नपाइने प्रावधान थियो ।

अधिराजकुमार हुँदैदेखि ज्ञानेन्द्र व्यापार-व्यवसायमा संलग्न थिए । राष्ट्रप्रमुखको दायित्व राज्यले लिने भएका कारण व्यापारबाट हात भिक्न पत्रपत्रिकाले दिएको सुभाब राजाले मानेनन् । बरु दाजु र उनको परिवारको सम्पत्ति आफ्नो र आफ्ना परिवारको नाममा गरे । आम जनता नयाँ राजाबाट दाजु वीरेन्द्रले जस्तै संवैधानिक भूमिका निर्वाह होओस् र उनले राजतन्त्रको गरिमा बढाउने काम गरून् भन्ने चाहन्थे । राजा ज्ञानेन्द्र निर्वाचित प्रधानमन्त्रीलाई अपमानित गर्ने, राजनीतिक दलको आन्तरिक मामिलामा खेल्ने, संसद् भङ्ग गराउने र असंवैधानिक ढंगले जननिर्वाचित सरकार भङ्ग गरी आफूखुसी सरकार बनाउँदै शक्ति दरबारमा केन्द्रित गर्ने बाटोमा गए ।

यस क्रममा २०६१ माघ १९ गते प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवालाई बर्खास्त गरी राजा आफैँ मुलुकको कार्यकारी प्रधानमन्त्री बने । नागरिकका मौलिक हक खोसेर उनले मिडियामाथि सैन्य सेन्सरसिप सुरु गरे । मिडियालाई राजा र दरबारको गुणगान गर्ने प्रचारयन्त्र बनाउन खोजियो । शाही घोषणा भएको केही समयसम्म पत्रपत्रिकाले राजाको कदमविरुद्ध लेख्न सकेनन् । नागरिक समाज, पेसा व्यवसायी र राजनीतिक दलले राजाको असंवैधानिक कदमका विरुद्ध आन्दोलन सुरु गरेपछि त्यस विषयमा जनतालाई सुसूचित गर्दै प्रजातन्त्रको पक्ष लिएर निरङ्कुश राजतन्त्रको तिखो आलोचना गरे । दरबारका विकृति विसङ्गति उजागर गर्दै प्रजातन्त्र बहालीका लागि राजनीतिक दलहरूले चलाएको आन्दोलनमा सहभागी हुन जनतालाई प्रेरित गरे । प्रजातन्त्र, नागरिक हक र प्रेस स्वतन्त्रताको रक्षाका लागि सडक, अदालत र सम्पादकीय मोर्चाबाट सङ्घर्ष गरे । राजा र राजपरिवारका नकारात्मक पक्षलाई उच्च प्राथमिकताका साथ स्थान दिएर पत्रपत्रिकाले आफ्नो अधिकार रक्षाका लागि आन्दोलन गर्न जनतालाई प्रेरित गर्दै प्रजातन्त्र र प्रेस स्वतन्त्रताको बाधक दरबार हो भन्ने मान्यता स्थापित गर्न पनि योगदान गरे । राजनीतिक दल, नागरिक समाज, पेसा व्यवसायी र जनताले सडकमा राजतन्त्रको विरोध र गणतन्त्रको पक्षमा उठाएको मुद्दालाई आफ्नो मुद्दा बनाएर विष्णुको अवतार मानेर राजाको पूजा गर्ने नेपाली समाजमा राजतन्त्र प्रजातन्त्रको बाधक हो भन्ने कुरा स्थापित गर्न पत्रपत्रिकाले योगदान गरे । २०६२-०६३ को जनआन्दोलनपछि राजाका अधिकार कटौती गरी मुलुकलाई संविधानसभा निर्वाचनमार्फत गणतन्त्रमा लैजाने पुनःस्थापित संसद्को मार्गाचित्रलाई आफ्नै अभियानका रूपमा महत्त्व दिएर लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनामा योगदान पुऱ्याए ।

नेपालमा लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापना एउटै क्रान्ति वा घटनाको परिणाम होइन । राजाहरूले पटकपटक प्रजातन्त्र र प्रेस स्वतन्त्रतामाथि अतिक्रमण गरेपछि नेपाली पत्रपत्रिकाले समाचार, विचार, पाठकपत्र र सम्पादकीयमार्फत राजतन्त्रका काम कारवाही तथा राजाहरूबाट जनअधिकार खोसिएको विषयमा निरन्तर बहस चलाए । राजतन्त्रले कुन कालखण्डमा के गऱ्यो र जनताले कसरी प्रजातन्त्रको पक्षमा सङ्घर्ष गरे भन्नेबारे महत्त्वका साथ सूचना प्रवाह गरी के सत्य हो र के होइन भन्ने तथ्य स्थापित गर्न र राजालाई भगवान् मान्ने नेपाली समाजका सामाजिक मूल्य, मान्यता, संस्कार र परम्परालाई पुनःपरिभाषित गर्दै गणतन्त्रमा जान प्रेरित गरे । शाहवंशको राजतन्त्र एकैपटक ढलेको होइन, सामाजिक निर्माणवादको सिद्धान्तानुरूप पत्रपत्रिकाले राजतन्त्रको आवश्यकता र औचित्य, विषयवस्तुको महत्त्व, जनचाहना र आफ्नो प्राथमिकताका आधारमा निरन्तर बहस चलाएर नेपालका लागि प्रजातन्त्र र प्रेस स्वतन्त्रता अपरिहार्य छ र राजतन्त्र नभए पनि मुलुक अघि बढ्न सक्छ भन्ने मान्यता स्थापित गर्दै लोकतान्त्रिक गणतन्त्रका पक्षमा जनमत निर्माण गर्न महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याए भन्ने शोधको निष्कर्ष छ । नेपाली प्रेस राजनीतिक पार्टीनिकट पत्रकारिताको अभ्यास र परम्पराबाट अघि बढेर २०६५ जेठ १५ मा लोकतान्त्रिक गणतन्त्र कार्यान्वयनको अवस्थासम्म पुगेको हो । यसरी नेपाली पत्रकारिताको मूलधार कांग्रेस र कम्युनिस्टहरूको वैचारिक आरोहअवरोह वा विभिन्न मोडका निर्णयहरूबाट सधैं परिभाषित हुँदै आएको देखिन्छ । त्यसैले ती प्रमुख दलको राजतन्त्रप्रतिको दृष्टिकोणमा आएको परिवर्तनबाट नेपाली पत्रपत्रिका प्रभावित नहुने कुरै थिएन । २०४६ को राजनीतिक परिवर्तनबाट खुला वातावरण प्राप्त भएसँगै मिडिया फेरि बन्देजको युगलाई सहन गर्न पटककै चाहँदैनथ्यो जसले गर्दा नेपाली पत्रपत्रिका राजतन्त्रको विरोधमा खुलेर लागे । राजाले स्वतन्त्र प्रेसमाथि गरेको नियन्त्रण प्रतिकार गर्ने क्रममा पत्रपत्रिकाले समाचार र विचारको प्रवाहमार्फत गणतन्त्र पक्षधरलाई महत्त्वका साथ स्थान दिएर २३८ वर्ष लामो राजतन्त्र अन्त्य गरी लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापना गर्ने जनप्रतिनिधिहरूको मार्गचित्रलाई सफल बनाउन महत्त्वपूर्ण योगदान गरे । त्यसकै फलस्वरूप २०६५ जेठ १५ गते संविधानसभाको पहिलो बैठकबाट राजतन्त्रको अन्त्य गरी मुलुकमा लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको स्थापना भयो ।

७.२ निष्कर्ष

राजदरबार हत्याकाण्डपछि गद्दीको उत्तराधिकारी बनेका राजा ज्ञानेन्द्रलाई दाजु वीरेन्द्रले जस्तै संवैधानिक भूमिका निर्वाह गर्न, राजा र राजतन्त्रको छवि सुधार्न, व्यापार व्यवसायबाट हात भिक्न, प्रेस स्वतन्त्रतामाथि हस्तक्षेप नगर्न, राजतन्त्रको स्थायित्वका पक्षमा ध्यान दिन र शक्ति हत्याउने बाटोमा नलाग्न पत्रपत्रिकाले दिएको सन्देशलाई बेवास्ता गर्दै संवैधानिक राजतन्त्रको मर्यादा र सीमा नाघेर निर्वाचित प्रधानमन्त्रीलाई अपमान गर्ने, राजनीतिक दलको आन्तरिक मामिलामा खेल्ने, संसद् भङ्ग गर्न लगाउने, निर्वाचित प्रधानमन्त्रीलाई बर्खास्त गरी आफूखुसी सरकार बनाउने र विघटन गर्ने अनि राज्यसत्ता हातमा लिएर आफ्नै अध्यक्षतामा सरकार गठन गरी मिडियामा सैन्य सेन्सरसिप लगाउने राजाको कदमले राजतन्त्र अन्त्यको अवस्था सिर्जना गरेको अनुसन्धानको निष्कर्ष छ । राजा र राजपरिवारका नकारात्मक पक्षलाई उच्च महत्त्वका साथ प्रकाशन गरी नेपाली पत्रपत्रिकाले राजतन्त्रको विपक्षमा जनमत बनाउन महत्त्वपूर्ण योगदान गरेको अध्ययनको निष्कर्ष छ ।

त्यसै गरी प्रजातन्त्र र प्रेस स्वतन्त्रताको पक्षमा वकालत गर्दा निरङ्कुश राजतन्त्र नभए पनि मुलुक अधि बढ्न सक्छ र बढ्नुपर्छ भन्ने सन्देश प्रवाह गरी पत्रपत्रिकाले निरङ्कुश राजतन्त्रको विरोधी आन्दोलनमा सहभागी हुन जनतालाई प्रेरित गरेको पाइएको छ । राजनीतिक दलका युवा, विद्यार्थी, नागरिक समाज, पेसा व्यवसायी र बुद्धिजीवी वर्गलगायत जनताले सडकमा उठाएको गणतन्त्रको मुद्दालाई उच्च प्राथमिकता दिएर पत्रपत्रिकाले राजतन्त्रको अन्त्य र लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनाको पक्षमा जनमत बनाउन महत्त्वपूर्ण योगदान गरेको अध्ययनको निष्कर्ष छ ।

राजतन्त्र असफल हुनुका प्रमुख कारणहरूमा राजा राजकाजका लागि प्रशिक्षित नहुनु, दरबार हत्याकाण्डमा गुमेको साख पुनःस्थापित गर्नुको साटो संविधान उल्लङ्घन गरी सत्ता हत्याउनु, मिडियामा सैन्य सेन्सरसिप लगाउनु, स्वतन्त्र प्रेसमाथि आर्थिक नाकाबन्दी लगाउनु, प्रेसले दिएका सुभाब ग्रहण नगर्नु, दरबारिया सूचनामा मात्र निर्भर हुनु, आफूले चाहेको कुरामा र आफूले चाहेको समाचारमा मात्र विश्वास गर्नु, आफूले चाहेजस्तो धारणा मात्र सुन्न चाहनु, गुणगानबाहेक आलोचना सुन्न नसक्नु, समयको माग र आवश्यकता विपरीत एकलै अधि बढ्न खोज्नु, जनविश्वास आर्जन गर्न नसक्नु, दरबारको सुविधा बढाउनु, राजा वीरेन्द्र र उनका परिवारको सम्पत्ति आफू र आफन्तको नाममा पार्नु, मूलधारका

राजनीतिक दल र विद्रोही नेकपा माओवादी दुवैको विश्वास आर्जन गर्न नसक्नु आदि कारणले २३८ वर्ष लामो शाहवंशीय राजतन्त्रको अवसान भएको हो । सामाजिक निर्माणवादको सिद्धान्तअनुसार नेपालमा अधिकारप्राप्तिका लागि २००७ सालयता भएका जनआन्दोलन र सङ्घर्ष एवम् त्यस क्रममा विभिन्न राजनीतिक दल र समाजबाट उठेका मुद्धारूलाई निरन्तर छलफल र बहसमा ल्याएर समयानुकूल परिभाषित गर्दै राजतन्त्रले पटकपटक जनताका अधिकार खोसेर निरङ्कुश बाटोमा जान खोजेको विषयबारे पत्रपत्रिकाले जनतालाई सुसूचित गर्दै नेपाली समाजमा राजतन्त्रबारे स्थापित मूल्य, मान्यता र विश्वासलाई पुनः परिभाषित गरी राजनीतिक र सामाजिक परिवर्तनमा योगदान गरे । जनताले सडकबाट उठाएको गणतन्त्रको मुद्दामा छलफल र बहस चलाएर प्रजातन्त्र र प्रेस स्वतन्त्रताको बाधक राजतन्त्र हो भन्ने मान्यता स्थापित गर्दै लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनाको वातावरण बनाउन योगदान गरे ।

७.३ ज्ञानमा योगदान

यस शोधले २००७ सालयता नेपाली समाजको रूपान्तरणका लागि पत्रपत्रिकाले खेलेको भूमिकालाई परिभाषित गरेको छ । यसले प्रजातन्त्र र प्रेसको अन्तरसम्बन्धलाई नेपालको सन्दर्भमा बुझ्न आवश्यक सन्दर्भ सामग्री तयार पारेको छ । विष्णुको अवतार मानेर राजाको पूजा गर्ने नेपाली समाजको सांस्कृतिक मूल्य, मान्यता र परम्परा बदल्दै नेपाली पत्रपत्रिकाले सामाजिक निर्माणवादको सिद्धान्तअनुसार समयानुकूल आवश्यक विचारको प्रवाह गर्दै राजतन्त्रविना मुलुकको भविष्य नदेख्ने नेपाली समाजमा गणतन्त्रको मुद्दा स्थापित गर्न कसरी योगदान गरे भन्ने विषयमा यस अनुसन्धानले तथ्यहरू सङ्कलन गरेको छ । पटकपटक नागरिकका मौलिक हक खोसेर दरवार निरङ्कुश बाटोमा जान खोजेको विषयलाई निरन्तर समाचार, विचार र बहसका रूपमा प्रवाह गरी राजतन्त्रको विपक्ष र गणतन्त्र स्थापनाको पक्षमा पत्रपत्रिकाले कसरी जनमत निर्माणमा योगदान गरे भन्नेबारेमा यस अनुसन्धानले खोजी गरेको छ । छलफल र बहसमार्फत समाजका मुद्दालाई स्थापित गर्दै नेपालमा प्रजातन्त्र र प्रेस स्वतन्त्रताको बाधक राजतन्त्र हो भन्ने मान्यता स्थापित गर्दै २३८ वर्ष लामो राजतन्त्र अन्त्य गरी लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनाको आधार बनाउन पत्रपत्रिकाले गरेको योगदानलाई यस शोधले लिपिबद्ध गरेको छ । भविष्यमा मिडियालाई कसरी प्रयोग गर्ने भन्ने विषयमा मार्गदर्शन गराई यस शोधले विशेष गरी आन्दोलनका समयमा यसको भन् बढी महत्त्व हुन्छ भन्ने तथ्यलाई थप स्पष्ट पारेको छ ।

परिशिष्ट : प्रश्नावली

विषय : 'नेपालको लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनामा पत्रपत्रिकाको योगदान'

अन्तर्वार्ताकार र शोधनिर्देशकका लागि

कृपया पहिला आफ्नो परिचय दिनुहोस् र अध्ययनको उद्देश्यबारे जानकारी गराउनुहोस् । सहभागीले ढुक्क साथ जवाफ दिन सक्ने वातावरण बनेपछि मात्र प्रश्न सोध्न सुरु गर्नुहोस् । यो अनुसन्धान 'नेपालको लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनामा पत्रपत्रिकाको योगदान' बारे बुझ्न चाहने अध्येता, पत्रकारिताका विद्यार्थी र भविष्यमा यस विषयमा अध्ययन, अनुसन्धान गर्न चाहनेहरूका लागि उपयोगी हुने छ ।

- सहभागीको नाम खुलाउन जरुरी छैन ।
- प्रश्नहरू तथ्यमा आधारित छन् ।
- सहभागीबाट प्राप्त सूचनाको प्रयोग अनुसन्धान प्रयोजनका लागि मात्र हुने छ ।

शोधार्थी : ..... शोधनिर्देशक : .....

हस्ताक्षर : .....हस्ताक्षर.....

त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट 'नेपालको लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनामा पत्रपत्रिकाको योगदान' विषयमा विद्यावारिधिका शोधार्थी जगत नेपालको अनुसन्धान प्रयोजनका लागि गरिएको सर्भेमा तपाईंलाई स्वागत छ । तपाईंले दिनुभएका हरेक सूचना यो अनुसन्धान कार्यका लागि बहुमूल्य छन् । अनुसन्धानका क्रममा प्राप्त सूचनाको प्रयोग यो शोध तथा अध्ययन अनुसन्धानमा मात्र उपयोग गरिने छ । यदि तपाईं सहमत हुनुहुन्छ भने यो सर्वेमा सहभागी हुनुहोस् । शोधार्थीको ज्ञान आर्जन र अनुसन्धान प्रयोजनका लागि गरिएकाले तपाईंको सहभागिता पूर्णतया स्वयम् सेवामा आधारित हुने छ । तपाईं यस कुरामा असहमत हुन पनि सक्नु हुन्छ । त्यस अवस्थामा तपाईंले जुनसुकै बेला प्रश्नावली भर्ने काम स्थगित गर्न सक्नु हुने छ ।

यस अनुसन्धानका विषयमा तपाईंका प्रश्न र जिज्ञासा छन् भने शोधार्थीसँग सम्पर्क गर्न सक्नु हुने छ ।

सहमत

छु

छैन

.....

हस्ताक्षर

सहभागीको व्यक्तिगत विवरण

नाम (नखुलाउन पनि सक्नु हुन्छ) : .....

ठेगाना: प्रदेश.....अञ्चल ..... जिल्ला .....गा.पा/न.पा..... वडा नं.....

लिङ्गः पुरुष ( ) महिला ( ) अन्य ( )

पेसा: .....

शैक्षिक योग्यता :

मा.वि ( ) स्नातक ( ) स्नातकोत्तर वा सोभन्दा माथि ( )

एक वा एक भन्दा बढी विकल्पमा चिह्न लगाउन सक्नु हुने छ ।

क. राजनीतिक परिवर्तनका समयमा पत्रपत्रिकामा प्रकाशित समाचार सामग्री

१. नेपालको राजनीतिक परिवर्तनमा पत्रपत्रिकाको भूमिका छ ?

क) छ ख) छैन ग) थाहा छैन

२. यदि छ भने कति छ ?

क) सामान्य ख) केही ग) धेरै .

३. २०६२-०६३ को जनआन्दोलनमा पत्रपत्रिकाले कस्तो भूमिका खेलेका थिए ?

क) सूचना दिने ख) शिक्षा दिने ग) अभिप्रेरणा दिने

४. नेपालको राजनीतिक परिवर्तनमा पत्रपत्रिकाको कति भूमिका छ ?

क) सामान्य ख) केही ग) धेरै

५. राजतन्त्रको अन्त्यमा नेपाली छापामाध्यमको भूमिका छ ?

क) छ ख) छैन ग) थाहा छैन

६. राजतन्त्रको अन्त्यमा नेपाली छापामाध्यमको भूमिका छ भने कति छ ?

क) सामान्य छ ख) केही छ ग) धेरै छ

७. राजा ज्ञानेन्द्रको कार्यकालमा छापामाध्यमबाट कस्तो सन्देश पाउनुभयो ?

क) राजाको सक्रियताबारे जानकारी ख) जनअधिकार नखोस्न सचेत गराएको ग) संवैधानिक सीमा

नाघे राजतन्त्र जान सक्छ, भन्ने सन्देश दिएको

८. नेपाली छापामाध्यमले राजतन्त्रविरुद्ध अभियान चलाएका थिए ?

क) थिए ख) थिएनन् ग) थाहा भएन

९. नेपाली मिडियाले कसको पक्षमा जनमत बनाउने काम गरे ?

क) संवैधानिक राजतन्त्र ख) सक्रिय राजतन्त्र ग) गणतन्त्र

१०. यदि पत्रपत्रिका र मिडियाले गणतन्त्रको पक्षधरता लिएका थिए भने किन ?

क) राजा निरङ्कुश बाटोमा गएकाले ख) प्रेस स्वतन्त्रतामाथि अतिक्रमण भएकाले ग) मिडियालाई आर्थिक नाकाबन्दी लगाएकाले घ) जनताको चाहना गणतन्त्र भएकाले

११. राजा र राजपरिवारबारे पत्रपत्रिकामा कस्ता सामग्री बढी पाउनुभयो ?

क) सकारात्मक ख) नकारात्मक ग) सत्य, तथ्यमा आधारित

१२. यदि नकारात्मक सामग्री थिए भने कारण के होला ?

क) पूर्वाग्रही भएर ख) प्रेस स्वतन्त्रतामाथि आक्रमण गरेकाले ग) जनचाहना त्यही भएर

१३. राजा र राजपरिवारबारे प्रकाशित समाचार तथ्यमा आधारित थिए ?

क) थिए ख) थिएनन् ग) थाहा भएन

१४. छापामाध्यममा प्रकाशित सामग्रीमा राजा ज्ञानेन्द्रलाई कसरी चित्रित गरियो ?

क) नकारात्मक ख) सकारात्मक ग) थाहा भएन

१५. छापामाध्यममा प्रकाशित सामग्रीमा राजा ज्ञानेन्द्रलाई कुन रूपमा चित्रित गरिएको पाउनुभयो ?

क) संवैधानिक राजा ख) तानाशाह राजा ग) व्यापारी राजा घ) राजकाजको अनुभव नभएका राजा

१६. राजतन्त्रप्रति नकारात्मक जनमत बनाउन राजपरिवारका कुन सदस्यको बढी भूमिका थियो ?

क) राजा ज्ञानेन्द्र ख) युवराज पारस ग) रानी कोमल घ) युवराज्ञी हिमानी

१७. राजा वीरेन्द्रलाई पत्रपत्रिकाले कसरी प्रस्तुत गरेको पाउनुभयो ?

क) विष्णुको अवतार ख) संवैधानिक राजा ग) तानाशाह राजा

१८. राजा ज्ञानेन्द्रलाई मिडियाले कसरी प्रस्तुत गरेको पाउनुभयो ?

क) विष्णुको अवतार ख) संवैधानिक राजा ग) तानाशाह राजा

१९. युवराज दीपेन्द्रको छविलाई छापामाध्यमले कसरी प्रस्तुत गरेको पाउनुभयो ?

क) बौद्धिक व्यक्तित्व ख) तालिमप्राप्त भावी राजा

२०. युवराज पारसको छविलाई छापामाध्यमले कसरी प्रस्तुत गरेको पाउनुभयो ?

क) उद्दण्ड शाहजादा ख) राजा बन्न अयोग्य पात्र

२१. राजा र राजपरिवारबारे प्रकाशित समाचार विश्वसनीय थिए ?

क) थिए ख) थिएनन् ग) थाहा भएन

२२. छापामाध्यमले राजतन्त्रबारे जनताका भनाइलाई स्थान दिएका थिए?

क) थिएन ख) थिएनन् ग) थाहा भएन

२३. यीमध्ये कुन दैनिक पत्रिकाले सत्य, तथ्य र विश्वसनीय समाचार सामग्री दिएको पाउनुभयो ?

क) कान्तिपुर ख) गोरखापत्र ग) नेपाल समाचारपत्र घ) राजधानी ङ) अन्नपूर्ण पोस्ट च) हिमालय टाइम्स

२४. राजतन्त्रविरोधी जनमत बनाउन यीमध्ये कुन दैनिक पत्रिकाको बढी भूमिका थियो ?

क) कान्तिपुर ख) गोरखापत्र ग) नेपाल समाचारपत्र घ) राजधानी ङ) अन्नपूर्ण पोस्ट च) हिमालय टाइम्स

२५. गोरखापत्र दैनिकले कसको पक्ष लिएको थियो ?

क) सक्रिय राजतन्त्र ख) संवैधानिक राजतन्त्र ग) गणतन्त्र

ख. राजतन्त्रको पक्ष- विपक्षमा छापामाध्यमको सक्रियता

२६. राजतन्त्रको आलोचना गरिएका सामग्री मिडियामा कहिलेदेखि देख्नुभयो ?

क) २०५८ अघि ख) २०५८ जेठ १९ को दरबार हत्याकाण्डपछि ग) २०६१ माघ १९ मा राजाले शासन सत्ता हातमा लिएपछि घ) जनआन्दोलन २०६२-०६३ पछि

२७. नेपाली छापामा प्रकाशित समाचार सामग्रीमा राजा र राजसंस्थाबारे कस्तो सन्देश पाउनुहुन्थ्यो ?

क) राजालाई आफ्ना गल्ती सच्याउन सचेत गराउने ख) जनतालाई राजाका कामबारे जानकारी दिने

ग) जनतालाई राजतन्त्र फाल्न प्रेरित गर्ने

२८. के मिडियाले राजालाई उनको भूमिकाबारे सचेत गराउने काम गरेका थिए?

क) थिए ख) थिएनन् ग) थाहा भएन

२९. थिएनन् भने कसरी सचेत गराए ?

क) संवैधानिक सीमामा बस्न ख) व्यापारबाट हात भिक्न ग) शक्ति हत्याउने तर्फ नलाग्न

ग. पत्रकार आचारसंहिता केन्द्रित

३०. राजतन्त्रबारे मिडियामा प्रकाशित सामग्री तथ्यमा आधारित थिए ?

क) थिए ख) थिएनन् ग) थाहा भएन

३१. राजतन्त्रको अन्त्यका समयमा मिडियाले व्यावसायिक धर्म निर्वाह गर्न सके ?

क) सके ख) सकेनन् ग) थाहा भएन

घ. गणतन्त्रको पक्ष-विपक्षका सम्बन्धमा

३२. नेपाली पत्रपत्रिकाले राजतन्त्र वा गणतन्त्रको पक्षमा जनमत बनाउने उद्देश्य राखेका थिए ?

क) थिए ख) थिएनन् ग) थाहा भएन

३३. गणतन्त्रको मुद्दा उठाउने मिडिया कति थिए ?

क) केही ख) धेरै ग) कम

३४. नेपाली मिडियाले सन्तुलित समाचार दिने गरेका थिए ?

क) थिए ख) थिएनन्

३५. के नेपाली मिडियाले पक्षधरता लिएका थिए ?

क) थिए ख) थिएनन् ग) थाहा भएन

३६. मिडियाले सन्तुलित समाचार सामग्री दिएका थिएनन् भने कसको पक्ष लिएका थिए ?

क) सक्रिय राजतन्त्र ख) संवैधानिक राजतन्त्र ग) गणतन्त्र

३७. नेपाली मिडियाले राजतन्त्रको विरोधमा योजनाबद्ध अभियान चलाएका थिए ?

क) थिए ख) थिएनन् ग) थाहा भएन

३८. के गणतन्त्रको पक्षमा जनमत बनाउन मिडियाले अभियान चलाएका थिए ?

क) थिए ख) थिएनन् ग) थाहा भएन

३९. संविधानसभामा तपाईंले के का लागि मतदान गर्नुभयो ?

क) संविधान बनाउन ख) राजतन्त्र राख्न ग) गणतन्त्र स्थापना गर्न

४०. राजतन्त्र अन्त्य गर्ने निर्णयले तपाईंको मतको कदर भयो कि भएन ?

क) भयो ख) भएन

ङ) राजतन्त्रको पक्ष वा विपक्षमा जनमत निर्माण

४१. राजतन्त्रको अन्त्य हुनुमा मिडियाको भूमिका छ ?

क) छ ख) छैन

४२. राजतन्त्रको विपक्षमा जनमत बनाउन कुन मिडियाको बढी भूमिका थियो ?

क) रेडियो ख) टेलिभिजन ग) छापा माध्यम घ) अनलाइन

४३. राजतन्त्रविरोधी जनमत बनाउन कसको सबभन्दा बढी भूमिका थियो ?

क) राजनीतिक दल ख) मिडिया ग) नागरिक समाज घ) राजा आफ्नै

४४. राजतन्त्रको अन्त्यका लागि कुन नेताको भूमिका बढी थियो ?

क) पुष्पकमल दाहाल ख) गिरिजाप्रसाद कोइराला ग) भलनाथ खनाल घ) माधवकुमार नेपाल ड) बाबुराम भट्टराई च) कमल थापा

४५. राजतन्त्रको अन्त्यमा के राजा ज्ञानेन्द्रको आफ्नै भूमिका थियो ?

क) थियो ख) थिएन ग) थाहा भएन

४६. राजतन्त्र अन्त्य हुनुको मुख्य कारण के देख्नुहुन्छ ?

क) निरङ्कुश राजाको महत्त्वाकाङ्क्षा ख) राजाले समयको गति नबुझे ग) राजाले पटकपटक जनताको अधिकार खोसेकाले घ) राजनीतिक नेतृत्वको कमजोरीले च) संवैधानिक र कानुनी व्यवस्था

४७. पत्रपत्रिकाले राजतन्त्रबारे संविधान र कानूनले रोक लगाएका समाचार सामग्री प्रकाशित गरे ?

क) गरे ख) गरेनन् ग) थाहा भएन

४८. गरे भने कस्तो मिडियाले गरे ?

क) व्यावसायिक ख) स्वार्थप्रेरित ग) सरकारनियन्त्रित घ) पार्टीद्वारा सञ्चालित

४९. नेपालमा राजतन्त्र अन्त्य हुनुका कारण के के हुन् ?

५०. राजतन्त्रको अन्त्यको बेला निर्णायक भूमिका कसले खेलेको थियो ?

५१. संवैधानिक राजतन्त्रमा विश्वास गर्ने पार्टी नेपाली कांग्रेसका सभापति तथा तत्कालीन प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइराला गणतन्त्रको पक्षमा जानुको कारण के थियो ?

क) देवनागरीका सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी, कृष्ण र भट्ट, कोमल (सं.), *रेडियो नेपालको समाजिक इतिहास* (पृ.५५-६८). काठमाडौं :

मार्टिन चौतारी ।

अधिकारी, राधेश्याम. (२०८० पुस ६). नेपालमा गणतन्त्र आउनुको कारण जनता हैन, स्वयं राजा.

मार्टिन चौतारी. <https://www.martinchautari.org.np/blogs/nepalma-ganatantra-aaunuko-karan-janata-haina-swayam-rajaa>

अधिकारी, सूर्यमणि. (२०७१). *नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनको इतिहास*. नयाँ दिल्ली : निराला

पब्लिकेशन ।

अधिकारी, हेमराज. (२०५८). *आजको नेपाल*. काठमाडौं : श्रीमती चन्द्रकला अधिकारी ।

अमात्य, तुल्सीलाल. (२०६२). *संस्मरणका पानाहरू*. ललितपुर : तुल्सीलाल स्मृति प्रतिष्ठान ।

अर्याल, कुन्दन. (२०६९). गणतन्त्र सुदृढीकरणमा पत्रकारिता जगत्को भूमिका. लक्ष्मीविलास कोइराला,

भरतबहादुर हुंगाना, श्याम चालिसे र रमेश श्रेष्ठ (सं.), *नेपाल द्वैमासिक : गणतन्त्र विशेषाङ्क-२०६९* (पूर्वाङ्क १९१, वर्ष ४३, अङ्क ५, चैत्र-वैशाख, २०६८-०६९, पृ.१११-१२८). काठमाडौं :

नेपाल सरकार, सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय, सूचना विभाग ।

आचार्य, उज्वल. (२०७०). अनलाइन पत्रकारिता. अर्याल, दीपक, केसी, भुवन र पाठक, तिलक (सं.),

मिडिया रिडर (पृ.११७-१३०). ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन ।

आचार्य, नरहरि. (२०६२, चैत्र ४). गणतान्त्रिक संरचनामा लोकतन्त्रको खोजी. *कान्तिपुर दैनिक* ।

आचार्य, नरहरि. (२०७५). *गणतन्त्रको यात्रा*. काठमाडौं : सांग्रिला पुस्तक प्रा.लि.।

आचार्य, नीलाम्बर. (२०६९). निडर र निष्ठाका अवतार. *किसुनजी* (पृ.१३५-१३६) ललितपुर : सन्त नेता

कृष्णप्रसाद भट्टराई प्रतिष्ठान ।

आचार्य, बलराम (क). (२०७५). *समाजशास्त्रमा अनुसन्धान विधि*. काठमाडौं : नेशनल बुक सेन्टर ।

आचार्य, महामुनीश्वर. (२०७३). *फर्केर हेर्दा, तेजबहादुर प्रसाईको आत्मकथा*. काठमाडौं : मोहनबहादुर

प्रसाई ।

आचार्य, यज्ञनाथ. (२०७०). *सुवर्ण शमशेर राणा र अप्रकाशित दस्तावेज*. काठमाडौं : हेमाद्रि शमशेर राणा ।

आनन्द, जयप्रकाश. (२०६१). *अख्तियारको थुना, मेरो सम्भना*. काठमाडौं : मधेसी मानव अधिकार संरक्षण केन्द्र ।

उपाध्याय, विश्वनाथ. (२०६१, कात्तिक २३) *अदालत पनि प्रतिगमनको गोटी भयो. कान्तिपुर दैनिक ।*

उपाध्याय, विश्वनाथ. (२०६२, असोज ९). पूर्वप्रधानन्यायाधीश उपाध्यायको अन्तर्वार्ता. *देशान्तर साप्ताहिक ।*

ओगुरा, कियोको. (२०६१). *जनता जागेको वेला, जनआन्दोलन २०४६ को इतिहास*. ललितपुर : हिमाल किताब, हिमाल एसोसियसन ।

कँडेल, शुभशंकर. (२०७५). *अवतरण*. काठमाडौं : सेन्टर फर एसिएन पोलिसि रिसर्च एन्ड स्टडिज ।

कटवाल, रुक्माङ्गद. (२०७१). *आत्मकथा*. काठमाडौं : नेपा-लय ।

कटवाल, रुक्माङ्गद. (२०८०). *मुलुक सडकको सन्निट छ, अब चल्दैन, सेनाको त्यो अनुभव*,

रुकमाङ्गद कटवाल [Video].YouTube. काठमाडौं : योहो टेलिभिजन.

<https://www.youtube.com/watch?v=AdAaSnUWq5Y&t=1826s>

कर्ण, विजयकान्त. (२०८० जेठ १५). राजा र लोकतन्त्र सँगै हिँड्न सम्भव नभएपछि आयो गणतन्त्र.

उकालो. <https://www.ukaalo.com/opinion/20230530-peoples-movement-republic-nepal-/7175>

कार्की, गोविन्दमानसिंह. (२०७०). *नेपाली कांग्रेसको सशस्त्र आन्दोलन (वि.सं. २०३०-२०३१)*. काठमाडौं

: बुद्ध एकेडेमिक पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स, प्रा. लि. ।

कार्की, ज्ञानबहादुर (२०६९) *नेपालमा गणतन्त्र स्थापनाको इतिहास*. पोखरा : सिजल स्टोर ।

कुसुम, गोविन्दप्रसाद. (२०७८). *प्रशासनभित्रको प्रशासन*. काठमाडौं : सांग्रिला पुस्तक प्रा.लि.।

के.सी. पुष्पा. (२०७७, फागुन ७). व्यवस्था बदल्ने प्रतिशोधको त्यो आगो. *नेपाल लाइभ*.

<https://nepallive.com/story/238830>

के.सी., सुरेन्द्र. (२०६५). *नेपालमा कम्युनिस्ट आन्दोलनको इतिहास, भाग-३*. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

कोइराला, गिरिजाप्रसाद. (२०६७). *समयको गतिसँगै नबढ्ने हो भने राजसंस्था समाप्त हुन्छ*. लक्ष्मण आचार्य (सं). *छापामा गिरिजाबाबु* (पृ.८२-८५). काठमाडौं : एबीसी प्रकाशन ।

कोइराला, तारिणीप्रसाद. (२०६९). *रेडियो नेपालको जन्म*. प्रत्यूष वन्त, शेखर पराजुली, देवराज हुमागाई, कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद. (२०६७). *गणेशराज शर्मा (सं.), आत्मवृत्तान्त*. ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन ।

कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद (२०७१) गोपालप्रसाद दुलाल (सं.), *मेरो जीवन असफल होइन*. काठमाडौं : डाइनामिक पब्लिकेशन प्रा.लि. ।

खड्का, सङ्गीता. (२०७७). *प्रेस काउन्सिलका पचास वर्ष*. काठमाडौं : प्रेस काउन्सिल नेपाल ।

खनाल, कृष्ण. (२०७४, असोज १२). *गणतन्त्र, गिरिजाप्रसाद र प्रचण्ड*. *कान्तिपुर दैनिक*.

<https://ekantipur.com/ampnews/2017-09-28/20170923112558.html>

खनाल, कृष्ण. (२०८०). *विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला*. काठमाडौं : ओरिएन्टल पब्लिकेशन ।

खनाल, भूलनाथ. (२०६९) मैले चिनेका किसुनजी. *किसुनजी* (पृ.१४०). ललितपुर : सन्त नेता कृष्णप्रसाद भट्टराई प्रतिष्ठान ।

खनाल, रेवतीरमण. (२०७३). *अनुभूति र अभिव्यक्ति*. काठमाडौं : प्रदिप्त प्रिन्टिङ एन्ड पब्लिसिङ प्रा.लि. ।

खनाल, श्रीभक्त. (२०७७, चैत्र २४). *राजा महेन्द्रको 'कू पछि कांग्रेसले यसरी गरेको थियो भरतपुर*

कब्जा. *हिमालखबर पत्रिका*. <https://www.himalkhabar.com/>

खरेल, अच्युतकृष्ण. (२०७५). *आत्मकथा*. काठमाडौं : नेपा-लय ।

गाउँले, शिव. (२०६३) *प्रेस स्वतन्त्रता, सङ्कटका एक वर्ष*. काठमाडौं : नेपाल पत्रकार महासङ्घ केन्द्रीय समिति ।

गुरुङ, सूर्यकिरण. (२०८०, साउन २३). *जनताले यो संविधानको अपनत्व लिएका छैनन्*. *देशसञ्चार*.

<https://deshsanchar.com/2023/08/08/826658/>

गौतम, बद्रीनारायण. (२०७७). *शान्तिपूर्ण आन्दोलनमा नेपाली कांग्रेस : मेलमिलापदेखि सत्याग्रहसम्म*.

काठमाडौं : शिखा बुक्स ।

गौतम, बद्रीनारायण. (२०७९) राणाकालीन नेपालको राजतन्त्र : संक्षिप्त चर्चा. *हिस्ट्री जर्नल*, १३, ३९-४७

काठमाडौं. <https://doi.org/10.3126/hj.v13i1.46221>

गौतम, युवराज. (२०७४, फागुन २५). ज्ञानेन्द्र शाहको पुस्तक. *नागरिक दैनिक*.

<https://nagariknews.nagariknetwork.com/opinion/142276-1520564820.html>

गौतम, राजाराम. (२०८०, असार १८). मिडिया खुम्चिँदा फुल्दै लोकोत्तन्त्र. *कान्तिपुर दैनिक*.

<https://ekantipur.com/opinion/2023/07/03/168834860171299826.html>

गौतम, राजेश. (२०५५). *नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलन र नेपाली कांग्रेस-भाग १*. काठमाडौं : श्रीराम

श्रेष्ठ, कृष्णमुरारी अधिकारी ।

गौतम, राजेश. (२०६०). *नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलन र गणेशमान सिंह*. काठमाडौं : बी.पी.

प्रकाशन ।

गौतम, राजेश. (२०६०). *नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलन र नेपाली कांग्रेस-भाग ३*. काठमाडौं :

कृष्णमुरारी अधिकारी र श्रीराम श्रेष्ठ ।

गौतम, राजेश. (२०६६). *नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलन र नेपाली कांग्रेस-भाग २*. काठमाडौं :

कृष्णमुरारी अधिकारी र श्रीराम श्रेष्ठ ।

गौतम, राजेश (२०७१) *नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलन र नेपाली कांग्रेस-भाग ४*. काठमाडौं : इला,

शोभेन्द्र र निसिम ।

गौतम, राजेश. (२०७१). *नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलन र नेपाली कांग्रेस-भाग ५*. काठमाडौं : इला,

शोभेन्द्र र निसिम ।

गौतम, राजेश. (२०७६). *नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलन र नेपाली कांग्रेस-भाग ६*. काठमाडौं :

भुँडीपुराण प्रकाशन ।

घिमिरे, युवराज. (२०७४, फागुन ७). कान्तिपुर रजत यात्रा : जेल-यात्रा. *कान्तिपुर दैनिक*.

<https://ekantipur.com/feature/2018/02/19/20180219092257.html?author=1>

घिमिरे, युवराज. (२०८० पुस ७). दरबार हत्याकाण्डलाई फर्केर हेर्दा. *सेतोपाटी*.

<https://www.setopati.com/blog/1150>

घिमिरे, श्रीराम. (२०७१). नेपालमा प्रजातान्त्रिक आन्दोलन (वि.सं. २०१७-२०४६). *त्रिभुवन*

विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत इतिहास विषयमा विद्यावारिधि

(पीएच.डी.) उपाधिका निमित्त प्रस्तुत शोधप्रबन्ध.

चटर्जी, भोला. (२०६३). *बी.पी. कोइराला एक क्रान्तिकारी व्यक्तित्व*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

चाम्लिङ, भोगीराज. (२०७३). *जननायक रामप्रसाद राई*. काठमाडौं : रामप्रसाद राई फाउन्डेसन ।

जबरा, सागरशमशेर. (२०७८ असोज ९). राजतन्त्र पतनको मुख्य कारण दरबार हत्याकाण्ड नै हो,

त्यसपछि दरबारको रोशनी गयो. *हिमालखबर*. <https://www.himalkhabar.com/news/125943>

जोशी, गोविन्दराज. (२०६६, पुस १६-३०). नउघिएका घटनाहरू. *हिमाल खबर पत्रिका* ।

जोशी, रामहरि. (२०४८). *नेपालको नोभेम्बर क्रान्ति*. काठमाण्डौं : अन्तर्राष्ट्रिय मञ्च ।

भा, चन्द्रलाल. (२०७३). *चन्द्रलाल भा : कलमको स्वाभिमानी सिपाही*. काठमाडौं : सुनिल चन्द्र भा ।

भा, प्रशान्त. (२०७२). *गणतन्त्रको सङ्घर्ष, नेपालको समकालीन इतिहास*. काठमाडौं : फाइन प्रिन्ट ।

डोट, मारलेन एल. (२०७७ चैत्र ९). सम्माननीय नायक होइनन् नेपोलियन. *नयाँ पत्रिका*.

<https://nayapatrikadaily.com/news-details/61818/2021-03-22>

ढकाल, अमित. (२०७५ वैशाख ११). दरबारले जनआन्दोलन दबाउन भारतको गिन सिग्नल खाजेको

थियो. *सेतोपाटी*. <https://www.setopati.com/social/152549>

ढकाल, अमित. (२०८० कात्तिक ५). अमिट अमित. *बाह्रखरी अनलाइन*.

<https://baahrakhari.com/detail/403167>

ढकाल, घनेन्द्रपुरुष. (२०५५). *जनआन्दोलन-२०४६*. ललितपुर : घनेन्द्रपुरुष ढकाल ।

हुंगेल, विनोद. (२०६४, असोज ४). शाही सत्ताले सिकाएको पाठ. *नयाँ पत्रिका दैनिक*.

हुंगेल, विनोद. (२०६४). *शाही शासनमा स्वतन्त्र रेडियो, दमन र प्रतिरोधको कथा*. काठमाडौं : मार्टिन

चौतारी ।

तिमलिसना, कृष्ण. (२०७९, जेठ १९). राजसंस्थाको गौरवमय इतिहासमा कालो धब्बा : दरबार

हत्याकाण्ड. खबरहब. <https://khabarhub.com/2022/02/393588/>

थापा, गगन. (२०७५, जेठ १४). गणतन्त्रको महायात्रा. *नेपाल म्यागेजिन*.

<https://nepalmag.com.np/contemporary/2018/05/28/20180528194106>

थापा, भेषबहादुर र थापा, हरिबहादुर. (२०८०). *राष्ट्र-परराष्ट्र, एकतन्त्रदेखि गणतन्त्रसम्म*. काठमाडौं :

फाइनप्रिन्ट बुक्स ।

थापा, राजेन्द्र. (२०७३). देउवा प्रधानमन्त्री हुँदाको एउटा प्रसङ्ग. परशु घिमिरे र विन्दुकान्त घिमिरे (स.),

नेपाली कांग्रेस महाधिवेशन विशेष (२००३ देखि २०७२). काठमाडौं : तरुण प्रकाशन प्रा.लि.।

थापा, विश्वबन्धु. (२०७५, पुस १०). विश्वबन्धुको खुलासा : ज्ञानेन्द्रले वेबी किङ्ग स्वीकारेनन्, अब

राजतन्त्र फर्कदैन. *अनलाइनखबर डटकम*.

<https://www.onlinekhabar.com/2018/12/729500>

थापा, सूर्य. (२०६३, पुस). पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रताका लागि लोकतान्त्रिक गणतन्त्र. *पत्रकारिता* (पृ. १७-१८).

काठमाडौं : नेपाल पत्रकार महासङ्घ केन्द्रीय समिति ।

थापा, हरिबहादुर. (२०६०). *भ्रष्टाचारको शल्यक्रिया*. काठमाडौं : सङ्गीता थापा ।

थापा, हरिबहादुर. (२०६४). लोकतन्त्र : प्रेसमा सकारात्मक परिवर्तन. बलराम बानियाँ (स.), *प्रेस*

स्वतन्त्रता : लोकतन्त्रको एक वर्ष (पृ. १६७-१८४). काठमाडौं : नेपाल पत्रकार महासङ्घ

केन्द्रीय समिति ।

थापा, हरिबहादुर. (२०६९). *दलीय द्वन्द्व*. काठमाडौं : सांग्रिला बुक्स ।

थापा, हरिबहादुर. (२०७१, माघ १९). एक दशकअघिको त्यो कालो दिन

. *कान्तिपुर दैनिक*. <https://ekantipur.com/ampnews/2015-02-02/403071.html>

थापा, हरिबहादुर. (२०७४, वैशाख ११). लोकतन्त्र विशेष : ती उन्नाइस दिन. *कान्तिपुर दैनिक*.

<https://ekantipur.com/ampnews/2017-04-24/20170424125827>

थापा, हरिबहादुर. (२०८०, माघ १९). हुकुमी शासनको अस्त्र : गणतन्त्रको विरुद्ध. *बाह्रखरी*.

<https://baahrakhari.com/detail/411687>

दाहाल, काशीराज. (२०६८). *आमसञ्चार र कानून*. काठमाडौं : नेपाल प्रेस इस्टिच्यूट ।

- दाहाल, तारानाथ. (२०६१, फागुन १-१५). मुलुकका पाँच हजार पत्रकारहरूको संस्था नेपाल पत्रकार महासङ्घका सभापति तारानाथ दाहाल भन्छन्-सेन्सरसिपको आवश्यकता नै छैन. *हिमाल खबर पत्रिका* ।
- दाहाल, तारानाथ. (२०६३). प्रभाव र प्रवृत्ति. *प्रेस स्वतन्त्रता, सङ्कटका एक वर्ष* (पृ.७७-९२). काठमाडौं : नेपाल पत्रकार महासङ्घ केन्द्रीय समिति ।
- दाहाल, पुष्पकमल. (२०६७). हाम्रा अभिभावक. लक्ष्मण आचार्य (सं). *छापामा गिरिजाबाबु* (पृ.१५२-१५९). काठमाडौं : एबीसी प्रकाशन ।
- दाहाल, पुष्पकमल. (२०७९). मेरो अभिभावक गिरिजाबाबु, राष्ट्रपति नबनाउनु मेरो भूल. *अन्वेषणन्युजडटकम*. <https://anweshannews.com/news/details/240>
- दाहाल, राजेन्द्र. (२०७६ माघ १९). नभन्दै राजा ओरालो लाग्दै गए. *हिमालखबरडटकम*. <https://www.himalkhabar.com/news/111286>
- दीक्षित, कनकमणि. (२०७७, जेठ १९). कसले मान्यो राजा वीरेन्द्रलाई ? . *हिमाल खबरडटकम*. <https://www.himalkhabar.com/news/114686>
- दीक्षित, कनकमणि. (२०८०, असोज ११). ज्ञानेन्द्र शाहले गरेका कुरा, नगरेका, गर्न नहुने र गर्नु पर्ने. *हिमाल खबरडटकम*. <https://www.himalkhabar.com/news/138164>
- दीक्षित, मदनमणि. (२०७१). *बीपी स्मृतिग्रन्थ* (रमेश तुफान, स.). रामेछाप : बीपी कोइराला प्रतिष्ठान ।
- देउवा, शेरबहादुर. (२०६९). *एउटा युग नै अन्त्य भयो* (पृ.१८५-१८७). ललितपुर : सन्त नेता कृष्णप्रसाद भट्टराई प्रतिष्ठान ।
- देउवा, शेरबहादुर. (२०७८ कात्तिक २४). गणतन्त्र राजा ज्ञानेन्द्रले नै ल्याएको हो : प्रधानमन्त्री. *राजधानी दैनिक*. <https://rajdhanidaily.com/id/49674/>
- देवकोटा, उपेन्द्र. (सन् २०१८ जुन १९). दीपेन्द्रले 'कालोपदार्थ' खाएर बंश नाश गरेको गलत हो, उनी पूरै फ्रेस थिए. [Video]. YouTube. काठमाडौं : नेपाल आज. <https://www.youtube.com/watch>

देवकोटा, ग्रीष्मबहादुर. (२०५९). *नेपालको छापाखाना तथा पत्रपत्रिकाको इतिहास*. ललितपुर, : साभा प्रकाशन ।

देवकोटा, यादव. (२०७७, पुस १). राजा महेन्द्रले शिलान्यास गरेको गणतन्त्रको जग. *सेतोपाटी*.

<https://www.setopati.com/opinion/223889>

देवकोटा, राजेश्वर. (२०७३). *आत्मकथा*. काठमाडौं : ईश्वरचन्द्र देवकोटा ।

धमला, टीका. (२०७७, जेठ ११). राजा वीरेन्द्र भन्थे, ०४७ को संविधान दश वर्षभन्दा टिक्दैन. *नयाँ पत्रिका दैनिक*.

निष्ठुरी, विष्णु. (२०६४). सर्वशक्तिमान संसद्को उदासिनता. *प्रेस स्वतन्त्रता, लोकतन्त्रको एक वर्ष* (पृ.६३-६६). काठमाडौं : नेपाल पत्रकार महासङ्घ केन्द्रीय समिति ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७. नेपाल कानून आयोग, सन् २०२१ ।

नेपाल राजपत्र (खण्ड ५१, अतिरिक्ताङ्क १४). (२०५८ जेठ २१ गते). काठमाडौं : नेपाल सरकार ।

नेपाल राजपत्र (खण्ड ५१, अतिरिक्ताङ्क १५). (२०५८ जेठ २२ गते). काठमाडौं : नेपाल सरकार

नेपाल राजपत्र (खण्ड ५१, अतिरिक्ताङ्क १५, क). (२०५८, जेठ २२ गते). काठमाडौं : नेपाल सरकार ।

नेपाल राजपत्र (खण्ड ५१, अतिरिक्ताङ्क ४१, ख)). (२०५८, कार्तिक १० गते). काठमाडौं : नेपाल सरकार ।

नेपाल राजपत्र (खण्ड ५२, अतिरिक्ताङ्क ४९). (२०५९, असोज १८ गते). काठमाडौं : नेपाल सरकार ।

नेपाल राजपत्र. (खण्ड ५४, अतिरिक्ताङ्क ५, क). (२०६१, जेठ ७ गते). काठमाडौं : नेपाल सरकार ।

नेपाल राजपत्र (खण्ड ५६, अतिरिक्ताङ्क ४). (२०६२, जेठ ५ गते). काठमाडौं : नेपाल सरकार ।

नेपाल राजपत्र (खण्ड ५६, अतिरिक्ताङ्क, ३). (२०६३, वैशाख ८ गते). काठमाडौं : नेपाल सरकार ।

नेपाल राजपत्र (खण्ड ५५, अतिरिक्ताङ्क १४). (२०६३, वैशाख ११ गते). काठमाडौं : नेपाल सरकार ।

नेपाल राजपत्र (२०६३, जेठ ४ गते). (खण्ड ५६, अतिरिक्ताङ्क ११). काठमाडौं : नेपाल सरकार ।

नेपाल राजपत्र. (खण्ड ५६, सङ्ख्या २५). (२०६३, कार्तिक ६). काठमाडौं : नेपाल सरकार ।

नेपाल राजपत्र (खण्ड ५८, अतिरिक्ताङ्क ५, ख). (२०६५, जेठ १५ गते). काठमाडौं : नेपाल सरकार ।

नेपाल सरकार वैधानिक कानून २००४, नेपाल कानून आयोग, सन् २०२१ ।

नेपाल, किरण. (२०८० मंसिर ३०). जनतालाई व्यर्थ बनेका राजाका 'सय दिन'. *हिमालखबर*.

<https://www.himalkhabar.com/news/139287>

नेपाल, किशोर. (२०५७). *जनमतसङ्ग्रहदेखि जनआन्दोलनसम्म, नेपाली पत्रकारिताको विकास र प्रभाव*.

काठमाडौं : व्यावसायिक पत्रकारिता प्रतिष्ठान ।

नेपाल, किशोर. (२०७२). *मिडिया, सिद्धान्त, सूत्र र प्रयोग*. काठमाडौं : कथालय ।

नेपाल, जगत. (२०६२). *सदन, सत्ता र सडकमा नेपाली कांग्रेस*. काठमाडौं : आउटलाइन ।

नेपाल, जगत. (२०६३, पुस). माघ १९ को कदम र पत्रकार आन्दोलन. बलराम बानियाँ (स.), *पत्रकारिता*

(पृ.१९-२२). काठमाडौं : नेपाल पत्रकार महासङ्घ ।

नेपाल, जगत. (२०६४). टेलिभिजन : सम्भावना र चुनौती. बलराम बानियाँ (स.), *प्रेस स्वतन्त्रता-*

लोकतन्त्रका एक वर्ष. काठमाडौं : नेपाल पत्रकार महासङ्घ केन्द्रीय समिति ।

नेपाल, जगत. (२०६५). निजी टेलिभिजन च्यानलमा समाचार, *नेपाली टेलिभिजन, अभ्यास, अनुभूति र*

विश्लेषण (पृ.११३-१३३). काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।

नेपाल, जगत. (२०६५). कान्तिपुर टेलिभिजनका पाँच वर्ष. अर्जुन खड्का (स.), *मिडिया भिजन* (पृ. ४७-

५३.) काठमाडौं : कान्तिपुर टेलिभिजन कर्मचारी ।

नेपाल, जगत. (२०६७). *आफ्नै कुरा*, गिरिजाप्रसाद कोइराला. ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन ।

नेपाल, जगत. (२०७०). नेपालमा टेलिभिजन. दीपक अर्याल, भुवन केसी र तिलक पाठक (स.), *तिलक*

मिडिया रिडर (पृ. ८८-१०१). ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन ।

नेपाल, जगत. (२०७१, चैत्र ७). कोइरालाका ती दुई दिन. *कान्तिपुर दैनिक*.

<https://ekantipur.com/feature/2015/03/21/405810.html>

नेपाल, जगत. (२०७१, चैत्र १४). किसुनजीको अन्तिम कार्यकाल. *कान्तिपुर दैनिक*.

<https://ekantipur.com/feature/2015/03/28/406172.html>

नेपाल, जगत. (२०७३). *पहिलो संसद्, बीपी महेन्द्र टकराव*. काठमाडौं : सांग्रिला बुक्स ।

नेपाल, जगत. (२०७४, जेठ १३). बीपी, जीपी र गणतन्त्र. *कान्तिपुर दैनिक*.

<https://ekantipur.com/koseli/2017/05/27/20170527100702.html>

नेपाल, जगत. (२०७५). *बीपीको विद्रोह*. काठमाडौं : बाह्रखरी बुक्स ।

नेपाल, जगत. (२०७७, मंसिर ७). राजा र माओवादी मिलेको भए . *बाह्रखरीडटकम*.

<https://baahrakhari.com/detail/297559>

नेपाल, जगत. (२०७७, पुस १). बीपी र महेन्द्र दुवैले किन बनाए सैन्य 'कू' को योजना ?. *हिमाल*

खबरडटकम. <https://www.himalkhabar.com/news/121403>

नेपाल, जगत. (२०७८, जेठ १५). राजसंस्था जोगाउन चाहन्थे गिरिजाप्रसाद. *हिमाल खबरडटकम*.

<https://www.himalkhabar.com/news/123897>

नेपाल, जगत. (२०७८). *गणतन्त्र यात्रा, गिरिजाप्रसाद कोइरालाको सङ्घर्षका छ दशक*. काठमाडौं :

शिखा बुक्स ।

नेपाल, जगत. (२०७९, जेठ १५). गिरिजाबाबुले कोरेको गणतन्त्रको गोरेटो. *गोरखापत्र दैनिक*.

<https://gorkhapatraonline.com/news/14307>

नेपाल, माधवकुमार. (२०६७). गिरिजाबाबु नभएको भए संविधानसभा निर्वाचन र लोकतान्त्रिक गणतन्त्र

हुने थिएन. *छापामा गिरिजाबाबु* (पृ. १४८-१५१). काठमाडौं : एबीसी प्रकाशन ।

नेपाल, माधवकुमार. (२०७४ पुस १६). एमालेले 'बेबी किड' मानेको भए गणतन्त्र आउने थिएन. *नेपाल*

समयडटकम. <https://nepalsamaya.com/detail/5087>

नेपाल, माधवकुमार. (२०७८, असोज ३). 'संविधानको सीमामा नबस्दा पहिले राजतन्त्रलाई विदा गर्यौं,

अहिले ओली र एमालेलाई'. *अनलाइनखबर*. <https://www.onlinekhabar.com/>

नेपाल, रामहरि शर्मा. (२०५९). *आत्मवृत्तान्त*. काठमाडौं : आत्मवृत्तान्त अभिलेखन सेवा ।

नेपालको अन्तरिम शासन विधान २००७. नेपाल कानून आयोग ।

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३. नेपाल कानून आयोग ।

नेपालको निर्वाचन इतिहास-भाग १. (२०७७). काठमाडौं : निर्वाचन आयोग ।

नेपालको संविधान २०१५. नेपाल कानून आयोग ।

नेपालको संविधान २०१९. नेपाल कानून आयोग ।

नेपालको शान्ति प्रक्रियामा हालसम्म भएका सम्झौता, सहमति, समझदारी, घोषणा र निर्णयहरूको

सङ्कलन (बाह्र बुँदे समझदारी र विस्तृत शान्ति सम्झौता समेत). (२०६९, असार). काठमाडौं :

शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय । <http://cyic.gov.np/images/over/Shahamati>

- पंगोनी, भवेश्वर. (२०६२). *सन्दर्भ सहिद धर्मभक्त चर्चा भाइ ध्रुवभक्त*. काठमाडौं : सहिद धर्मभक्त अध्ययन प्रतिष्ठान नेपाल ।
- पराजुली, रमा. (२०५९). नारायणहिटी हत्याकाण्ड : ब्रोडसिटको कभरेज. प्रत्यूष वन्त, रमेश पराजुली र रमा पराजुली (स.), *मिडियाको अन्तर्वस्तु : विविध विश्लेषण* (पृ.४९-६९). काठमाडौं : मार्टिन चौतारी। <http://www.martinchautari.org.np/storage/files/rama-parajuli.pdf>
- पाँडे, भीमबहादुर. (२०४५). *त्यो बखतको नेपाल-भाग ४*. काठमाडौं : भीमबहादुर पाँडे ।
- पाठक, तिलक. (२०७०). साप्ताहिक पत्रकारिता (१९५८-२०७०). दीपक अर्याल, भुवन केसी र तिलक पाठक (स.), *मिडिया रिडर* (पृ.५३-७२). ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन ।
- पाठक, तिलक. (सन् २०१४). मिडिया अध्ययनका आठ अंक : समीक्षात्मक अध्ययन. हुमागाईं, देशराज, वन्त, प्रत्यूष, पराजुली, शेखर र अन्य (स.), *मिडिया अभ्ययन-९* (पृ.१४३-१७०). काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।
- पाण्डे, आत्माराम. (२०७७ जेठ १९). त्यो दरबार, यो दरबार . हिमालखबर.
<https://www.himalkhabar.com/news/114619>
- पाण्डे, देवेन्द्रराज. (२०७७). एक ज्यान दुई जुनी. काठमाडौं : फाइन प्रिन्ट बुक्स ।
- पाण्डे, मृगेन्द्रराज. (२०७४, मङ्सिर १६). मलाई राजा महेन्द्र मारेको आरोप लगाइयो. नयाँ पत्रिका दैनिक ।
- पाण्डे, विजयकुमार. (२०६९). किसुनजी : अन्तर्मनका द्वन्द्व. *किसुनजी* (पृ.२०७). ललितपुर : सन्त नेता कृष्णप्रसाद भट्टराई प्रतिष्ठान ।
- पोखरेल, ईश्वर. (२०६३). *माघ १९*. ललितपुर : कमलमणि दीक्षित ।
- पोखरेल, गोकुलप्रसाद. (२०७१). बीपीको निधनको समाचारमा दरबारको तैस्रो निर्देशन. *सम्प्रेषण, गोरखापत्र संस्थान साखाको स्मारिका* (पृ.३६). काठमाडौं : नेपाल पत्रकार महासङ्घ ।
- पोखरेल, रामचन्द्र. (२०८० जेठ १५). गणतन्त्र नेपाल : अनुभूति र अनुभव.
गोरखापत्र. <https://gorkhapatraonline.com/news/65813>

पोखरेल, विष्णु. (जुन २, २०२२). दरबार हत्याकाण्ड : यी हुन्, नेपालमा सत्ता परिवर्तन गराउने चर्चित

घटना. *बीबीसी*. <https://www.bbc.com/nepali/news-48488494>

पौडेल, रामचन्द्र. (२०६२, जेठ १७). अभिशप्त इतिहासलाई उल्टाईदिऊँ. *कान्तिपुर दैनिक* ।

पौड्याल बद्री र मैनाली, रघु (२०६४). *सङ्कटकालमा समाचार*. ललितपुर : खोज पत्रकारिता केन्द्रका

लागि हिमाल एसोसिएसन् ।

पौड्याल, बद्री. (२०७०). रेडियो पत्रकारिता. दीपक अर्याल, भुवन केसी र तिलक पाठक (स.), *मिडिया*

रिडर (पृ. ७५-८७) ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन ।

प्रतिनिधिसभा बैठक विवरण .(२०६३, वैशाख १५) ।

प्रतिनिधिसभा बैठक विवरण बैठक २. (२०६३, वैशाख १७) ।

प्रतिनिधिसभा नियमावली २०६३. काठमाडौं : व्यवस्थापिका संसद् सचिवालय ।

प्रधान, प्रतीक. (२०८० माघ १९). १९ वर्षपछि माघ-१९ को धडधडी. *बाह्रखरी*.

<https://baahrakhari.com/detail/411673>

प्रधान, भुवनलाल. (२०७१). *नेपालको जनक्रान्ति २००७*. काठमाडौं : हिमाल किताब ।

फुयाल, फणीन्द्र. (२०८०, जेठ १५). सन्दर्भ : गणतन्त्र दिवस गणतन्त्रका उपलब्धि.

गोरखापत्रअनलाइनडटकम. <https://gorkhapatraonline.com/news/65776>

बराल, सीताराम. (२०६६). *रामराजा प्रसाद सिंह गणतन्त्रका लागि सङ्घर्ष*. काठमाडौं : प्रज्ञा फाउन्डेसन

र अल्टिमेट मार्केटिङ ।

बराल, सीताराम. (२०७५, कात्तिक ६). बाँस्तोला भन्थे: राजा वीरेन्द्रको चीन भ्रमणबारे प्रश्न उठाए,

भारतीय सेनाबाट लिएको हतियार बंगलादेश पुर्‍याए. *नेपाल खबरडटकम*.

<https://nepalkhabar.com/np/news/magazine/47992/>

बस्नेत, कुमार. (२०६०, माघ १५). जापानी राजतन्त्रको लोकप्रियताका कारण. *कान्तिपुर दैनिक* ।

बस्नेत, चूडामणि. (२०७७). वि.सं. २०६२-०६३ को जनआन्दोलनमा नागरिक आन्दोलन र नागरिक

समाज. हर्षमान महर्जन, देवराज हुमागाँई, प्रत्युष वन्त सहित (स.), *लोकतन्त्रमा नागरिक*

समाज : २५ वर्षको समीक्षा (पृ.१७१-१९२). काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।

बस्नेत, पुरुषोत्तम. (२०६६). *नेपाली कांग्रेसको इतिहासको प्रारूप-भाग १*. काठमाडौं : पुरुषोत्तम बस्नेत ।

बस्नेत, पुरुषोत्तम. (२०७३). *नेपाली कांग्रेसको इतिहासको प्रारूप-भाग २*. काठमाडौं : जननायक वी.पी.

कोइराला स्मृति ट्रष्ट ।

बस्नेत, सुरेन्द्र. (२०६१ साउन). गणतान्त्रिक आन्दोलनको उठान : रत्नराज्यको योगदान. नवराज पौडेल (

स.), *विचार* (अं. ८, पृ.१३३-१३६). काठमाडौं : स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियन रत्नराज्य लक्ष्मी

क्याम्पस ।

बाँस्तोला, चक्र. (२०६७). दरबार हत्याकाण्डमा गिरिजाबाबुलाई पनि मार्ने षड्यन्त्र. *छापामा गिरिजाबाबु*

(पृ. १७४). काठमाडौं : एबीसी प्रकाशन ।

भट्टराई, बाबुराम. (२०५८, जेठ २४). नयाँ कोतपर्वलाई मान्यता दिनु हुँदैन. *कान्तिपुर दैनिक* ।

भट्टराई, बाबुराम. (२०६७). राष्ट्रपति बनाउनुर्थो. लक्ष्मण आचार्य (सं). *छापामा गिरिजाबाबु* (पृ.१६४-

१६७). काठमाडौं : एबीसी प्रकाशन ।

भण्डारी, कृष्णप्रसाद. (२०७२, जेठ ३). रामराजाप्रसादको गिरफ्तारी. *नेपाल म्यागेजिन* ।

भण्डारी, रामकृष्ण. (२०७९, कात्तिक). *सत्ता सङ्घर्ष*. काठमाडौं : सांग्रिला बुक्स ।

मजगैया, बलदेव. (२०७७, पुस १६). वीपी तर्साउने विदेशी वचन, आत्महत्याको बाटो किन रोजेको ?.

ईकागजअनलाइन. <https://ekagaj.com/article/thought/3504/>

महत, सुजित, थापा, ऋचा र दाहाल, किरण. (२०८०, माघ ९). महासङ्कटमा मिडिया. *उकालो*.

<https://www.ukaalo.com/opinion/20240123-nepali-media-in-mega-crisis/14300>

माथेमा, दयारामभक्त. (२०७३). *अनुभव र अनुभूति, जीवन यात्राका ऐतिहासिक मोड*. काठमाडौं : दया

फाउन्डेसन ।

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र. (२०२१).नेपाल कानून आयोग.

मायालु, खेमराज. (२०७९). बम पड्काएर, आफू निर्वास भएर गणतन्त्र ल्यायौं, अहिले आत्मग्लानि र

अपराधबोध हुन्छ [Video].YouTube. काठमाडौं : योहो टेलिभिजन.

<https://www.youtube.com/watch>

- मैनाली, रघु. (२०६३). राजा ज्ञानेन्द्रको शासनकाल र सञ्चार माध्यममा सेन्सरसिप. *मिडिया अध्ययन* (अं.१). काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।
- मैनाली, रघु. (२०७४). आधा शताब्दीको कठोर सङ्घर्ष. ब्रजेशराज शर्मा, रघु मैनाली, घमराज लुईटेल र जीवनाथ खनाल (स.), *पत्रकारिताका सतिसाल-मणिराज उपाध्याय स्मृतिग्रन्थ* (पृ.३-३९). काठमाडौं : ब्रजेशराज शर्मा ।
- मैनाली, राधाकृष्ण. (२०७३). *नलेखिएको इतिहास*. काठमाडौं : अलकेमी पब्लिकेसन्स ।
- राई, लालध्वज देउसा. (२०७९ असार). पत्रकारिताका गुरु. सुरेश अचार्य, विनोद ढुंगेल र भरतराज पोखरेल (स.), *उहिलेको पत्रकारिता* (पृ.९३-११८). मकवानपुर : अन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय, सञ्चार रजिस्टारको कार्यालय, बागमती प्रदेश ।
- राना, सुन्दरप्रताप. (२०७६). *दरवारको दुखाःन्त*. काठमाडौं : किताब पब्लिसर्स प्रा.लि.।
- रायमाझी, केशरजंग. (२०६९). नडगमगाउने राजनेता, *किसुनजी* (पृ. १३१-१३४). ललितपुर : सन्त नेता कृष्णप्रसाद भट्टराई प्रतिष्ठान ।
- रिसाल, भैरव. (२०७५ कात्तिक १०). जनमतसङ्ग्रहले कोरेको रेखा. *हिमालखबर*.
<https://www.himalkhabar.com/news/9420>
- रिसाल, भैरव. (२०७९ असार). निरन्तरताको इतिहास. सुरेश अचार्य, विनोद ढुंगेल र भरतराज पोखरेल (स.), *उहिलेको पत्रकारिता* (पृ.१-३४). मकवानपुर : अन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय, सञ्चार रजिस्टारको कार्यालय, बागमती प्रदेश ।
- रेग्मी, मुकुन्द. (२०५८, असार २६). राजगद्दीको उत्तराधिकारको वादविवादबाट राष्ट्रिय एकतामा आघात. *नेपाल समाचारपत्र दैनिक* ।
- रेग्मी, रामकृष्ण. (२०७९ असार) पत्रकारका गुरु. सुरेश अचार्य, विनोद ढुंगेल र भरतराज पोखरेल (स.), *उहिलेको पत्रकारिता* (पृ.११९-१४२). मकवानपुर : अन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय, सञ्चार रजिस्टारको कार्यालय, बागमती प्रदेश ।
- रोय, अनिर्वन. (२०६५). *प्रचण्ड, एक अज्ञात विद्रोही*. काठमाडौं : युग पब्लिकेसन प्रा.लि.।

लामिछाने, जनार्दनलाल. (२०७४). *नेपालको प्रशासनिक संस्कृति (वि.सं. १३७-१८२६)*. काठमाडौं :

श्रीमती विमला लामिछाने ।

लुईटेल, गुणराज. (२०७१ माघ १९). शाही 'कु' को एक दशक. *सेतोपाटी*.

<https://www.setopati.com/bichar/23703>

लुईटेल, गुणराज. (२०७३, पुस १७). गणतन्त्रमा राजतन्त्रको सम्भना !. *नागरिक दैनिक*.

<https://nagariknews.nagariknetwork.com/opinion/113859-1483241100>

लुईटेल, घमराज. (२०६९, चैत्र २७). एफएम रेडियोमाथि सौतेनी व्यवहार. *कान्तिपुर दैनिक* ।

वन्त, प्रत्यूष. (२०६९, पुस १). पुस १ पछि पञ्चायत प्रचार. *कान्तिपुर दैनिक* ।

वाग्ले, नारायण. (२०५८, जेठ २९). दरबार हत्याकाण्डको जानकारी प्रधानमन्त्रीलाई दुई घण्टापछि मात्र.

कान्तिपुर दैनिक ।

वाग्ले, नारायण. (२०६५, जेठ ३१). उनी चुके, सरकार पनि चुक्यो. *कान्तिपुर दैनिक* ।

वाग्ले, नारायण. (२०७४, वैशाख १६). कदजस्तै अग्ला. *बाह्रखरी*.

<https://baahrakhari.com/detail/24112>

वाग्ले, नारायण. (२०८०, माघ १९). सञ्चार गृह सेनाको 'मिनि ब्यारेक' बनेको माघ -१९. *बाह्रखरी*.

<https://baahrakhari.com/detail/411669> विरही, हरिहर. (२०६०). *प्रकाशनको दिग्दर्शन* (

चतुर्थ संस्करण). काठमाडौं : प्रेस काउन्सिल नेपाल ।

विरही, हरिहर. (२०६०). *प्रकाशनको दिग्दर्शन* (चतुर्थ संस्करण). काठमाडौं : प्रेस काउन्सिल नेपाल ।

विष्ट, महेन्द्र. (२०६४). शाही शासन पछार्ने प्रतिरोध. बलराम बानियाँ (स.), *प्रेस स्वतन्त्रता, लोकतन्त्रको*

एक वर्ष (पृ. ६७-८०). काठमाडौं : नेपाल पत्रकार महासङ्घ केन्द्रीय समिति ।

विष्ट, महेन्द्र. (२०७४). *नेपालमा प्रेस स्वतन्त्रता*. काठमाडौं : सीएमआर-नेपालसँगको सहकार्यमा

साङ्ग्रहिला पुस्तक प्रा.लि. ।

विष्ट, राधेश्याम. (२०७९, फागुन). राससलाई सम्भिदा जनमत सङ्ग्रह सम्भन्धु. एकराज पाठक, कृष्ण

अधिकारी र शीतलप्रसाद महतो (स.), *रासस हिजो र आज (वि.सं. २०१८-२०७९)* (पृ. ६८-७१).

काठमाडौं : राष्ट्रिय समाचार समिति ।

शर्मा, कुबेर. (२०६२, चैत्र). *विद्रोह, इतिहासका साक्षीहरू*. काठमाडौं : श्रृजना-विवेक राणा, जुनिता-संजय
उपाध्याय, सविना-विपुलराज पाण्डे ।

शर्मा, दुर्गानाथ. (२०७३). *छात्र*. काठमाडौं : ब्रदर्श बुक्स प्रकाशन प्रा.लि. ।

शर्मा, नारायणप्रसाद. (२०७९, असार). मोफसलका धरोहर. सुरेश अचार्य, विनोद हुंगेल र भरतराज
पोखरेल (स.), *उहिलेको पत्रकारिता* (पृ.३५-६०). मकवानपुर : अन्तरिक मामिला तथा कानुन
मन्त्रालय, सञ्चार रजिस्टारको कार्यालय, बागमती प्रदेश ।

शर्मा, सुधीन्द्र. (२०६६). राजतन्त्र. *अबको नेपाल ज्ञानको नेपाल* (पृ.१७-१९). काठमाडौं : सोसल साइन्स
बहा: । aba-ko-nepal-gyan-ko-nepal.pdf

शर्मा, सुधीर. (२०७१, माघ). *प्रयोगशाला*. काठमाडौं : फाइन प्रिन्ट ।

शर्मा, हरि. (२०७५, कार्तिक १०). भञ्जक चक्र बाँस्तोला. *नयाँ पत्रिका दैनिक*.
<http://www.nayapatrikadaily.com/2018/10/27/108293/>

शाह, ऋषिकेश. (२०७१). *प्रारब्ध र पुरुषार्थ*. काठमाडौं : हिमाल किताब ।

शाह, ज्ञानेन्द्र. (२०६५, जेठ ३०). मबाट कसैको अधिकार हनन भएको भए अन्जानमा भएको बुझिदिनु
होला. *कान्तिपुर दैनिक* ।

शाह, ज्ञानेन्द्र. (२०६६, चैत्र ११). राजसंस्थाको समाप्तिको कुरा कात्पनिक : पूर्वराजा. *कान्तिपुर दैनिक*.
<https://ekantipur.com/interview/2010/03/24/308972>

शाह, ज्ञानेन्द्र. (२०८०, माघ १३). दरबार हत्याकाण्डबारे नेपालीको मनमा भ्रम फैलाइयो : पूर्वराजा
ज्ञानेन्द्र. *रातोपाटी*. <https://www.ratopati.com/story/408300/gyanendra-shah->

शाह, विवेक कुमार. (२०६७). *मैले देखेको दरबार*. काठमाडौं : यति पब्लिकेसन्स ।

शाही, प्रेमबहादुर. (२०७७). *प्रजातन्त्रदेखि गणतन्त्रसम्मका उपलब्धिहरू* (वि.सं. २००७ देखि २०७७).
काठमाडौं : शिखा बुक्स ।

श्रेष्ठ, ईश्वरीमान. (२०७०). *आत्मकथा*. काठमाडौं : इरा श्रेष्ठ ।

श्रेष्ठ, लक्ष्मण. (२०७८ जेठ १५). जन्मदैं परीक्षणमा छ, गणतन्त्र, टिक्ला त यो ? *नेपाल समय*.
<https://nepalsamaya.com/detail/55845>

संविधानसभा दर्पण (२०६५-२०६९). (२०७०). काठमाडौं : व्यवस्थापिका संसद् सचिवालय ।

संसदीय विवरण पुस्तिका, पुनर्स्थापित प्रतिनिधिसभा (२०६३-०१-१५ देखि २०६३-१०-०१). (२०७७).

काठमाडौं : सङ्घीय संसद् सचिवालय

सिम्खडा, ध्रुव. (२०६९, चैत्र-वैशाख). यसरी आयो नेपालमा गणतन्त्र. लक्ष्मीविलास कोइराला,

भरतबहादुर हुंगाना, श्याम चालिसे र रमेश श्रेष्ठ (स.), गणतन्त्र विशेषाङ्क, २०६९ (अं. ५,

पृ.१४४-१४७). काठमाडौं : नेपाल सरकार, सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय, सूचना विभाग ।

सिंह, गोविन्द. (२०७२). मनुस्मृति (हिन्दी रूपान्तरण-खण्ड १). दिल्ली : न्यू साधना पकेट बुक्स ।

सिंह, माथवर. (२०६७). गणेशमान सिंह मेरो कथाका पानाहरू-खण्ड १. काठमाडौं : आयाम प्रकाशन

प्रा.लि. ।

सिजापती, विनोद. (२०८० पुस १). गणतन्त्र : महाराजाधिराज महेन्द्रले मौसुफकै बाहुलीबाट वृक्षारोपण

भएको दिन. बाह्रखरीडटकम. <https://baahrakhari.com/detail/407729>

सितौला, कृष्णप्रसाद. (२०६७). गणतन्त्रमा जान प्रण गरेको पल. लक्ष्मण आचार्य (सं). छापामा

गिरिजाबाबु (पृ. ६४-७१). काठमाडौं : एबीसी प्रकाशन ।

सिम्खडा, ध्रुव. (२०७९ जेठ १५). गणतन्त्र : व्यवस्था परिवर्तन, अवस्था उस्तै. कान्तिपुर दैनिक.

<https://ekantipur.com/news/2022/05/29/165380700913838953>

सुन्दर, मल्ल के. (२०५८ असोज २३). वामहरूबाट गणतन्त्रको विरोध र राष्ट्रियताको तर्क. कान्तिपुर

दैनिक ।

सुवेदी, अभि. (२०६५, जेठ १६). हामी, गणतन्त्र र विमुक्ति. कान्तिपुर दैनिक ।

सुवेदी, दुर्गा. (२०६९). माओवादीसँग वार्ता थालेकैले गिरिजाबाबुले किसुनजीको सरकार गिराइदिए.

किसुनजी (पृ. २६२-२७२). ललितपुर : सन्त नेता कृष्णप्रसाद भट्टराई प्रतिष्ठान ।

सुवेदी, दुर्गा. (२०७५). विमान विद्रोह. काठमाडौं : किताब पब्लिसर्स ।

सुवेदी, नवराज. (२०६९). इतिहासको एक कालखण्ड. ललितपुर जगदम्बा प्रकाशन ।

सुवेदी, राजाराम. (२०७८). नेपालको तथ्य इतिहास. काठमाडौं : शिखा बुक्स ।

हाछेथु, कृष्ण. (२०६५). *नेपाल : संक्रमणकाल र लोकतन्त्र*. स्टकहोम : इन्टरनेसनल आइडिया (प्रजातन्त्र र निर्वाचन सहयोग संस्था) ।

ख) रोमनका सन्दर्भसामग्री

Apuke, O. D. (2017). Quantitative research methods: A synopsis approach. *Kuwait Chapter of Arabian Journal of Business and Management Review*, 33(5471), 1-8. <https://doi.org/10.12816/0040336>

Berger, P. L., & Luckmann, T. (1991). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Penguin Books.

Bowyer, C. H. (1970). *Philosophical perspectives for education*. Foresman and Company.

Chopra, R. (2005). *Academic dictionary of philosophy*. Isha Books.

Clark, G. (2015). Secondary data. *Methods in Human Geography*, 57-73.

Crotty, M. (2003): *The foundations of social research* (3rd ed.). Meaning and Perspectives in the Research Process.

Guba, E. G., & Lincoln, Y. S. (1989). *Fourth generation evaluation*. SAGE Publications.

Joshi, B. L., & Rose, L. E. (2004). *Democratic innovations in Nepal: A case study of political acculturation*. University of California Press.

Kharel, P. (2010). *Political communication*, Kathmandu: Sangam Institute.

Kharel, P. (2012). *Media for participatory democracy*, Kathmandu: Kamala Kharel.

Koirala, M. P. (2008). *A role in a revolution*. Lalitpur : Jagadamba Prakashan.

Kothari, C.R.. (2004). *Research methodology : Methods and techniques (2nd revised edition)*. New Delhi: New Age International (P) Limited.

- McCombs, M. E., & Shaw, D. L. (1972). The agenda-setting function of mass media. *Public opinion quarterly*, 36(2), 176-187.
<https://doi.org/10.1086/267990>
- McNair, B. (2011). *An introduction to political communication*. Routledge.
- McQuail, D. (2012). *Mass communication theory*. SAGE Publication India Pvt Ltd.
- Mocko, A. T. (2016). *Demoting vishnu: Ritual, politics, and the unraveling of Nepal's Hindu monarchy*. Oxford University Press.
- Newth, M. (2001). *The long history of censorship : In beacon for freedom of expression*. http://www.beaconforfreedom.org/about_project/history
- Parthasarathy, R. (1997). *Journalism in India: from the earliest times to the present day*. Sterling Publicers.
- Pring, R. (2004), *Philosophy of educational research* (2nd ed., p. 40). Continuum.
- Rana, Sagar S.J.B. (2017), *Singha Durber*. Rupa Publications India Pvt.Ltd.
- Rana, Sagar S.J.B. (2023), *Kingdom Lost*. Rupa Publications India Pvt.Ltd.
- Sharma, N. K. (2004). Milton's areopagitica: An analysis. *Scholarly Research Journal for Humanity Sciece and English Language*, 4/22, 5730.
- Thapa, Ganga B. (1991). How Do Parties View Monarchy In Nepal ?. *Nepalese Voters : A Servey Report, Nepal National Election Servey 1991* (9-12). Political Science Association of Nepal (POLSAN).
- Thapa, Ganga B. (1992). How Do Parties View Monarchy In Nepal ?. *Political Parties And The Parliamentary Process In Nepal : A Study of the Transitional Phase*(160-163). Political Science Association of Nepal (POLSAN).
- Tuckness, A. (2023). Locke's political philosophy. *The Stanford encyclopedia of philosophy* (Fall 2023 ed.).
<https://plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/locke-olitical/>

William. S.M. (1905). *Magna Carta. A Commentary on the Great Charter of King John*, 118.

Wimmer, R. D., & Dominick, J. R. (2011). *Mass media research-An introduction* (9th ed.). Cengage Learning India Private Limited.

ग) अन्तर्वार्ता

अधिकारी, राधेश्याम. (२०७६, जेठ ३०). वरिष्ठ अधिवक्ता अधिकारी पूर्वसांसद हुन् ।

आचार्य, गोविन्द. (२०७९, भदौ १७). आचार्य नेपाल पत्रकार महासङ्घका पूर्वअध्यक्ष हुन् ।

आचार्य, नीलाम्बर. (२०७५, कात्तिक २३). आचार्य अन्तरिम सरकार (२०४७) का कानूनमन्त्री हुन् ।

आचार्य, पुरञ्जन. (२०७५, असार २७). आचार्य राजनीतिक विश्लेषक हुन् ।

आचार्य, महेश. (२०७५, साउन २१). आचार्य पूर्वमन्त्री हुन् ।

उपाध्याय, आमोदप्रसाद. (२०७५, भदौ २८). उपाध्याय पूर्वमन्त्री हुन् ।

ओली, लोकेन्द्रबहादुर. (२०७९, भदौ २८). ओली पत्रकार तथा अधिवक्ता हुन् ।

कोइराला, तीर्थ. (२०७३, असोज १६ र २०७९, भदौ २८). कोइराला वरिष्ठ पत्रकार हुन् ।

कोइराला, सुजाता. (२०७७, साउन ७). कोइराला पूर्वउपप्रधानमन्त्री हुन् ।

खत्री, खगेन्द्र. (२०७९, असोज ९). खत्री रेडियो नेपालको समाचार महाशाखाका प्रमुख हुन् ।

गाउँले, शिव. (२०७९, असोज २). गाउँले नेपाल पत्रकार महासङ्घका पूर्वसभापति हुन् ।

गौतम, श्रीकृष्ण अनिरुद्र. (२०७९, असोज २). गौतम स्तम्भकार हुन् ।

घिमिरे, युवराज. (२०७९, भदौ २३). घिमिरे कान्तिपुर दैनिकका पूर्वप्रधान सम्पादक हुन् ।

चालिसे, सुरेशचन्द्र. (२०७९, भदौ ६). चालिसे पूर्वरजदूत हुन् ।

भा, चन्द्रकिशोर. (२०७९, असोज २). स्तम्भकार भा खोज पत्रकारिता केन्द्रका अध्यक्ष हुन् ।

भा, धर्मेन्द्र. (२०७९, भदौ २३). भा नेपाल पत्रकार महासङ्घका पूर्वअध्यक्ष हुन् ।

त्रिपाठी, देवप्रकाश. (२०७९, भदौ ८). त्रिपाठी घटना र विचार साप्ताहिकका सम्पादक हुन् ।

थापा, विश्वबन्धु. (२०७५, असोज ७). थापा पूर्वगृहमन्त्री र राष्ट्रिय पञ्चायतका अध्यक्ष हुन् ।

थापा, हरिवहादुर. (२०७९, भदौ १५). थापा कान्तिपुर दैनिकका पूर्वसमाचार सम्पादक हुन् ।

दाहाल, तारानाथ. (२०७९, असोज २). दाहाल नेपाल पत्रकार महासङ्घका पूर्वसभापति हुन् ।

- दाहाल, पुष्पकमल. (२०७६, साउन ७). पूर्वप्रधानमन्त्री दाहाल माओवादी अध्यक्ष हुन् ।
- दाहाल, राजेन्द्र. (२०७९, भदौ २३). दाहाल प्रेस काउन्सिल नेपालका पूर्वअध्यक्ष हुन् ।
- दाहाल, होमनाथ. (२०७९, भदौ ३). दाहाल नेपाल पत्रकार महासङ्घका पूर्वसभापति पनि हुन् ।
- देउवा, शेरबहादुर. (२०७७, असार ३१). देउवा पूर्वप्रधानमन्त्री तथा नेपाली कांग्रेसका सभापति हुन् ।
- निष्ठुरी, विष्णु. (२०७९, भदौ १५). निष्ठुरी नेपाल पत्रकार महासङ्घका पूर्व सभापति हुन् ।
- नेम्वाङ, सुवासचन्द्र. (२०७९, भदौ १७). नेम्वाङ पूर्वसभामुख हुन् ।
- न्यौपाने, नारायण. (२०७९, असोज २). न्यौपाने राष्ट्रिय समाचार समितिका पत्रकार हुन् ।
- पाण्डे, मृगेन्द्रराज. (२०७५, असोज १५). पाण्डे शाही चिकित्सक हुन् ।
- पुरी, रोसन. (२०७९, भदौ २८). पुरी नेपाल पत्रकार महासङ्घका महासचिव हुन् ।
- पोखरेल, चन्द्र. (२०७९, असोज १). पोखरेल सहप्राध्यापक हुन् ।
- पोखरेल, भोजराज. (२०७६, फागुन २९). पोखरेल पूर्व प्रमुखनिर्वाचन आयुक्त हुन् ।
- पोखरेल, विपुल. (२०७९, भदौ २८). पोखरेल नेपाल पत्रकार महासङ्घका अध्यक्ष हुन् ।
- पौडेल, रामचन्द्र. (२०७७, असार २६ र २८), राष्ट्रपति पौडेल पूर्वउपप्रधानमन्त्री र सभामुख हुन् ।
- भट्टराई, बाबुराम. (२०७६, साउन २०). पूर्वप्रधानमन्त्री भट्टराई माओवादी नेता हुन् ।
- भट्टराई, मनोहरप्रसाद. (२०७९, भदौ १७). भट्टराई संसद् सचिवालयका पूर्वमहासचिव हुन् ।
- भण्डारी, शान्तिराम. (२०७९, असोज १). भण्डारी स्नातकोत्तर क्याम्पस विराटनगरका सहप्राध्यापक हुन् ।
- मरासिनी, शशिनाथ. (२०७९, भदौ २८). मरासिनी पत्रकारिता विषयमा उपप्राध्यापक हुन् ।
- महत, रामशरण. (२०७३, कात्तिक १). महत पूर्वअर्थमन्त्री हुन् ।
- राणा, श्रीष शमशेर. (२०७९, असोज ७). राणा पूर्वसूचना तथा सञ्चार राज्यमन्त्री हुन् ।
- रिसाल, भैरव. (२०७९, भदौ २). रिसाल राष्ट्रिय समाचार समितिका सेवानिवृत्त पत्रकार हुन् ।
- वाग्ले, नारायण. (२०७९, असोज १). वाग्ले कान्तिपुर दैनिकका पूर्वसम्पादक हुन् ।
- विष्ट, कीर्तिनिधि. (२०७३, फागुन १३). विष्ट पूर्वप्रधानमन्त्री हुन् ।
- विष्ट, महेन्द्र. (२०७९, भदौ २८), विष्ट नेपाल पत्रकार महासङ्घका पूर्वअध्यक्ष हुन् ।
- विरही, हरिहर. (२०७९, भदौ ४). विरही प्रेस काउन्सिल नेपालका पूर्वअध्यक्ष हुन् ।

शर्मा, देवीराम. (२०७५, साउन १०). शर्मा राष्ट्रिय अनुसन्धान विभागका पूर्वप्रमुख हुन् ।

शर्मा, यज्ञ. (२०७९, असोज १). शर्मा नेपाल पत्रकार महासङ्घका पूर्वउपसभापति हुन् ।

शर्मा, हरि. (२०७५, असार १७). शर्मा पूर्वप्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाका सल्लाहकार हुन् ।

श्रेष्ठ, सूर्यप्रसाद. (२०७६, असार ११). श्रेष्ठ पूर्वप्रमुख निर्वाचन आयुक्त हुन् ।

सिंह, दुर्गेशमान. (२०७७, असार २४). सिंह भारतका लागि पूर्वनेपाली राजदूत हुन् ।

सिटौला, कृष्णप्रसाद. (२०७७, साउन १९). सिटौला पूर्वगृहमन्त्री हुन् ।

स्वॉर, मनमोहन. (२०७९, असोज १). धनगढीका पत्रका स्वॉर अनुमोदन दैनिकका प्रधान सम्पादक हुन् ।